

Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu: 3. serija - vol. XXXVII

Other document types / Ostale vrste dokumenata

Publication year / Godina izdavanja: **2005**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:300:397872>

<https://doi.org/https://doi.org/10.52064/vamz>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International/Imenovanje-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-31**

Repository / Repozitorij:

[AMZdepo - Repository of the Archaeological Museum in Zagreb](#)

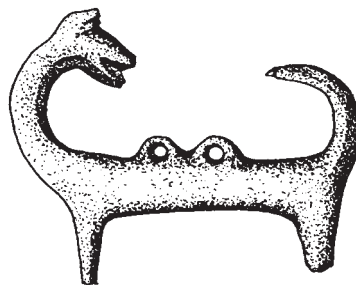
UDK 902/904

ISSN 030-7165

VJESNIK

ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU

3. SERIJA – VOL. XXXVII
2004.

VAMZ 3. SERIJA

VOL. XXXVII, str. 1–272

ZAGREB 2005.

Časopis koji je prethodio:

ARKIV ZA POVJEŠTNICU JUGOSLAVENSKU, I. (1852); II. (1852);
ARKIV ZA POVJEŠTNICU JUGOSLAVENSKU, III. (1854); IV. (1857); V. (1859); VI. (1863); VII. (1863); VIII. (1865); IX. (1868); X. (1869); XI. (1872); XII. (1875).

Dosadašnje serije *VJESNIKA*:

VIESTNIK NARODNOGA ZEMALJSKOGA MUZEJA U ZAGREBU, I. (1870); II. (1876).
VIESTNIK HRVATSKOGA ARKEOLOGIČKOGA DRUŠTVA, I. (1879); II. (1880); III. (1881); IV. (1882); V. (1883); VI. (1884); VII. (1885); VIII. (1886); IX. (1887); X. (1888); XI. (1889); XII. (1891); XIII. (1891); XIV. (1892);
VJESNIK HRVATSKOGA ARKEOLOŠKOGA DRUŠTVA, nova serija, I. (1895); II. (1896-8); III. (1898); IV. (1899-1900), V. (1901); VI. (1902); VII. (1903-04); VIII. (1905); IX. (1906-07); X. (1908-09); XI. (1910-1911); XII. (1912); XIII. (1913-14); XIV. (1915-19); XV. (1928); XVI. (1935); XVII. (1936); XVIII-XXI. (1937-1940); XXII-XXIII. (1941-42); XXIV-XXV (1943-44 – otisnute samo str. 1-64 + 9. T.);
VJESNIK ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU, 3. SERIJA, I. (1958); II. (1961); III. (1968); IV. (1970); V. (1971); VI-VII. (1972-73); VIII. (1974); IX. (1975); X-XI. (1977-1978); XII-XIII. (1979-80); XIV. (1981); XV. (1982); XVI-XVII. (1983-84); XVIII. (1985); XIX. (1986); XX. (1987); XXI. (1988), XXII. (1989); XXIII. (1990); XXIV-XXV. (1991-92); XXVI-XXVII. (1993-94); XXVIII-XXIX. (1995-96); XXX-XXXI. (1997-1998); XXXII-XXXIV (1999-2000); XXXIV (2001); XXXV (2002); XXXVI (2003).

Nakladnik:

Publisher:

ARHEOLOŠKI MUZEJ U ZAGREBU, Trg Nikole Šubića Zrinskog 19, HR-10 000 Zagreb

Uredništvo:

Editorial Committee's Address:

ARHEOLOŠKI MUZEJ U ZAGREBU, Trg Nikole Šubića Zrinskog 19, HR-10 000 Zagreb, P.P. 13.

Glavni i odgovorni urednik:

Chief Editor:

ANTE RENDIĆ-MIOČEVIĆ (Zagreb)

Zamjenik glavnog urednika i tehnički urednik:

Technical Editor:

IVAN MIRNIK (Zagreb)

Međunarodni redakcijski odbor:

International Editorial Committee:

HELMUT BUSCHHAUSEN (Wien), JOHN CHAPMAN (Durham), PETER KOS (Ljubljana),
PRESTON MIRACLE (Cambridge)

Redakcijski odbor:

Editorial Committee:

JACQUELINE BALEN, IVAN RADMAN LIVAJA, KATICA SIMONI

Lektura:

ANA DIKLIĆ, SALIH ISSAC (hrvatski jezik), SONIA WILD BIĆANIĆ (engleski jezik)

Prijevod:

VIŠNJA BARBIR, SONIA WILD BIĆANIĆ, IVAN MIRNIK (engleski jezik)

Vjesnik Arheološkog muzeja u zagrebu izlazi jednom godišnje.

IZDAVANJE ČASOPISA FINANCIRAJU: GRADSKI URED ZA KULTURU GRADA ZAGREBA, Ilica 25,
10 000 Zagreb i MINISTARSTVO KULTURE REPUBLIKE HRVATSKE, 10 000 Zagreb

NAKLADA 700 PRIMJERAKA

TISAK:

2005.

SADRŽAJ**CONTENTS – INHALT – SOMMAIRE**

Uvodna riječ (Ante Rendić-Miočević)	7
Ružica Drechsler-Bižić (Dubravka Balen-Letunić)	9
Ružica Drechsler-Bižić – Bibliografija radova 1951.-1991. (Lidija Bakarić – Ivan Mirnik – Darko Periša)	12
Izvorni znanstveni radovi:	
Original scientific/scholarly papers:	
RAJNA ŠOŠIĆ – IVOR KARAVANIĆ	
Cijepani litički materijal s prapovijesnog nalazišta Slavča, Nova Gradiška	17
Technological and typological analysis of the chipped stone assemblage from the prehistoric site of Slavča, Nova Gradiška	40
IVAN ŠARIĆ	
Arupijski prostorni koncept u arealu Gackoga polja (stručni rad)	43
The area of Arupium in Gacko Valley	46
MARTINA BLEČIĆ	
Grobnik u željezno doba	47
Grobnik in the Iron age	106
ALKA DOMIĆ-KUNIĆ	
Literarni izvori za iliričke provincije (Dalmaciju i osobito Panoniju) u <i>Naturalis historia</i> Plinija starijeg	119
Literary sources for the Illyrian provinces (<i>Dalmatia</i> and especially <i>Pannonia</i>) in <i>Naturalis historia</i> by Pliny the Elder	169
ERIC FOUACHE – SANJA FAIVRE – JEAN-JACQUES DUFAURE – VLADIMIR KOVAČIĆ – FRANCIS TASSAUX – PIERRE TRONCHE	
Morska razina u rimsko doba na području Istre	173
Sea level in Roman times in Istria	190

ANTE RENDIĆ-MIOČEVIĆ

- Ulomak atičkog sarkofaga iz Baške na otoku Krku s prizorom iz Trojanskog rata . . . 191
Fragment of an Attic marble sarcophagus from the island of Krk
showing a scene from the Trojan wars 201

IVAN MIRNIK

- Novac iz starohrvatskih grobova 205
Coins from early Croatian graves 226

MARIN VODANOVIĆ – HRVOJE BRKIĆ – ŽELJKO DEMO

- Paleostomatološka analiza humanog kraniofacijalnog osteološkog materijala
sa srednjovjekovnog nalazišta Bijelo Brdo kod Osijeka 251
Paleostomatological analysis of human cranial osteological material
from the mediaeval site of Bijelo Brdo near Osijek 257

- Popis kratica. 263

UVODNA RIJEČ

XXXVII. svezak *Vjesnika Arheološkog muzeja u Zagrebu* posvećen je osobi za koju bismo bez dvoumljenja mogli ustvrditi da je takvo priznanje već odavno zaslužila, svakako znatno ranije nego li su članovi uredništva najstarijeg hrvatskog muzejskog arheološkoga glasila i aktualni članovi Stručnog vijeća Muzeja donjeli takvu odluku. Pouzdavši se ipak u sjevremenu aktualnost često citirane izreke jednog od sedmorice legendarnih grčkih mudraca, prijenskog državnika Bijanta (*Bias*), koji je – tako mu barem pripisuju – razborito zaključio kako je »od svih stvari najvažnije znati odabrati pravi trenutak«, htjeli bismo povjerovati da smo i mi bili mudri odabravši sadašnji trenutak. Ako smo pak propustili onaj pravi, najbolji trenutak, ostaje ipak nada da za dobre odluke nikad nije prekasno.

Kad je riječ o Ružici Drechsler-Bižić, koja je u Muzeju provela više od 30 plodnih radnih godina, sigurni smo da, u osnovi, nema velike potrebe za dodatnim obrazlaganjem donesene odluke, jer je mnogima vrlo dobro poznat njezin svekoliki doprinos zagrebačkom Arheološkome muzeju i poglavito njegovu Pretpovijesnom odjelu. Poput nekolicine generacijski joj bliskih kolega i ona je, naime, ukupnim stručnim djelovanjem ostavila duboke tragove, zaorala brazde koje nastojimo i u današnje vrijeme slijediti i koje su, u to smo uvjereni, dobrom osnovom na kojoj Muzej može izgrađivati sadašnjost i s optimizmom gledati u budućnost. Ovakvim činom nastavljena je dugogodišnja praksa posvećivanja odabranih svezaka muzejskoga glasila zaslužnim pojedincima, istaknutim stručnim djelatnicima Muzeja, što je, na neki način, skroman znak pažnje za njihov golemi trud i zalaganje kojima su, u to nema sumnje, pridonijeli i afirmaciji Muzeja, kako u zemlji, tako i u svijetu.

U kratkoj Uvodnoj riječi piscu nije dakako namjera opširnije se osvrtni na detalje iz životopisa Ružice Drechsler-Bižić, niti mu je zadatak vrednovanje njezina sveukupnog stručnog i znanstvenog opusa. O tomu će čitatelji potpunije biti informirani u, za ovu prigodu, »naručenim« prilozi, njezinoj biografiji, kao i bibliografiji, u nadahnutim tekstovima što su ih s mnogo emocija napisale nekadašnje suradnice s Pretpovijesnog odjela, danas i njezine nasljednice, Dubravka Balen-Letunić, odnosno Lidija Bakarić. Želja nam je međutim, a na neki način i obveza, da u ovoj prigodi Ruži, kako smo je najčešće oslovljavali u svakodnevnoj komunikaciji, uputimo riječi iskrene zahvalnosti za sve što je tijekom mnogih godina radila za dobrobit Muzeja. Svjesni smo međutim činjenice da će riječi kojima želimo odaslati takvu poruku, ma koliko se trudili da ih oslobodimo nepotrebne patetike, one ipak biti njome pretjerano opterećene, što se čini gotovo neizbježnim u ovakvim prigodničarsko-svečarskim povodima.

Kad sam prije tridesetak godina napuštao splitski Arheološki muzej te ga zamijenio jednako uglednim, zagrebačkim, došao sam, odmah sam to zapazio, u sredinu u kojoj je u punoj stvaralačkoj zrelosti djelovala nekolicina doista vrsnih stručnjaka, jedna, rekao bih, sjajna generacija poslijeratnih hrvatskih arheologa. Među njima je bilo onih koji su stručnu karijeru u Arheološkome muzeju započeli još u tijeku 2. svjetskog rata, drugi su to učinili odmah po njegovu završetku, a neki su, poput Ružice Drechsler-Bižić, u tomu »kasnili« samo nekoliko godina. Iako sam i ranije čitao neke njezine radove te ponešto već znao i o njezinu muzeološkom radu, bolje smo se imali prigodu upoznati tek u prigodi održavanja značajnog međunarodnog arheološkog savjetovanja organiziranog ra-

nih sedamdesetih godina proteklog stoljeća na otoku Hvaru. Tada smo, naime, svaki sa svojim zaduženjima i na poticaj institucija u kojima smo tada djelovali, vrlo blisko surađivali u obavljanju različitih organizacijskih poslova. Po dolasku u Zagreb i u Arheološki muzej odmah sam gotovo instinktivno osjetio njezinu naklonost i, rekao bih, povjerenje, što mi je u ondašnjim trenucima znatno olakšalo prilagodbu uvijek osjetljivoj promjeni radne sredine. Nastavili smo se družiti u obavljanju različitih poslova, poglavito uz svakodnevnu šalicu kave koju smo ispijali, kao što je to najčešće slučaj, uz žučljivu diskusiju o različitim dnevnim zbivanjima, a nadsve o najzanimljivijim arheološkim aktualnostima. Diskusija je redovito bila »začinjena« iznimno temperamentnim, uvijek izravnim i nedvosmisleno jasnim njezinim komentarima! Slučaj je htio da su nas ubrzo povezali i zajednički odlasci na teren, poglavito u »njezinu« Liku, gdje je Ruža – svi smo to vrlo dobro osjećali – uživala neprijeporan veliki ugled i, rekli bismo, autoritet. Gotovo da i nema mjesta u Lici koje ona nije obišla, evidentirala, a kad je to bilo moguće i potrebno, arheološki istražila. Njezina riječ i preporuka imali su osobitu težinu i, moglo bi se kazati, otvarali su mnoga zatvorena lička vrata. Vrlo je dobro znala kako treba prilaziti tamošnjim ljudima, na koji način s njima voditi razgovore i pritom, kad god je to moguće, od njih pokušati saznati i vrijednu informaciju o arheološkim nalazištima. Mnogi od onih koji su tih godina uz nju »pekli« terenski zanat mogli su se uvjeriti u njezinu komunikativnost i sposobnost prilagođavanja svakoj sredini i situaciji. Osobno sam ipak najviše kod nje cijenio neposrednost i otvorenost, ono što u suvremenom riječniku podrazumijevamo pojmom »transparentnost«! Te su osobine, barem u ono vrijeme, bile razmjerno rijetke i često su bile zasjenjene generacijskim, odnosno teško premostivim hijerarhijskim barijerama.

Tempus fugit, stara je latinska izreka. Upravo stoga što vrijeme tako brzo prolazi prisiljeni smo se od vremena do vremena osvrutati unatrag, na dane kojih se gotovo u pravilu prisjećamo s nostalgijom i sa sjetom. Život se ipak odvija u sadašnjosti, a ona, nažalost, često ne ide u korak s našim planovima, ne ostavlja nam prostor za ostvarivanje svih naših želja. Premda su susreti s Ružom u novije vrijeme prorijeđeni i gotovo u pravilu opterećeni nedostatkom raspoloživog vremena, ne možemo se ipak oteti dojmju da su vrline koje smo pokušali detektirati i danas, kad je o njoj riječ, jednako vrijedne i aktualne. Među njezinim vrlinama svakako je i činjenica što je riječ o vrsnom stručnjaku, visoko cijenjenom i izvan naših granica. Mogli bismo također kazati da je i strastveni zaljubljenik struke kojoj se posvetila. Nije, međutim, bila dovoljno upornim lovcem za titulama i kojekakvim laudama. One su je, barem do sada, najčešće potpuno zaobilazile. Činilo se, štoviše, do joj do njih nikad nije bilo nimalo stalo. Autoritet koji je nedvojbeno posjedovala gradila je, međutim, na stručnosti, na sjajnom poznavanju građe, kako spomeničke, tako i arhivske, ali i na vrlo dobrom poznavanju cjelokupne problematike kojom se dugi niz godina bavila i koja ju je zanimala. U odnosu na neke od svojih kolega ispoljavala je, neka mi bude dopušteno kazati, rijetku nesebičnost, pripravnost da u svakom trenutku stečeno znanje, a nerijetko i vlastite spoznaje i otkrića, prepusti ili podijeli s drugima, ne očekujući pritom posebnu zahvalnost. Bila je, zaključili bismo, jednim od čvrstih i pouzdanih oslonaca Muzeja i, dakako, Odjela u kojemu je djelovala.

Naposlijetku, kako to i priliči u ovakvim prigodama, poželimo joj dobro zdravlje i još mnogo godina svekolikih radosti i zadovoljstava. Sveskom koji joj posvećujemo na skroman joj se način na svemu želimo odužiti. Ostaje nadati se – da parafraziramo slavne Horacijeve stihove – da će priloziti u svesku što joj ga posvećujemo biti korisni i vrijedni i da će, kako je pjesnik to slikovito kazao, biti trajniji od mjedi!

Ante Rendić-Miočević

RUŽICA DRECHSLER-BIŽIĆ

Ružica Drechsler-Bižić rođena je u Bosanskoj Dubici (Bosna i Hercegovina) 5. veljače 1921. Osnovnu školu i gimnaziju polazila je u Bosanskoj Dubici i Kragujevcu, gdje je 1941. maturirala. Iste godine, zajedno s obitelji preselila se u Beograd, te 1942. i 1943. polazi Muzejski tečaj u Umetničkome muzeju (danas Narodni muzej), koji je bio zamjenom za studij arheologije nakon što je tijekom II. svjetskog rata studij na beogradskom Univerzitetu bio suspendiran. Tako je uz studij arheologije postupno stjecala i znanja o muzejskoj djelatnosti. Tek je 1945. upisala redoviti studij (arheologiju) na tamošnjem Filozofskom fakultetu gdje je 1950. i diplomirala. Kako je poslijednje dvije studijske godine primala stipendiju Ministarstva prosvete i kulture Republike Bosne i Hercegovine, nakon završetka studija zaposlila se 1950. kao asistent pripravnik u sarajevskome Zemaljskom muzeju, a 1952. postala je kustosom. Preselivši se iste godine u Zagreb zaposlila se kao kustos u Arheološkome muzeju, gdje je 1963. stekla muzejsko zvanje višega kustosa, i 1978. muzejskog savjetnika. Bila je voditeljcem japodske zbirke, a od 1979. do odlaska u mirovinu 1986. i Pretpovijesnog odjela.

Tijekom cjelokupnoga radnog vijeka obavljala je gotovo sve muzejske poslove: sređivanje zbirke (japodske), rekognosciranja, terenska istraživanja, reorganizacije stalnog postava ili priređivanje izložaba. Osim djelovanja u matičnome Muzeju, zaslužna je i za arheološki dio postava u Muzeju Like u Gospiću, Zavičajnoj zbirci u Otočcu te u Zavičajnome muzeju u Ogulinu. Samostalno ili u suradnji s drugim srodnim ustanovama postavila je mnogobrojne izložbe, ali gotovo redovito s temom iz pretpovijesnih razdoblja ličkoga prostora. Takva je bila i zložba *Gradina Veliki Vital – nase-*

lje prehistorijskih Japoda, koja nažalost nije bila, kao i mnoge druge, popraćena katalogom. Zapažena izložba *Keltoi – Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije*, na kojoj je sudjelovala i građom i tekstom o Japodima, jedna je od rijetkih izložbi koja je imala katalog, za današnje pojmove skromno opremljen. Osim s muzejskim, surađivala je i s turističkim ustanovama, pa su njezinom zaslugom interijeri objekata »Japodske kuće« u Nacionalnom parku Plitvička jezera bili oplemenjeni replikama predmeta japodske kulture.

Stručno-istraživački i znanstveni rad od samih je početaka u Zemaljskom muzeju, a poslije u Arheološkome muzeju, zasnovala na proučavanju kultura starijega i mlađega željeznog doba. Njezine su aktivnosti, posebice terenske, često bile podređene muzejskim potrebama i programima, pa je zato obavljala ili sudjelovala pri rekognosciranjima i istraživanjima lokaliteta različitih razdoblja, od neolitika do srednjeg vijeka: naselja butmirske kulture Nebo u dolini Bile kod Travnika, lasinjske u Hrsini kod Bosiljeva, željeznodobne nekropole u Čarakovu kod Prijedora, nekropole daljske grupe i srednovjekovnoga groblja u vukovarskoj Lijevoj bari te mnogih drugih. No, s punim znanstvenim zanimanjem bavila se Japodima i japodskom kulturom. O tome svjedoče mnogobrojne studije i članci o građi koju je sama otkrila, ili ju je zatekla u Muzeju. Bogata japodska zbirka, utemeljena na Ljubićevim i Brunšmidovim iskopavanjima vođenim pretkraj 19. i na početku 20. stoljeća na području Like, bila su joj u tom polazišnom točkom. Budući da je, usljed skromne terenske dokumentacije tih istraživanja, tipološka analiza bila jedinom mogućom metodom interpretacije sačuvane građe, ubrzo je svoja prva iskopavanja usmjerila na lokalitete, koji nisu bili do kraja istraženi: nekropolu u Prozoru i Kompolju kod Otočca, zatim Vrepcu u blizini Gospića, a potom i u Smiljanu nadomak Gospića kao i nekropolu pod tumulima u Dugoj Gori kod Generalskog Stola. Ubrzo je započela i s istraživanjima velike nekropole u špilji Bezdanjači u Vrhovinama iz kraja srednjega i s početka kasnoga brončanog doba, u kojoj je bilo pokopano oko 200 osoba, a potom i tumula u Ličkom Osiku i Pavlovcu vrebačkom iz kraja ranoga, odnosno s početka srednjega brončanog doba. Poduzela je također i revizijsko istraživanje tumula na periferiji Gospića, iz kojeg potječe mač tipa Sauerbrunn. Istraživala je također i nekada nastanjene špiljske prostore: Jozginu pećinu u Trnovcu Ličkom, Golubinjaču nedaleko Kosinja i Pećinu u Ličkome Lešću. Usporedo sa iskopavanjima provela je mnogobrojna rekognosciranja Ličkoga, Gackoga, Krbavskoga i Gračačkoga polja te, uz već poznate, ubicirala oko 100 novih lokaliteta. Kad je bio u tijeku veliki projekt istraživanja gradinskih naselja sjevernoga dijela delmatskoga područja (Glamoč, Livno, Duvno i Buško blato), koji je vodio akademik Alojz Benac iz sarajevskoga Centra za balkanološka ispitivanja, i ona je težište svojih istraživanja bila usmjerila na iskopavanje i kartiranje gradina japodskoga prostora. Slijedio je niz većih ili manjih terenskih zahvata s iznimnim rezultatima na Velikom Vitlu u Prozoru, Crkvini u Kompolju kraj Otočca, Maloj Karauli u Širokoj Kuli, Rudini u Sincu, gradini Vjenčić u Donjim Jošanima, Ivanovom vrhu u Mutiliću, Svilarevoj i Masnikosinoj gradini u Pećanima, Radekinoj gradini u Mekinjaru, gradini Vijenac u Toliću na Ogradini u Šalamuniću, gradini Punta u Srpskom polju (danas Hrvatsko polje) te gradini Piplici u Lovincu.

Dugogodišnjim istraživanjima i obilascima po Lici prikupila je izvanredno veliku količinu korisnih topografskih podataka, koji su osobito dragocjeni, uz ostalo i zbog činjenice što su pojedina područja Like u znatnoj mjeri raseljena ili im je promijenjena struktura stanovništva pa se malo tko danas i prisjeća čestih priča o »grčkim grobljima i gradovima«, kako je lokalno stanovništvo najčešće nazivalo japodske nekropole i gradine. Muzejski fundus obogatila je obiljem arheološke građe, a struku novim, nepoznatim spoznajama, posebice o prostornoj organizaciji i tipovima gradina, njihovom obrambenom sustavu, razmještaju i načinu gradnje stambenih objekata te naposljetku i o dužini trajanja života na tim, za japodsko područje, najčešćim tipovima naselja.

Rezultate stručno-istraživačkog i znanstvenog rada obznanila je u mnogobrojnim člancima, studijama, raspravama i referatima na znanstvenim skupovima, što je i vidljivo iz popisa njezinih

objavljenih radova. Zaključke svojih dugogodišnjih istraživanja sažela je u radovima *Srednje brončano doba u Lici i Bosni, Japodska kulturna grupa i Japodska grupa* tiskanim u IV. i V. knjizi edicije *Praistorija jugoslavenskih zemalja* (Sarajevo 1983., 1987.). U njima je oslikala etnička i kulturna previranja tijekom srednjega i na početcima kasnoga brončanog doba, iz kojih su ponikli temelji japodske kulture, a ujedno je dala i pregled materijalne i duhovne kulture Japoda, stvarajući o njima jedinstvenu sliku, koja seže od početaka 11. pa sve do rimskih osvajanja u 1. st. prije Krista.

Uz sve navedeno treba također istaknuti da je obnašala i mnogobrojne funkcije: dugi niz godina djelovala je u Komisiji za polaganje stručnih ispita muzealaca, od 1967. do 1969. bila tajnikom Hrvatskog arheološkog društva i članom uredništva strukovnoga glasila *Obavijesti*. Bila je aktivna i u inicijativama što ih je poduzimao tadašnji italo-jugoslavenski Međuakademijski komitet za proučavanje pretpovijesti i protopovijesti dviju obala Jadrana sa središtem u Zagrebu, kao i na projektima uglednog sarajevskog Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Za dugogodišnji rad i doprinos razvitku struke, 1996. godine dobila je Nagradu *Pavao Ritter Vitezović*, koju dodjeljuje Hrvatsko muzejsko društvo, a za doprinos ugledu hrvatske arheologije 1990. imenovana je i počasnim članom Hrvatskog arheološkog društva.

Na kraju, ne umanjujući važnost svemu što je predhodno rečeno, želimo istaknuti da Ružica Drechsler-Bižić pripada onoj sjajnoj generaciji naših arheologa-istraživača koja je tijekom svoga radnog vijeka ostavila ne samo pisana svjedočanstva svoga djelovanja, već i topao ljudski trag među kolegama i ljudima s kojima se susretala. Mnoga njezina poznanstva i prijateljstva datiraju još iz doba kada se starim fotografskim aparatom, i danas »živućom« Leicom, koristilo na »smjenu«, kada se hodalo pješice ili se vozilo na kolima s volovskom zapregom, stanovalo i jelo po seljačkim kućama. Stoga nije čudo što je i nakon osamnaest godina umirovljenja ostala zapamćena i u najzabačenijim zaseocima Like, koju neizmerno voli. Tu je ljubav usadila i u najbliže suradnike kojima je nesebično prenosila svoja znanja i iskustva. I danas, kao i nekada, njezina su zapažanja i savjeti, a kad zatreba i riječ ohrabrenja poželjni i dobrodošli.

Zahvaljujemo joj na njezinom doprinosu, i stručnom i ljudskom, te joj želimo još obilje lijepih trenutaka u kontaktima sa strukom, ali nadasve dug i ugodan i život.

Dubravka Balen-Letunić

RUŽICA DRECHSLER-BIŽIĆ
BIBLIOGRAFIJA RADOVA 1951 – 1991

1951.

- 1 – Tipovi preistoriskih fibula Bosne i Hercegovine. Résumé: Boucles préhistoriques de Bosnie et Herzégovine. *GZM*, n.s., 6/1951: 281–300.

1952.

- 2 – Grobovi u Donjoj Dolini. Résumé: Les tombes de Donja Dolina. *GZM*, n.s., 7/1952: 201–228.

1953.

- 3 – Novi pogledi na kulturu sojeničkog naselja u Ripču. Résumé: Des vues nouvelles sur la civilisation de l'habitation lacustre à Ripač. *GZM*, n.s., 8/1953: 103–110.

1954.

- 4 – Statueta tesalskog tipa iz Vinče. *Peristil*, 1/1954: 174–175.

1956.

- 5 – Samatovci – neolitsko naselje kod Osijeka. Zusammenfassung: Neolitische Ansiedlung Samatovci bei Osijek. *Zbornik Matice srpske – serija društvenih nauka* (Novi Sad), 12/1956: 17–37.
6 – Gradine u Lici – Vojna utvrđenja i njihov značaj. Zusammenfassung: Vorgeschichtliche Wallburgen in Lika. *VVM*, 3/1956: 36–51.
7 – Prehistorijski jantar u našim krajevima. *Republika*, 12/1956, 4: 38–59.

1958.

- 8 – Arheološka iskopavanja u Lici. *Republika*, 14/1958, 1: 26–28.
9 – Naselje i grobovi preistorijskih Japoda u Vrepcu. Zusammenfassung: Die Siedlung und die Gräber der Urgeschichtlichen Japoden in Vrebac. *VAMZ*, 3.s., 1/1958: 35–60.
10 – Ostave Vršca i okoline. *Zbornik za društvene nauke Akademije Vojvodine* (Novi Sad), 20/1958: 53–77.

1959.

- 11 – Istraživanja nekropole praistorijskih Japoda u Kompolju. Résumé: Les fouilles de la necropole Yapode à Kompolje 1955–56. *ARadRaspr*, 1, 1959: 245–280.

1960.

- 12 – Japodi, Grci i Etrurci. *GlasSANU*, 12/1960: 91–92.

1961.

- 13 – Rezultati istraživanja japodske nekropole u Kompolju 1955–56. godine. Zusammenfassung: Ergebnisse der in den Jahren 1955/56 durchgeführten Ausgrabungen in der japodischen Nekropole von Kompolje. *VMAZ*, 3.s., 2/1961: 67–114.
14 – Gradac, Slavonska Požega – Eneolitsko i latensko nalazište. *AP*, 3/1951: 55–59.

(*koauktor: Vera VEJVODA)

1962.

- 15 – Japodske dvodjelne fibule tipa Prozor. Zusammenfassung: Zweiteilige japodische Fibeln Typus Prozor. *ARadRaspr*, 2/1962: 295–312.

1963.

- 16 – Mali i Veliki Obljaj, Vrhovine – japodska gradina. Résumé: Veliki et Mali Obljaj, près de Vrhovine (Lika, Croatie). Gradina japode. *AP*, 5/1963: 36–37, 152.

1964.

- 17 – Pojava kontinuiteta na nekim nalazima kod Japoda. Zusammenfassung: Erscheinungen der Kontinuität in der japodischen Funden. *VI kongres arheologa Jugoslavije, Ljubljana 1963. Materijali ADJ.* Beograd, 1964: 69–72.
- 18 – s.v. Kopolje. *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, 3. Zagreb, 1964: 210.

1966.

- 19 – Les tombes des Japodes préhistoriques à Kopolje. *Zagreb, Société archéologique de Yougoslavie – Musée archéologique (Inventaria archaeologica, Jugoslavija, fasc. 9, Y 79 – Y88).* Zagreb, 1966.

1968.

- 20 – Japodske kape i oglavlja. Zusammenfassung: Japodische Kappen und Kopfbedeckungen. *VAMZ*, 3.s., 3/1968: 29–51.

1970.

- 21 – Cerovačka donja spilja. Iskopavanja 1967. godine. Summary: »Lower cave» of Cerovac. Excavations in 1967. *VAMZ*, 3.s., 4/1970: 93–110.
- 22 – Zaštitna iskopavanja pećine Golubinjače kod Kosinja. Summary: Report about Protective Excavation of the Cave Golubinjača. *VAMZ*, 3.s., 4/1970: 111–117.
- 23 – Istraživanje brončanog i željeznog doba na teritoriju prahistorijskih Japoda. *Pregled naučnih radova*, II. Zagreb, 1970.
- 24 – Latenski grob iz Trošmarije. Zusammenfassung: Ein latènezeitliche Grab aus Trošmarija. *Adriatica*. Zagreb, 1970: 243–250.

1971.

- 25 – Bezdanjača près de Vrhovina. *VIIIe Congress of the International Union of Prehistoric and Protohistoric Sciences (UISPP)*. Beograd, 1971: 90–92.
- 26 – Crkvina, Kopolje près de Otočac, nécropole des Japode(s). *Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie – Recherches et résultats. VIIIe Congrès de l'UISPP*. Beograd, 1971: 94–96.

1973.

- 27 – Nekropola prahistorijskih Japoda u Prozoru kod Otočca. Zusammenfassung: Gräberfelder vorgeschichtlicher Japoden in Prozor bei Otočac. *VAMZ*, 3.s., 6–7/1972–73: 1–54.
- 28 – Predslavenske kulture u Lici. *Lika u prošlosti i sadašnjosti*. (= *Zbornik, Historijski arhiv u Karlovcu*, 5). Karlovac, 1973: 131–156.

1974.

- 29 – *Vodič kroz arheološku zbirku Muzeja Like. The Lika Museum. Das Museum Lika.* Gospić, 1974: 1–24.

(*koautor: Zdenka DUKAT).

1975.

- 30 – Područje Like od ranog brončanog doba do dolaska Rimljana. Résumé: Le territoire de la Lika depuis le bronze ancien jusqu'à l'arrivée des Romains. *Arheološka problematika Like. Quelques questions archéologiques sur la Lika. Znanstveni skup, Otočac 22. – 24. IX. 1974. IzdHAD (Split)*, 1, 1975: 19–37.
- 31 – Caractéristiques des agglomérations fortifiées dans la région centrale des Japodes. *Međunarodni kolokvij Utvrđena ilirska naselja. Agglomérations fortifiées Illyriennes. Mostar, 24–26. oktobra 1974. PosIzdCBI*, 24, 1975: 71–79.
- 32 – Istraživanje tumula ranog brončanog doba u Ličkom Osiku. Zusammenfassung: Frühbronzezeitliche Tumuli in Lički Osik. *VAMZ*, 3.s., 9/1975: 1–22.
- 33 – Istraživanja japodskih naselja u Prozoru kod Otočca, *VAMZ*, 3.s., 9/1975: 167–168.

1976.

34 – Porijeklo lučnih jednopetljastih fibula u Japoda. Résumé: Origine des fibules à arc à une boucle chez les Japodes. *GCBI*, 13, 1976: 143–151.

1978.

35 – Istraživanja japodskih naselja u Kravskom polju. *VAMZ*, 3.s., 10–11/1977–78: 261–262.

1979.

36 – Sahranjivanje na centralnoj japodskoj teritoriji – noviji rezultati. Zusammenfassung: Begrabung auf dem Zentralterritorium der Japoden – neuere Ergebnisse. Sahranjivanje kod Ilira. *Conferences scientifiques de l'Academie serbe des sciences et des arts*, vol. VIII, *Classe des sciences historiques* N° 2. *Naučni skupovi Srpske akademije nauka i umetnosti*, knj. VIII, *Odeljenje istorijskih nauka*, knj. 2, Beograd, 1979: 277–283.

1980.

37 – Gradina Punta, Srpsko polje, Otočac – sondiranje obrambenih zidova. *AP*, 21/1980: 61–62, 253 + T.XLI,1–2.

38 – Gradina Crkvina u Kompolju, Otočac – istraživanje stambenih objekata. *AP*, 21/1980: 62–64, 253 + T.XLII,1–2.

39 – Nekropola brončanog doba u pećini Bezdanjači kod Vrhovine. Zusammenfassung: Das bronzezeitliche Gräberfeld in der Höhle Bezdanjača bei Vrhovine. *VAMZ*, 3.s., 12–13/1979–80: 27–78.

40 – Kultura prehistorijskih Japoda. *Prehistorija. Serija vodiča*. Zagreb, 1980: 48–60.

1981.

41 – *Nakit od prehistorije do srednjeg vijeka*. Katalog izložbe. Varaždin, 1981.

1982.

42 – Ostava kasnog brončanog doba iz okolice Cavtata. Résumé: Dépôt de l'âge du bronze récent provenant des environs de Cavtat. *ARadRaspr*, 8–9, 1982: 63–73.

43 – Jozgina pećina. *VAMZ*, 3.s., 15/1982: 268–269.

44 – »Arheološka prošlost Dobove«. *VAMZ*, 3.s., 15/1982: 274.

1983.

45 – Srednje brončano doba u Lici i Bosni. *Praistorija jugoslavenskih zemalja. Bronzano doba*. Sarajevo, 1983: 242–270.

46 – Japodska kulturna grupa. *Praistorija jugoslavenskih zemalja. Bronzano doba*. Sarajevo, 1983: 374–389.

47 – Naselje brončanog doba u Jozginoj pećini. *ObHAD*, 15/1983, 1: 18.

(*koauktor: Dubravka BALEN-LETUNIĆ)

1984.

48 – Pregled arheoloških istraživanja u spiljama na području Like. *Zbornik speleološkog kongresa*. Zagreb, 1984.

49 – Pregled arheoloških istraživanja u spiljama na području SR Hrvatske. Deveti jugoslavenski speleološki kongres. *The ninth Yugoslavian Congress of Speleology. Zbornik predavanja. Proceedings*. Zagreb, 1984: 185–198.

(*Koauktor: Božidar ČEČUK)

- 50 – **Brončano doba u pećinama Like. Zusammenfassung: Die Bronzezeit in der Höhlen der Lika. Deveti jugoslavenski speleološki kongres. The ninth Yugoslavian Congress of Speleology. Zbornik predavanja. Proceedings.** Zagreb, 1984: 623–639.
- 51 – Japodi. *Keltoi – Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije.* Katalog izložbe. Ljubljana, 1984: 57–58.
- 52 – s.v. Bezdanjača. *Likovna enciklopedija Jugoslavije*, 1. Zagreb, 1984: 120.
- 53 – s.v. Cerovačka donja spilja. *Likovna enciklopedija Jugoslavije*, 1. Zagreb, 1984: 227.
- 54 – s.v. Drenov Klanac. *Likovna enciklopedija Jugoslavije*, 1. Zagreb, 1984: 337.

(*koauktor Anđela HORVAT)

- 55 – s.v. **Gospić.** *Likovna enciklopedija Jugoslavije*, 1. Zagreb, 1984: 469.

(*koauktor Anđela HORVAT)

- 56 – s.v. **Japodi.** *Likovna enciklopedija Jugoslavije*, 1. Zagreb, 1984: 682–683.
- 57 – s.v. Japodske urne. *Likovna enciklopedija Jugoslavije*, 1. Zagreb, 1984: 683.

1986.

- 58 – Naseobinski objekti na nekim gradinama Like. Zusammenfassung: Siedlungsfunde von einigen Wallburgen in der Provinz Lika. *VAMZ*, 3.s., 19/1986: 107–127 + 14 T.

1987.

- 59 – Japodska grupa. *Praistorija jugoslavenskih zemalja. Željezno doba.* Sarajevo, 1987: 391–441.
- 60 – Istraživanje »Jozgine pećine« u Trnovcu Ličkom. Résumé: La grotte »Jozgina pećina« à Trnovac Lički. *ARadRaspr*, 10, 1987: 53–71.
- 61 – s.v. Kopolje. *Likovna enciklopedija Jugoslavije*, 2. Zagreb, 1987: 81.
- 62 – s.v. Lički Osik. *Likovna enciklopedija Jugoslavije*, 2. Zagreb, 1987: 192.
- 63 – s.v. Ličko Lešće. *Likovna enciklopedija Jugoslavije*, 2. Zagreb, 1987: 192. (*koauktor Anđela HORVAT)
- 64 – s.v. Prozor. *Likovna enciklopedija Jugoslavije*, 2. Zagreb, 1987: 647.

1988.

- 65 – Dva zanimljiva nalaza iz japodske nekropole u Prozoru. Zusammenfassung: Zwei interessante Funde aus dem japodischen Gräberfeld in Prozor. *VAMZ*, 3.s., 21/1988: 17–29.

1991.

- 66 – Prahistorijski nakit s kaori puževima. Zusammenfassung: Prähistorischer Schmuck mit Kaori-Muscheln. *Zbornik radova posvećen akademiku Alojzu Bencu. PosIzdANUBiH*, 95, *Odjeljenje društvenih nauka* 27, 1991: 79–88.

RAJNA ŠOŠIĆ

*Arheološki zavod
Filozofski fakultet
Ivana Lučića 3
HR – 10000 Zagreb
e-mail: rsosic@ffzg.hr*

IVOR KARAVANIĆ

*Odsjek za arheologiju
Filozofski fakultet
Ivana Lučića 3
HR – 10000 Zagreb
e-mail: ikaravan@ffzg.hr*

CIJEPANI LITIČKI MATERIJAL S PRAPOVIJESNOG NALAZIŠTA SLAVČA, NOVA GRADIŠKA

UDK 903 "631/634" (497.5)

Izvorni znanstveni rad

Članak donosi rezultate tehnološke i tipološke analize cijepanog litičkog materijala s višeslojnog prapovijesnog lokaliteta Slavča. Obrađeni materijal odnosi se na sezona istraživanja 1997–2000. Litički materijal pripada sopotskoj, kostolačkoj i lasinjskoj kulturi, te je razmatran u okviru podjele na neolitik i eneolitik. U oba su razdoblja prisutne sve faze proizvodnje alatki na odbojcima in situ. Sječiva su proizvođena na samom nalazištu u razdoblju neolitika. Iz eneolitičkih slojeva također potječu nalazi sječiva ali nema dokaza za njihovu proizvodnju na nalazištu. Lokalna eneolitička populacija možda ih je proizvodila izvan naselja ili ih je kao gotove proizvode ili poluproizvode pribavila trgovinom sa specijaliziranim putujućim majstorima. Po prvi put je dokazana proizvodnja sječiva tehnikom neizravnog odbijanja na jednom hrvatskom nalazištu. Ustanovljene su određene sličnosti ali i razlike između tipologije alatki u neolitiku i eneolitiku. Sirovinski materijal korišten u neolitiku uniforman je, a u eneolitiku raznovrstan što upućuje na veliku sličnost u načinima pribavljanja sirovinskog materijala ustanovljenim za neolitičke i eneolitičke populacije Transdanubije.

1. UVOD

Kamen je tijekom većeg dijela povijesti ljudskog roda bio glavni, nerijetko i jedini materijal za proizvodnju oruđa i oružja. S pojavom korištenja metala kamen još dio vremena ostaje glavna sirovina jer je metal bio skup i teško dostupan sve dok se nije unaprijedila tehnologija izrade i eksploatacije (WHITTAKER 1997).

Analiza cijepanih i glačanih kamenih ruktvorina te rekonstrukcija procesa njihove proizvodnje već je dugo vremena u Europi neizostavna stavka pri objavi i znanstvenoj valorizaciji nekog istraženog lokaliteta.

Kamene ruktvorine nam, kao i korištene sirovine omogućuju isčitati mnogobrojne podatke o socioekonomskim aspektima života prapovijesnih populacija. Primjerice, analizom sirovinskog materijala može se dobiti uvid u minimalni radijus kretanja, ustanoviti kontakte s drugim populacijama, te razjasniti prostornu i društvenu organizaciju unutar jedne populacije, pa čak i unutar naselja (VOYTEK 2000).

Kod nas se u zadnje vrijeme intenzivirala obrada litičkog materijala s jadranske obale i otoka. S. Forenbaher i T. Kaiser (1997) obradili su, tipološki i tehnološki, cijepani litički materijal cetinske kulture s otoka Palagruže, koja pripada prijelazu bakrenog na brončano doba. Na otoku Braču je, temeljem informacija o postojećem litičkom materijalu, provedeno probno istraživanje, te intenzivno rekognosciranje u svrhu sakupljanja litičkog materijala. Pronađeni materijal s dva lokaliteta pripada ranom i srednjem neolitiku (lokalitet Smokvica), te bakrenom dobu (lokalitet Sv. Ilija) (STANČIĆ et al. 2000).

Osim cijepanom litičkom materijalu više se pažnje posvetilo i poliranoj kamenoj neolitičkoj i eneolitičkoj industriji, u sklopu UNESCO-va projekta (TEŽAK – GREGL 2001). S nalazišta sopotske kulture Samatovci analizirane su glačane kamene alatke i sirovinski materijal od kojeg su izrađene (BALEN et al., 2002). Obradom glačanih kamenih alatki starčevačke kulture pokazalo se da je produkcija glačanih izrađevina u okvirima starčevačke kulture postojala u ograničenim razmjerima, kao i da je sirovinski materijal mahom lokalnog podrijetla (TEŽAK – GREGL – BURIC 2002).

Tradicionalno, proučavanje litičkih artefakata koncentriralo se na proučavanje tipologije alatki. Međutim, proces proizvodnje i način upotrebe kamenih ruktvorina važni su za proučavanje svakodnevnih aktivnosti na lokalitetu, »ekonomije« određenog naselja, te odnosa prema okolišu (BIRO 1994). Taj se odnos očituje prvenstveno pri odabiru mjesta za naselje. U nekim se populacijama kao važan faktor pri odabiru boravišta pokazala blizina izvora sirovinskog materijala, što je promjerice slučaj kod nosilaca lengyelske kulture koji su usko povezani s industrijskim aktivnostima – proizvodnjom alatki i rudarstvom. Svoja naselja smještaju u blizini ležišta sirovinskog materijala, a ne kao ranije populacije na prostorima pogodnim za oranje. Na području Szentgal-Tuszkoveshegy koje je najznačajnije ležište kremenata u Transdanubiji, otkriveno je 10 kasnolendelskih istovremenih naselja čiji je raspored bio takav da su kontrolirali put prema rudniku (BIRO – REGENYE 1991).

Korištenjem obje analize jedino se može dobiti ispravna i cjelovita slika o nekom litičkom materijalu. Dok je glavni cilj tipologije smjestiti materijal u krono-kulturološki okvir, tehnologija kroz rekonstrukciju proizvodnog procesa promatra djelatnost prapovijesnog čovjeka nastojeći sagledati, kontakte te odnose prapovijesnih populacija ili skupina. Tehnologija može pripomoći i kulturnoj odredbi, te upotpuniti tipološku definiciju prikazivanjem nastanka pojedinog tehnološkog tipa ruktvorine (BLASER et al. 2000). Proces proizvodnje ruktvorina, u mnogo slučajeva, može se ustanoviti na samom lokalitetu, kao i upotreba izrađevina. Proizvodnja i upotreba variraju u vremenu i prostoru, što je važno za upotpunjavanje slike o jednom lokalitetu.

Najviše litičkog materijala pronađeno je u okviru sopotske kulture koja je trajala tijekom srednjeg i kasnog neolitika (DIMITRIJEVIĆ 1968). Na Slavči je sopotska kultura zastupljena u više

faza. Najzastupljeniji po litičkom materijalu je brezovljanski tip sopotske kulture koji datira u kraj 1B stupnja, s mogućim trajanjem u drugom stupnju sopotske kulture (MARKOVIĆ 1994). Iako postoje stajališta o trajanju sopotske kulture do u rani eneolitik (MARKOVIĆ 1994), to za ovaj rad nema posebne važnosti jer preko 95% obrađenog litičkog sopotskog materijala pripada brezovljanskom tipu sopotske kulture, koja je dio srednjeg neolitika. Stoga je sav sopotski materijal svrtan kao neolitički, a sav litički materijal razdijeljen prema pripadnosti neolitiku, odnosno eneolitiku. Kostolačka kultura je eneolitička kulturna pojava koja obuhvaća veliki dio Karpatske kotline, dijelove središnjeg Balkana i rumunjsko Podunavlje sa svojim lokalnim specifičnim obilježjima, a po rezultatima istraživanja moguć je kontinuirani prijelaz badenske u kostolačku kulturu, njihova kratka koegzistencija, te vremensko podudaranje nestanska života kostolačke s početkom razvoja vučedolske kulture (BALEN 2002). Lasinjska kultura egzistira tijekom srednjeg eneolitika na skoro čitavom prostoru sjeverne Hrvatske, i u dijelu Srijema (MARKOVIĆ 1994).

Ovaj rad donosi rezultate tehnološke i tipološke analize cijepanog litičkog materijala sa lokaliteta Slavča. Obrađeno je 1655 rukotvorina koje pripadaju sopotskoj, kostolačkoj i lasinjskoj kulturi, dakle vremenskom periodu od srednjeg neolitika do kasnog eneolitika. Tehnološkom i tipološkom analizom materijala pokušalo se ustanoviti postoje li razlike u proizvodnji i tipologiji između neolitičkog i eneolitičkog materijala.

Obrađen je litički materijal iz sezona istraživanja 1997.–2000. godine, a pohranjen je u Zavičajnom muzeju Nove Gradiške. Korištena je terminologija ustanovljena prema Karavanić (1992) i Karavanić-Balen (2000). Zahvaljujemo M. Mihaljević iz Zavičajnog muzeja Nove Gradiške na ustupljenom materijalu, prof. Dr. T. Težak-Gregl na stručnim savjetima, H. Kalafatiću, T. Lelekoviću i S. Potkonjak na pomoći pri obradi materijala, te M. Perkić na izradi crteža.

2. SMJEŠTAJ NALAZIŠTA I POVIJEST ISTRAŽIVANJA

Prapovijesno naselje Slavča smješteno je na istoimenom brežuljku iznad Nove Gradiške. Slavča je uzvisina od 240,61 m nadmorske visine, smještena na južnim obroncima Psunja, na mjestu spoja doline rijeke Save i planinskog dijela Psunja. Uz uzvisinu teče potok Šumetlica koji je predstavljao važan izvor vode i hrane za stanovnike Slavče, kao i izvor gline za izradu posuda (slika 1). Naselje je imalo povoljan geostrateški položaj s kojeg je bilo moguće kontrolirati cijelo novogradiško Posavlje, dio prostora bosanske Posavine, kao i komunikacije prema Požeškoj kotlini (SKELAC 1997). Slavča je kao arheološki lokalitet poznata još od početka 20. st. od kada sežu i podaci o prvim sakupljenim nalazima. Od tada je na padinama Slavče sakupljena veća količina prapovijesnog materijala koja se danas čuva u Zavičajnom muzeju Nove Gradiške. Sustavna arheološka istraživanja koja provodi Zavičajni muzej Nove Gradiške traju od 1997. godine. Istraživanje je vodila 1997. i 1998. S. Karavanić, a ostale sezone M. Mihaljević. Tijekom istraživanja ustanovljeni su objekti i kulturni slojevi koji pripadaju raznim prapovijesnim kulturama, a ovaj rad obrađuje materijal koji pripada sopotskoj, lasinjskoj i kostolačkoj kulturi.

3. ZASTUPLJENOST LITIČKIH RUKOTVORINA PO STRATIGRAFSKIM JEDINICAMA

Iskopavalo se prateći stratigrafske jedinice (VRDOLJAK – MIHALJEVIĆ 1999). Stratigrafske jedinice su jame ili kulturni slojevi, po kojima se, gdje je to bilo moguće determinirala pripadnost litičkog materijala neolitiku ili eneolitiku, odnosno sopotskoj, lasinjskoj ili kostolačkoj kulturi. Zbog specifične situacije i mnogobrojnih preslojavanja, kao i ukopa mlađih objekata u starije sve stratigrafske odnose još nije bilo moguće utvrditi.

Slika 1. Položaj lokaliteta na karti (označen strelicom).

Navedene su samo one stratigrafske jedinice koje su sadržavale cijepane litičke izrađevine.

Stratigrafska jedinica 1: površinski sloj humusa, uništen oranjem i erozijom, siromašan materijalom, 115 litičkih rukotvorina.

Stratigrafska jedinica 2: ispod sj 1, već prapovijesni kulturni sloj, tzv »prapovijesni humus«, slična sj 1, ali s puno više materijala, no također zahvaćen oranjem, 563 rukotvorine. Tijekom sezone istraživanja 1999. godine ta je stratigrafska jedinica nosila oznaku 1a (MIHALJEVIĆ 2000).

Jama 1 (1997): jama koja je dala tipičan kostolački materijal (VRDOLJAK – MIHALJEVIĆ 1997). Sadržavala je 134 litičke rukotvorine. Prve sezone istraživanja jame su se posebno numerirale, pa je tako i ostala ova oznaka.

Stratigrafska jedinica 3 (1998): jama kostolačke kulture, 49 rukotvorina.

Stratigrafska jedinica 4 (1998): dio podnice, 35 rukotvorina.

Stratigrafska jedinica 5 (1998): sloj gline, 1 rukotvorina.

Stratigrafska jedinica 6 (1997): jama, možda dio recentnog prokopa, 4 rukotvorine.

Stratigrafska jedinica 7 (1998): jama, 3 rukotvorine.

Stratigrafska jedinica 8 (1998): mala plitka jama, 24 rukotvorina.

Stratigrafska jedinica 11 (1998): 2 rukotvorine.

Stratigrafska jedinica 12, (1999): crveni zapečeni sloj oko sj 14, 2 rukotvorine.

Stratigrafska jedinica 14 (1999): jama brezovljanskog tipa sopotske kulture, 542 rukotvorine.

Stratigrafska jedinica 15 (1999): jama, miješani materijal brezovljanskog tipa sopotske kulture i kostolačke kulture, 19 rukotvorina.

Stratigrafska jedinica 17 (1999): jama sopotske kulture, 10 rukotvorina.

Stratigrafska jedinica 22/23 (2000): jama lasinjske kulture, 60 rukotvorina.

Stratigrafska jedinica 20/21, (2000): 5 rukotvorina.

Stratigrafska jedinica 26/27, (2000): jama, 16 rukotvorina.

Stratigrafska jedinica 28/29, (2000): jama sopotske kulture, 3 rukotvorine.

Stratigrafska jedinica 32, (2000): 1 rukotvorina.

Stratigrafska jedinica 35, (2000): jama, 10 rukotvorina.

Stratigrafska jedinica 36/37, (2000): jama, 12 rukotvorina.

sj	obrađenih		neobrađenih		težina	
	kom.	%	kom.	%	g	%
1	18	1,09%	97	5,86%	820,4	6,34%
2	73	4,41%	490	29,61%	3515,8	27,15%
3	10	0,60%	41	2,48%	351,3	2,71%
4	6	0,36%	29	1,75%	204,5	1,58%
5	0	0,00%	1	0,06%	22,8	0,18%
6	1	0,06%	3	0,18%	43,5	0,34%
7	1	0,06%	2	0,12%	9	0,07%
8	3	0,18%	21	1,27%	220,2	1,70%
11	0	0,00%	2	0,12%	20,2	0,16%
12	0	0,00%	2	0,12%	2,5	0,02%
14	24	1,45%	518	31,30%	4817,6	37,21%
15	2	0,12%	17	1,03%	79,9	0,62%
17	0	0,00%	10	0,60%	1288,7	9,95%
20 21	2	0,12%	3	0,18%	26,6	0,21%
22 23	5	0,30%	55	3,32%	285,8	2,21%
26 27	3	0,18%	13	0,79%	67,3	0,52%
28 29	0	0,00%	3	0,18%	6,6	0,05%
32	0	0,00%	1	0,06%	1,1	0,01%
35	0	0,00%	10	0,60%	15,8	0,12%
36 37	1	0,06%	11	0,66%	81,5	0,63%
j1	15	0,91%	119	7,19%	739,7	5,71%
nepoznato	8	0,48%	35	2,11%	327,5	2,53%
ukupno	172	10,39%	1483	89,61%	12948,3	100,00%

Tablica 1. Brojnost, postotak, težina i težinski postotak obrađenih i neobrađenih rukotvorina po stratigrafskim jedinicama

Većina materijala pripada stratigrafskoj jedinici 2, prapovijesnom kulturnom sloju, koji je zahvaćen oranjem, tako da materijal iz te stratigrafske jedinice može pripadati bilo kojoj od prisutnih kultura (Tablica 1, Slika 2). Po brojnosti slijedi stratigrafska jedinica 14 (1999), velika jama brezovljanskog tipa sopotske kulture, inače najbogatiji objekt litičkim materijalom, jama 1 (1997) kostolačke kulture, i jama lasinjske kulture tj. sj 22/23 (2000). Neke jame su preslojene, te točna kronološka determinacija njima pripadajućih artefakata još nije moguća. Materijal iz tih stratigrafskih jedinica, kao i iz slojeva s materijalom iz različitih razdoblja razvrstan je u skupinu »neodređeno».

Slika 2. Grafički prikaz koncentracija obrađenih i neobrađenih rukotvorina po stratigrafskim jedinicama.

U tablici 1 iskazana je brojnost i ukupna težina rukotvorina po pojedinoj stratigrafskoj jedinici. Ponegdje veća težina prati veći broj rukotvorina. To nije slučaj primjerice kod slojeva koji sadržavaju mali broj rukotvorina većih dimenzija, kao što su jezgre i velike krhotine. Zbog toga sloj s vrlo malo rukotvorina može imati veliku ukupnu težinu. Slučaj je to kod stratigrafske jedinice 17, koja ima svega 10 litičkih izrađevina, no oni teže preko 1 kg (slika 3), što je gotovo 10% od ukupne težine svog obrađenog materijala. U toj je jami pronađena posuda sa 6 jezgri, koje zajedno teže 1288,7 g. Isto se tako može dogoditi da velik broj rukotvorina ima zajedno vrlo malu težinu, ukoliko je riječ, o primjerice odbojcima od obrade, koji su vrlo tanki i malih dimenzija, no to na ovom lokalitetu nije slučaj.

Slika 3. Težinski udio litičkog materijala po pojedinoj stratigrafskoj jedinici.

4. METODA

Pojam litički artefakt označava svaki, ljudskom rukom obrađivani primjerak kamena (ANDREFSKY, 1998). Određivanje tipa je prvi korak pri proučavanju svakog artefakta, bio to odbojak, alatka ili otpad, kako bi se utvrdila njegova pozicija u **lanac operacija** (INIZAN et al. 1992). Lanac operacija predstavlja različite faze kroz koje prolazi litički materijal tijekom svog »životnog vijeka« – od sabiranja sirovinskog materijala do odbacivanja alatke. Proizvodnja artefakta dio je lanca operacija koji je moguće isčitati tehnološkom analizom. Za tehnološku analizu litičkog materijala sastavljena je tablica sa 21 tehnološkim tipom na temelju tehnoloških značajki lomljevinskog materijala sa Slavče. Oblikovana je modifikacijom standardnih tablica tehnoloških tipova za gornji paleolitik (primjerice STRAUS – CLARK 1986; STRAUS 1995), a terminologija je prevedena i prilagođena duhu hrvatskog jezika prema savjetima T. Ladana (usmeno priopćenje).

Lista tehnoloških tipova za neolitik i eneolitik:

0. GOMOLJ ILI OBLUTAK – komad kamena prikladan za oblikovanje ljudskom djelatnošću, testiran ili ne.

1. PRVOTNI ODBOJAK – odbijeni komad, uglavnom relativno tanak i plosnat, (iako u ovoj fazi može biti deblji nego li su to odbojci inače) čija je dorzalna strana pokrivena s 50% ili više okorine. Ti odbojci označuju početnu fazu proizvodnje na nalazištu – skidanje okorine s gomolja ili oblutka kako bi se pripravila jezgra (KARAVANIĆ 1999). Vrlo rijetko se na tim odbojcima već izrađuju alatke.

2. DRUGOTNI ODBOJAK – odbojak koji na dorzalnoj strani ima manje od 50% okorine. Često je tanak i plosnat.

3. PRVOTNO SJEČIVO – odbojak koji je barem 2 puta duži nego širi, i donekle paralelnih rubova (INIZAN et al. 1992). Na dorzalnoj strani ima 50% ili više okorine. Ovaj je tip relativno rijedak, jer je teško odbijati uske i pravilne odbojke s kamena koji je još djelomčno ili potpuno prekriven okorinom. Prisutnost ove kategorije upućuje na namjeru da se sječiva dobiju na samom početku procesa, čime se povećava iskoristivost sirovinskog materijala, i možda skraćuje vrijeme samog procesa.

4. DRUGOTNO SJEČIVO – sječivo koje na dorzalnoj strani ima manje od 50% okorine.

5. PRVOTNA PLOČICA – sječivo čija je duljina manja ili jednaka 3 cm, a 50 ili više% površine dorzalne strane je prekriveno okorinom.

6. DRUGOTNA PLOČICA – pločica na kojoj je manje od 50% površine dorzalne strane prekriveno okorinom.

7. ODBOJAK – odbojak u užem smislu, bez okorine, uglavnom plosnat i tanak, rijetko debeo. Na dorzalnoj strani su vidljivi tragovi prijašnjih odbojaka. Ventralna strana je glatka, ima izbočinu, ponekad i otprslinu, te se na njoj ističu kolobari (INIZAN et al. 1992), imaju plohak – dio udarne površine jezgre, koja je ostala nakon odbijanja.

8. ODBOJČIĆ – odbojak koji je manji od 2 cm.

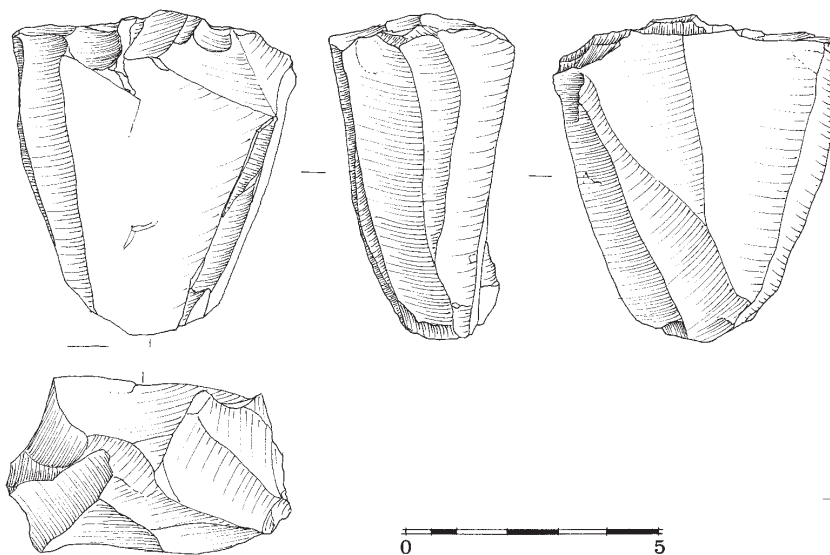
9. SJEČIVO – odbojak koji je dva puta duži nego širi, te ima više ili manje paralelne rubove, a ima i sve ostale karakteristike odbojka bez okorine

10. PLOČICA – sječivo čija je duljina manja od 3 cm

11. JEZGRA ZA ODBOJKE – komad kamena s kojeg su planski odbijani odbojci. Obično imaju više tragova odbijenih odbojaka, te jednu, dvije ili više udarnih ploha

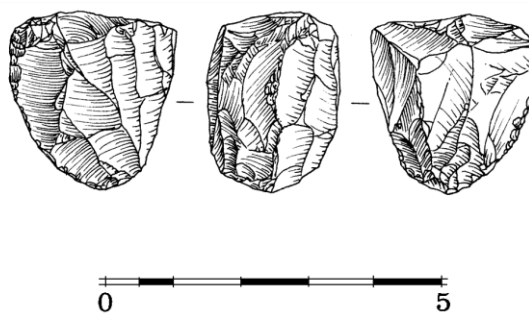
12. JEZGRA ZA SJEČIVA – jezgra na kojoj su jedino vidljivi tragovi nastali odbijanjem sječiva, dakle tragovi paralelnih rubova i duljinom većom od 3 cm (slika 4)

Slika 4. Jezgra za sječiva, neolitik. Crtež M. Perkić.

13. JEZGRA ZA PLOČICE – jezgra na kojoj su jedino vidljivi tragovi paralelnih rubova kraći od 3 cm.

14. MIJEŠANA JEZGRA – jezgra koja ima tragove odbojaka, i sječiva i / ili pločica: česta je kombinacija odbojaka i sječiva, ili odbojaka i pločica (slika 5).

Slika 5. Miješana jezgra za odbojke i pločice, neodređeno razdoblje. Crtež M. Perkić.

15. ULOMCI JEZGARA – komad kamena za kojeg je vidljivo da je imao funkciju jezgre, ali predstavlja samo jedan njezin dio.

16. KRIJESTASTA SJEČIVA ILI PLOČICE – odbijeni duguljasti rub jezgre za sječiva ili pločice s izraženim središnjim grebenom. Sa strane grebena su tragovi koji su produkt obrade ruba jezgre. Krijestasto se sječivo prvo odbija od formirane jezgre, a nakon njega slijedi odbijanje standardnih sječiva (INIZAN et al., 1992).

17. DOTJERUJUĆI ODBOJCI JEZGRE – odbojak koji se mora odbiti kako bi se mogao nastaviti proces odbijanja. Radi se o doradi jezgre tijekom procesa odbijanja, kada daljne odbijanje više nije moguće. Odbijanjem tog odbojka uklanja se rub postojeće plohe kako bi se jezgra dotjerala i dobio pogodan kut za nastavak odbijanja.

18. ODBOJCI OD OBRADBE – odbojci nastali dodatnom obradbom pri stvaranju alatki, obično su manji od 1 cm.

19. KRHOTINE – komad neodređenog oblika, uglavnom debeo. Nije moguće identificirati smjerove loma i ne može se pripisati niti jednoj tehnološki definiranoj kategoriji. Ponekad može biti nepravilno odlomljeni dio jezgre tijekom tehnološkog procesa.

20. OKRHCI – krhotine manje od 2 cm.

21. NEODREDIVI ULOMCI – ulomci rukovtorina koje, uglavnom zbog njihove fragmentiranosti nije moguće odrediti niti svrstati niti u jednu od tehnoloških kategorija.

Prema svom udjelu u lancu operacije navedeni 21 tehnološki tip može se grupirati u 4 faze proizvodnje: nulta faza, odnosno faza prikupljanja, fazu prethodne obrade, središnju fazu proizvodnje, te fazu završne obrade, odnosno finalno oblikovanje alatke. Nulta faza, obuhvaća *sabiranje* sirovinskog materijala i njegovo testiranje. Nakon donošenja sirovine na lokalitet slijedi prva faza – *prethodna obrada* – skidanje okorine i oblikovanje sirovine u pogodnu jezgru za izradu potrebnog tipa – to se odnosi na kategorije 1–6 – prvotne i drugotne odbojke, sječiva i pločice. Drugoj fazi pripadaju kategorije od 7–17 i označuju *središnju fazu proizvodnje*, pri čemu su kategorije 7–10 produkti odbijeni prilikom izrade odbojaka i sječiva, 11–15 su različiti tipovi jezgara, dok kategorije 16 i 17 upućuju na radnju kojom se nastavlja ili započinje proces proizvodnje. Ukoliko je jezgra pripravljena za odbijanje na takav način da je određena količina okorine ostala na oblutku, dio drugotnih odbojaka može biti dio druge faze procesa proizvodnje. Posljednja, treća faza je *finalno oblikovanje* alatke, i nju označavaju odbojci od obrade. Kategorije 19, 20 i 21 mogu biti dio bilo koje faze. One označavaju slučajno i neplanski odbijene, tj. otkrhnute komade, komade raspucale prirodnim putem, kao i ulomke koji se ne mogu svrstati u određeni tehnološki tip zbog fragmentiranosti. Za pojedinu tehnološku kategoriju su u obzir uzimani cjeloviti komadi i svi prepoznatljivi fragmenti. Kako bi se utvrdila fragmentiranost, odnosno cjelovitost rukovtorina za svaku se tehnološku kategoriju izračunao i minimalni broj rukovtorina.

Budući da mnoštvo nalaza čine ulomci, a ne cjelovite rukovtorine, nekadašnji stvarni broj cjelovitih rukovtorina teško je ustanoviti. Međutim, kako svaka rukovtorina mora imati jednu izbočinu (*bulbus*), što je jedna od najznačajnijih karakteristika koje označuju komad kamena oblikovan ljudskom rukom, broj komada koje imaju izbočinu ujedno je i minimalni broj nekada cjelovitih rukovtorina na nalazištu.

Nakon tehnološke analize alatke su tipološki obrađene. Podjela je napravljena prema najčešćim tipovima koji su se koristili u tom razdoblju. Razvrstane su u 5 osnovnih tipova: obrađeni komadić – komadić s obradom koja se proteže na manje od 50% ruba, komadić s cjelovitom obradom na jednom rubu, pri čemu se to odnosi na obradu koja se proteže na preko 50% ruba, komadić sa cjelovitom obradom na dvama rubovima, grebalo i razno. U razno su uvršteni tipovi alatki, koji se pojavljuju izolirano ili sporadično kao što su strugalo, dubilo, svrdlo. Rukovtorine s oštećenjima ruba nisu ubrajane među alatke, jer se samo za dio oštećenja na ovom stupnju analize moglo sa sigurnošću odijeliti oštećenja nastala upotrebom rukovtorine od onih nastalih prirodnim procesima.

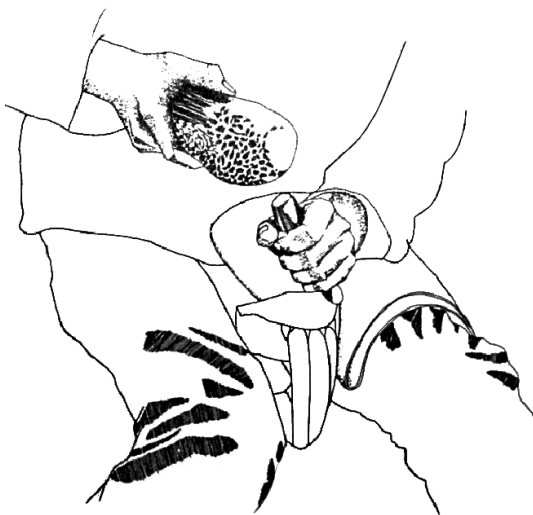
5. REZULTATI TEHNOLOŠKE I TIPOLOŠKE ANALIZE

5.1. REZULTATI TEHNOLOŠKE ANALIZE

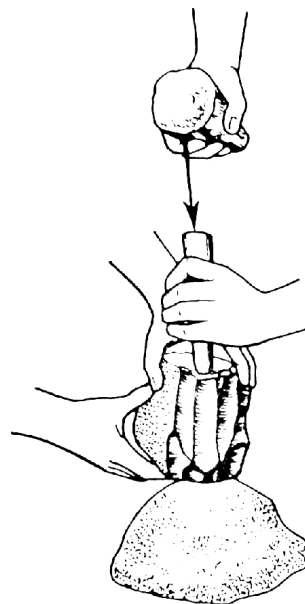
Analizirano je 1655 komada. Od toga razdoblju neolitika pripada 564, razdoblju eneolitika 257, a materijalu koji se ne može razvrstati 834 komada (tablica 2).

Od tehnoloških kategorija prevladavaju odbojci s 27,12% od ukupnog broja rukotvorina unutar neolitičkog materijala, odnosno sa 22,18% unutar eneolitičkog materijala. S udjelom od 14,89% u neolitiku, odnosno sa 17,12% u eneolitiku u ukupnom broju tehnoloških kategorija, sječiva su druga kategorija po brojnosti (tablica 2, slika 10 i 11). Taj podatak ne iznenađuje jer su sječiva u neolitiku i ranom eneolitiku najvažniji poluproizvod u izradi oruđa (KACZANOWSKA – KOZ-LOWSKI 1997). Situacija je dakle, i za razdoblje neolitika i eneolitika vrlo slična, iako je udio sječiva u eneolitiku nešto veći. Koncentracija tehnoloških kategorija je slična među rukotvorinama stratigrafskih jedinica koje se ne mogu točno pripisati niti neolitiku niti eneolitiku, odnosno onih koji sadrže pomiješan materijal (tablica 2). Takvih je rukotvorina i najviše. Uočljivo je jedino da je tu prisutna veća količina sječiva – 25,3%, što je dosta više nego u materijalu koji je određen kao neolitički ili eneolitički, a čak ih je 7,43% obrađeno (tablica 2).

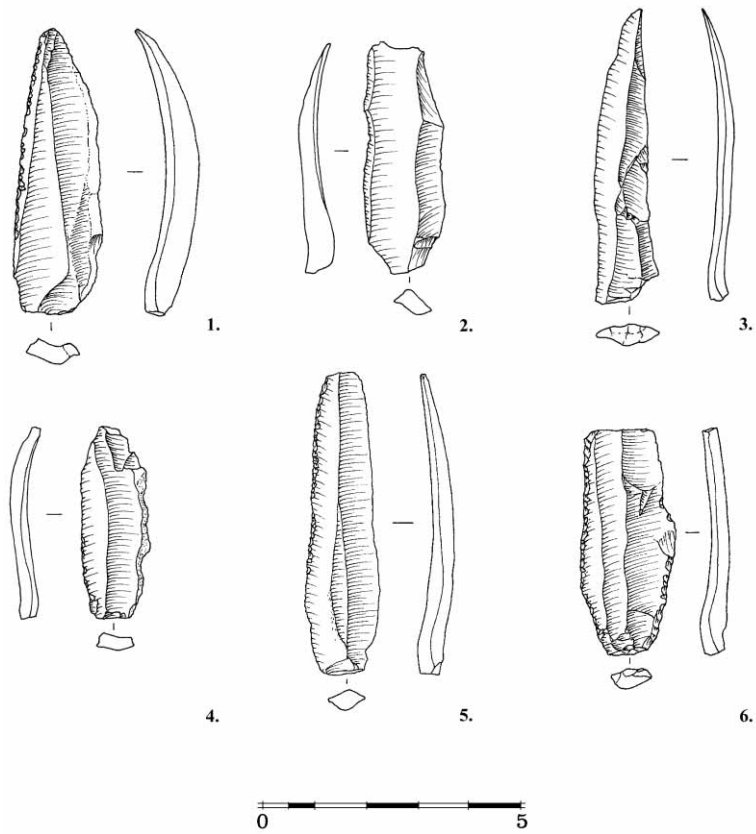
Tehnika indirektnog (neizravnog) cijepanja sječiva prepoznata je u litičkom materijalu Slavče (usmeno priopćenje, J. Pelegrin). To je tehnika, koja nije bila u upotrebi prije mezolitika, kojom se sječivo dobiva indirektnim udarcem preko dljeteta čiji je vrh prislonjen na rub udarne plohe, a po bazi dljeteta se udara mekim čekićem (slika 6 i 7). Kao dljeto se koristi rog ili kost. Za obradu su najpogodnije glatke udarne plohe koje su pod blagim nagibom s obzirom na površinu cijepanja. Kut odbijanja je skoro 90 stupnjeva što ovu tehniku čini prepoznatljivom u odnosu na direktno odbijanje mekim čekićem (Inizan et al. 1992). Takva su sječiva blago savinuta u presjeku (nepravilne s-profilacije), imaju naglašen bulbos i široki plohak (slika 8 i 9).

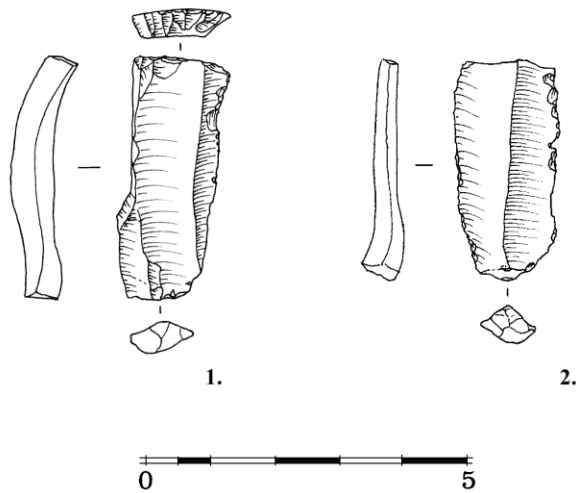
Slika 6. Tehnika indirektnog odbijanja (prema INIZAN et al. 1992: 45).

Slika 7. Tehnika indirektnog odbijanja (prema BORDES 1962, sl. 6).

Slika 8. Sječiva proizvedena tehnikom indirektnog odbijanja, neolitik: 1–4 neobrađena, 5 i 6 obrađena. Crtež M. Perkić.

Slika 9. Sječiva proizvedena tehnikom indirektnog odbijanja, eneolitik: 1. zarubljeno sječivo, 2. slomljeno sječivo. Crtež M. Perkić.

Količina rukotvorina s okorinom je jedan od najvažnijih pokazatelja koji upućuje na prvotnu fazu proizvodnje rukotvorina na samom lokalitetu. Rukotvorine s okorinom su u neolitičkom materijalu zastupljene sa 46,6%, a u eneolitičkom sa 44,4%. To su vrlo visoke vrijednosti na temelju kojih se s velikom sigurnošću može zaključiti da se prva (skidanje okorine i oblikovanje jezgre), a možda i druga faza (odbijanje odbojaka i sječiva) proizvodnje odvijala na samom lokalitetu. Stratigrafska jedinica 14 iz 1999. godine, jama brezovljanskog tipa sopotske kulture mogla bi čak predstavljati radni prostor za proizvodnju rukotvorina. U toj je jami pronađeno 542 rukotvorina, što predstavlja 32,7% od ukupnog broja analiziranih rukotvorina. Od tog broja je alatki svega 3,32%. Okorinu ima 46,5% rukotvorina. U jami prevladavaju odbojci (s i bez okorine) s 51,7% i sječiva (s i bez okorine) sa 17,9%.

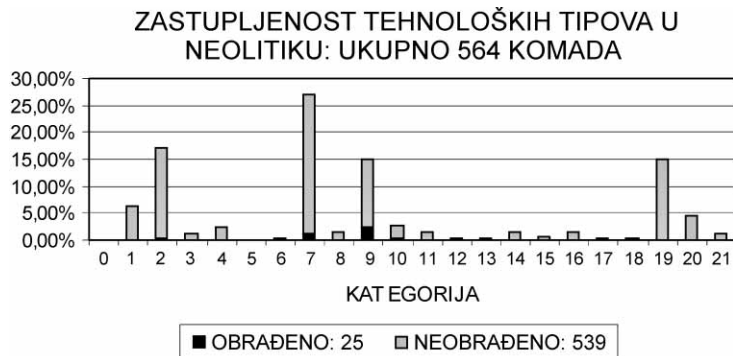
Prilično su brojni prvotni (6,38% neolitik, 9,73% eneolitik), te drugotni (17,19%, odnosno 15,18%) odbojci, dakle odbojci s ostacima okorine, koji ukazuju na obrađivanje i oblikovanje jezgri, te izradu poluproizvoda na samom lokalitetu (tablica 2).

Jezgri i njihovih ulomaka je u neolitičkom materijalu 24 komada, odnosno 4,3%, a ako se izabce ulomci jezgara ostaje 20 komada ili 3,5%. U eneolitu jezgri i ulomaka ima 15, tj. 5,8%, a ako se izabce ulomci jezgara ima ih 9, odnosno 3,5%, isto kao i u neolitičkom materijalu. To je relativno mali broj jezgri. Najviše su zastupljene jezgre za odbojke (slika 10 i 11).

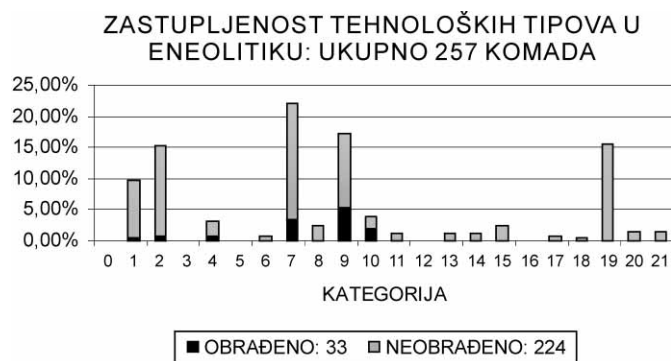
Na krhotine i okrške otpada ukupno 19,32%, u neolitičkom odnosno 17,12% u eneolitičkom materijalu (slika 10 i 11). Krhotine i okrški u litičkom materijalu sa Slavče vjerojatno najčešće predstavljaju nepravilnosti pri proizvodnji. Do njih dolazi kada se udarcem ne odlomi planirana rukotvorina već amorfni debeli komad što se često događa kod nekvalitetnog sirovinskog materijala, čija struktura ne dopušta potpunu kontrolu nad smjerom loma. Međutim, krhotine mogu nastati i prirodni procesima, odnosno pucanjem kamena zbog temperaturnih i ostalih promjena.

TIP	NEODREĐENO				NEOLITIK				ENEOLITIK			
	OBRADENIH		NEOBRADENIH		OBRADENIH		NEOBRADENIH		OBRADENIH		NEOBRADENIH	
	kom	%	kom	%	kom	%	kom	%	kom	%	kom	%
0 gomolj ili oblatak	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%
1 prvotni odbojak	1	0,12%	57	6,83%	0	0,00%	36	6,38%	1	0,39%	24	9,34%
2 drugotni odbojak	8	0,96%	113	13,55%	2	0,35%	95	16,84%	2	0,78%	37	14,40%
3 prvotno sječivo	0	0,00%	9	1,08%	0	0,00%	6	1,06%	0	0,00%	0	0,00%
4 drugotno sječivo	3	0,36%	29	3,48%	0	0,00%	13	2,30%	2	0,78%	6	2,33%
5 prvotna pločica	0	0,00%	1	0,12%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%
6 drugotna pločica	0	0,00%	5	0,60%	1	0,18%	1	0,18%	0	0,00%	2	0,78%
7 odbojak	31	3,72%	160	19,18%	6	1,06%	147	26,06%	9	3,50%	48	18,68%
8 odbojčić	0	0,00%	14	1,68%	0	0,00%	8	1,42%	0	0,00%	6	2,33%
9 sječivo	62	7,43%	149	17,87%	14	2,48%	70	12,41%	14	5,45%	30	11,67%
10 pločica	7	0,84%	26	3,12%	2	0,35%	14	2,48%	5	1,95%	5	1,95%
11 jezgra odbojke	0	0,00%	19	2,28%	0	0,00%	8	1,42%	0	0,00%	3	1,17%
12 jezgra za sječiva	0	0,00%	3	0,36%	0	0,00%	1	0,18%	0	0,00%	0	0,00%
13 jezgra za pločice	0	0,00%	1	0,12%	0	0,00%	2	0,35%	0	0,00%	3	1,17%
14 kombinirana jezgra	0	0,00%	3	0,36%	0	0,00%	9	1,60%	0	0,00%	3	1,17%
15 ulomci jezgara	0	0,00%	22	2,64%	0	0,00%	4	0,71%	0	0,00%	6	2,33%
16 krijestasti odbojci, sječiva ili pločice	0	0,00%	10	1,20%	0	0,00%	8	1,42%	0	0,00%	0	0,00%
17 dotjerujući odbojci jezgre	0	0,00%	3	0,36%	0	0,00%	1	0,18%	0	0,00%	2	0,78%
18 odbojci od obradbe	0	0,00%	1	0,12%	0	0,00%	1	0,18%	0	0,00%	1	0,39%
19 krhotine	1	0,12%	86	10,31%	0	0,00%	84	14,89%	0	0,00%	40	15,56%
20 okrški	0	0,00%	8	0,96%	0	0,00%	25	4,43%	0	0,00%	4	1,56%
21 neodređivi komadići	1	0,12%	1	0,12%	0	0,00%	6	1,06%	0	0,00%	4	1,56%
ukupno	114	13,67%	720	86,33%	25	4,43%	539	95,57%	33	12,84%	224	87,16%

Tablica 2. Brojnost i postotak obrađenih i neobrađenih komada pojedine tehnološke kategorije u neolitu i eneolitu.

Slika 10. Grafički prikaz udjela tehnoloških kategorija u neolitiku: 0. gomolj ili oblutak, 1. prvotni odbojak, 2. drugotni odbojak, 3. prvotno sječivo, 4. drugotno sječivo, 5. prvotna pločica, 6. drugotna pločica, 7. odbojak, 8. odbojčić, 9. sječivo, 10. pločica, 11. jezgra za odbojke, 12. jezgra za sječiva, 13. jezgra za pločice, 14. miješana jezgra, 15. ulomci jezgara, 16. krijestasti odbojci, sječiva ili pločice, 17. dotjerujući odbojci jezgre, 18. odbojci od obrade, 19. krhotine, 20. okrhci, 21. neodredivi komadići.

Slika 11. Grafički prikaz udjela tehnoloških kategorija u eneolitiku: 0. gomolj ili oblutak, 1. prvotni odbojak, 2. drugotni odbojak, 3. prvotno sječivo, 4. drugotno sječivo, 5. prvotna pločica, 6. drugotna pločica, 7. odbojak, 8. odbojčić, 9. sječivo, 10. pločica, 11. jezgra za odbojke, 12. jezgra za sječiva, 13. jezgra za pločice, 14. miješana jezgra, 15. ulomci jezgara, 16. krijestasti odbojci, sječiva ili pločice, 17. dotjerujući odbojci jezgre, 18. odbojci od obrade, 19. krhotine, 20. okrhci, 21. neodredivi komadići.

Samo po jedan odbojak od obrade pronađen je u neolitičkom i eneolitičkom materijalu. To može upućivati na izostanak zadnje faze proizvodnje (oblikovanje alatki dodatnom obradom) na lokalitetu. Međutim, neznatna količina odbojaka od obrade možda je uvjetovana činjenicom da se pri istraživanju nije provodilo prosijavanje koje jedino omogućuje prikupljanje tako sitnih komada.

Među rukotvorinama neolitika i eneolitika nema prvotnih pločica. One su inače u cjelokupnom materijalu zastupljene sa 0,1%, tj. samo s jednim komadom. Jezgre za proizvodnju pločica su ipak prisutne, iako vrlo malobrojne – u neolitičkom materijalu zastupljene su s 2 komada, a u eneolitičkom materijalu s 3 komada. Razlog tome može biti što su se pri prvotnom oblikovanju jezgre, odnosno skidanju okorine odbijali odbojci prije nego se krenulo u izradu pločica, ili, što je manje vjerojatno, da se prvotno oblikovanje sirovine u jezgre pogodne za izradu pločica odvijalo negdje drugdje, a ne na samom lokalitetu.

U eneolitičkom materijalu nedostaje i prvotnih sječiva, jezgara za sječiva i krijestastih sječiva, tj. dijelova iz procesa proizvodnje čije bi prisustvo ukazivalo na izradu sječiva na samom lokalitetu. Neobrađena i obrađena sječiva su značajno zastupljena (tablica 2). Odsustvo dokaza proizvodnje sječiva *in situ* mogli bi upućivati na zaključak da su sječiva izađena negdje drugdje i da su donešena kao gotov proizvod ili kao poluproizvod na lokalitet, od strane lokalne populacije, ili putem nekog oblika trgovine. Dio tih sječiva, odmah se upotrebljavao, bez dodatne obrade u alatku.

neolitik			TIP STANJA							
TIP	ukupno	minimalni broj	1	2	3	4	5	6	7	8
1 prvotni odbojak	36	29	24	4	1	5	0	0	2	0
2 drugotni odbojak	97	92	76	15	1	5	0	0	0	0
3 prvotno sječivo	6	2	1	1	0	2	2	0	0	0
4 drugotno sječivo	13	8	5	2	1	1	4	0	0	0
5 prvotna pločica	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
6 drugotna pločica	2	2	2	0	0	0	0	0	0	0
7 odbojak	153	131	79	37	12	14	3	3	5	0
8 odbojčić	8	8	8	0	0	0	0	0	0	0
9 sječivo	84	53	18	5	25	14	13	5	4	0
10 pločica	16	10	6	1	2	2	3	1	1	0
16 krijestasti odbojci, sječiva ili pločice	8	6	3	2	1	0	2	0	0	0
17 dotjerujući odbojci jezgre	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0
18 odbojci od obrade	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0

Tablica 3. Ukupna količina cjelovitih primjeraka i ulomaka određenih tehnoloških tipova i minimalni broji cjelovitih rukotvorina u neolitu; Tipovi stanja: 1. cjelovito, 2. bočno oštećenje, 3. proksimalni i medijalni dio, 4. distalni i medijalni dio, 5. medijalni dio, 6. baza, 7. vrh, 8.

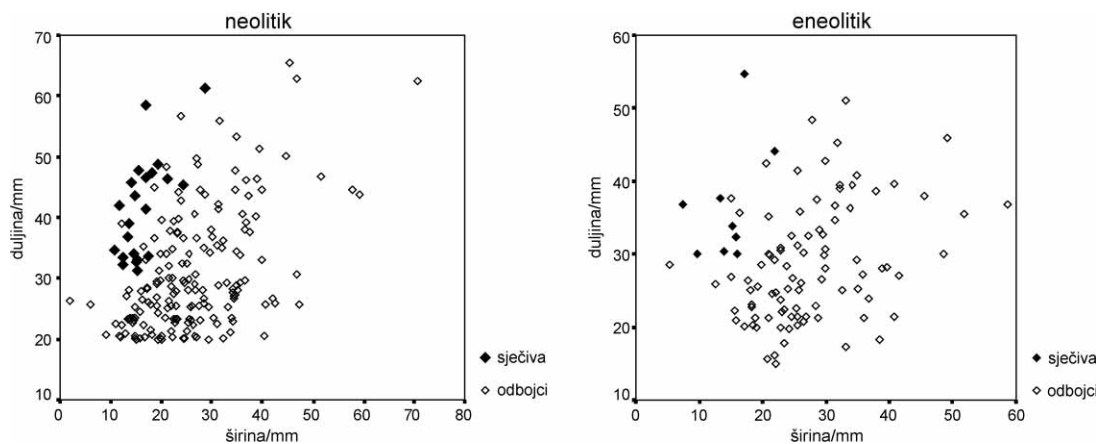
eneolitik			TIP STANJA							
TIP	ukupno	minimalni broj	1	2	3	4	5	6	7	8
1 prvotni odbojak	25	25	24	1	0	0	0	0	0	0
2 drugotni odbojak	39	38	36	1	1	1	0	0	0	0
3 prvotno sječivo	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
4 drugotno sječivo	8	4	2	0	2	3	1	0	0	0
5 prvotna pločica	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
6 drugotna pločica	2	1	1	0	0	0	1	0	0	0
7 odbojak	57	48	40	3	5	4	0	0	2	3
8 odbojčić	6	6	5	0	1	0	0	0	0	0
9 sječivo	44	25	15	1	6	15	3	3	1	0
10 pločica	10	5	3	0	2	4	1	0	0	0
16 krijestasti odbojci, sječiva ili pločice	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
17 dotjerujući odbojci jezgre	2	2	2	0	0	0	0	0	0	0
18 odbojci od obrade	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0

Tablica 4. Odnos količine sakupljenih komada i minimalnog broja tehnoloških tipova u eneolitu; Tipovi stanja 1. cjelovito, 2. bočno oštećenje, 3. proksimalni i medijalni dio, 4. distalni i medijalni dio, 5. medijalni dio, 6. baza, 7. vrh, 8. neodredivo.

Svi ovi iznešeni podaci uključuju i cjelovite komade i ulomke unutar pojedine tehnološke kategorije. Razni su načini i stupnjevi fragmentiranosti, od oštećenja pri samom iskopavanju, do mogućih namjernih lomova koje su počinili korisnici rukotvorina. Stoga je izračunat i minimalni broj rukotvorina po pojedinom tehnološkom tipu da bi se utvrdilo koliki je stupanj fragmentiranosti i koliko se količine pronađenih ulomaka podudaraju s minimalnim brojem.

Minimalni broj je kako je vidljivo iz tablice 3 i 4 vrlo sličan, ako ne i isti broju sakupljenih komada u većini tipova, posebno kod svih tipova odbojaka. Zanimljiva je situacija kod sječiva i pločica. Minimalni broj je bitno manji u odnosu na broj sakupljenih komada što ukazuje na puno veću fragmentiranost. To možda upućuje na namjerno lomljenje sječiva, što je moglo biti slučaj, radi proizvodnje prigodnog oblika za određeni tip alatke ili radi uglavljivanja alatke na dršku. Možda su sječiva, zbog svojih morfoloških karakteristika, odnosno činjenice da su tanka i dugačka lakše pucala, posebice uslijed upotrebe. Vrijednosti su slične i za neolitik i za eneolitik (tablica 3 i 4).

Samo su cjeloviti primjerci relevantni, pa su samo oni i uzeti u obzir za prikaz odnosa duljine i širine odbojaka i sječiva, posebno za neolitik, posebno za eneolitik. Prikazane su samo neobrađene rukotvorine jer je svim alatkama, dodatnom obradom ruba reducirana stvarna duljina ili širina, pa ti komadi ne bi predstavljali realne omjere. Na slici 9 je jasno vidljivo da su sječiva dulja i uža u odnosu na odbojke, iako ima i prilično velikih odbojaka, koji svojom dužinom ne zaostaju za sječivima. U neolitičkom materijalu su odbojci manji, i puno uniformnije veličine – većina ih se koncentrirala oko duljine 2–3,5 cm, te širine od 1–3 cm, dok su kod eneolitičkog materijala dimenzije raznolikije, te nisu toliko koncentrirane oko sličnih vrijednosti (slika 12). Male dimenzije neolitičkih odbojaka možda su uvjetovane malim oblucima koji su bili korišteni u procesu proizvodnje.

Slika 12. Odnos duljine i širine odbojaka i sječiva u neolitičkom i eneolitičkom materijalu.

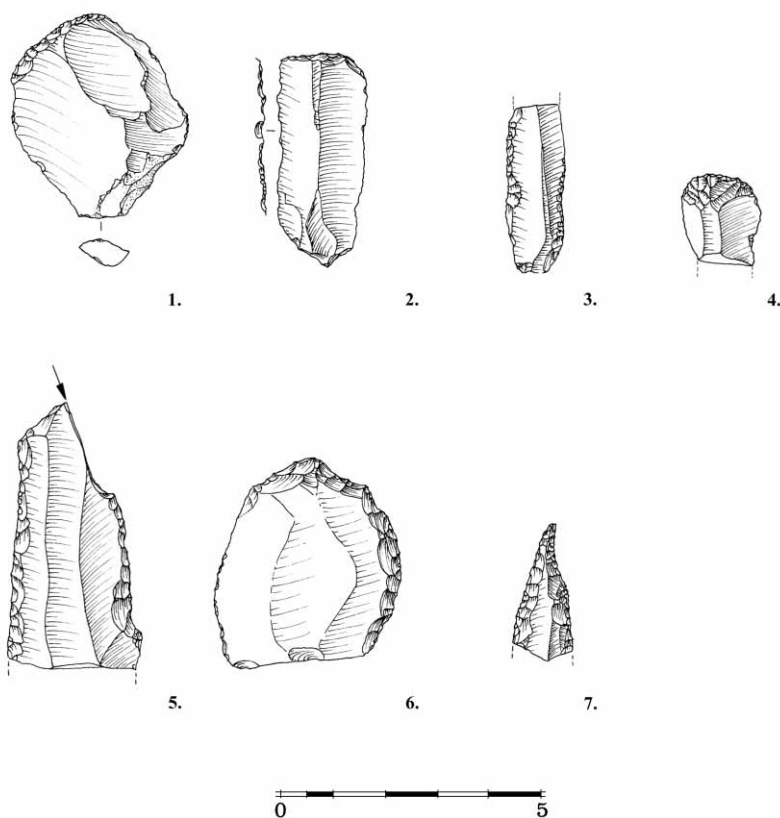
5.2. REZULTATI TIPOLOŠKE ANALIZE

Od alatki koje pripadaju razdoblju neolitika, najviše je komadića s cjelovitom obradom na jednom rubu, njih 12 što predstavlja 48%, grebala i obrađeni komadići su podjednako zastupljeni s 4 komada, odnosno 16%, komadića s cjelovitom obradom na dvama rubovima je 3, što iznosi 12% (slika 13). Kategorija razno ima svega 2 komada, što je 8%. Situacija je u eneolitičkom materijalu nešto drugačija. Prema postotcima manje je grebala nego u neolitičkom, 9,1%, odnosno samo tri komada, više je obrađenih komadića (9 komada ili 27,3%), te kategorije razno (5 komada – 15,2%). Komadića s cjelovitom obradom na jednom rubu ima približno isto – 14 komada (42,4%). Komadića s cjelovitom obra-

Tablica 5: količina osnovnih tipova alatki u neolitiku i eneolitiku

TIP ALATKE	neolitik	eneolitik
	količina	količina
obrađeni komadić	4	9
komadić s cjelovitom obradom na 1 rubu	12	14
komadić s cjelovitom obradom na 2 ruba	3	2
grebalo	4	3
razno	2	5
ukupno	25	33

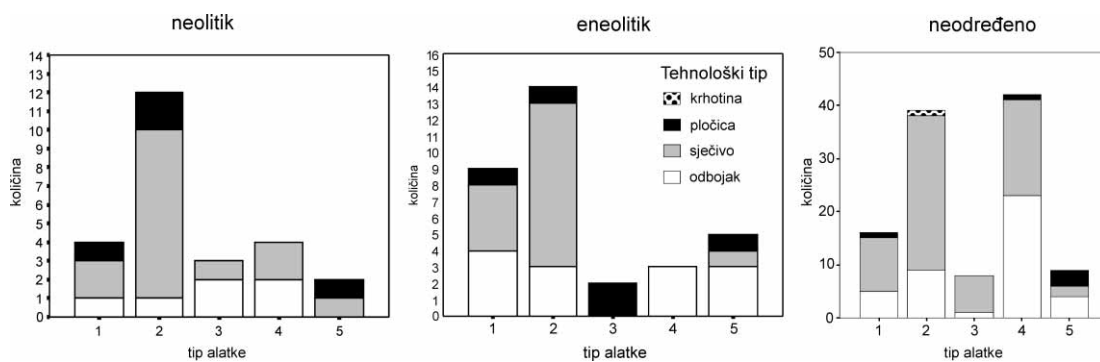

Slika 13. Osnovni tipovi alatki: 1. obrađeni komadić (neodređeno razdoblje), 2. komadić s cjelovitom obradom na 1 rubu (eneolitik), 3. komadić s obradom na 2 ruba (eneolitik), 4. grebalo (neodređeno razdoblje), 5–7 razno (5. dubilo, 6. strugalo, 7. svrdlo). Crtež M. Perkić.

dom na dvama rubovima ima 2, tj. 6,1%. U tablicama 5 i 6, te na slici 14 za alatke podaci su izraženi po količini, jer je broj alatki premali za izražavanje u postocima.

Tipologija alatki cijepanog litičkog materijala sa Slavče je poprilično uniformna i zapravo odražava trend svog vremena koncentrirajući se uglavnom na obrađena sječiva s cjelovitom ili djelomičnom obradom na jednom ili dvama rubovima, s nešto raznolikijim materijalom u eneolitiku nego u neolitiku (Tablica 5). Na lokalitetu Slavča alatke čine 10,4% u ukupnom broju obrađenog materijala. U neolitiku, ima znatno manje alatki, svega 4,4%, dok u eneolitiku ima 12,8% alatki, što je

više nego u ukupnom materijalu, i znatno više nego u neolitiku. Alatke pripisane neolitiku i eneolitiku pokazuju slične značajke. Nešto je drugačija situacija kod ruktvorina iz stratigrafskih jedinica kojima nije bilo moguće odrediti razdoblje. Od ukupno 172 alatke za čak 114 se ne može odrediti kojem razdoblju pripadaju. Među tim ruktvorinama je puno veća koncentracija grebala (slika 14). Grebala ima 42 komada, što je više nego ukupni broj alatki u oba razdoblja, i čak ih je polovica izrađena na sječivo. Među neodređenim materijalom grebala su prevladavajući tip alatke, 42 komada. Neolitik, nasuprot time ima četiri, a eneolitik tri grebala. Sva tri eneolitička grebala su izrađena na sječivo. Najčešći tehnološki tip na kojem su izrađivane alatke je sječivo (slika 14, tablica 6). U tablici 6 i na slici 14 zajedno su obuhvaćeni tehnološki tipovi sa i bez okorine.

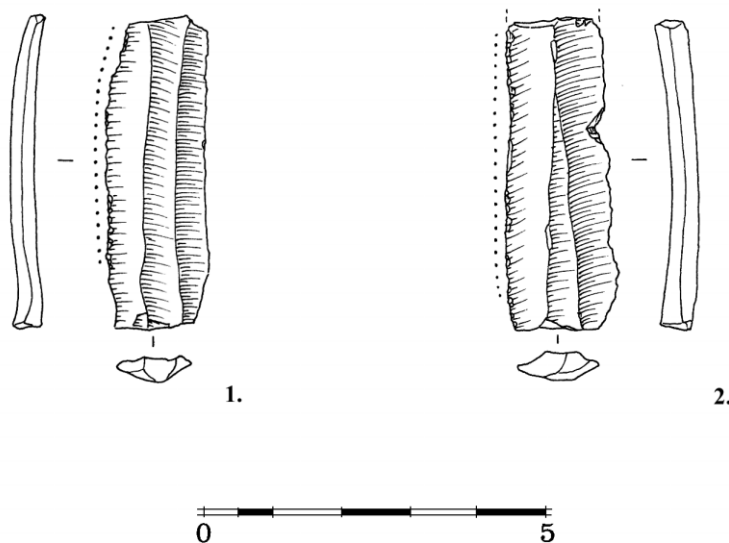
Slika 14. Količina tipova alatki i tehnološki tip na kojem su izrađene: 1. obrađeni komadić, 2. komadić s cjelovitom obradom na jednom rubu, 3. komadić s cjelovitom obradom na dvama rubovima, 4. grebalo, 5. razno.

Tablica 6. Količina tipova alatki i tehnološki tip na kojem su izrađene

TIP ALATKE	NEOLITIK			ENEOLITIK			NEODREĐENO RAZDOBLJE			
	ODBOJAK	SJEČIVO	PLOČICA	ODBOJAK	SJEČIVO	PLOČICA	ODBOJAK	SJEČIVO	PLOČICA	KRHOTINA
obrađeni komadić	1	2	1	4	4	1	5	10	1	0
komadić s cjelovitom obradom na 1 rubu	1	9	2	3	10	1	9	29	0	1
komadić s cjelovitom obradom na 2 ruba	2	1	0	0	0	2	1	7	0	0
grebalo	2	2	0	3	0	0	23	18	1	0
razno	0	1	1	3	1	1	4	2	3	0
ukupno	6	15	4	13	15	5	42	66	5	1

Kategoriju razno, koja je malobrojna i u neolitičkom i u eneolitičkom materijalu čine ostali tipovi alatki, kao što su svrdlo, dubilo i strugalo (slika 14).

Na dijelu ruktvorina je uočljivo oštećenje ruba. Postoje različiti tipovi oštećenja ruba. Neki su nastali upotrebom, do nekih je moglo doći različitim prirodnim procesima nakon što je ruktvorina odbačena. Oštećenja ruba česta su u vidu fraktura, »iskrcanosti« ruba koje može biti na maloj površini, ili se čak protezati cijelim rubom, podsjećajući na sitnu obradu. Jedan od sigurnih pokazatelja da je ruktvorina korištena kao alatka je sjaj na rubovima. Taj sjaj nastaje rezanjem bilja ili nekog drugog organskog materijala (MAKKAY et al. 1996). Autori koji su obrađivali litičke ruktvorine s lokaliteta Šariške Michalžany u istočnoj Slovačkoj, za dio ruktvorina koji se ne može tipološki svrstati među alatke dokazali su da su bile u funkciji alatki (KACZANOWSKA et al. 1993). Kako se na materijalu sa Slavče samo za jedan manji dio ruktvorina u ovoj fazi analize moglo sa si-

Slika 15. Sječiva (1 i 2) sa sjajem na rubovima odnosno tragovima rezanja organskog materijala.
Crtež M. Perkić.

gurnošću utvrditi da su bile u uporabi nije ih se posebno odvajalo jer te vrijednosti ne bi odražavale realno stanje. Za sada je sigurno utvrđeno postojanje sjaja od rezanja bilja na manjem broju sječiva (slika 15).

5.3. SIROVINSKI MATERIJAL

Sirovinski materijal, odnosno čovjekov odabir prikladne sirovine vrlo je važan faktor u procesu proizvodnje oruđa. Tijekom najvećeg dijela ljudske povijesti kamen je bila najvažnija čovjeku dostupna sirovina, a od egzistencijalne je važnosti bilo prepoznavanje i poznavanje pogodnog tipa kamena za obradu (ANDREFSKY 1998)

Sposobnost odabira prikladne sirovine često se dovodi u usku povezanost s čovjekovim psihomotoričkim sposobnostima. Razvoj mentalnih sposobnosti očituje se i pri odabiru sirovina, procjeni potrebe za odlaskom u dalje krajeve po kvalitetnije sirovine, širem radijusu kretanja. Unatoč tome, upotreba materijala lošije kvalitete iz neposredne okolice nikako ne znači da korisnici nisu imali visoku razinu poznavanja i eksploatacije, nego, naprotiv, u obzir treba uzeti mogućnost da je riječ o procjeni dostatne korisnosti raspoloživog sirovinskog materijala za njihove potrebe. Iz zastupljenosti sirovinskog materijala u lomljenini i posebno alatkama moguće je dobiti mnogo korisnih podataka, o životu i aktivnostima na određenom lokalitetu te u nekoj mjeri i mobilnosti populacije i utvrditi moguće trgovinske kontakte.

Uzorci sirovinskog materijala od kojih su izrađene ruketvorine obrađene u ovom radu trenutno su na petrografskoj analizi koja jedino može dati precizne odgovore na pitanja o raznolikosti, kvaliteti i porijeklu sirovinskog materijala. Za sada je poznato da je velika većina materijala od rožnjaka, silicijske sedimentne stijene koja ima različite načine postanka i pojavljivanja u prirodi (TIŠLJAR 1994). Upravo te različitosti rožnjaka mogu nam otkriti izvorišta i tipove. Osim rožnjaka jedan manji dio ruketvorina je izrađen od kalcedona. Rožnjak je makroskopski razvrstan u nekoliko kategorija pri čemu su razlikovni faktori bili boja i struktura materijala. Najzastupljeniji je razno-

bojni, djelomice poluprozirni rožnjak, nešto grublje strukture, vulkanskog podrijetla, i lokalnog karaktera (usmeno priopćenje, K. Biro). Javlja se u plavim, žutim, crvenkastim, i bjelkastim nijansama. Ostali rožnjaci su uglavnom fine glatke strukture u raznim bojama. Makroskopskom je analizom još utvrđeno da su za izradu alatki najčešće korišteni rožnjaci glatke površine u zelenim i crvenim nijansama. Tijekom istraživanja 1999. godine, u jednoj jami sopotske kulture (stratigrafska jedinica 17) pronađena je keramička posuda sa 6 jezgri od rožnjaka. Jezgre su od istog materijala od kojeg je izrađena najveća količina alatki. Vjerojatno su bile ili pohranjene kao sirovina, ili pripremljene za transport. Petrografska analiza će pokazati jesu li možda neki tipovi kamena »uvezeni« iz daljih krajeva. Autori članka su uz lijevu obalu današnjeg toka rijeke Save, na nekoliko šljunčara otprilike 20 km udaljenih od Nove Gradiške, tj. od položaja naselja na Slavči, pronašli neke od tipova rožnjaka koji su korišteni za izradu alatki na Slavči. Inače, obala Save je bogata oblucima rožnjaka. Ti se obluci nalaze u naplavinskim nanosima rijeka Bosne, Vrbasa i drugih čijim su tokom dospjeli iz erodiranih stijena srednjo i sjevernobosanskih planina.

6. USPOREDBA NEOLITIČKOG I ENEOLITIČKOG MATERIJALA NA LOKALITETU SLAVČA, TE ODNOS PREMA DRUGIM ISTOVREMENIM LOKALITETIMA

Od ukupnog broja ruktvorina (1655 komada), neolitiku pripada 564 (34,1%), a eneolitiku 257 komada (15,5%). Ostali materijal, 834 komada (50,4%) se nalazio u humusnim slojevima, ili u preslojenim jamama (tablica 2).

Osim u već spominjanoj sopotskoj jami, sj 14, koja broji 542 ruktvorine (32,4%) najveći je broj ruktvorina potekao iz stratigrafske jedinice 2, prapovijesnog kulturnog sloja zahvaćenog oranjem, u kojem se miješa materijal prapovijesnih kultura. Stratigrafskoj jedinici 2 pripada 574 komada, tj 33,9%, i čak 41,4%. Pitanje je koliko je reprezentativan uzorak litičkog materijala koji pripada neolitiku, jer 95,9%, odnosno 541 ruktvorina pripada jednoj jami (sj 14), a svega je 23 (4,1%) komada potječe iz ostalih neolitičkih stratigrafskih jedinica.

U neolitičkom materijalu zastupljene su sve faze proizvodnje svih tehnoloških kategorija. Nema prvotnih pločica, što ne dokazuje da su pločice izrađivane na nekoj drugoj lokaciji, jer su su vjerojatno pri prvotnoj obradi jezgre, odnosno skidanju okorine odbijani odbojci (tablica 2, slika 10). Među eneolitičkim materijalom su pronađeni tragovi svih faza proizvodnje odbojaka, dok izostaju tragovi proizvodnje sječiva. Prisutna su drugotna sječiva i to s 8 komada (3,11%). Sječiva bez okorine ima 44 komada, odnosno 17,12%, od čega je 14 obrađeno u alatku. Prema tome, sječiva su zastupljena kao značajna tehnološka kategorija, ali se vjerojatno njihova proizvodnja odvijala na nekoj drugoj lokaciji, a na lokalitet su donášani kao poluproizvodi, ili trgovinom. Na području Grčke ustanovljena je trgovina sječivima iz specijaliziranih središta proizvodnje, vjerojatno preko putujućih trgovaca. Smatra se da su specijalizirani centri postojali jer nije bilo potrebe i mogućnosti da se proizvode unutar svakog naselja budući da tehnika proizvodnje zahtijeva veliku vještinu i praksu (PERLES 2001).

Alatke su u neolitičkom materijalu zastupljene sa svega 4,4%. U eneolitičkim materijalu ih je 12,8%. Činjenica da skoro sav neolitički materijal potječe iz jedne jame, za koju se pretpostavlja da je imala funkciju radnog prostora mogla bi objasniti tako malu količinu alatki u neolitiku. Naime, u radnom prostoru su se alatke formirale, ali se tamo nisu i koristile, već su odnošene tamo gdje su se koristile. Preko 40% alatki nađeno je u kulturnom sloju, izvan jama. Velik dio tih alatki bi mogao predstavljati funkcionalne, izgubljene alatke koje nisu bile spremne za odbacivanje (KACZANOWSKA et al. 1993). I u neolitičkom i eneolitičkom materijalu najzastupljeniji je tip alatke komadić s cjelovitom obradom na jednom rubu. Drugi je po zastupljenosti obrađeni komadić, odnosno koma-

dić s djelomičnom obradom na jednom rubu. U neolitičkom materijalu je s jednakom količinom zastupljeno i grebalo, dok u eneolitičkom materijalu nešto veći udio imaju alatke iz kategorije razno.

U srednjoj i istočnoj Europi u srednjem neolitiku, odnosno, paralelno s trajanjem kompleksa linearno – trakaste keramike cijepani litički materijal je tipološki uniforman, i uglavnom se svodi na grebala i obrađena sječiva (MAKKAY et al. 1996). To odgovara situaciji na Slavči, gdje su komadići s obradom i grebala najčešći tipovi alatki. No, usporedbom tog materijala i materijala ranijeg Starčevo-Cris kompleksa, na istom prostoru, uočljiva je potpuno drugačija struktura nalaza. U Starčevo-Cris kompleksu postojala je mnogo veća raznolikost u tipovima alatki – značajnim udjelom bila su zastupljena i svrdla, geometrijski oblici, grebala, strugala (STARNINI 2000; BIRO 2001).

Usporedimo li tipologiju alatki iz neolitičkih i eneolitičkih slojeva Slavče s alatkama sa lokaliteta rane starčevačke kulture Zadubravlje kod Slavenskog Broda možemo primjetiti da je obrađeni komadić (komadić s djelomičnom obradom na jednom rubu) prevladavajuća kategorija u Zadubravlju, s udjelom od preko 30%. Izuzetno je malo grebala, tek nešto više od 1% dok su na Slavči i u neolitiku (16%) i eneolitiku (9%) izraženije zastupljene. Ipak, tipologija Zadubravlja je nešto raznolikija jer su zastupljeni tipovi kojih na Slavči gotovo da i nema kao što su zarubak, udubak i nazubak.

Ako se pogledaju dokazi za proizvodnju litičkih rukotvorina na samom lokalitetu, zanimljiv je relativno mali broj jezgri i odbojaka (3,5%) u neolitiku i eneolitiku. Na lokalitetu Gomolava, u sloju koji pripada fazi Gomolava Ia jezgri je samo 4,06%, zbog čega je zaključeno da se dio proizvodnje odvijao na drugoj lokalitaciji ili da je dio poluproizvoda »uvezen«, odnosno dopremljen na nalazište putem trgovine (KOZLOWSKY – KACZANOWSKA 1986). Na lokalitetima Karanovo I i II te Aznak u Bugarskoj utvrđena je odsutnost jezgri određenog tipa sirovinskog materijala što također dovodi do zaključka da se proizvodnja rukotvorina odvijala na izvoru sirovinskog materijala, a ne u naselju (GATSOV – GIUROVA 1996).

Količina rukotvorina s okorinom (skoro 50% u neolitiku i eneolitiku) s druge strane nameće zaključak o proizvodnji na lokalitetu. Na lokalitetu Bicske-Galagonyas, u horizontu sopot-bicske kulture ustanovljena je proizvodnja na lokalitetu na temelju značajne zastupljenosti (25,9%) rukotvorina s okorinom (MAKKAY et al. 1996). S obzirom da su na Slavči među rukotvorinama s okorinom najzastupljeniji drugotni odbojci, a prvotni odbojci su prilično rijetki, moguće je da se samo prva faza odvijala na drugom mjestu, pri čemu je skinuta najveća količina okorine, dok su se ostale faze odvijale na lokalitetu. U tom bi slučaju dio drugotnih odbojaka ušao u drugu fazu proizvodnje, odnosno proizvodnju odbojaka. Međutim, ukoliko su se za proizvodnju jezgri koristili mali obluci, nakon prve faze odnosno skidanja okorine, ostaje mali broj produkata, odnosno prvotnih odbojaka.

Na Slavči je proizvodnja sječiva tehnikom indirektnog (neizravnog) odbijanja potvrđena i u neolitiku i eneolitiku (usmeno priopćenje, J. Pelegrin). Ista tehnika proizvodnje ustanovljena je i za sječiva sa starčevačkog lokaliteta Zadubravlje kod Slavenskog Broda. To govori o kontinuitetu poznavanja i upotrebe tehnike indirektnog odbijanja sječiva od ranog neolitika do kasnog eneolitika u Posavini. Na litičkom materijalu Slavče i Zadubravlja ta je tehnika po prvi puta ustanovljena na području Hrvatske.

Činjenica da su skoro sve neolitičke rukotvorine načinjene od istog tipa rožnjaka (raznobojnog, djelomice poluprozirnog, nešto grublje strukture) otvara niz pitanja i pretpostavki. Moguće je da je riječ o radnom prostoru u kojem je uhvaćena jedna kratka izolirana vremenska sekvenca u kojoj je obrađen i odbačen dio sirovine. Argumenata ima i za pretpostavku da se u okviru sopotske kulture na Slavči eksploatirao gotovo isključivo samo jedan tip sirovinskog materijala. Takva je situacija ustanovljena i na lokalitetima Kašov i Mala Torona (Bükk kultura) u istočnoj Slovačkoj na kojima u potpunosti prevladava jedan tip sirovinskog materijala koji se obrađivao i koristio u naselju, a koja su vrlo blizu izvoru tog sirovinskog materijala (KACZANOWSKA et al. 1993).

Razlika između neolitičkog i eneolitičkog materijala vidljiva je u eksploataciji sirovinskog materijala. Prema dostupnim rezultatima sirovinski materijal korišten u neolitiku gotovo je potpuno uniforman, dok eneolitički materijal pokazuje veću raznolikost. To je možda odraz »trendova« za trajanja pojedinih kultura. Postoje različiti modeli korištenja i iskorištavanja sirovina. Razvoj tehnologija i korištenja sirovina u neolitiku i eneolitiku nije tekao linearno. U ranom neolitiku koristio se u velikoj mjeri sirovinski materijal iz udaljenih ležišta (KACZANOWSKA – KOZLOWSKI 1997). Ustanovljena je eksploatacija materijala s udaljenih područja za vrijeme trajanja kompleksa slikane keramike, upotreba opsidijana, i žutog kremena s bijelim točkama (KACZANOWSKA – KOZLOWSKI 1997). Dolaskom vinčanske kulture na prostor Balkana taj trend nestaje. Koristi se sirovina iz neposredne blizine naselja, a »uvezeni« materijal iz daljih područja više ne igra značajnu ulogu. Takvo je stanje u kasnom neolitiku, i na prijelazu neolitika u eneolitik, a pribavljanje sirovine iz drugih krajeva ponovno se javlja u eneolitiku, što se dovodi u vezu s eksploatacijom ruda, tj. bakra (KACZANOWSKA – KOZLOWSKI 1997). Možda se taj model može primijeniti i na Slavču, no zbog velike količine materijala u izoranom sloju (sj 1 i 2), te preslojavanja neolitičkih jama eneolitičkim, potrebno je analizirati materijal ostalih sezona iz sopotskih, kostolačkih i lasinjskih jama prije donošenja takvih zaključaka.

Sličan način eksploatacije sirovinskog materijala pokazuju litičke ruktovrine kasnog neolitika zapadne Bugarske s lokaliteta Topolnitsa i Damianitsa i Strumsko (GATSOV 1993). S početkom kasnog neolitika ondje dolazi do velikih promjena u tehnologiji i sustavu pribavljanja sirovinskog materijala. Skoro potpuno nestaje do tada korišten sirovinski materijal veće kvalitete, a koristi se lokalni. Slične karakteristike pokazuje i vinčanska kultura (GATSOV 1993).

Na lokalitetima vinčanske kulture Selevac i Opovo-Ugar Bajbuk spacijalnom je analizom utvrđena različita organizacija života unutar naselja. U naselju Selevac svako »domaćinstvo« koristi drugi tip sirovinskog materijala, dok Opovo ukazuje na zajedničko korištenje sirovinskog materijala. Ponuđeno je nekoliko razloga za takvu različitost u ponašanju (VOYTEK 2000). Spacijalna će analiza materijala sa Slavče možda odgovoriti na pitanje da li stratigrafska jedinica 14 s uniformnim sirovinskim materijalom možda predstavlja djelatnost samo jednog domaćinstva.

7. ZAKLJUČAK

Ovim je radom obuhvaćena tehnološka i tipološka analiza cijepanog litičkog materijala s lokaliteta Slavča u Novoj Gradišci. Analizirano je 1655 komada lomljevine (uključujući alatke) prikupljenih tijekom četiri sezone istaživanja (1997.–2000). Obrađeni materijal pripada sopotskoj, lasinjskoj i kostolačkoj kulturi, a podijeljen je na dva osnovna razdoblja, neolitik i eneolitik. Pripadnost neolitiku ustanovljeno je za 564 komada, eneolitiku 257 komada, a 834 komada je iz pomiješanih i nedeterminiranih slojeva.

U neolitiku i eneolitiku je ustanovljena proizvodnja odbojaka na nalazištu, dok u neolitiku ima, a u eneolitiku nema dokaza za proizvodnju sječiva (jezgre za sječiva, prvotna sječiva, krijestasta sječiva). U eneolitiku su sječiva ili izrađivana na nekoj drugoj lokaciji, ili pribavljena putem trgovine s drugim naseljima ili specijaliziranim putujućim majstorima.

Proizvodnja sječiva tehnikom indirektnog odbijanja, prisutna je u oba razdoblja, a dokazana je i na nalazištu starčevačke kulture Zadubravlje. To pokazuje kontinuitet te tehnike, koja je po prvi put ustanovljena u Hrvatskoj, od ranog neolitika do kasnog eneolitika. Alatke je zamjetno manje u neolitiku (4,4%), nego u eneolitiku (12,8%). Mala količina alatki u neolitiku možda je odraz toga što gotovo sav materijal potječe iz jedne, vjerojatno radne jame gdje su se alatke proizvodile, ali ne i koristile.

Prema dosadašnjim analizama sirovinski materijal korišten u neolitiku pokazuje puno veću uniformnost, dok je u eneolitiku raznovrsniji. I u neolitiku i u eneolitiku potpuno prevladava rožnjak, ali je u eneolitiku korišten u više svojih varijanti. Rezultati bi se mogli donekle promijeniti nakon obrade materijala iz ostalih sezona, jer skoro sav do sada obrađen neolitički materijal potječe iz jedne jame, vjerojatno radnog prostora. Iz drugih neolitičkih jama potječe samo 24 komada koji pokazuju drugačije odnose sirovinskog materijala, ali ta količina nije relevantna. Ukoliko i daljna istraživanja potvrde izrazitu uniformnost sirovinskog materijala u neolitiku, Slavča bi se s većom sigurnošću mogla uklopiti u model M. Kaczanowske i J. Kozłowskog (1997). Po tom se modelu na prostoru Transdanubije, tijekom kasnog neolitika i ranog eneolitika korištenje sirovinskog materijala potpuno lokalizira, tj. koriste se lako dostupne sirovine, bez obzira na kvalitetu, a kasnije, u srednjem i kasnom eneolitiku ponovno dolazi do iskorištavanja raznolikijih sirovina iz šire regije (KACZANOWSKA – KOZŁOWSKI 1997). S obzirom na tehnološke karakteristike, određene tipološke razlike između neolitika i eneolitika te upotrebu sirovinskog materijala, Slavča možda odražava trend jednog vremena, koji se, sa sličnim karakteristikama, potvrdio u Mađarskoj i Bugarskoj.

Ustanovljene razlike u proizvodnji i korištenju sirovinskog materijala između neolitika i eneolitika možda upućuju na drugačiju organizaciju života unutar naselja u pojedinom razdoblju i zapravo otvaraju niz pitanja o socio-ekonomskim djelatnostima populacija koje su nastanjivale Slavču.

LITERATURA

- ANDREFSKY, W. 1998 – Lithics – Macroscopic approaches to analysis. Cambridge Manuals. In: Archaeology. Cambridge, 1998: Cambridge University Press.
- BALEN, J. 2002 – *Kostolačka kultura – nastanak i razvoj u prostoru istočne Slavonije, magistarski rad*. Sveučilište u Zagrebu.
- BALEN J. – D. KURTANJEK – D. BALEN 2002 – Kamene alatke s nalazišta Samatovci iz fundusa Arheološkog muzeja u Zagrebu. *OpA*, 26/2002: 19–39.
- BIRO, K. T. 1994 – The role of lithic finds in the Neolithic archaeology of the Alföld region. *JAMEvk*, 36/1994.
- BIRO, K.T. 2001 – Lithic materials from the Early Neolithic in Hungary. *Proceedings of the International Archaeological Conference held in Damjanich Museum of Szolnok*. Budapest, 2001: 89–101.
- BIRO, K. – REGENYE, J. 1991 – Prehistoric workshop and exploitation site an Szentgal-Tuzkovegesehy. *ActaAHung*, 43/1991: 338–375
- BLASER F. – R. VIDEKA – BLASER – I. KARAVANIĆ 2000 – Tehnologija i tipologija, dva suprotna ili usporedna metodološka pristupa? *OpA*, 23–24/2000: 363–373.
- BORDES, F. 1968 – *The Old Stone Age. World University Library*. London, 1968.
- DIMITRIJEVIĆ, S. 1968. Sopotsko – lenčelska kultura. *Disertacije i monografije* 1. Filozofski fakultet, Zagreb.
- FORENBAHER, S. – KAISER T. 1997 – Palagruža, jadranski moreplovci i njihova kamena industrija na prijelazu bakrenog u kameno doba. *OpA*, 21/1997: 15–29.

- GATSOV, I. 1993 – Neolithic chipped stone industries in Western Bulgaria. Institute of Archaeology, Jagellonian University, Krakow, 1993.
- GATSOV, I. – GIUROVA, M. 1996. Chipped Stone Industries in Neolithic Cultures in Thrace. *XIII U.I.S.P.P. Congress Proceedings-Ferli*: 277–279.
- INIZAN, M – L. – H. ROCHE – J. TIXIER 1992 – Technology of Knapped Stone. *CREP*, Meudon.
- KACZANOWSKA, M. – J.K. KOZLOWSKI – S. ŠIŠKA 1993 – Neolithic and Eneolithic chipped stone industries from Šarišske Michalžany, Eastern Slovakia. *Institute of Archaeology, Jagellonian University*, Krakow, 1993.
- KACZANOWSKA, M. – KOZLOWSKI, J.K. 1997 – Neolithic vs Eneolithic lithic raw material procurement, technology and exchange in Eastern Europe. *Zbornik Dragoslava Srejovića* (ur. M. LAZIĆ). *Centar za arheološka istraživanja filozofskog fakulteta*. Beograd, 1997: 223–233.
- KARAVANIĆ, I. 1992 – Prijedlog osnovnog strukovnog nazivlja za srednji i mlađi paleolitik. *OpA*, 16/1992: 15–37.
- KARAVANIĆ, I. 1999 – *Gornji paleolitik Šandalje II u okviru Jadranske regije*. Doktorski rad. Sveučilište u Zagrebu.
- KARAVANIĆ, I. – BALEN, J. 2000 – *Kamenje govori. Šandalja u svijetu litičke tehnologije*. Pula, Arheološki muzej Istre.
- KOZLOWSKY, J.K. 1982 – Origin of the chipped stone industries of the early farming cultures in Balkans. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego*, Krakow.
- KOZLOWSKY, J.K. – KACZANOWSKA, M. 1986 – Gomolava-chipped stone industries of Vinča culture. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego*, Krakow.
- MAKKAY, J. – E. STARNINI – M. TULOK 1996 – Excavations at Bicske – Galagonyas (part III) the Notenkopf and Sopot-Bicske cultural phases. *QdSPPFVG*, 6/1996.
- MARKOVIĆ, Z. 1994 – *Sjeverna Hrvatska od neolita do brončanog doba*. Muzej grada Koprivnice. Koprivnica.
- MIHALJEVIĆ, M. 2000 – Istraživanje nalazišta Slavča (Nova Gradiška, 1999.). *ObHAD*, 32/2000, 3: 63–72.
- PERLES, C. 2001 – *The Early Neolithic in Greece. Cambridge World Archaeology*. Cambridge, 2001: Cambridge University Press.
- SKELAC, G., 1997 – Prapovijesno nalazište Slavča. *OpA*, 21/1997: 217–235.
- STANČIĆ, Z. – L. BARFIELD – N. VUJNOVIĆ – J. BURMAZ 2000 – Report on flint assemblages field survey on the island of Brač. *ObHAD*, 32/2000, 2: 25–35.
- STARNINI, E. – SZAKMANY, Gy. 1998 – The lithic industry of the Neolithic sites of Szarvas and Endrod (South-Eastern Hungary): techno-typological and archaeometrical aspects. *ActaAHung*, 50/1998: 280–342.
- STARNINI, E. 2000. Stone industry of the early Neolithic cultures in Hungary and their relationships with the Mesolithic background. *QdSPPFVG*, 8/2000: 207–219.
- STRAUS, L. G. 1995. Archaeological description of the strata. Le Trou Magrite. Fouilles 1991–1992 (ur. Marcel OTTE i L. G. STRAUS). *E.R.A.U.L.* 69. Liège: 55–86

- STRAUS, L. G. – CLARK, G. A. 1986 – La Riera: Archaeological remains – level content and characteristics. U: La Riera Cave Stone Age hunter-gatherer adaptations in Northern Spain (ur. L. G. STRAUS – G. A. CLARK). *Anthropological research papers. Arizona State University* (Tempe), 36/1986: 75–187.
- TEŽAK – GREGL, T. 2001 – Glačane kamene rukotvorine neolitičkog i eneolitičkog razdoblja u Hrvatskoj. *OpA*, 25/2001: 7–27.
- TEŽAK – GREGL, T. – BURIĆ, M. 2002 – Polished stone implements of the Neolithic Starčevo culture in Northern Croatia. *OpA*, 26/2002: 13–19.
- TIŠLJAR, J. 1994 – *Sedimentne stijene*. Zagreb, 1994.
- VOYTEK, B. 2000 – The Organization of Technology and the Study of Stone Tools: Cases from Mediterranean Basin. *QdSPPFVG*, 8/2000: 269–277.
- VRDOLJAK, S. – MIHALJEVIĆ, M. 1997 – Istraživanje nalazišta Slavča (1997), *ObHAD*, 29/1997, 3: 50–54.
- VRDOLJAK, S. – MIHALJEVIĆ, M. 1999 – Istraživanje nalazišta Slavča (Nova Gradiška, 1998.). *ObHAD*, 31/1999, 1: 34–48.
- WHITTAKER, J.C. 1997 – *Flintknapping-making and understanding stone tools*. Austin: University of Texas Press.

SUMMARY

TECHNOLOGICAL AND TYPOLOGICAL ANALYSIS OF THE CHIPPED STONE ARTIFACTS FROM THE PREHISTORIC SITE OF SLAVČA, NOVA GRADIŠKA

The site of Slavča is situated on the south flanks of Psunj Mountain, in the town of Nova Gradiška, Western Slavonia. The site has been continuously excavated since 1997 by the City Museum of Nova Gradiška.

A total number of 1655 chipped stone artifacts have been analysed, classified to the Sopot, Kostolac and Lasinja cultures, in effect a period of time since the middle Neolithic to the closing stages of the Copper Age. These artifacts were observed in the transition from the Neolithic to the Copper Age period. Some of the artifacts have not yet been assigned to either of these cultures, because they come from mixed stratigraphic units, and were analysed separately. Technological analysis was based on a list of technological types by their position in *chaîne opératoire*, modified by the lists created for the Upper Paleolithic by Straus (1995), and Straus and Clark (1986).

Technology in the Neolithic and Copper Ages demonstrate similar characteristics in the production of flakes. In both cases flakes were produced in the settlement. On the other hand, there is quite a distinction in the production of blades. In the Neolithic they were produced in the settlement, while in the Copper Age there are quite strong indications that blades were produced outside the settlement. In the Copper Age period proofs for the production of the blades (blade cores, primary decortication blades, edge renewal blades) are completely absent. Blades were produced elsewhere by the local population, or obtained by trade.

In this collection of Neolithic and Copper Age blades they were produced by the technique of indirect percussion. It is the first time that this technique has been confirmed in Croatia.

In the Neolithic artifacts there are 4.4%, tools, while in Copper age tools represent 12.8%. One of the possible explanations is the fact that large amount of the Neolithic material came from a single pit, which was probably a workshop where the tools were made, and taken to other locations. There is no particular variety in the type of tools. In both periods there is a high rate of occurrence of marginal retouched pieces (blades and flakes). Endscrapers are more numerous in the Neolithic than in the Copper Age. The rate of occurrence of other types of tools, like side-scrappers, burins, drills and geometric microliths is very low.

Raw material is one of the major distinctions between the Neolithic and Copper Age. The most frequent type of raw material is chert. In the Neolithic raw material is uniform, while in the Copper Age there is a greater variety of use.

The assemblage from the site of Slavča in its technological and typological characteristics, and the use of raw material resemble the contemporary sites in central and Eastern Europe.

Rukopis primljen 6.II.2004.
Rukopis prihvaćen 20.II.2004.

IVAN ŠARIĆ

Ministarstvo kulture Republike Hrvatske
Konzervatorski odjel
Mesnička ul. 59
HR – 10000 ZAGREB

ARUPIJSKI PROSTORNI KONCEPT U AREALU GACKOGA POLJA

UDK 903.1 (36 : 497.5)

Stručni rad

Pisac posvećuje pozornost Gackom polju kao geografski najvažnijem dijelu Like. Unutar polja su poznate gradine: Humac, Prozorina, Veliki i Mali Vital, Špiljnička glava, Pražinovac, Um te Umčić. Na jugoistoku polja izvire rijeka Gacka koja teče uz južni rub polja prema zapadu. Ono se izgledom i geološko-petrografskim sastavom izdvaja kao posebna prostorna cjelina koju karakterizira prostranost polja i njegova specifična unutrašnja struktura te povoljne topografske i klimatološke uvjete.

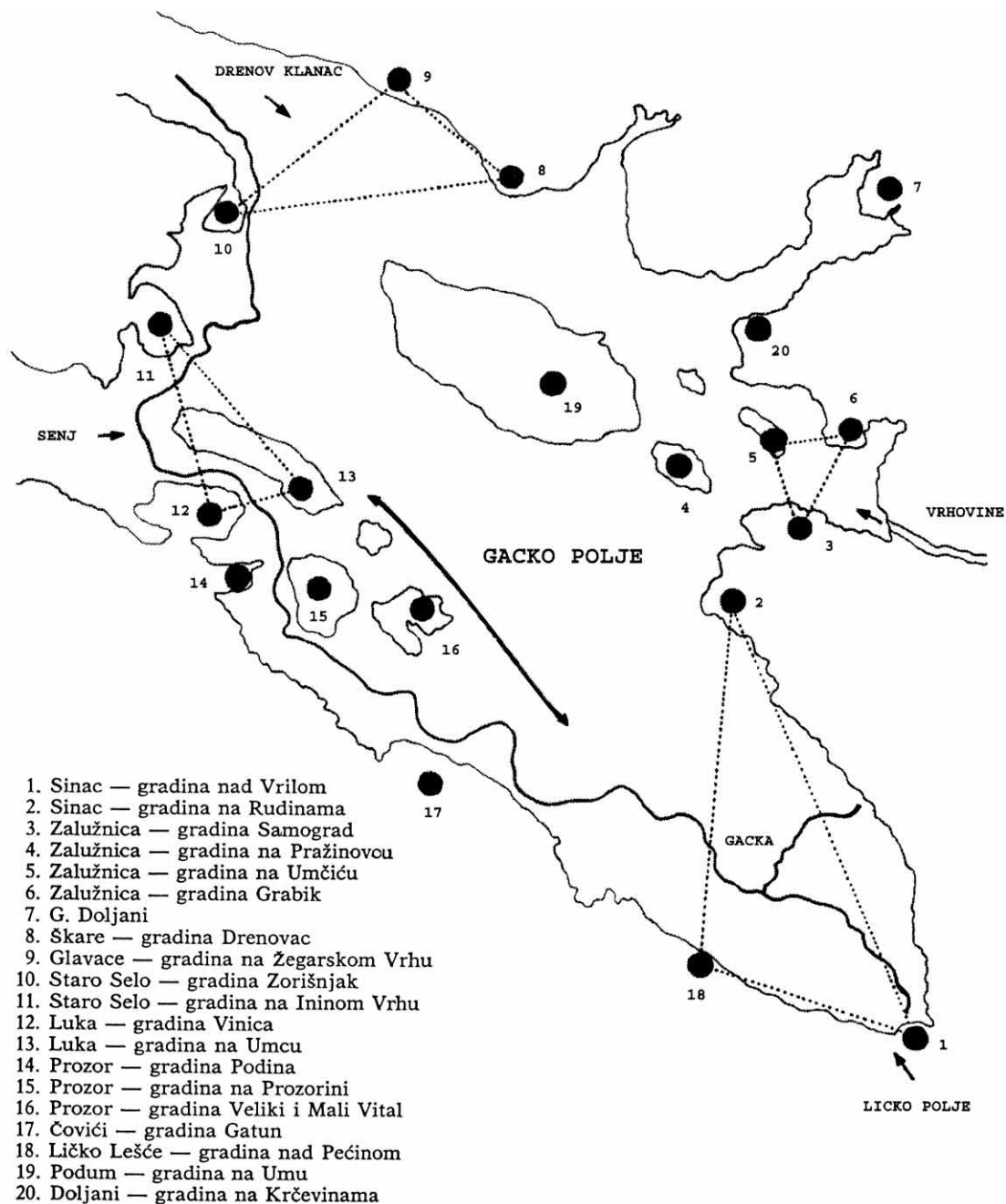
S osobitim zadovoljstvom posvećujem ovaj članak kolegici Ruži Drechsler Bižić, želeći joj se na skroman način odužiti za dragocjenu i vrlo nesebičnu stručnu pomoć koju mi je pružila tijekom mojih prvih susreta s Gackim poljem i njegovom prebogatim arheološkom baštinom!

Gacko polje jugoistočni je dio veće prostorne cjeline Gacke zavale, koja je uz središnji južni lički prostor geografski najvažniji dio Like. Ravno polje omeđeno je planinskim okvirom, a uz rubove polja pojavljuju se niža pobrđa. Unutar polja uzdižu se izolirani humovi – Humac, Prozorina, Veliki i Mali Vital, Špiljnička glava, Pražinovac, Um te Umčić. Na jugoistoku polja izvire rijeka Gacka koja teče uz južni rub polja prema zapadu. Ono se izgledom i geološko-petrografskim sastavom izdvaja kao posebna prostorna cjelina. Nju karakterizira prostranost polja i njegova specifična unutrašnja struktura koja nudi povoljne topografske i klimatološke uvjete.

Čovjekova pojava u prostoru Gackog polja, koju možemo pratiti od prapovijesti do naših dana, bazira se upravo na tim prirodnim uvjetima. Oni su omogućavali očuvanje identiteta i prostorne orijentacije kao osnove čovjekove osmišljene prostorne cjeline u kojoj živi (MALEZ, M. 1975; DRECHSLER-BIŽIĆ, R. 1975).¹

Gacko polje kao dio šireg povijesnog japodskog prostora uvelike je bilo uvjetovano prirodnim strukturom okoline kao temeljem za životni prostorni koncept japodskih Arupina. Na osnovi dosadašnjih rezultata arheoloških istraživanja moguće je sagledati arupinski životni prostorni koncept, kojemu je razvoj znatno ovisio upravo o prirodnoj strukturi okoline (ŠARIĆ, I. 1973). Izbo-

1 SCHULZ 1971. Autor govori o konceptu što ga čovjek stvara u odnosu s prirodnom okolinom da bi u njoj mogao opstati na odgovarajući način.

Karta 1. Položaj gradina u Gackom polju
Map 1. Hill-forts in the Gacka valley

rom određenih prirodnih lokacija prilagodljivih arupinskim potrebama života formirala se arupinska prostorna slika Gackog polja, s naseljima smještenim na planinskim pobrđima i izoliranim humovima koja su stanovništvu osiguravala opstanak. Riječ je o japodskim gradinama koje položajem omogućuju kontrolu prostora i šire okoline. U odnosu na druge lokacije, kao što su, primjerice, nekropole, kulturna mjesta i sl., gradinsko naselje smješteno je u umjetno zatvoreni prostor. Ne ulazeći u pojedinačni opis svake japodske gradine u Gackom polju, istaknuo bih samo njihove zajedničke karakteristike; gradine se odlikuju naglašenom zatvorenosću, prilagodljivošću prirodnoj strukturi polja i orijentiranošću prema unutrašnjem području polja. Položajem u prostoru gradinska naselja čine zatvoreni nasebinski obruč koji kontrolira ravnice Gackog polja. Prilazi polju osigurani su najčešće sa tri gradine koje formiraju prostorni trokut oko ulaza u polje, tako da su dvije gradine smještene bočno od ulaza, a treća se nalazi u osi prilaza (vidi crtež 1). Na takav je način štice ulazni pravac u Gacko polje sa sjeveroistoka, a izlaz prema Ličkom polju branjen je istim konceptom. Sjeverozapadni ulaz također je štice sa tri gradine, kao i zapadni prilaz polju. Slična rješenja nalazimo i u Vrhovinama i Kompolju, što pokazuje da je taj »trokutni sustav« modul obrane teritorija u Japoda.

Prostorni odnos gradinskih naselja u Gackom polju potencira određenu teritorijalnost Arupina i pravo na posebnu prostornu cjelinu. U okviru tog prostora formirano je i arupinsko centralno naselje *Arupium* na brdu Veliki i Mali Vital u selu Prozoru, koji svojim položajem u odnosu na prostor Gackog polja ima središnje, dominirajuće mjesto, uz koje prolazi uzdužni prometni pravac polja. *Arupium* pripada tipu dvojnih gradina, što uključuje solidniji obrambeni sustav, a s obzirom na veličinu treba pretpostaviti i veću gustoću stanovništva (DRECHSLER-BIŽIĆ, R. 1975a: 77).

Organizacija životnog prostora japodskih Arupina u Gackom polju bila je, po svemu sudeći, uvjetovana prirodnom strukturuom, o čemu svjedoče naselja smještena na platoima padina planinskog pobrđa i izoliranim humovima. Na osnovi topografskih i klimatoloških uvjeta u Gackom polju bilo je moguće prostor polja sagledati kroz sadržaje odnosa više ili manje povoljnih površina. Funkcija japodskih naselja i njihov karakter u Gackom polju bez sumnje izvire iz njihova uzajamnog djelovanja s okolinom, a svojim položajem potenciraju i obrambene mogućnosti kao zaštitu zemljišnog i prostornog koncepta japodske zajednice. Objedinjavanje zemljišta u jedinstveni prostorni koncept omogućio je i prirodni ambijent Gackog polja, čime su se Japodi nedvojbeno koristili u organizaciji svog životnog prostora.

LITERATURA

- DRECHSLER-BIŽIĆ, R. 1975 – Područje Like od ranog brončanog doba do dolaska Rimljana. Résumé: Le territoire de la Lika depuis le bronze ancien jusqu' à l' arrivée des Romains. *Arheološka problematika Like. Quelques questions archéologiques sur la Lika. Znanstveni skup, Otočac 22. – 24. IX. 1974. IzdHAD, 1, Split 1975: 19–37.*
- DRECHSLER-BIŽIĆ, R. 1975a – Caractéristiques des agglomérations fortifiées dans la région centrale des Japodes. *Međunarodni kolokvij Utvrđena ilirska naselja. Agglomérations fortifiées Illyriennes. Mostar, 24–26. oktobra 1974. PoslzdCBI, 24, 1975: 71–79.*
- MALEZ, M. 1975 – Tragovi paleolitika u Lici i susjednim oblastima. Zusammenfassung: Spuren des Paläolithikums in Lika und den benachbarten Gebieten. *Arheološka problematika Like. Quelques questions archéologiques sur la Lika. Znanstveni skup, Otočac 22. – 24. IX. 1974. IzdHAD, 1, Split 1975: 9–18.*
- SCHULZ, C. N. 1971 – *Existence, Space and Architecture*. London, 1971: Studio Vista.
- ŠARIĆ, I. 1973 – Topološka stuktura japodskog egzistencijalnog prostora u Gackom polju. *Arheološka problematika zapadne Bosne*. Sarajevo, 1973: Arheološko društvo Bosne i Hercegovine.

SUMMARY

THE AREA OF ARUPIUM IN GACKO VALLEY

It gives me special pleasure to dedicate this article to my colleague Ružica Drechsler- Bižić. In this way thanking her for the ready and unselfish expertise which she offered me when I first began to be interested in Gacko polje (valley) and its rich archaeological heritage.

Gacko polje, is the south-eastern part of the wide Gacko depression in the centre of southern Lika, and is geographically its most important part. It is surrounded by mountains which undulate down to the plains. Within the valley there are isolated hillocks – Humac, Prozorina, Veliki and Mali Vital, Špiljnička glava, Pražinovac, Um and Umčić. The river Gacka rises in the south-east and flows west on the southern boundary of the valley. In both appearance and geological-petrographic composition the area has a very distinctive make-up characterised by extensive fields and is topographically and climatically favourable.

Human settlement on Gacko polje can be traced from pre-historic times until today and was based on the conditions described above which allowed the creation of a separate identity and settlement area and way of life.

Gacko polje was part of the wider Japod area and life was largely structured according to the physical conditions of the Japod *Arupini*. On the basis of archaeological research we can reconstruct the region's development according to the special conditions in which this took place. The settlers selected various natural sites which suited their needs and showed a preference for settlements on the lower mountain slopes and on the hillocks which provided the basis of a settled life. There they built Japod hill-forts whose position allowed control of the immediate and further areas. Unlike other locations, such as graveyards and cult centres, these forts were placed within man-made enclosures. Rather than give a description of each settlement in Gacko polje I will describe their common features. The enclosures were strongly built, adapted to the natural formation of the area and were centrally focussed. They had the appearance of a closed settlement which controlled the low-lying surrounding area of Gacko polje. The valley exit was usually protected by three hill-forts in the form of a triangle around the entrance, one each side of it the other facing it (Map 1.). In this way the exit towards Gacko polje was protected from the north-west and the exit towards Lika polje was similarly protected. The north-western entrance was built in the same way as was the western exit to the fields. A similar arrangement is found in Vrhovine and Kom-polje showing that the »triangular system« served as a model for Japod defence.

The territorial relations of the settlements in Gacko polje favoured a certain pattern among the Arupians and the right to a certain area. The central Arupian settlement, *Arupium* developed on the hillocks of Mali and Veliki Vital in the village of Prozor which had a central and dominating position and beside which land routes passed. *Arupium* was a dual hill-fort with strong defences and its size suggested that it had a larger population.

The organisation of the settlements was dictated by the natural conditions as is shown by the fact that they are located on the plateaus of the lower hill slopes and on isolated hillocks. On the basis of topographical and climatic conditions we can gain an understanding of how the region as a whole developed. The function and character of the Japod settlements in Gacko polje was a result of their interaction with their environment. The positions they selected to build allowed maximum opportunities for defence of the communities of the area. Unification of the land, and a shared concept of how it could be made use of, was made possible by the configuration of the area, and the Japods took full advantage of this in their development.

Rukopis primljen 14. XII. 2004.
Rukopis prihvaćen 23.XII.2004.

MARTINA BLEČIĆ

Ministarstvo kulture Republike Hrvatske
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Konzervatorski odjel u Rijeci
Užarska 12
HR – 51 000 Rijeka
e-mail: mb7@net.hr

GROBNIK U ŽELJEZNO DOBA

UDK 903 "636/638" (36:497.5)
Izvorni znanstveni rad

Grad Grobnik dobro je poznato željeznodobno nalazište. Najvećim dijelom taj se naziv odnosi na više puta istraživanu nekropolu Grobišće, iz koje potječu brojni nalazi materijalne kulture, a manje na samo naselje. Predmeti, uglavnom dijelova nošnje, ukazuju na različite kulturne utjecaje, razvijenu trgovačku mrežu, socijalnu strukturu društva ali i na preoznatljiv te oseban autohtoni stil stvaralaštva. Prema razrađenoj sistematizaciji, njihovo tipološko-kronološko opredjeljenje svjedoči o kontinuitetu naseljavanja od posljednjih faza starijeg željeznog doba do početnog razdoblja principata, te srednjeg vijeka.

UVOD

U kontekstu željeznodobnih nalazišta na području riječke regije, pored Kastva, značajno mjesto pripada i gradu Grobniku. Naselje nije nikad sustavno istraživano ali je, usprkos tome, nekropola Grobišće, podno grada, višestruko arheološki tretirana, pa i u literaturi često navođena. Stoga će u ovom radu više pažnje biti posvećeno topografskom određenju naselja i nekropole, te njihovom smještaju u širem zemljopisnom i prirodnom okružju, koji su odredili prirodne i kulturološke uvjete razvoju življenja na tom području. Također, poznat je i određen repertoar nalaza materijalne kulture željeznodobne provenijencije, ali gotovo uvijek strogo selektiran, prema stilskim i kronološkim odrednicama te bez konkretnog arheološkog konteksta. Zbog toga analize materijalne ostavštine odnose se na cjelokupno tipološko, statističko i kronološko atribuiranje u odnosu na poznatu, sigurno datiranu građu, jer je ponajčešće arheološki kontekst nalaženja slučajna ili pripada istraživanjima starijeg datuma vrlo oskudne dokumentacije.

Međutim, nalazi materijalne kulture upućuju i na stoljetni kontinuitet pokopavanja i naseljavanja na Grobniku, sve do antičkog doba kao i do razdoblja srednjeg vijeka, a ta će građa biti samo pregledno prikazana, budući da izlazi iz okvira ovog istraživanja.

PRIRODNA OBILJEŽJA GROBINŠTINE

Grad je Grobnik poznato utvrđeno naselje sa starim feudalnim Kaštelom unutar gradskih zidina, pa se i uobičajen naziv »grad« zapravo odnosi na taj srednjovjekovni kaštel. Naselje se nalazi na vrhu povišenja na koti 462 m n/v., između lijeve obale Rječine i prostranog Grobničkog polja, katastarske općine: Grobnik 403920 (Sl. 1, 4). Smjestilo se ispod planinskog moćnog masiva Obruč, od Jelenja na sjeverozapadu do Kamenjaka na jugoistoku, 6 km zračne linije sjeveroistočno od Rijeke (Sl. 2).

Slika 1. Zračni snimak Grada Grobnika. 1. Kaštel i kapelica sv. Jelene-akropola, 2. Crkva sv. Filipa i Jakova, škola-donji grad, 3. Podgrađe, 4. Grobišće-nekropola.

U geoprometnoj povezanosti Grobnika, s jedne strane, važni su planinski prijevoji Jelenja i Gorskog kotara koji su na najužem dijelu dinarske planinske barijere, tzv. Delnička vrata, omogućili povezanost s predalpskim prostorima i srednjodunavskim prostorom na sjeveru, s Panonijom na sjeveroistoku, te sa središnjim ličkim i zapadnobalkanskim prostorima na jugoistoku (STRAŽIČIĆ 1996: 38; CETINIĆ 1989; 1996). S druge strane, riječne komunikacije Reke i Pivke, odnosno crkničke kotline i postojnskih vrata, preko prostora Kastavštine, pružali su najlakši i najbrži prolaz u jugoistočnopredalpski prostor Slovenije (BLEČIĆ 2003: 17–20), koji se preko njega povezivao dalje sa srednjoeuropskim kopnom. Promatrajući pak prometnu povezanost prema istoku i jugoistoku, duž Draške kotline i vinodolske zavale, područje Grobinštine bilo je izravno povezano s prolazima prema sjevernoj Dalmaciji, a uz pomoć uvala i luka u Martinščici i na Rječini najlakše se mogao odvijati prekomorski promet putem Jadranskog i Sredozemnog mora (Sl. 2) (BLEČIĆ 2003: 20).

Slika 2. Topografski položaj Grobnika u odnosu na raspored ostalih gradinskih naselja na području riječke regije

Osnovne naznake današnjeg reljefa Grobinštine započinju izdizanjem i izvijanjem dijelova geomorfološke strukture krajobraza šireg područja sjevernog Kvarnera potkraj mlađeg tercijara. Kako izdizanje nije posvuda bilo ujednačeno, ostaci mladotercijarne zaravnjene kopnene površine nalaze se na raznim visinama. Njezini najviše izdignuti, pa prema tome i erozijski najviše razoreni dijelovi, nalaze se na višim planinskim vrhovima. Upravo kod dinarskog područja glavne tektonske linije, duž kojih se zbivaju pokreti, imaju smjer sjeverozapad, pa se i razvoj riječne mreže, odnosno erozivno udubljanje, prilagođavao tektonskim linijama (ROGIĆ 1982: 20–22; ČAVAL 1983: 14–16; Č. BENAC 2001: 5–7). Međutim, prirodni pejzaž kakav je danas poznat postupno se definira i oblikuje tijekom hocenskih promjena, kada je more potopilo krški reljef dna Riječkog zaljeva, a viša krška kamenita područja ostala su nepokrivena i stoga većinu dijela obale i okolnog zaleđa izgrađuju razmjerno čvrste karbonatne stijene. Tada se formiraju osnovne odlike hidrografske mreže i današnji reljef, obilježen geomorfološkim složenim procesima različitog oblikovanja padina i krških korozijskih procesa, nastanka holocenskih terasa, plavina i prostranih naplavnih ravnica (ROGIĆ 1982: 22). Na tim je prostorima djelovala, dakle, izrazita erozija kojoj je pogodovala manja otpornost flišnih naslaga i karbonatskih čvrstih stijena. Glavne su erozijske doline vezane za vapnenice, pa su vjerojatno i tektonski predisponirane. Na takvoj vapnenačkoj podlozi strukturirale su se krške zaravni s blagim pregibima na padinama (SALOPEK 1957, knj. 62; Č. BENAC 1988: 24). Pružanje slojeva je stoga dinarsko, a nagle promjene u nagibu slojeva, što se uočavaju na više mjesta, upućuju na intenzivnu i mlađu tektoniku. Sa istočne strane pružaju se kontinuirane flišne zone, i to u dolini Drage i u produžetku doline Rječine, a srednji i gornji tok Rječine usječen je u paleogenu flišnu podlogu, upravo na području Grobinštine, gdje tako doline imaju izgled uskih sutjeski s verti-

kalnim stranama. Opisane flišne podloge uvjetovale su da se održe i ta dva jedina, površinski trajnija vodotoka, Draški potok i Rječina, a time su i obilježja dobrim dijelom određena aluvijalnim nanosima materijala iz tih rijeka. K tome, erozijske doline Rječine formiraju i reljefno odvojene cjeline Grobničkog polja koje su po veličini i po geomorfološkim karakteristikama različite (ČAVAL 1983: 21–22; Č. BENAC 1988: 24; STRAŽIČIĆ 1996: 42). Zapadna je strana Polja plodnija obradivim tлом, a time i naseljenija, dok je istočna strana strmovitija i surovija. Takvi su geološkomorfološki reljefni uvjeti bili presudni za formiranje naselja i agrarnu valorizaciju prostora osobito značajnu u razdoblju prapovijesti (ČAVAL 1983: 14–16; Č. BENAC 1988: 24). Stoga je naselje Grobnik razvijeno upravo na blažoj i dostupnijoj južnoj strani zapadnog dijela Grobničkog polja. Položaj na takvoj topografskoj točki omogućio je izravan i olakšan nadzor nad gotovo cijelim Grobničkim poljem, ali i prema južnim stranama i okolnim uzvišenjima sve do Gradišća na Velom vrhu iznad Pulca i Sv. Katarine iznad Rijeke te do Draške kotline, gdje dominiraju gradine Solin i Sv. križ (CETINIĆ 1996; BLEČIĆ 2003: 19). Vizualna komunikacija bila je nesmetana i prema sjeverozapadu do Kastva, pa se i za Grobnik s pravom može reći da ima istaknut geostrateški položaj između četrnaestog i petnaestog meridijana, na najjužnijem prirodnom prolazu između istoka i zapada Europe.

Doticaj različitih zemljopisnih odlika Europe na tom dijelu primorske regije mnogo utječe na osobine vremena. Prema općoj cirkulaciji atmosfere u Europi, ona se nalazi na vrlo dominantnom mjestu, gdje su klimatske promjene zbog toga raznolike, česte i znatne (GAJIĆ-ČAPKA, ZANINOVIĆ, LONČAR 1998: 159–161). To je razmeđe između hladnih polarnih i toplih tropskih zračnih masa koje se neprestano izmjenjuju. U zimskim razdobljima strujanje hladnog zraka iz kontinentalnog prostora vrlo je visokog pritiska i ima veliko značenje za meteorološko vrijeme, jednako kao i ljeti kada je situacija suprotna zbog jačeg zagrijavanja kopna. (ROGIĆ 1982: 27–28; ČAVAL 1983: 16; GAJIĆ-ČAPKA, ZANINOVIĆ, LONČAR 1998: 160–161). Značenje reljefa bitno je i za kretanje zračnih struja, jer se one mijenjaju prilikom njihova izdizanja i spuštanja preko planina što svakako utječe i na razvoj klimatskih karakteristika vremena (ROGIĆ 1982: 28–30). Prema tome, prirodna je reljefna granica između primorske i planinske klime upravo na području Grobinštine i na Gornjem Jelenju, točnije primorska je klima suha uglavnom s burom kao dominantnom zračnom strujom, a planinska je klima maglovita s više oborina (ČAVAL 1983: 16, 18–19). Količine padalina neravnomjerno su raspoređene najvećim dijelom u hladnoj polovini godine, a pojava snijega je rijetka te također povezana s jačim kontinentalnim prodorima hladnog zraka sa sjevera. No, kako je uglavnom riječ o vapnenačkom tlu, najveći dio oborinske vode nestaje u podzemlju (ROGIĆ 1982: 29–31; ČAVAL 1983: 17–18; Č. BENAC 2001: 5–7). Ljetne slabe i rijetke kiše zbog toga imaju neznatno djelovanje, a oskudica vlage u tlu i u zraku najizrazitije su obilježje klime toga, ali i gotovo cijelog jadransko-sredozemnog kruga. Klimatski pokazatelji, npr. klimatski elementi i faktori određuju osnovna obilježja klime, a povezani su s temeljnim odnosima klima – vegetacija – tlo. Stoga, u osnovne tipove zemljišta, koji nastaju na staroj pleistocenskoj podlozi, spadaju najrašireniji tipovi crvenice i smeđega tla, tj. tla s oskudnim količinama organogenih materija (humusa) u slabije razvijenom gornjem sloju (Č. BENAC 1988). Crvenica, teško glinovito zemljište, neokarbonantni ostatak vapnenačke podloge koja zbog prevladavajuće koncentracije željeznih oksida i aluminija ima tako karakterističnu boju, a prekrivač je gotovo svih padina i kotlina (ČAVAL 1983: 23–24). Sukladno tome i vegetacijski je pokrov sredozemnog klimatskog areala obilježen prilagodnom na suhoću ljetne polovine godine. Zbog grobničkog karaktera prijelazne zone razvila se submediteranska vegetacija koju ponajviše obilježava listopadna šuma hrasta medunca, bijeloga i crnoga graba te jasena, s nizom otpornijih zimzelenih sredozemnih biljaka (STRAŽIČIĆ 1996: 42). U granično-prijelaznom pojasu šire Grobinštine, prema alpsko-dinarskom planinskom prostoru, javljaju se i karakteristične više prijelazne zone osebujne bukove šumske zajednice, ponegdje izmiješane s jelom i smrekom (ČAVAL 1983: 25; ROGIĆ 1982: 30–33; STRAŽIČIĆ 1996: 42, BLEČIĆ 2003: 29–30). No, osim prirodne vegetacije značajno je i kultivirano bilje, najčešće zastupljeno

onom vrstom povrća koje je podnosilo nedostatak vode, a u prošlosti to se osobito odnosilo na uspješno uzgajane žitarica, npr. ječma, pšenice ili zobi. Jednako tako, podložno su uspijevali, i uspijevali, različite vrste voćaka i oraha. Prema istaknutim uvjetima, i životinjske su vrste zastupljene raznim tipovima visoke i niske divljači, primjerice vuk, srna, jelen, divlja svinja ili zec, lisica, kuna, jazavac, te posebno puh, a svakako treba još navesti smeđeg medvjeda i risa, koji su danas gotovo istrijebljeni. Životinje kulturnog tipa, važne za egzistenciju populacija na tim prostorima zastupljene su uobičajenim tipovima, npr. ovca, koza, konj, govedo i svinja (MARCHESETTI 1903: 138; MARJANOVIĆ 1981: 34; ČAVAL 1983: 28; BLEČIĆ 2002: 69; 2003: 31–32). Dakako, značajne su i razne vrste ptica, kao prepelica, fazan ili tetrijeb, ali i razne vrste riječnih i morskih riba. Većina se spomenutih vrsta danas također susreće na tim područjima a u prapovijesno su vrijeme činile osnovne tipove proteinske i kalorične prehrane.

STANJE ISTRAŽENOSTI NASELJA I NEKROPOLE NA GROBNIKU

Posljedica opisanih prirodnih obilježja svakako je formiranje naselja i današnjega grada na najpristupačnijem uzvišenju Grobničkog polja. Stari grad i župna crkva smjestili su se na sjeverozapadnoj strani uzvišenja, pa su se kuće nardale po strmim padinama u horizontalnim linijama tako da grad ima oblik i raspored tipičnoga primorskoga gradića (LASZOWSKI 1923: 67–68; MICULINIĆ 1988: 119; JURETIĆ 1988). Kao takvo, naselje se prvi put spominje tek u *Vinodolskom zakonu* iz 1288. godine pa i toponomastička tumačenja naziva *Grob-nik* nisu posve razjasnila izvorno značenje i podrijetlo te specifične riječi. Naime, u različitim se izvornim dokumentima, od 15. stoljeća pa nadalje navodi u mnoštvu srodnih oblika koji su često doveli do zabuda i pogrešnih rješenja etimološkog podrijetla naziva grada. Ipak, svi su oblici uvijek imali korjensku riječ *grob-*, čije je podrijetlo, nažalost, i dalje nejasno (SILIĆ, LUKEŽIĆ 1988: 13–17). Prema praslavenskom korijenu mogao bi biti povezan s krčenjem, čišćenjem, tj. poljoprivrednim djelatnostima (SKOK 1971: 601), ili sa suvošću, grubošću, točnije hrpom kamenja (SILIĆ, LUKEŽIĆ 1988: 17), što se sve može smatrati primjenjivim na Grobnik. Međutim, vrlo se rado naziv naselja objašnjavao izravno iz korijenske riječi *grob-*, jer su slavenski došljaci na cijelom Polju naišli na grobove, a ne na aktivan živalj. Time se pokušavao pojasniti i tzv. diskontinuitet od antičkog doba kao i nepostojanje rimskog izvornog nazivlja (MARGETIĆ 1990: 42; LUKEŽIĆ 1988: 79). Već u 17. stoljeću zabilježen

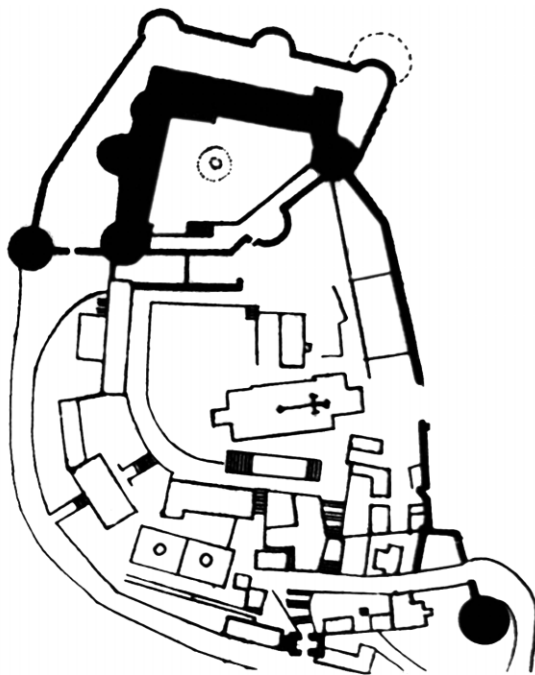
Slika 3. Sistem CAI na području Grobinštine (prema Matejčić 1971.)

je grad Grobnik kao jedan od prepoznatljivih naselja s izrazitom kulturnom baštinom još od rimskih vremena na području šire riječke regije i to u kapitalnom djelu J. W. Valvasora koji se ipak ne dotiče etimološkog pojašnjavanja imena grada Grobnika (VALVASOR 1689, 3/51: 119). Zanimljivi su i drugi pokušaji povezivanja toponima sa samim oblikom Grobničkog polja, koje je neke podsjetilo na oblik groba (VITEZOVIĆ 1702), ali jednako tako i povezanost s legendarnom bitkom protiv Tataka, nakon koje su po Polju ostali samo grobovi (DEMETAR 1836). Treba svakako naglasiti kako se Grobnik grad kod starijih autora, ali i u pučkoj tradiciji, nazivao još Jelen-grad i Jelen-polje (RAČKI 1948: 17; HIRC 1993: 70). To i nije nelogično, unatoč pristranim povezivanjima s faunističkim značenjem te riječi, ako je poznato kako se u donjim dijelovima jugozapadne gradske kule nalazila kapelica sv. Jelene od koje su se sačuvali polukružni gotički portal i bačvasti svod (MICULINIĆ 1988: 130) (Sl. 1, 4). Zapravo to nije nelogično i samom analogijom koja je zabilježena kod obližnjeg Kastva, također sa crkvom sv. Jelene Križarice (MATEJČIĆ 1981: 65; BLEČIĆ 2002: 73). Naime, u 4. je stoljeću Grobnik imao istaknutu funkciju unutar *Claustrea Alpium Iuliarum* (Sl. 3), jer je dio tog obrambenog sistema tekao upravo Grobničkim poljem sve do Prezida, o čemu je izvjestio već i J. W. Valvasor (1689: 119; MATEJČIĆ 1971: 57–61). U tom je kontekstu Sveta Jelena značajna utoliko jer se povezuje s počecima pokrštanja te stvaranja i širenja institucije crkve (MATEJČIĆ 1981: 65; LUKEŽIĆ 1988: 80). Prema istim se pokazateljima i crkva na Kastvu i kapela na Grobniku mogu povezati s ranim središtima njezina kulta u kasnoantičko vrijeme, a te činjenice svakako ne potkrijepljuju teorije o diskontinuitetu naseljavanja na Grobniku od antičkog doba.

O samom se naselju, međutim, može još manje reći jer ono uopće nije istraživano niti promatrano u protourbanističkom kontekstu, kao ni u pogledu urbanističkog podrijetla njegova nastanka. No, svakako su obilje zdrave vode Rječine, plodna zapadna zaravan polja, vizualni pregled i jednostavna komunikacija unutrašnjost – obala, neizbježno rezultirali nastankom i razvojem naselja na Grobniku. Bilo kako bilo, i ovdje se nametnula konfiguracija uzvišenja koja je određivala smjernice nastanka i razvoja naselja jednako kao i budućeg utvrđenoga grada. Može se stoga pretpostaviti kako je na položaju Kaštela i kapelice sv. Jelene zasigurno trebao biti gornji grad ili akropolsko naselje, dobro zaštićeno prirodnom strmom padinom i lako branjeno u slučaju opasnosti, osobito s istočne i južne strane, slično naselju na Kastvu ili drugim gradinama riječke regije (Sl. 1, 4) (BLEČIĆ 2003).

Dijelovi starije arhitekture, ni obrambene ni stambene, nisu se nikako mogli očuvati pod gradnjom moćnog feudalnog Kaštela koji je čak negirao i samu kapelicu sv. Jelene, kako je prije navedeno, jer je i u slučaju Grobnika izohipsa uzvišenja dopuštala gradnju samo na relativno uskom podiju uzvišenja. Donji je grad, prema topografskim odrednicama, vjerojatno bio smješten nešto niže, na prostranijem podiju, gdje se danas nalazi župna crkva sv. Filipa i Jakova te škola (BLEČIĆ 2003). S južne je strane vodila i cesta do grada, a Podgrađe se moglo nalaziti na jugozapadnoj strani koja je blaža, osunčanija i izravno povezana s obradivim poljem. I sada se za taj predio kaže Podgrad, a kao takav spominje se i u pisanim izvorima iz 18. stoljeća (SILIĆ, LUKEŽIĆ 1988: 14) (Sl. 1, 4, 5). Ipak, zbog učestale i sve intenzivnije urbanizacije cijelog prostora Grobnika, o tim će pretpostavkama više moći kazati jedino rezultati budućih sustavnih i interdisciplinarnih istraživanja, od kojih su već neka i započeta, zaštitnim istraživačkim radovima na obnovi Kaštela koje provodi Konzervatorski odjel iz Rijeke (GIACONI 2003).

Kako je prirodan najlakši, a time i najstariji, južni prilaz gradu potvrđuje nekropola Grobišće koja se nalazi malo podno ceste upravo na toj južnoj strani nedaleko od Podgrada (Sl. 1, 5–7). Na toj nekropoli zabilježeno je pokopavanje od željeznog i antičkog doba pa sve do srednjovjekovnog razdoblja, i to u više kampanja arheoloških istraživanja i pregledom terena. Kako sam naziv govori, Grobišće, *grobište*, *groblje*, toponim je usko povezan s dugotrajnim i u tradiciji dobro poznatim pokopavanjem pokojnika na tome mjestu (SKOK 1971.). Potvrde tome nalaze se i u svim starijim do-

Slika 4. Nacrt Grobnika iz 1854. godine M. Sabljara (prema Laszowski 1923.)

kumentima kao i u izvještajima i člancima starijih istraživača. Iz 19. stoljeća znani su detaljniji podaci koji se odnose na arheološka nalazišta ili nalaze materijalne kulture sigurno smještene u prapovijesno doba. Tako je dvadesetih godina 19. stoljeća (1829.) tiskano izvješće, koje predložuje Emilij Laszowski, koje prvi put spominje arheološke nalaze s nalazišta Grobišće, gdje su nađeni rimski ali i još stariji predmeti (LASZOWSKI 1923: 74). Potom Ivan Kukuljević-Sakcinski, 1863. godine, bilježi dva lokaliteta s takvim toponimom, kao i brojne nalaze materijalne kulture s područja grada Grobnika (KUKULJEVIĆ – SAKCINSKI 1863: 47). Ubrzo i Vatroslav Jagić, 1866. godine, upozorava na značaj nalaza s Grobničkog polja, te osobito ističe predmete koji potječu iz »kosturnih grobova« (LUKEŽIĆ 1988: 81). Ipak, prva konkretnija istraživanja proveo je Mijat Sabljar (1850.–1860.), ali materijal sakupljen tim istraživanjima nažalost nije poznat. Manja sondažna istraživanja, na istome položaju, poduzeo je i Šime Ljubić, 1873. godine, koji je dokumentirao skeletno sahranjivanje iz prapovijesnog i rimskog razdoblja, te popisao i iscrtao najveći broj predmeta materijalne kulture. Zaključio je kako predmeti pokazuju različitu kulturnu provenijenciju, kako oni sakupljeni prilikom istraživanja tako i oni zabilježeni zaslugom mjesnog stanovništva (LJUBIĆ 1882: 4–5; 1889: 152–155). Nalazi se čuvaju, kao i oskudni podaci koje je pri tom zabilježio, u Arheološkom muzeju u Zagrebu, a objavio ih je u publikaciji *Popis arheološkog odjela Narodnog muzeja u Zagrebu* (1889: 152–155).

Mnoštvo predmeta koje je kasnije dospjelo u Arheološki muzej u Zagrebu prikupili su njegovi povjerenici župnik M. Juretić i načelnik A. Durbešić, koji su provodili stalni pregled i nadzor nad potencijalnim nalazištima. Nekako istodobno, u tom se razdoblju (1891. godine) na tržištu pojavljuje putopisno djelo Dragutina Hirca koji je za Grobnik i Grobničko polje zabilježio zanimljive toponime s nazivom »grobišta« uz koja povezuje i sam naziv za Grobnik. Jednako tako spomenuo je i svakojake nalaze *materijalne kulture »iz različitih razdoblja čovjekove prošlosti«*, odnosno smatrao je kako su ta mjesta naseljena od davnina (HIRC 1993: 71). Na nalaze materijalne kulture s Grobnika,

Slika 5. Geodetsko-katastarska snimka Grobnika s označenim položajem nekropole. Uprava za katastar i geodetske poslove Rijeka 1981. (M 1: 5000)

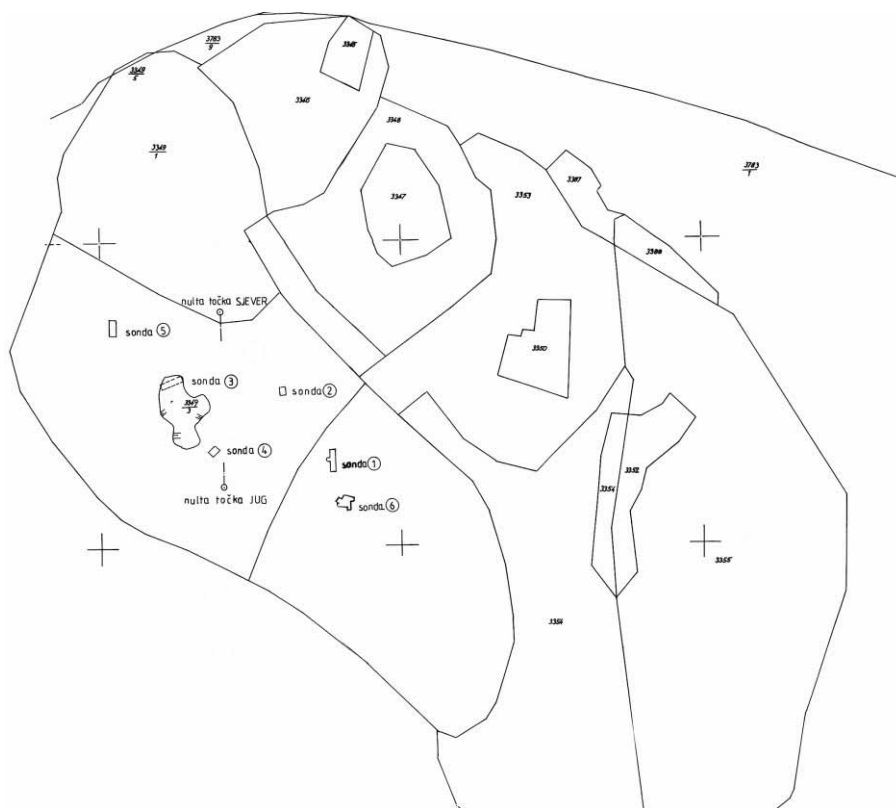
ovaj put s točnim opisom, ispravnom terminologijom, u nazivlju građe, i užom datacijom osvrnuo se Vaclav Radimsky. On se pobliže upustio u analizu sakupljene građe prilikom objave nekropole u Jezerinama na donjem Pounju. Predmete je datirao u mlađe halštatsko i latensko razdoblje, tj. od 5. do 1. stoljeća pr. Kr., i povezao ih s japodskom kulturom. Mlađe grobove datirao je u rimsko razdoblje ranog principata. Inventar se sastojao od karakterističnih fibula tipa Certosa i fibula srednjolatske sheme, privjesaka, posuda, šalica, jantara, itd. (RADIMSKÝ 1893: 618). Sav dostupan materijal omogućio mu je saznanje kako je Grobnik sigurno bio naseljen već za mlađeg halštatskog razdoblja, a ne tek od rimskog doba kako se to uobičajeno smatralo.

S početkom 20. stoljeća, tršćanski arheolog Carlo Marchesetti objavio je sintetsku studiju o kastelija u Julijskoj Krajini, gdje je pored Kastva u zaleđu riječke regije spomenuo i Grobnik, no ipak bez detaljnijih i opsežnijih razmatranja (MARCHESETTI 1903: 103; karta gradinskih naselja). Jednako tako, sumarno, i riječki istraživač-amater, Guido Depoli, objavio je u *Studi. Saggi. Apuntti* tri rada u svezi s prapovijesnim gradinama. U radu objavljenom 1928. godine raspravljao je posredno i o gradinama u okolnom gravitirajućem prostoru za koje tvrdi da su nedvojbeno bila gra-

dinska naselja, a to se dakako odnosi na naselja na Kastvu i Grobniku (DEPOLI 1928: 159, 253). Znakovito je kako nekropolu Grobišće ni jedan ni drugi autor nisu navodili.

Usljedile su objave brojnih radova koje je potpisivala Radmila Matejčić, tadašnji kustos Pomorskog i povijesnog muzeja u Rijeci, a u kojima se navode razne gradine, do tada njihov najveći broj, s različitim funkcijama, namjenama i interpretacijama, kroz različita prapovijesna i povijesna razdoblja. R. Matejčić bavila se i pitanjem nekropola, ali se u svim svojim radovima Grobnikom pozabavila samo na posredan način, najviše pažnje posvećujući mu upravo kroz sistem Alpske klauzure (Sl. 3) (MATEJČIĆ 1971; 1974; 1981; 1982; 1983; 1988). Aktivan rad R. Matejčić nastavila je Željka Cetinić, također kustos u Pomorskom i povijesnom muzeju Hrvatskog primorja Rijeka, modernim terenskim istraživanjem nekropole Grobišće, 1987. i 1990. godine (Sl. 6, 7) (CETINIĆ 1989; 1996). Prema nalazima materijalne kulture tretiranje nekropole datirano je dijelom u prapovijesno razdoblje posljednje liburnske faze, a dijelom u povijesno razdoblje prvih godina rimskog vladanja. Rezultati istraživanja potvrdili su već od prije poznate pretpostavke Š. Ljubića, a dijelom i V. Radimskoga.

Sva prikupljena materijalna ostavština pohranjena je u Arheološkom muzeju u Zagrebu i u Pomorskom i povijesnom muzeju Hrvatskog primorja u Rijeci, a već je više puta bila predmetom različitih znanstvenih objava domaćih (BATOVIĆ 1958; 1965; 1976; 1980; 1981; 1982; 1982a;

Slika 6. Tlocrtna situacija nekropole Grobišće i istraživanih dijelova tijekom 1987. i 1990. godine, prema Ž. Cetinić (Arhiv arheološkog odjela Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja Rijeka, Rijeka 1991.)

1983; 1987; GLOGOVIĆ 1989; 2000; 2002; MAJNARIĆ – PANDŽIĆ 1998; OLUJIĆ 1999; 2002; 2002A) i stranih autora (LO SCHIAVO 1970; TODD, EICHEL, BECK, MACCHIARULO 1976; TERŽAN 1977; GUŠTIN 1987; 1987A; PALAVESTRA 1993; SAKARA – SUČEVIĆ 2003, LA NECROPOLI DI SAN SERVOLO 2002). Manji dio građe nalazi se i u privatnim zbirkama, sakupljen uglavnom pregledom terena i najviše upravo na Grobišću, od kojih treba istaknuti zbirku dr. Marijana Bolfa, koji je i ustupio dio građe za ovu objavu.

Metodološki suvremena i sustavna arheološka istraživanja na Grobišću provedena su, dakle, tek 1987. i 1990. godine (CETINIĆ 1989: 94; 1996: 188–204). Istraživanjima provedenim 1987. godine zabilježeno je podosta dislociranih ukopa kao i razasutih predmeta materijalne kulture (Sl. 7). Međutim, 1990. godine dokumentirana su četiri intaktna groba koja je bilo moguće konkretnije interpretirati (CETINIĆ 1996: 194–195).

U obje kampanje istraženo je 6 sondi orijentacije sjever-jug različitog smještaja na zaravni, s time da je njihov veći broj bio koncentriran u južnom dijelu pružanja Grobišća, i s time da nisu uočeni tragovi starijih istraživanja (Sl. 6). Ukupna površina istraženog dijela iznosila je 80 m², sonde su zasebno varirale između 8 m² i 20 m² uglavnom pravokutnog tlocrta, a nepravilnog tlocrta bila je samo sonda 6 (CETINIĆ 2000: K. 1)¹. Od toga su sonda 1 i 4 bile arheološki negativne, dok su preostale četiri dale željene rezultate (CETINIĆ 1987). Grobovi željeznodobnog inventara nalazili su se u središnjem dijelu, u sondi 3 (Sl. 6) istraživanoj tijekom rujna i listopada 1987. godine (CETINIĆ 1987; 1989: 94; 1996: 194–196). Na tom je mjestu tijekom niza godina mjesno stanovništvo eksploatiralo fini pijesak, mel, pa su zbog toga grobovi poremećeni, ali ne i potpuno uništeni niti pljačkani. Grobovi nisu uništeni ni naknadnim ukopavanjem pokojnika s ranorimskim inventarom, jer su oni bili raspoređeni uokolo, poštujući način i princip pokopavanja na tome položaju. Tako je uspostavljena izvanredna horizontalna stratigrafija, koja je točno pokazala kako su grobovi s novim kulturološkim obilježjima pratili starije. Naime, prema horizontalnoj stratigrafiji, a kako će se vidjeti i prema antropološkim razmatranjima i načinu pogrebnog rituala polaganja priloga u grob, nije se zbio nagli prekid ili promjena u etničkoj strukturi stanovništva Grobnika. To je ostala ista ona željeznodobna zajednica stanovništva koja je postupno prešla u novi kulturološko-socijalni proces držeći pritom do starih tradicija. Grobovi su u pravilu, s neznatnim odstupanjima, bili na relativnoj dubini od 0,70–0,80 m zakopani u čistom pijesku, pa se stoga osteološki materijal dobro konzervirao. Pored inventara grobova, podosta se nalaza materijalne kulture prikupilo i izvan grobnih cjelina, poput fibula kasnolatenske sheme, jantarnih i staklenih perli ili dugmeta (T. 1–9, Sl. 12–20), rasutih od prvog površinskog sloja do krajnje sterilnoga. Stratigrafski su zabilježena 4 sloja, i to: **1. sloj** – sloj humusa s površinskim nalazima debljine 0,10 do 0,15 m, **2. sloj** – sloj zemlje crvenice, obradive površine, debljine oko 0,40 do 0,50 m, **3. sloj** – sloj finog pijeska debljine 0,60 do 0,70 m, u kojem je zabilježena najveća koncentracija intaktnih i poremećenih grobova, te **4. sloj** – sloj pravilno postavljenog kamenja i sterilne zemlje, na dubini od 1,30 do 1,40 m, a na pojedinim se dijelovima nalazila i živa stijena.

Analogno Velom Mišincu podno Kastva, grobna se arhitektura također sačuvala u obliku lučno postavljenih neobrađenih komada kamena oko glave pokojnika. No, kod pojedinih je grobova zamijećen i gornji sloj pokrivanja pokojnika, također neobrađenim komadima većeg i sitnijeg kamena najčešće iznad glave pokojnika, (Sl. 8) što, međutim, nije poznato kod nekropole Veli Mišinnac (BLEČIĆ 2002: 77–85). Pokojnici su stoga bili u ispruženom položaju, ruku položenih pored tijela ili s jednom rukom u krilu, orijentacije u pravilu sjever – jug (CETINIĆ 1987; 1996: 195–196; BLEČIĆ 2003: 161–167).

¹ Zemljišta se nalaze u vlasništvu Drage Matešića, Stanka Maljca i Dragutina Čavala, katastarske čestice 3349/4–1033 i 3349/3.

Slika 7. Istraživanje nekropole tijekom 1987. godine (Fotoarhiv arheološkog odjela Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja Rijeka, Rijeka 1987.)

Grob 1 nalazio se u južnom dijelu sonde 3 i istraživan je od 24. do 26. rujna 1987. godine (T. 1: grob 1, Sl. 8). Relativna dubina ukopa zabilježena je na 0,72 m dok je koncentracija nalaza dokumentirana na 0,73 do 0,75 m. Pokojnik je bio položen izravno na pijesak u ispruženom položaju na leđima i s desnom rukom položenom u krilu, orijentacije sjever – jug (CETINIĆ 1987; 1996: 195). Grobna arhitektura lučno postavljenih triju komada kamena oko glave zabilježena je na 0,15 m udaljenosti, dok je glava bila prekrivena dvjema manjim grupama neobrađenog i neorganiziranog kamenja. Dužina groba iznosila je 1,85 m i širina 0,50 m, a dužina kostura 1,20 m te širina 0,30 m u predjelu bedrenih kostiju. Grobni inventar činile su: brončana karika s alikom od brončane presavijene žice, igla sa četiri navoja fibule tipa Certosa, fibula tipa Certosa, pršljen od pješčenjaka, ulomak brončanog prstena i keramička posuda-kantharos (T. 1, Sl. 8, 13, 15)(CETINIĆ 1987; 1989: 94, sl. 2; 1996: 195, sl. 9–10). Antropološka analiza potvrdila je pretpostavku o ukopu osobe ženskog spola, a određena je i njezina starosna dob između 20 i 25 godina u nastupu smrti (ŠLAUS 2002, 4–5).

Drugi grob, **Grob 2**, koji je sadržavao željeznodobni inventar bio je smješten u sjevernom dijelu sonde 3 (T. 1: grob 2, Sl. 17). Istraživan je tijekom 29. i 30. rujna 1987. godine. Pokojnik je također bio izravno položen na pijesak, orijentacije sjever – jug, na relativnoj dubini od 0,80 m. Osteološki materijal bio je izrazito loše uščuvan, pa se ostale karakteristike nisu mogle odrediti (CETINIĆ 1987; 1996: 195, sl. 11), kao ni elementi bilo kakve konstrukcije grobne arhitekture. Jedino je veća hrpa neobrađenog kamenja bila na položaju gdje se očekivala lubanja. Zabilježena dužina groba iznosila je oko 1,40 m, a širina 0,45 m. Prema rasporedu osteološkog materijala grob je trebao biti orijentacije sjever – jug, pa se uz sve uočene pojave može konstatirati isti način pokopavanja koji je prikazan kod prvog primjera (BLEČIĆ 2003a). U grobu je, kao dio nošnje, nađena brojna neravnomjerno postavljena brončana dugmad razne veličine, te jantarna perlica i pojas od bronce s dvodi-

Slika 8. Grob 1, sonda 3, prema Ž. Cetinić (Fotoarhiv arheološkog odjela Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja Rijeka, Rijeka 1987.)

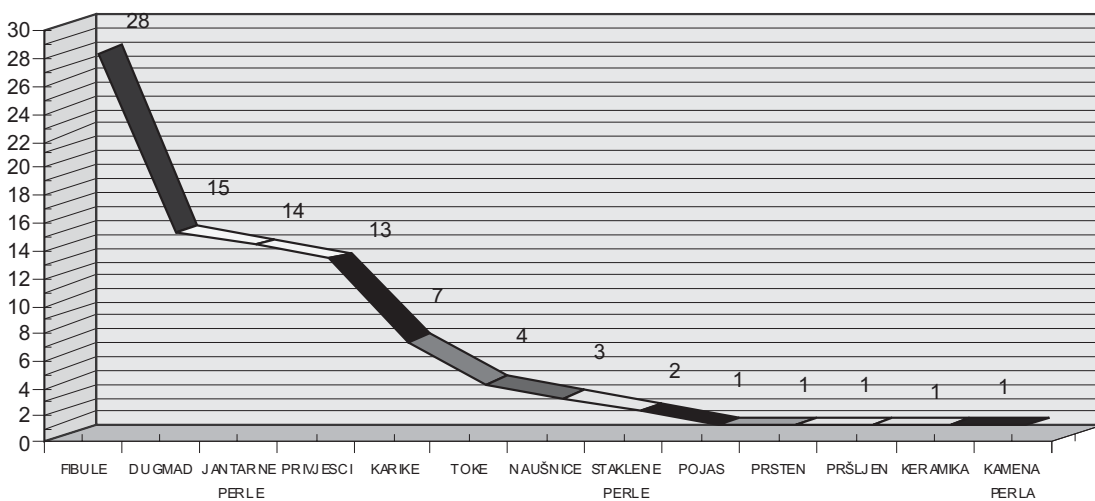
jelnom pravokutnom pločicom za pričvršćivanje i kalotastim dugmetima kao pojasnog najdužeg dijela (T. 1, Sl. 17). Zabilježeni su i intaktni tragovi podloge, od kože, na kojoj su dugmeta bila pričvršćena, i koja je kao intaktna u širini iznosila 4 cm (CETINIĆ 1996: 195–196; BLEČIĆ 2003 a). Antropološka analiza ustanovila je kako je riječ o ukopu osobe muškog spola starosti između 30 i 40 godina s umjerenim naznakama degenerativnog osteoartritisa (ŠLAUS 2002: 5–6).

Najbližu paralelu nekropoli na Grobišću, sukladno svemu opisanome, svakako oprimjenjuje nekropola Veli Mišinac podno Kastva pa i u ovom slučaju vrijede analogije u svezi s načinom pokopavanja i pogrebnog rituala oko prilaganja predmeta u grob, kao primjerice kod japodskih ili kolapijanskih nekropola (DRECHSLER – BIŽIĆ 1961: 99, 104–105; 1974: 25–26; 1979: 278–283; 1987: 424–426; MARIĆ 1968: 28–48; RAUNIG 1968: 81–92; GABROVEC 1966: 185–187; BOŽIĆ 1999a: 175–176). U prvoj kampanji istraživanja sakupljeno je 96,79% nalaza materijalne kulture željeznodobnog inventara, a u drugoj svega 3,21%, što je i razumljivo s obzirom na istraživanje samo jedne sonde. Od sveukupne je prikupljene građe 30% činio repertoar prapovijesnih nalaza materijalne kulture a 97,80% funkcionalno je određen tipu nošnje, dok se samo 2,20% odnosilo na nalaze priloga u grobovima. Od toga je 78,02% predmeta izrađeno od bronce, a 21,98% činili su nalazi izrađeni od drugih različitih materijala (vidjeti katalog, T.1–10). Najbrojnije su svakako bile fibule

sa 30,77% zastupljenosti različitih tipova, zatim razna dugmad sa 16,48%, prema inventarnim brojevima cjelina od 15, te jantarne perle (15,38%) i različite vrste privjesaka, od ukupno 14 inventarnih cjelina, tj. s 14,29 % zastupljenosti. Statistički su malobrojnije karike (7,69%), toke (4,40%), naušnice (3,30%) i staklene perle (2,20%), dok su s po jednim primjerkom zastupljeni prsten, pojas, okov, kamena perla, pršljen i keramička posuda *kantharos*, točnije s 1,10% zastupljenosti pojedinačno. Na nekropoli Grobišće nisu zamijećeni žarni ukopi, iako se u starijoj literaturi, baš kao i za Veli Mišinac kod Kastva, izričito navode takve vijesti (LASZOWSKI 1923: 74). No, zato su zabilježeni skeletni grobovi iz rimskog razdoblja, pa stoga i taj lokalitet daje mnogo važnih podataka za razumijevanje prijelaza željeznoga doba u antičko doba.

Što se tiče grobova rimskodobnog inventara, oni su zabilježeni u kampanji 1987. godine u sondama 2 i 5, odnosno u sondi 6 iz istraživanja provedenog 1990. godine (CETINIĆ 1996: 196), a bili su položeni sjeverozapadno i jugoistočno od grobova iz sonde 3 (Sl. 6.). Svi su grobovi bili ukopani u fini pijesak na relativnoj dubini od 0,60 do 0,80 m, ispod kojeg je bio sloj kamenja i živa stijena. Kod nekih je grobova naznačena grobna arhitektura lučno postavljenih komada kamenja oko glave pokojnika, dok se kod nekih nije uspjela sačuvati. Pokojnici su polagani izravno na zemlju ili pijesak, s rukama također pruženima niz tijelo ili s jednom rukom u krilu, ali različitih orijentacija (CETINIĆ 1987; 1990; 1996: 196).

Inventare grobnih cjelina činili su na isti način položeni dijelovi nošnje: fibule tipa Aucissa, kojih je nađeno ukupno šest primjeraka, fibula sa dva diska na luku i pločasta fibula, srebrne jednostavne naušnice, staklene perlice i ulomak prstena te keramički repertoar priloga, u pravilu postavljenog pored glave pokojnika (CETINIĆ 1989: 94; 1996: 196–197) (Sl. 9.). Keramičke posude pripadaju tipu *terra sigillate*, a šalice tipu *Surus-Sarius*. Upravo se na jednoj takvoj šalici, iz groba 1, sonde 2, sačuvao i natpis majstora izrađivača *Clemens*, koji je inače najčešći na liburnskim primjerima reljefnih *skyphosa* (Sl. 10) (CETINIĆ 1989: 94, sl. 3; 1996: 196–197, sl. 15–18; MAKJANIĆ 1984: 50–52; BRUSIĆ 1989: 104–111). Kod navedenih se primjera opet očituje posebnost i razlika od ostalih nalaza takvih tipova keramike iz Liburnije. Naime, grobnički primjeri pokazuju da keramika nije razbijana nad grobom pokojnika, kako je to običaj u Liburniji. Oni na taj način iznova pokazuju njegovanje vlastitih običaja i poimanja pogrebnih rituala. Posude su, kao i većina ostalog priloženog materijala, datirane u 1. i 2. stoljeće, a svjedoče o intenzivnim trgovačkim vezama sa sjevernoitalskim prostorom, kao i o relativno brzom procesu romanizacije. Najveća zanimljivost koju

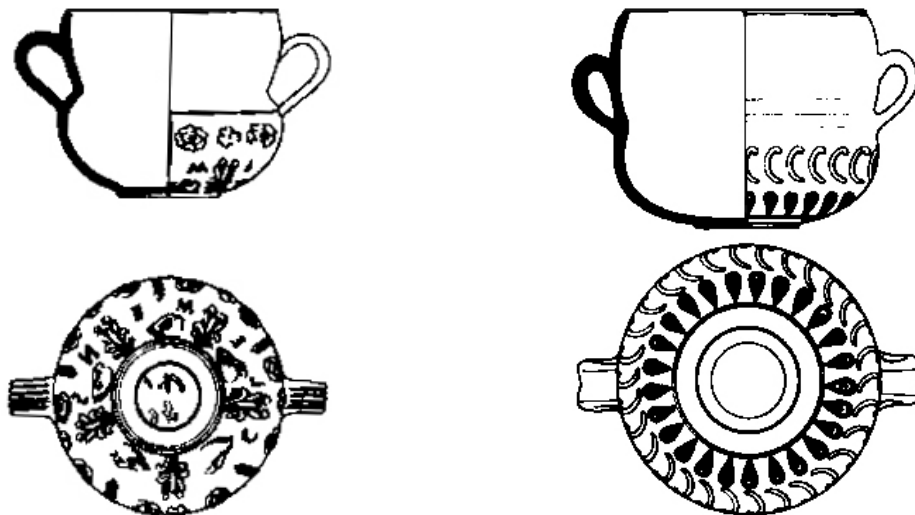

je dala antropološka analiza izvršena na pokojnicima iz antičkog doba, jest da je svih šest nađenih osoba ženskog spola, sa čime korespondiraju i predmeti materijalne kulture. Kostu su sve bile izrazito gracilne i fragmentarne, ali bez naglašenih patoloških promjena. Zapravo je izdvojen samo jedan primjer oštećenja kostiju kao posljedica anemije te umjerenog degenerativnog osteoartritisa. Ni u jednom grobu nisu zamijećeni drugi ljudski ili životinjski osteološki nalazi, a zanimljivo je kako se ni kod jednog pokojnika nisu uspjeli sačuvati zubi, iako su kod nekih sačuvane donje čeljusti (ŠLAUS 2002: 4–9).

Položaj groblja bio je iznimno važan i značajan za grobničko stanovništvo, o čemu svjedoči činjenica kako je groblje služilo i u razdoblju srednjega vijeka, što dokazuje nalaz keramičke posude nađene 1973. godine. Prema obliku, fakturi i stilu datirana je u 8. stoljeće (CETINIĆ 1995: 63, sl. 57). Tako opisani vremenski presjek izravno svjedoči o kontinuitetu i identitetu življenja na Grobniku i Grobničkom polju posredovanjem arheološki nepobitnih izvora, iako se izvorno ime grada u tradiciji ili dostupnoj dokumentaciji kao takvo nije sačuvalo?!

Slika 9. Antički grob 1, sonda 2, prema Ž. Cetinić (Fotoarhiv arheološkog odjela Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja Rijeka, Rijeka 1990.)

Slika 10. Antičke posude zabilježene prilikom istraživanja Grobišća (prema Ž. Cetinić 1996).

3. KATALOG NALAZA MATERIJALNE KULTURE

GROB 1, SONDA 3/1987.

Nalazio se u 3. sloju na relativnoj dubini 0,72 m, orijentacije sjever – jug. Dužina groba iznosila je 1,85 m i širina 0,50 m, a dužina kostura 1,20 m te širina 0,30 m u predjelu bedrenih kostiju.

1. BRONČANA KARIKA

Ovalna karika dobro sačuvana, okruglog presjeka s pričvršćenim privjeskom od brončane presavijene žice, također okruglog presjeka. Nalazila se poviše struka pokojnika.

Nalaz: istraživanje GG 1987.

Materijal: bronca

Veličina: promjer 3,63 cm; debljina karike 0,21 cm; težina 2,38 g

Inv. br.: PPMHP 738

Lit.: Cetinić 1989: sl. 2; 1996: sl. 10.

2. IGLA

Igla s četiri navoja i zašiljenim krajem relativno dobro očuvana. Vjerojatno dio fibule tipa Certosa. Nalazila se poviše ramena lijeve ruke.

Nalaz: istraživanje GG 1987.

Materijal: bronca

Veličina: duž. 4,38 cm; duž. navoja 1,44 cm; težina 1,39 g

Inv. br.: PPMHP 739

Lit.: Cetinić 1989: sl. 2; 1996: sl. 10.

3. FIBULA TIPa CERTOSA

Sačuvana u cijelosti fibula tipa Certosa ima luk polukružnog presjeka, zadebljan na vrhu. Dugme na luku je ovalno s neravnomjernim zadebljanjem na stražnjoj strani. Noga je T presjeka bez ukrasa ali je gornja površina rombičnog presjeka. Opruga je dvaput navijena i prelazi u iglu. Na luku se nalazio naknadno stavljen ukras od spiralno savijene žice (saltaleone) podrezanih krajeva. Nalazila se iznad ramena lijeve ruke, pored prije opisane igle.

Nalaz: istraživanje GG 1987.

Materijal: bronca

Veličina: duž. 8,63 cm; vis. 2,11 cm; duž. saltaleone 4,41 cm; šir. saltaleone 2,32 cm; težina 48,57 g

Inv. br.: PPMHP 737

Lit.: Cetinić 1989: sl. 2; 1996: sl. 10; 2000.

4. PRŠLJEN

Pršljen ovalnog oblika i kalotastog presjeka, svjetlonarančaste boje. Po sredini dobro profilirani veći otvor.

Nalaz: istraživanje GG 1987.

Materijal: pješčenjak

Veličina: promjer 3,32 cm; vis. 2,18 cm; promjer rupe 0,83 cm; težina 20,63 g

Inv. br.: PPMHP 745

Lit.: neobjavljeno

5. ULOMAK PRSTENA

Ulomak prstena, znatno oštećenog i izlizanog. Sačuvana samo polovica pravokutnog presjeka.

Nalaz: istraživanje GG 1987.

Materijal: bronca

Veličina: promjer 1,44 cm; visina 0,31 cm; težina 1,27 g

Inv. br.: PPMHP 740

Lit.: Cetinić 1989: sl. 2; 1996: sl. 10.

6. KANTHAROS

Kantharos oker boje, fine i pročišćene dobro pečene gline. Izrazito tankih glatkih stijenki, pa je na mnogim dijelovima posuda raspuknuta. Posuda je niskog prstenastog dna, zaobljenog niskog trbuha i cilindričnog vrata te s blago izvučenim rubom. Sa svake se strane nalazi trakasta, u gornjem dijelu izvučena ručka sa središnjom kanelurom. Ručke spajaju središnji dio trbuha s gornjim dijelom vrata. Ukras je izveden sa dvije izrazito tanko urezane horizontalne kanelure i obilježava prijelaz vrata u rub posude. Na više mjesta na posudi se vide urezi ili oštećenja nastala tijekom izrade. Kantharos se nalazio lijevo od glave.

Nalaz: istraživanje GG 1987.

Materijal: oker keramika izrađena na kolu

Veličina: vis. 8,02 cm; promjer dna 5,34 cm; promjer ruba 7,51 cm

Inv. br.: PPMHP 736

Obrada: K. Mihovilić

Lit.: Cetinić 1996: sl. 9, 10.

GROB 2, SONDA 3/1987.

Nalazio se u 3. sloju na relativnoj dubini od 0,80 m, orijentacije sjever – jug. Dužina groba iznosila je od 1,40 m, a širina 0,45 m.

1. PERLICA

Ulomak male narančastožute jantarne okrugle perle i okruglog presjeka.

Nalaz: istraživanje GG 1987.

Materijal: jantar

Veličina: duž. 1,03 cm; vis. 0,82 cm

Inv. br.: PPMHP 793

Lit.: Blečić 2003 a.

2. POJASNA PLOČICA

Višedijelni pojas, s dvodijelnom pravokutnom pločicom za pričvršćivanje i kalotastom dugmadi kao pojasne trake. Pločica je pravokutnog nepravilnog oblika, s unutarnje strane glatka, a s vanjskih strana ukrašena s jednom rubnom i dvije unutrašnje tanke ukrasne trakice koje prate liniju pločice. Na vanjskoj pločici nalazi se rupica za zakovicu u središnjem dijelu, a na rubovima su po dvije rupice i dvije zakovice za spajanje s pločicom u podlozi. Pojasni dio sastojao se od tri reda spojenih polukalotastih dugmeta, i to: većih na vanjskim rubovima i manjih u unutrašnjem redu, koji su bili postavljeni u obliku cvjetića.

Nalaz: istraživanje GG 1987., relativna dubina 0,80 m.

Materijal: bronca

Veličina: duž. pločice 6,48 cm; šir. pločice 4,17 cm; debljina pločice 0,41 cm; širina pojasa zabilježena *in situ* 4 cm; težina 40,23 g

Inv. br.: PPMHP 792

Lit.: Cetinić 1996: sl. 8; Blečić 2003 a: sl. 1, 2.

1. FIBULE

1.1. LUČNA DVOPETLJASTA

Lučna dvopetljasta fibula izrazito dobro očuvana. Luk, petlje i igla kružnog su presjeka, a nožica je raskovana u masivni trokut s držačem za iglu fibule s unutrašnje strane. Na nožici se vidi ukras urezanih paralelnih linija oblika slova W.

Nalaz: Grobnik, poklon A. Durbešića

Materijal: bronca

Veličina: duž. 5,47 cm; vis. 2,93 cm; težina 6,20 g

Inv. br.: AMZ 5552

Lit.: Batović 1981: 112; Glogović 1989: 28, T. 25: 11; 2002: 92, T. 50: 433.

1.2. FIBULA TIPa CERTOSA

1.2.1. Velika fibula tipa Certosa sačuvana u cijelosti. Polukružnog je presjeka luka s bikoničnim dugmetom na kraju. Luk prelazi u dva navoja kojim je spojena i dugačka igla okruglog presjeka. Noga je T presjeka i završava okruglim dugmetom bez ukrasa. Na luku je pridodan ukras od spiralno savijene žice, saltaleone, sa savijenim krajevima i polukružnog presjeka. Na igli su dodane naušnice okruglog presjeka s koničnim zatvaračem; br. 3.1.

Nalaz: istraživanje GG 1873.

Materijal: bronca

Veličina: duž. 14,14 cm; vis. 3,49 cm; duž. saltaleone 8,52 cm; promjer saltaleone 2,13 cm; promjer naušnice manje 5,63 cm; promjer naušnice veće 6,31 cm; ukupna težina 116,87 g

Inv. br.: AMZ 5519

Lit.: Ljubić 1889: 152, T. 8: 49, 33: 245; Batović 1981: 105; 1987, T. 41: 1; Guštin 1987a: Fig. 5:1; Glogović 1989: T. 38; Cetinić 1996: sl. 5; 2000; San Servolo 2002: 143.

1.2.2. Velika fibula tipa Certosa ima luk polukružnog presjeka s okruglim glatkim dugmetom na luku. U drugom dijelu, gdje luk prelazi u navoje, četvrtastog je presjeka. Noga je T presjeka ukrašena V ornamentom, unutar kojeg je cik-cak ukras izveden tremoliranjem. Na nozi se nalazi dugme koje je također ukrašeno polukružnim linijama koje se u sredini spajaju u trokut konkavnih stranica. Sačuvana su dva korodirana navoja, a igla nedostaje.

Nalaz: istraživanje GG 1873.

Materijal: bronca

Veličina: duž. 12,93 cm; vis. 2,77 cm; težina 33,90 g

Inv. br.: AMZ 5517

Lit.: Batović 1981: 115.

1.2.3. Ulomak fibule tipa Certosa, sačuvana samo noga i luk. Luk fibule je trokutastog presjeka. Noga je T presjeka i ukrašena V ornamentom od tri paralelno urezane linije a završava dugmetom bez ukrasa. Igla, dugme na luku, opruga i noga nedostaju.

Nalaz: istraživanje GG 1873.

Materijal: bronca

Veličina: vis. 2,64 cm; duž. 11,18 cm; težina 30,65 g

Inv. br.: AMZ 5520

Lit.: Ljubić 1889: 152: 4.

1.2.4. Sačuvana gotovo u cijelosti fibula tipa Certosa, nedostaje samo dio navoja opruge. Luk je polukružnog presjeka na vrhu raskovan u rombičnu pločicu i bez ukrasa. Gumb je izveden imitacijom malog zadebljanja s jednim urezom i podignut je visoko prema luku, također bez ukrasa. Noga je

uvijenog T presjeka, rombično proširena i bez ukrasa, a završava kalotastim dugmetom. Igla je s jednim navojem odvojena. Nađena u blizini groba 1, sonde 3, zajedno s Aucissa fibulom.

Nalaz: istraživanje GG 25. 09. 1987, sonda 3, dubina 0,55–0,60 m.

Materijal: bronca

Veličina: duž. 8,12 cm; vis. 1,98 cm; duž. igle 7,18 cm; debljina igle 0,31 cm; težina 21,83 g

Inv. br.: PPMHP 756

Lit.: neobjavljeno

1.2.5. Fibula tipa Certosa djelomično sačuvana. Luk je ovalnog presjeka i raskovan u rombičnu ravnu pločicu s ukrasnim zadebljanjem od 5 rebara. Luk završava sa dva navoja. Noga je žljebasta, T presjeka, ukrašena sa dva V ukrasa koji su ispunjeni cik-cak tremoliranim motivom. Noga završava oblim neukrašenim dugmetom. Igla nedostaje.

Nalaz: istraživanje GG 1873.

Materijal: bronca

Veličina: duž. 9,15 cm; vis. 2,56 cm; težina 22,29 g

Inv. br.: AMZ 5522

Lit.: Ljubić 1889: 152.

1.2.6. Fibula tipa Certosa djelomično sačuvana. Luk je ovalan i raskovan u rombičnu ravnu pločicu s ukrasnim zadebljanjem od 3 rebra koja prelaze u sačuvana dva navoja u kojima se nalazi pričvršćen čavlič. Noga je žljebasta, T presjeka, bez ukrasa i završava oblim neukrašenim dugmetom, oštećenim i korodiranim. Igla nedostaje.

Nalaz: slučajni, poklon F. Račkog 1898., Grobišće?

Materijal: bronca

Veličina: duž. 7,53 cm; vis. 2,10 cm; težina 14,65 g

Inv. br.: AMZ 5549

Lit.: neobjavljeno

1.2.7. Fibula tipa Certosa djelomično sačuvana. Luk je ovalnog presjeka i raskovan u rombičnu ravnu pločicu s ukrasnim zadebljanjem od 3 rebra, koja su podignuta posve prema vrhu luka. Noga je žljebasta, T presjeka, bez ukrasa, i završava oblim neukrašenim dugmetom. Igla i navoji nedostaju.

Nalaz: istraživanje GG 1873.

Materijal: bronca

Veličina: duž. 8,41 cm; vis. 2,56 cm; težina 13,82 g

Inv. br.: AMZ 5523

Lit.: Ljubić 1889: 152.

1.2.8 Fibula tipa Certosa djelomično sačuvana. Luk je ovalnog presjeka i raskovan u rombičnu manju pločicu s rebrom po sredini. Noga je oštećena, T presjeka, s vidljivim urezanim ukrasom V motiva, a završava okruglim i oštećenim dugmetom s ukrasom urezanih polukružnih linija koje čine trokut konkavnih stranica. Igla i navoji nedostaju.

Nalaz: slučajni, poklon F. Račkog 1898., Grobišće?

Materijal: bronca

Veličina: duž. 8,72 cm; vis. 2,90 cm; težina 15,75 g

Inv. br.: AMZ 5550

Lit.: Ljubić 1889: 152; Glogović 1989: T. 32: 8; Cetinić 1996: sl. 5: 3.

1.2.9. Fibula tipa Certosa djelomično sačuvana. Luk je trokutastog presjeka s ukrasnom glatkom kuglicom na luku. Ukrašen je i sa dva ovalna dugmeta sa svake strane, koji su zatim ukrašeni sa jednom urezanom kružnicom. Po središnjem hrptu luka teče ukras poprečnih urezanih sitnih trokuta. Noga je žljebasta, T presjeka, ukrašena V motivom koji je ispunjen cik-cak tremoliranim ukrasom. Noga završava okruglim dugmetom koji je ukrašen trima koncentričnim kružnicama i rupicom u središnjem dijelu. Sačuvan samo jedan navoj opruge, a igla nedostaje.

Nalaz: istraživanje GG 1873.

Materijal: legura bakra i srebra

Veličina: duž. 10,25 cm; vis. 3,42 cm; težina 46,39 g

Inv. br.: AMZ 5521

Lit.: Ljubić 1889: 152; Batović 1981: 115–114; Glogović 1989: T. 32: 10; Cetinić 1996: sl. 5: 2.

1.2.10. Manja fibula tipa Certosa djelomično sačuvana. Luk je ovalnog presjeka s ukrasnim zadebljanjem i dva rebra. Na koljenu luka nalazi se ukras dva polukružna zadebljanja sa svake strane. Luk završava oprugom sa dva navoja. Noga je kratka, zdepasta i T presjeka bez ukrasa. Završava okruglim dugmetom s urezanim linijama koje se spajaju u konveksan trokut. Igla i dio držača za iglu na nozi nedostaju.

Nalaz: slučajni, poklon A. Durbešića, Grobišće?

Materijal: bronca

Veličina: duž. 6,44 cm; vis. 2,16 cm; težina 7,03 g

Inv. br.: AMZ 5551

Lit.: Ljubić 1889: 152; Glogović 1989: T. 32: 9; Cetinić 1996: sl. 5: 4.

1.2.11 Igla fibule, možda fibule tipa Certosa? Izrazito loše sačuvana sa samo jednim navojem. Nedostaje zašiljeni kraj, a na igli su vidljiva i veća oštećenja. Okruglog presjeka.

Nalaz: istraživanje GG 24. 09. 1987, sonda 3.

Materijal: bronca

Veličina: duž. 4,26 cm; debljina 0,31 cm; težina 5,17 g

Inv. br.: PPMHP 744

Lit.: neobjavljeno

1.2.12. Igla fibule, možda fibule tipa Certosa? Izrazito loše sačuvana sa dva navoja, polomljenom iglom i polomljenim lukom. Igla je okruglog presjeka. Nalazila se u blizini groba 1, sonde 3.

Nalaz: istraživanje GG 25. 09. 1987, sonda 3.

Materijal: bronca

Veličina: duž. 2,60 cm; vis. 1,67 cm; težina 5,47 g

Inv. br.: PPMHP 794

Lit.: neobjavljeno

1.2.13. Igla fibule, možda velike fibule tipa Certosa, okruglog presjeka sa sačuvana dva navoja i zašiljenim krajem.

Nalaz: slučajni, Grobišće?

Materijal: bronca

Veličina: duž. 17,05 cm; debljina igle 0,32 cm; težina 10,52 g

Inv. br.: AMZ, bez inventarnog broja

Lit.: neobjavljeno

1.2.14. Igla fibule, možda velike fibule tipa Certosa, savinuta i okruglog presjeka, sa sačuvana dva navoja i zašiljenim krajem. Navoj prelazi u dio luka.

Nalaz: slučajni, Grobišće?

Materijal: bronca

Veličina: duž. 10,02 cm; debljina igle 0,28 cm; težina 9,09 g

Inv. br.: AMZ, bez inventarnog broja

Lit.: neobjavljeno

1.2.15. Igla fibule, možda fibule tipa Certosa, okruglog presjeka sa sačuvanim jednim navojem. Zašiljeni kraj igle nedostaje.

Nalaz: slučajni, Grobišće?

Materijal: bronca

Veličina: duž. 8,86 cm; debljina igle 0,31 cm; težina 5,87 g

Inv. br.: AMZ, bez inventarnog broja

Lit.: neobjavljeno

1.2.16. Ulomak igle fibule, možda fibule tipa Certosa, okruglog presjeka sa sačuvana dva navoja.

Nedostaje drugi dio igle i zašiljeni kraj.

Nalaz: slučajni, Grobišće?

Materijal: bronca

Veličina: duž. 3,05 cm; debljina igle 0,33 cm; težina 3,79 g

Inv. br.: AMZ, bez inventarnog broja

Lit.: neobjavljeno

1.2.17. Igla fibule, možda velike fibule tipa Certosa, okruglog presjeka sa zašiljenim krajem.

Nalaz: slučajni, Grobišće?

Materijal: bronca

Veličina: duž. 11,43 cm; debljina igle 0,34 cm; težina 8,60 g

Inv. br.: AMZ, bez inventarnog broja

Lit.: neobjavljeno

1.3. FIBULA RANOLATENSKE SHEME

1.3.1. Ranolatenska, dobro očuvana fibula. Luk je četvrtastog presjeka i s iglom je spojen dugačkom oprugom od devet navoja i vanjskom tetivom, koja je učvršćena provučenom žicom. Noga je izdužena i koljenasto izvinuta prema van, a završava sa dva okrugla zadebljanja alternirana sa dvije okrugle pločice.

Nalaz: istraživanje GG 1873.

Materijal: bronca

Veličina: duž. 8,29 cm; vis. 2,24 cm; težina 16,77 g

Inv. br.: AMZ 5524

Lit.: Ljubić 1889: 152; Batović 1981: 116; Guštin 1987 a: Fig. 5:2; Cetinić 1996: sl. 7: 2.

1.3.2. Ranolatenska, dobro očuvana fibula. Luk je ovalnog presjeka ukrašen rebrastim ornamentom, a prema nozi s tri koncentrična kružića. Luk je s iglom spojen oprugom od četiri navoja i vanjskom tetivom. Noga je izdužena i izvinuta prema luku fibule te spojena s njom malim zadebljanjem. Noga predstavlja životinju, konja ili psa, pa je savinuti dio noge zapravo vrat koji je s vanjske strane ukrašen s po sedam urezanih linija koje čine višestruki romb. Na glavici su istaknute male uši s jednom spiralnom zavojnicom, oči s koncentričnim kružićima te poluotvorena njuška sa zubima. S unutrašnje strane noga je također ukrašena s po tri koncentrična kružića. Na igli je bio ovješeni pektoralni privjesak s antitetično postavljenim konjskim glavicama, br. 2.7.

Nalaz: slučajni, poklon F. Juretića, Grobišće?

Materijal: bronca

Veličina: duž. 6,24 cm; vis. 2,50 cm; težina 41,40 g

Inv. br.: AMZ 5525

Lit.: Ljubić 1889: 153, T. 33: 246; Keλtoi 1984: sl. 67; Guštin 1987: sl.1; 1987 a: Fig. 5:4; Glogović 1989: 40:1; Cetinić 1996: sl. 3, 7; Majnarić – Pandžić 1998: 134.

1.3.3. Mala ranolatenska, dobro očuvana fibula. Luk je četvrtastog oblika i četvrtastog presjeka, ukrašen sa sedam poprečnih izbrazdanih rebara, a završava oprugom s tri navoja. Noga je izdužena i zavinuta prema luku fibule, s kuglastim i dva rebrasta zadebljanja na kraju. Dio opruge i igla nedostaju.

Nalaz: slučajni, poklon A. Durbešića, Grobišće?

Materijal: bronca

Veličina: duž. 3,86 cm; vis. 1,62 cm; težina 5,59 g

Inv. br.: AMZ 5555

Lit.: Batović 1981: 116.

1.4. FIBULA SREDNJOLATENSKE SHEME

1.4.1. Srednjolatenska fibula tipa Kastav. Luk je ovalnog presjeka i završava nogom koja je okrenuta unatrag i prstenom spojena za luk fibule. Na tom dijelu okrenute noge nalazi se kuglasto zadebljanje i osam poprečno urezanih linija. Za luk je unutrašnjom tetivom pričvršćena opruga od pet navoja koji završavaju iglom.

Nalaz: slučajni, poklon A. Durbešića, Grobišće?

Materijal: bronca

Veličina: duž. 8,37 cm; vis. 2,53 cm; težina 19,71 g

Inv. br.: AMZ 5556

Lit.: Batović 1981: 116; Guštin 1987: sl. 1; 1987a: Fig 5:3; Cetinić 1996: 7: 3.

1.4.2. Manja srednjolatenska fibula dosta loše očuvana. Luk je pločastog presjeka, raskovan i bez ukrasa, a s oprugom je spojen unutrašnjom tetivom. Opruga se sastoji od četiri navoja koja prelaze u iglu. Noga je izdužena i polomljena pa nedostaje dio kojim se spajala za luk. Sačuvan je držač za iglu.

Nalaz: slučajni, poklon A. Durbešića, Grobišće?

Materijal: bronca

Veličina: duž. 4,81 cm; vis. 1,52 cm; težina 2,27 g

Inv. br.: AMZ 5557

Lit.: neobjavljeno

1.4.3. Srednjolatenska fibula dosta loše očuvana. Luk je pločastog presjeka, raskovan i bez ukrasa. Opruga se sastoji od dva navoja koja prelaze u iglu. Noga je izdužena i izvučena prema van, ali je polomljena pa nedostaje dio kojim se spajala za luk.

Nalaz: slučajni, poklon A. Durbešića, Grobišće?

Materijal: bronca

Veličina: duž. 7,27 cm; vis. 2,61 cm; težina 5,88 g

Inv. br.: AMZ 5554

Lit.: neobjavljeno

1.5. FIBULA KASNOLATENSKE SHEME

1.5.1. Kasnolatenska fibula tipa Jezerine vrlo dobro očuvana. Luk je raskovan i razdijeljen središnjim horizontalnim rebrom, pravokutnog presjeka te prelazi u tanku nogu koja završava okruglom ravnom pločicom. Luk i nogu povezuje prstenasto zadebljanje. Noge je J presjeka i ukrašena kružnom perforacijom na gornjem dijelu. Za luk je pričvršćena opruga od dva navoja, jedan sa svake strane, koji su povezni vanjskom horizontalnom tetivom. Unutrašnji navoj završava dobro očuvanom iglom.

Nalaz: istraživanje GG 25. 09. 1987, sonda 3.

Materijal: bronca

Veličina: duž. 6,98 cm; vis. 2,51 cm; težina 7,54 g

Inv. br.: PPMHP 757

Lit.: neobjavljeno

1.5.2. Manja kasnolatenska fibula tipa Jezerine loše očuvana. Luk je raskovan i bez ukrasa, pravokutnog presjeka te prelazi u tanku nogu koja je oštećena, ali je naznačena kružna perforacija pri vrhu i presjek noge oblika slova J. Luk i nogu povezuje prstenasto zadebljanje. Za luk je pričvršćena opruga od dva navoja, samo s jedne strane. Igla nedostaje.

Nalaz: istraživanje GG 25. 09. 1987, sonda 3.

Materijal: bronca

Veličina: duž. 5,01 cm; vis. 1,03 cm; težina 1,94 g

Inv. br.: PPMHP 758

Lit.: neobjavljeno

2. PRIVJESCI

2.1. SPIRALNI PRIVJESCI

2.1.1. Privjesak od savijene brončane žice u pet zavoja s izdignutom polomljenom ušicom za pričvršćivanje kružnog presjeka.

Nalaz: istraživanje GG 1873.

Materijal: bronca

Veličina: duž. 5,46 cm; promjer žice 0,22 cm; težina 16,76 g

Inv. br.: AMZ 5529

Lit.: Glogović 1989: T. 39: 6.

2.1.2. Privjesak od savijene brončane žice u devet zavoja pravokutnog presjeka i s izdignutom raširenom ušicom za pričvršćivanje polukružnog presjeka.

Nalaz: istraživanje GG 1873.

Materijal: bronca

Veličina: duž. 6,74 cm; promjer žice 0,18 cm; težina 35,22 g

Inv. br.: AMZ 5528

Lit.: Glogović 1989: T. 39: 5; Cetinić 1996: sl. 3, 6: 2.

2.1.3. Privjesak od savijene brončane žice, sačuvana samo jedna izlomljena spirala.

Nalaz: istraživanje GG 1873.

Materijal: bronca

Veličina: težina 6,30 g

Inv. br.: AMZ 5530

Lit.: neobjavljeno

2.2. SALTALEONI

2.2.1. Spiralno savijena brončana traka od sedam navoja, ravnog plosnatog presjeka i prelomljena u dva dijela.

Nalaz: istraživanja GG 1873.

Materijal: bronca

Veličina: duž. 6,51 cm; vis. 2,60 cm; debljina žice 0,57 cm; težina 19,91 g

Inv. br.: AMZ 5534

Lit.: neobjavljeno

2.2.2. Spiralno savijena brončana traka od jedanaest navoja, poluokruglog presjeka i dobro očuvana.

Nalaz: slučajni, poklon F. Račkog 1898., Grobišće?

Materijal: bronca

Veličina: duž. 5,27 cm; vis. 2,21 cm; debljina žice 0,47 cm; težina 23,77 g

Inv. br.: AMZ 5559/1

Lit.: Batović 1981: 138, T. 14: 24.

2.2.3. Spiralno savijena brončana traka od osam navoja, poluokruglog presjeka, prelomljena i s uvijenim krajem.

Nalaz: slučajni, poklon F. Račkoga 1898., Grobišće?

Materijal: bronca

Veličina: duž. 3,38 cm; vis. 1,94 cm; debljina žice 0,42 cm; težina 14,32 g

Inv. br.: AMZ 5559/2

Lit.: neobjavljeno

2.2.4. Spiralno savijena tanja brončana traka od četiri navoja, poluokruglog presjeka i ravno podrezanih krajeva.

Nalaz: slučajni, poklon F. Račkog 1898., Grobišće?

Materijal: bronca

Veličina: duž. 1,18 cm; vis. 1,22 cm; debljina žice 0,31 cm; težina 5,17 g

Inv. br.: AMZ 5559/3

Lit.: neobjavljeno

2.3. »J« – PRIVJESAK

Privjesak oblika slova J, plosnatog presjeka, uvijenog donjeg i podrezanog gornjeg kraja. Na gornjem dijelu nalazi se okrugla perforacija.

Nalaz: istraživanje GG 1987., sonda 3

Materijal: bronca

Veličina: vis. 2,14 cm; debljina žice 0,52 cm; težina 2,84 g

Inv. br.: PPMHP 797

Lit.: neobjavljeno

2.4. PRIVJESAK OD ŽIVOTINJSKOG ROGA

Privjesak od probušenog roga nepoznate životinje. Dosta loše očuvan, a na zašiljenom donjem dijelu raspucan.

Nalaz: istraživanje GG 1990., sonda 6.

Materijal: životinjski rog, vjerojatno kozji

Veličina: duž. 6,45 cm; vis. 2,08 cm; debljina 1,35 cm; promjer rupice 0,72 cm

Inv. br.: PPMHP 818

Lit.: Cetinić 1996: Sl. 13.

2.5. KUGLASTI PRIVJESAK

Mali kuglasti privjesak s ušicom za pričvršćivanje i manjom oštećenom kuglicom na dnu.

Nalaz: istraživanje GG 1873.

Materijal: bronca

Veličina: vis. 1,33 cm; promjer 1,20 cm; težina 7,31 g

Inv. br.: AMZ 5540

Lit.: neobjavljeno

2.6. ZOOMORFNI POLUKRUŽI PRIVJESAK – PLOČICA

2.6.1. Manja polukružna pločica izrađena tehnikom na proboj, oštećena. U odnosu na kastavske primjerke reduciranog izražaja i bez ukrasa na stranicama. Vjerojatno je bila nošena na fibuli ili lančiću. U gornjem se dijelu nalazi kružni otvor, kao rupica za pričvršćivanje, a sa strana po dvije nejednako i neravnomjerno raspoređene izdužene perforacije. U sredini se nalazi otvor trapezastog oblika. Na donjem rubu nalazi se deset rupica za koje su pričvršćeni lančići od brončane žice na koje su ovješeni privjesci oblika praporca (ili bula) i jedan primjerak oštećenog trapezastog oblika. Sačuvano ukupno sedam privjesaka.

Nalaz: istraživanje GG 1873.

Materijal: bronca

Veličina: duž. 5,68 cm; vis. 4,35 cm; debljina 0,63 cm; ukupna dužina 10,72 cm; težina 50,15 g

Inv. br.: AMZ 5527

Lit.: Ljubić 1889: 153, T. 33: 247; Batović 1981: 134, T. 13: 4; Glogović 1989: T. 42: 4; 2000; Cetinić 1996: Sl. 3, Sl. 6; 2000.

2.6.2. Manja trapezasta pločica od lijevane bronce s oštećenom velikom alkom za pričvršćivanje. Ispod alke su s obje strane postavljene antitetične, dobro prepoznatljive konjske glavice, lijeva malo veća i izdužena, a desna manja i zdepastija. Donji rub perforiran je sa sedam nejednakih rupica za nošenje lančića koji se nisu sačuvali, osim jedne karičice. U donjem središnjem dijelu nalazi se nepravilna perforacija neodređene funkcije ili izražaja.

Nalaz: istraživanje GG 1873.

Materijal: bronca

Veličina: duž. 4,66 cm; vis. 5,69 cm; težina 14,73 g

Inv. br.: AMZ 5526

Lit.: Ljubić 1889: 153; Batović 1981: 131; Glogović 1989: T. 42: 5; 2000; Cetinić 1996: Sl. 3; 6: 3; Kukoč 2003: sl. 2.

2.6.3. Ukasni privjesak kao s pločice br. 2.6.1. Relativno dobro sačuvan s jednom karičicom od tankog brončanog lima za pričvršćivanje. Nađen je u sondi 6 zajedno s nalazima iz antičkog doba.

Nalaz: istraživanje GG 1990., sonda 6.

Materijal: bronca

Veličina: Vis. 2,17 cm; šir. 1,56 cm; težina 2,49 cm

Inv. br.: PPMHP 816

Lit.: Cetinić 1996: Sl. 13.

2.6.4. Ukrasni privjesak kao s pločice br. 2.6.3. Relativno dobro sačuvan s četiri karičice od tankog brončanog lima za pričvršćivanje.

Nalaz: Grobišće 2004.

Materijal: bronca

Veličina: vis. 2,20 cm; šir. 1,42 cm

Privatna zbirka Bolf, Rijeka

Lit.: neobjavljeno

2.7. ANTROPO-ZOOMORFNI PEKTORALNI PRIVJESAK

Antropo-zoomorfni, dobro očuvani manji pektoralni privjesak za fibulu, služio je kao prsni nakit. Pločica je trapezastog zdepastog oblika koja na vrhu završava velikom alkom za pričvršćivanje. Sa svake strane stranica stilizirano su izvučene konjske glavice, kojima su izražene uši i njuška. Pločica na donjem kraju završava s devet rupica za pričvršćivanje lančića. Ukupno je pričvršćeno šest lančića koji su načinjeni od jedne karičice. Na lančićima su pričvršćeni privjesci, od kojih su se sačuvala tri: jedan trapezasti i dva konična; svi oštećeni. Izrađen je tehnikom lijevana i kovane bronce, te savijenom žicom. Nalazio se u kompoziciji s ranolatenskom zoomorfnom fibulom br. 1.3.2.

Nalaz: slučajni, poklon F. Juretića, Grobišće?

Materijal: bronca

Veličina: vis. 3,72 cm; šir. 3,66 cm; duž. lančića 5,83 cm; ukupna težina 41,40 cm

Inv. br.: AMZ 5525

Lit.: Ljubić 1889: T. 40: 1; Keltoi 1984: sl. 67; Glogović 1989: T. 40: 1; 2000; Guštin 1987: sl. 1; 1987 a: Fig. 5: 4; Cetinić 1996: Sl. 3, 7: 1; Kukoč 2003: sl. 1.

3. NAUŠNICE

3.1. Par kolutastih naušnica od žice, sa konusnim sistemom zatvaranja i s poprečnim paralelnim urezima na kraju zatvarača. Sačuvane u cijelosti i okruglog presjeka

Nalaz: istraživanje GG 1873.

Materijal: bronca

Veličina: promjer 6,25 cm; debljina koluta 0,32–0,41 cm

Inv. br.: AMZ 5539 a

Lit.:vidi fib. Certosa br. 1.2.1.

3.2. Isto kao 3.1. okruglog presjeka, dobro očuvane, bez ukrasa.

Nalaz: slučajni, poklon F. Račkoga 1898., Grobišće?

Materijal: bronca

Veličina: promjer 6,46 cm; debljina koluta 0,28–0,32 cm; težina 12,59 g

Inv. br.: AMZ 5558, a, b

Lit.: Glogović 1989: T. 38: 11, 14.

3.3. Isto kao 3.1., manjeg promjera i okruglog presjeka. Dio koničnog zatvarača nedostaje.

Nalaz: istraživanje GG 1873.

Materijal: bronca

Veličina: promjer 5,52 cm; debljina koluta 0,27 cm, težina 12,88 g

Inv. br.: AMZ 5558 c

Lit.: Glogović 1989: T. 38: 7, 8.

4. KARIKE

4.1. OKRUGLE KARIKE

4.1.1. Manja karika ovalnog oblika kružnog presjeka, s odvojenim i ravno podrezanim krajevima koji se dotiču. Nalazila se u blizini groba 1, sonde 3.

Nalaz: istraživanje GG 24. 09. 1987, sonda 3, dubina 0,80 m

Materijal: bronca

Veličina: debljina 0,31 cm; promjer 2,38 cm; težina 10,27 g

Inv. br.: PPMHP 741

Lit.: neobjavljeno

4.1.2. Kao 4.1.1., samo je više deformirana, ovalnog oblika i ovalnog presjeka žice, te preklopljenih krajeva.

Nalaz: istraživanje GG 24. 09. 1987, sonda 3, dubina 0,80 m

Materijal: bronca

Veličina: debljina 0,21 cm; promjer 2,29 cm; težina 8,44 g

Inv. br.: PPMHP 742

Lit.: neobjavljeno

4.1.3. Okrugla plosnata karika, rombičnog presjeka, dobro polirana i oštih rubova. Vrlo dobro očuvana.

Nalaz: istraživanje GG 1873.

Materijal: bronca

Veličina: promjer 3,04 cm; debljina 0,62 cm; težina 5,91 g

Inv. br.: AMZ 5536

Lit.: neobjavljeno

4.1.4. Ulomci okrugle plosnate karike, pločastog presjeka s ukrasom urezanih torkutića na rubovima. Sačuvana samo dva ulomka.

Nalaz: istraživanje GG. 1873.

Materijal: bronca

Veličina: duž. 4,73 cm; debljina 0,76 cm; težina 8,02 g

Inv. br.: AMZ 5538

Lit.: neobjavljeno

4.2. KARIKE S ROŠČIĆIMA

4.2.1. Karika manja, sa šest roščića, oštećena i izlizana, rombičnog presjeka.

Nalaz: istraživanje GG 23. 09. 1987., sonda 3.

Materijal: bronca

Veličina: debljina 0,42 cm; promjer 2,41 cm, težina 10,03 g

Inv. br.: PPMHP 743

Lit.: Cetinić 1996: sl. 13.

4.2.2. Karika, manja, s pet roščića, oštećena i izlizana, rombičnog presjeka i oštih rubova.

Nalaz: istraživanje GG 1873.

Materijal: bronca

Veličina: promjer 2,46 cm; debljina 0,54 cm; težina 4,76 g

Inv. br.: AMZ 5537

Lit.: Batović 1981: 138, T. 14: 25.

5. DUGMAD

5.1. KALOTASTA

5.1.1. Manja polukalotasta, dobro očuvana dugmad s petljom za prišivanje, ukupno 7 komada.

Nalaz: istraživanje GG 1987, sonda 3.

Materijal: bronca

Veličina: vis. 0,31 cm; promjer najmanjeg 0,82 cm; promjer najvećeg 0,93 cm; ukupna težina 2,08 g

Inv. br.: PPMHP 795

Lit.: neobjavljeno

5.1.2. Srednje velika polukalotasta, dobro očuvana dugmad s petljom za prišivanje, ukupno 7 komada.

Nalaz: istraživanje GG 1987, sonda 3.

Materijal: bronca

Veličina: vis. 0,31 cm; promjer 1,31 cm; ukupna težina 6,34 g

Inv. br.: PPMHP 796

Lit.: neobjavljeno

5.1.3. Polukalotasta dugmad s petljom za prišivanje, od toga 43 komada s mameom, a 7 komada manjih dugmeta. Ukupno 57 komada.

Nalaz: istraživanje GG 1987, sonda 3.

Materijal: bronca

Veličina: vis. 0,35 cm; promjer većih 1,34 cm; promjer manjih 0,51 cm; ukupna težina 62,28 g

Inv. br.: PPMHP 798

Lit.: neobjavljeno

5.1.4. Mala polukalotasta dugmad s petljom za prišivanje, ukupno 370 komada.

Nalaz: istraživanje GG 1987, sonda 3.

Materijal: bronca

Veličina: vis. 0,25 cm; promjer 0,51 cm; ukupna težina 38,36 g

Inv. br.: PPMHP 799

Lit.: neobjavljeno

5.1.5. Mala polukalotasta dugmad s petljom za prišivanje, ukupno 362 komada.

Nalaz: istraživanje GG 1987, sonda 3.

Materijal: bronca

Veličina: vis. 0,31 cm; promjer 0,52 cm; ukupna težina 42,21 g

Inv. br.: PPMHP 800

Lit.: neobjavljeno

5.1.6. Veća kalotasta dugmad s mameom i polukružnom petljom za prišivanje, ukupno 61 komad.

Nalaz: istraživanje GG 1873.

Materijal: bronca

Veličina: vis. 0,64 cm; promjer 1,72 cm; ukupna težina 20,37 g

Inv. br.: AMZ 5541

Lit.: neobjavljeno

5.1.7. Srednje kalotasto dugme s mameom i polukružnom petljom za prišivanje.

Nalaz: istraživanje GG 1873.

Materijal: bronca

Veličina: vis. 0,31 cm; promjer 1,24 cm; težina 1,39 g

Inv. br.: AMZ 5542

Lit.: neobjavljeno

5.1.8. Veća kalotasta dugmad s polukružnom petljom za prišivanje, ukupno 9 komada.

Nalaz: istraživanje GG 1873.

Materijal: bronca

Veličina: vis. 0,48 cm; promjer 1,63 cm; ukupna težina 15,93 g

Inv. br.: AMZ 5543

Lit.: neobjavljeno

5.1.9. Veća polukalotasta dugmad sa četvrtastom petljom za prišivanje, ukupno 79 komada.

Nalaz: istraživanje GG 1873.

Materijal: bronca

Veličina: vis. 0,36 cm; promjer 1,22 cm; ukupna težina 54,75 g

Inv. br.: AMZ 5544

Lit.: neobjavljeno

5.1.10. Manja kalotasta dugmad s polukružnom petljom za prišivanje, ukupno 39 komada.

Nalaz: istraživanje GG 1873.

Materijal: bronca

Veličina: vis. 0,31 cm; promjer 0,65 cm; ukupna težina 27,69 g

Inv. br.: AMZ 5545

Lit.: neobjavljeno

5.1.11. Srednje velika kalotasta dugmad s mameom i malom četvrtastom petljom za prišivanje, ukupno 15 komada.

Nalaz: slučajni, Grobišće?, poklon F. Račkog 1898.

Materijal: bronca

Veličina: vis. 0,44 cm; promjer 1,24 cm; ukupna težina 22,84 g

Inv. br.: AMZ 5560

Lit.: neobjavljeno

5.1.12. Najmanja polukalotasta dugmad s polukružnom petljom za prišivanje, ukupno 4 komada.

Nalaz: slučajni, Grobišće?, poklon F. Račkog 1898.

Materijal: bronca

Veličina: vis. 0,21 cm; promjer 0,34 cm; ukupna težina 0,52 g

Inv. br.: AMZ 5561

Lit.: neobjavljeno

5.1.13. Više različitih veličina kalotaste dugmadi, kao 5.1.10. i 5.1.11.

Nalaz: Grobišće

Materijal: bronca

Privatna zbirka Bolf, Rijeka

Lit.: neobjavljeno

5.2. STOŽASTA DUGMAD

5.2.1. Stožasta dugmad (kapice) s polukružnom petljom za prišivanje, kružno ispupčenim središnjim dijelom i sa dvije urezane koncentrične linije na rubovima koji su oštećeni. Ukupno 2 komada.

Nalaz: istraživanje GG 1987, sonda 3

Materijal: bronca

Veličina: vis. 0,35 cm; promjer 1,54 cm; ukupna težina 3,79 g

Inv. br.: PPMHP 801

Lit.: neobjavljeno

5.2.2. Više primjeraka dugmadi kao 5.2.1, manje ili više oštećenih (6 komada)

Nalaz: Grobišće

Materijal: bronca

Veličina: vis. 0,35 cm; promjer najvećeg dugmeta 2,21 cm; promjer najmanjeg dugmeta 1,53 cm

Privatna zbirka Bolf, Rijeka

Lit.: neobjavljeno

6. TOKE

6.1. Okrugla velika toka, stožastog presjeka tankog lima. Na izvučenim ravnim rubovima sa svake strane su po dvije nejednake rupice za prišivanje. Rub toke oštećen.

Nalaz: istraživanje GG 1873.

Materijal: bronca

Veličina: vis. 1,13 cm; promjer 5,54 cm; težina 23,62 g

Inv. br.: AMZ 5532 a

Lit.: Batović 1981: 129.

6.2. Isto kao 6.1., zaobljeno stožastog presjeka i debljeg lima, a rub je blago konkavan i na jednom dijelu izvučen, gdje se vjerojatno nalazila ušica za pričvršćivanje, pa je mogla služiti i kao bula.

Nalaz: istraživanje GG 1873.

Materijal: bronca

Veličina: vis. 0,94 cm; promjer 5,19 cm; težina 34,37 g

Inv. br.: AMZ 5532 b (isti inventarni broj za dvije toke)

Lit.: neobjavljeno

6.3. Velika okrugla pločasta toka ili okov, oštećena na jednom dijelu gdje nedostaje dio ruba i vjerojatno dvije rupice. Ima oblik kalote, a po sredini ruba ukrašena je s tri koncentrične kružnice i rupicom u sredini, koja se nije sačuvala. Na preostalom dijelu ruba s vanjske strane nalazi se sedam rupica za privjeske koji se također nisu sačuvali.

Nalaz: istraživanje GG 1873.

Materijal: bronca

Veličina: promjer 7,50 cm; težina 31,38 g

Inv. br.: AMZ 5531

Lit.: Batović 1981: 128:321.

6.4. Stožasti ulomak toke s ukrasom koncentrične kružnice i okruglom rupicom u sredini.

Nalaz: istraživanje GG 1873.

Materijal: bronca

Veličina: promjer 1,63 cm; ukupna težina 1,21 g

Inv. br.: AMZ 5533

Lit.: neobjavljeno

7. JANTAR

7.1. Jantarna ogrlica od 26 plosnatih, valjkastih i okruglih perli različitih veličina. Pojedine perle su s jedne strane zaobljene a s druge ravne. U središnjem dijelu nalazi se najveća okrugla plosnata perla.

Nalaz: slučajni, poklon F. Račkog 1898., Grobišće?

Materijal: baltički jantar

Veličina: duž. ogrlice 15,24 cm; težina 84,18 g

Inv. br.: AMZ 5562

Lit.: Glogović 1989: T. 43: 3; Palavestra 1993: 50; Cetinić 1996: Sl. 8.

7.2. Jantarna ogrlica od plosnatih, valjkastih i okruglih perli različitih veličina. Pojedine perle su s jedne strane zaobljene a s druge ravne. U središnjem dijelu nalazi se najveća okrugla plosnata perla.

Nalaz: Grobišće

Materijal: jantar

Veličina: duž. ogrlice 13,72 cm, promjer plosnate perle 2,38 cm; debljina 0,40 cm

Privatna zbirka Bolf, Rijeka

Lit.: neobjavljeno

Opaska: ogrlica je složena od prikupljenih pojedinačnih perli, pa nije tipološki relevantna, već samo perle pojedinačno

7.3. Velika jantarna perla sačuvana u cijelosti, s jedne strane zaobljena a s druge strane plosnata, poput središnje perle s ogrlice br. 7.1. Nađena pored groba 1, sonda 3.

Nalaz: istraživanje GG 25.09. 1987, sonda 3.

Materijal: baltički jantar

Veličina: vis. 1,96 cm; promjer 3,53 cm; težina 16,07 g

Inv. br.: PPMHP 759

Lit.: Cetinić 2000.

7.4. Ulomci jantarne perle, izrazito sitni, ukupno 7 komada. Nepodesni za mjerenje veličina.

Nalaz: istraživanje GG 1987, sonda 3.

Materijal: baltički jantar

Inv. br.: PPMHP 785

Lit.: neobjavljeno

7.5. Jantarna okrugla perla, sačuvana u cijelosti, s jedne strane zaobljena a s druge strane plosnata i stanjena.

Nalaz: istraživanje GG 1987, sonda 3.

Materijal: baltički jantar

Veličina: vis. 0,82 cm; promjer 1,54 cm; težina 1,54 g

Inv. br.: PPMHP 786

Lit.: neobjavljeno

7.6. Valjkasta jantarna perla s jedne strane stanjena, sačuvana u cijelosti.

Nalaz: istraživanje GG 1987, sonda 3.

Materijal: baltički jantar

Veličina: vis. 1,13 cm; promjer 1,24 cm

Inv. br.: PPMHP 787

Lit.: neobjavljeno

7.7. Trapezoidna jantarna perla, okruglog presjeka, s jedne strane oštećena, nedostaje drugi dio.

Nalaz: istraživanje GG 1987, sonda 3.

Materijal: baltički jantar

Veličina: vis. 1,03 cm; promjer 0,3 cm

Inv. br.: PPMHP 788

Lit.: neobjavljeno

7.8. Polovica plosnate jantarne perle, okruglog presjeka.

Nalaz: istraživanje GG 1987, sonda 3.

Materijal: baltički jantar

Veličina: vis. 0,82 cm; promjer 1,34 cm

Inv. br.: PPMHP 789

Lit.: neobjavljeno

7.9. Veća plosnata jantarna perla sačuvana u cijelosti, ali oštećene površine.

Nalaz: istraživanje GG 1987, sonda 3.

Materijal: baltički jantar

Veličina: vis. 0,83 cm; promjer 1,75 cm

Inv. br.: PPMHP 790

Lit.: neobjavljeno

7.10. Plosnata oštećena jantarna perla, poluokruglog presjeka.

Nalaz: istraživanje GG 1987, sonda 3.

Materijal: baltički jantar

Veličina: vis. 0,82 cm; promjer 1,55 cm

Inv. br.: PPMHP 791

Lit.: neobjavljeno

7.11. Ulomak jantarne perle, izrazito loše sačuvan.

Nalaz: istraživanje GG 1987, sonda 3.

Materijal: baltički jantar

Veličina: vis. 0,25 cm; duž. 4,16 cm

Inv. br.: PPMHP 791

Lit.: neobjavljeno

7.12. Veća plosnata jantarna perla okruglog presjeka, raspucana.

Nalaz: istraživanje GG 1873.

Materijal: jantar

Veličina: promjer 1,83 cm; debljina 0,96 cm; težina 2,60 g

Inv. br.: AMZ 5547

Lit.: neobjavljeno

7.13. Valjkasta, jajolika, jantarna perla ovalnog presjeka.

Nalaz: slučajni, poklon F. Račkog 1898., Grobišće?

Materijal: jantar

Veličina: promjer 1,39 cm; debljina 0,82 cm; težina 1,29 g

Inv. br.: AMZ 5563

Lit.: neobjavljeno

8. STAKLENE PERLE

8.1. Perle različite veličine od tamnoplave staklene paste. Od toga je 10 perli ukrašeno s po tri bijele točkice sa strana. Plosnatog oblika i okruglog presjeka, ukupno 13 komada.

Nalaz: istraživanje GG 1987, sonda 3.

Materijal: staklena pasta

Veličina: promjer veće 1,13 cm; promjer manje 0,42 cm; težina 5,47 g

Inv. br.: PPMHP 782, 783, 784

Lit.: Cetinić 2000.

8.2. Perle različite veličine i različitih boja staklene paste. Od toga su 14 perli ukrašene s po tri bijele točkice sa strana. Plosnatog oblika i okruglog presjeka, ukupno 108 komada.

Nalaz: Grobišće

Materijal: staklena pasta

Veličina: promjer veće perle 1,73 cm; promjer manje 0,42 cm

Privatna zbirka Bolf, Rijeka

Lit.: neobjavljeno

Opaska: ogrlica je složena od prikupljenih pojedinačnih perli, pa nije tipološki relevantna, već samo perle pojedinačno

9. KAMENA PERLA

Okrugla kamena perla sa središnjim otvorom ovalnoga kruga. Obrađena glačanjem, izrazito dobro očuvana.

Nalaz: slučajni, poklon F. Račkog 1898., Grobišće?

Materijal: kamen

Veličina: promjer 1,84 cm; debljina 1,76 cm; težina 11,42 g

Inv. br.: AMZ 5564

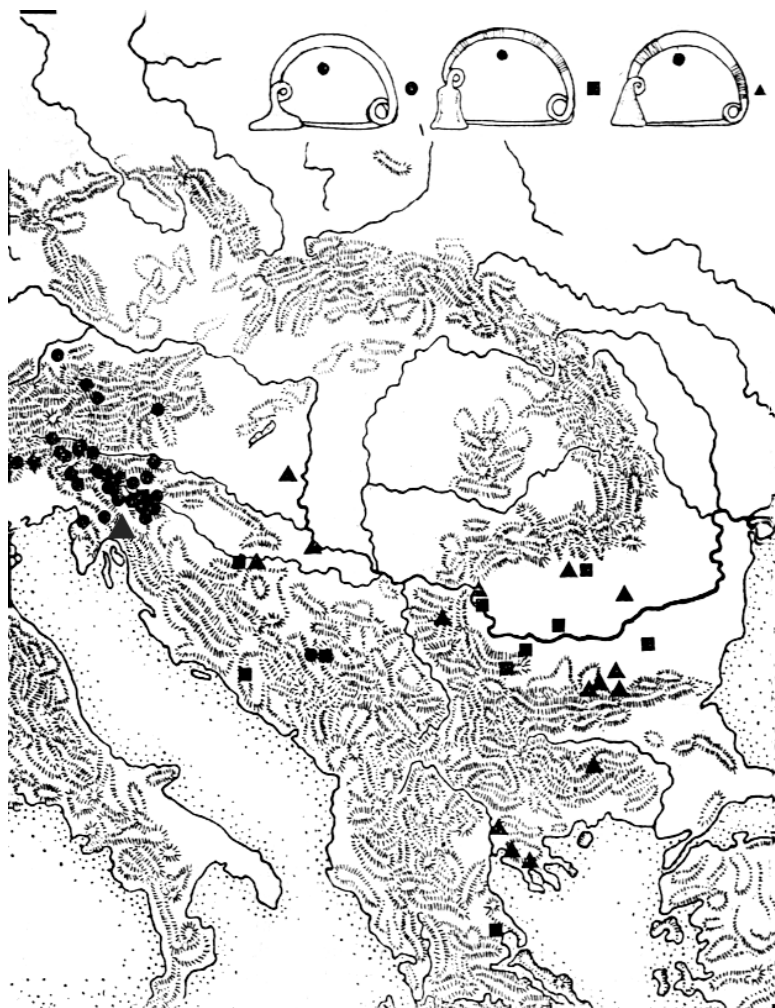
Lit.: neobjavljeno

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

U prilog teoriji o željeznodobnom postojanju i razvoju Grobnika ponajprije svjedoči nekropola Grobišće, jer zbog tisućljetne urbanizacije i sukcesivne aglomeracije, nasebinski elementi iz željeznog doba u bilo kojem fizičkom obliku nisu uočeni, osim u samom rasporedu i rasteru naselja (Sl. 1, 4–5). Nekropola se, kako je to običaj na riječkoj regiji, nalazila uz jedini gradski prilaz što je zapravo obilježje šireg sredozemnog kulturnog kruga (CANNARELLA 1968: 179–181; BATOVIĆ 1976: 32; 1980: 26–27; 1983: 285–287, 307–308; 1987, 355–358; ŠKILJAN 1977: 63–80; BRUSIĆ 1985: 14–149; KIRIGIN 1985: 96–102; 1996; BURŠIĆ – MATIJAŠIĆ 2001: 375; MIHOVILIĆ 2001: 27–36; BLEČIĆ 2002: 104; 2003: 148–151, 248–249). Sam položaj buduće nekropole bio je očito pažljivo biran, s obzirom da je nekropola smještena na zaravnjenom podiju, gdje je zemlje bilo dovoljno i koja je bila dobro osigurana od propadanja, kako bi se na njoj u dužem razdoblju mogao obavljati tako važan obred kao što je pokopavanje (Sl. 5–7). Vjeruje se stoga kako je odabir položaja nekropole imao prednost i pred samim obradivim površinama, odnosno pred »egzistencijom«. U dosadašnjim istraživanjima nekropole Grobišće, zabilježen je način pokopavanja u ispruženom položaju pokojnika, koji je obilježje japodske, kolapijanske i notranjske kulturne skupine. Grobna je arhitektura bila jednostavna, s nekoliko lučno postavljenih komada kamena oko glave pokojnika ili samo na zaravnjenom zemljanu, odnosno pješćanu površinu. Zbog toga, ali i zbog vapnenačke zemlje crvenice, kosturi su se loše ušćuvali (Sl. 8, 9). Pokazalo se da pokojnici pripadaju istom tipu ljudi, da su ti ljudi većinom bili starije dobi i da nisu obolijevali od nekih težih ili neobičnih bolesti (ŠLAUS 2002). Prema tome skeletni je način pokopavanja sigurno dokazan u više istraživačkih kampanja, što je definirano u prijašnjim poglavljima. No, jednako nekropoli na Kastvu, i u ovom se slučaju u obzir moraju prihvatiti tvrdnje Š. Ljubića i E. Laszowskog koji navode kako se pokopavanje na Grobniku vršilo i spaljivanjem pokojnika u žarnim grobovima. Takva saznanja sugeriraju mogućnost biritualanog načina pokopavanja, često primjenjivanom i kod Japoda, Kolapijana, jednako kao i u Notranjskoj (BLEČIĆ 2002: 79, 121). Kako pokazuju nalazi materijalne kulture, pokojnici su bili polagani u grobove u svojoj autohtonij i prepoznatljivoj nošnji. Pretpostavlja se kako su bili odjeveni u određnu odjeću i/ili plašteve opšivene te ukrašene brončanom dugmadi, koja je nađena u priličnim količinama. Tradicionalno, još su posjedovali razne vrste fibula, karika ili pojaseva, ukrasnih perli ili ogrlica, a samo pokatkad naušnice, pektorale, ili posebne vrste privjesaka-amuleta, najvjerojatnije vezane uz istaknutije članove zajednice. Grobni prilozi bili su pak skromnog repertoara, čime se podrazumijevaju prilozi keramike i, iznimno, keramičkih pršljena (T. 1–9).

U kronološkom pogledu, do sada prikupljeni i poznati nalazi materijalne kulture svjedoče kako je naselje na Grobniku poprilično mlađeg datuma negoli onaj na Kastvu. Oslonac tome, najvećim dijelom pružaju različiti tipovi i vrste fibula, uz koje se potom vežu datacije i ostalih nalaza ma-

terijalne kulture, uglavnom dijelova nošnje, jer je keramička produkcija još slabije dokumentirana nego na susjednom Kastvu. Naselje se, prema svim analiziranim podacima formira i organizira s nastupom punog željeznog doba u 7. stoljeću pr. Kr., kada se na prostoru šire riječke regije, sve do početnog 6. stoljeća pr. Kr., isprepliću najrazličitiji kulturni utjecaji i dotoci (BLEČIĆ 2003: 200–201, 250–251). S jedne strane, nastavljaju starije tradicije, poput upotrebe višeglavih igala ili lučnih fibula i privjesaka, posredstvom notranjskog i svetolucijskog kulturnog prostora. Međutim, tada se očituju i jače veze s italjskim kulturama, posebno s estenskim i sjevernim područjem Italije, a evidentno se naznačuju i kulturni doticaji sa srednjom i južnom Italijom. S druge strane, preko japodskog se i predalpskog prostora javljaju novine sa središnjeg balkanskog prostora. To se odnosi upravo na postojanje lučne dvopetljaste fibule kojoj, nažalost, mjesto i kontekst nalaženja na Grobniku nije poznat (T. 2: 1.1, Sl. 11). Kao tipičan srednjobalkanski element tipološki se ta fibula povezuje s nastupom punog željeznog doba i utjecajem trako-kimerijskog kulturnog kompleksa (GABROVEC 1980: 37–43; BATOVIĆ 1981: 112; GLOGOVIĆ 1989: 28, T. 25: 11; 2002: 92). Prema definiciji i kartiranju S. Gabrovca grobnička fibula pripadala bi tipu 1 C, izrađenoj od bronce, koji nije obilježje predalpskog prostora, budući da su ondje obično bile izrađivane od željeza. Tip lučne fibule

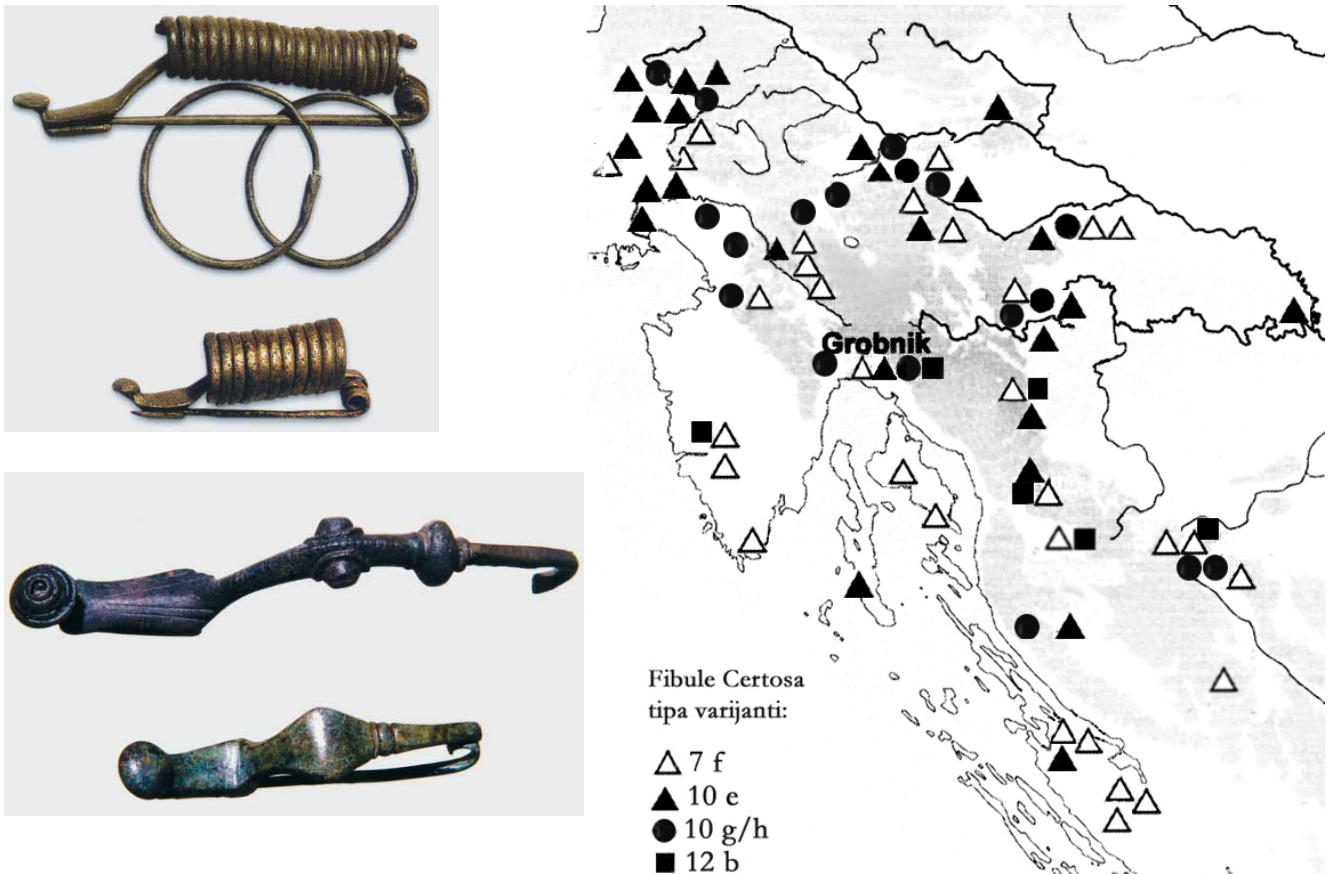
Slika 11. Lučna dvopetljasta fibula i rasprostriranje toga tipa fibule (nadopunjeno prema Gabrovec 1970. Foto: S. Ulrich)

izrađen na takav način nalazi se na širem području istočnog i južnog Balkana, od Bugarske, Rumunjske do Grčke (GABROVEC 1970: K 1, 4.). Zabilježene su u Vukovaru, te zemljopisno najbližoj Donjoj Dolini (GABROVEC 1970: 5–14; GLOGOVIĆ 1989: 28, 41). S obzirom na ostale nalaze takvih tipova fibula, grobnički primjerak povezuje se svakako jedino s balkanskim utjecajem, koji je na Grobnik mogao dospjeti vjerojatno posredstvom Japoda, a datirati se može u 7. stoljeće pr. Kr., što odgovara prijelazu Ha B3 prema Ha C1 srednjoeuropske kronologije.

Na prijelazu starijeg halštatskog razdoblja u mlađe dominira upotreba fibule tipa Certosa, koja se iskazuje u različitim tipovima, varijantama i podvrstama po gotovo cijelom europskom kopnu (PRIMAS 1967; GUZZO 1972; FREY, GABROVEC 1971; TERŽAN 1977; TEŽAK – GREGL 1981). Tip spomenute fibule koji je zastupljen na području riječke regije, a time i Grobinštine, pripada mlađim 10 f, 10 g i 10 h varijantama (T. 2: 1.2.1–1.2.3., Sl. 12) (BLEČIĆ 2003: 208–210). One se pojavljuju u Este 3c kasne faze (Este-Capodaglio 30, 38 i Costa Martini 41 označavaju najslabije paralele iz izvornog estenskog kruga) i traju do latenskog doba, a obilježavaju 6. stupanj Notranjske, negovski horizont kasnog 5. i 4. stoljeća pr. Kr. Dolenjske, ili Ha D3 srednjoeuropskog vremena (FREY 1969: T. 31: 12; TERŽAN 1977: 365–368; GABROVEC 1987: 70, 74 sl. 6: 16–19, T. 11: 4). Rasprostire se najvećim dijelom na južnopredalpskom prostoru svetolucijske i notranjske skupine, u Dolenjskoj, Beloj krajini te manje u Lici (TERŽAN 1975: 679–680, T. 1; 1977: 334, K. 52). Na japodskom prostoru, baš kao i na prostoru kulturne skupine Donja Dolina – Sanski Most, obilježavaju mlađe halštatske horizonte, 5. i osobito 4. stoljeća pr. Kr. (DRECHSLER – BIŽIĆ 1974: 33–34; 1987: 409–410, T. 45: 12–13; MARIĆ 1964: T. 13: 21, 22, 24; 1964 a: 184–185; ČOVIĆ 1983: 264–265, T. 28: 7, 15; 1987: 257–260, T. 28: 15, 18) ali trajanje im se produžava do u mlađe željezno doba (MARIĆ 1968: 13–15). Fibule tipa Certosa 10 varijante istovremene su s fibulama 12 b varijante (T.2: 1.2.4, 3: 1.2.5.–1.2.8., Sl. 12) koje su na prostoru riječke regije zabilježene samo na Grobniku (GLOGOVIĆ 1989: T. 32: 10; CETINIĆ 1996: sl. 5). One su izrazito zastupljene u Lici, gdje su se vjerojatno i razvile (LO SCHIAVO 1970: 493, T. 6: 11; 14: 4, 29: 15; TERŽAN 1977: 382; TEŽAK – GREGL 1981: T. 4, 5, 6), pa je to još jedan dokaz o intenzivnim i učestalim kontaktima sa središnjim japodskim prostorom. No, grobničkim je primjercima posve sigurno najbliža paralela dokumentirana na Kastvu i na Garici (GLOGOVIĆ 1989: T. 34; BLEČIĆ 2002: 108–109, T. 2: 1.3.1., Sl. 7; 2003: 210, Sl. 103), ponajviše stoga što pokazuju mjesni način isticanja dodatnih ukrasa, npr. od spiralno savijene žičane trake-saltaleone (T. 1: grob 1: 3, 2: 1.2.1., 5: 2.2.1.–2.2.4., Sl. 12), koji nije uobičajen za japodsku kulturnu skupinu. To je karakteristika obližnje Notranjske, primjerice u Šmihel-Za Polšno (GUŠTIN 1975: 478, T. 12: 1; 1979, T. 54: 3), u Predjama ili Vinici (TOC 1934: T. 16: 94; TERŽAN 1977: 331–332; GUŠTIN 1987a: 50, Fig. 9), gdje se takve fibule uglavnom datiraju u 4. i 3. stoljeće pr. Kr., s mogućnošću trajanja čak do 2. stoljeća pr. Kr. (TERŽAN 1977: 331–332).

Naušnice koje su nađene na Grobniku (T. 1: 3.1., 7: 3.2.–3.3., Sl. 12.) također su izravno povezane s fibulama tipa Certosa. Kako prenosi Š. Ljubić, potjecale su iz žarnih grobova što se povezuje uz starija istraživanja nekropole Grobišće (AMZ, Inv. knjiga: 5539, 5558). Takvi navodi, ili mogućnosti, u potpunosti su identični s tvrdnjama koje se vezuju uz nalaze istih tipova naušnica s nekropole na Kastvu (BLEČIĆ 2002: 109, T.9: 6.1.–6.2.). Kod svih primjera postoji istovjetan sistem zatvaranja, uvlačenja tanjeg kraja u drugi koji je konično otvoren, a nosile su se kao dodatni ukras na fibuli ili su prilikom pokopavanja namjerno postavljene u takvoj kompoziciji u grob (BATOVIĆ 1981: 25; 1987: T. 41: 1). Sukladno tome, mogu se datirati kao i fibule Certosa tipa 10 h varijante u sredinu ili kraj 4. stoljeća pr. Kr. (GLOGOVIĆ 1989: T. 38: 9–10, 12–13; LJUBIĆ 1889: T. 33: 245; CETINIĆ 1996: sl. 5).

Osim saltaleone ukrasa na luku fibule ili naušnica i različitih oblika karika na igli fibule, vrlo su se često dodavali i najrazličitiji tipovi spiralnih privjesaka (T. 5: 2.1.1.–2.1.2.). Jednostavnost

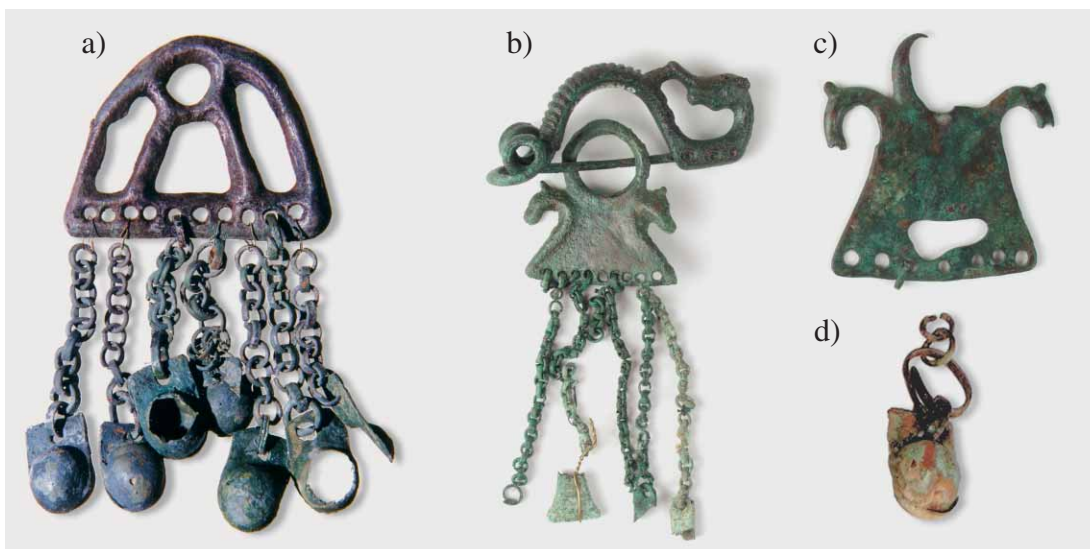
Slika 12. Zastupljeni tipovi Certosa fibule, te pridodani im ukrasi (Arheološki odjel Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja Rijeka, Ar-

izradbe, višenamjenska primjena i pritom izrazita dekorativna efektivnost, omogućili su tom ukrasu dugotrajnost i rasprostranjenost na širokom području (PERONI 1975: 67). Javlja se od brončanog doba na prostoru Like (DRECHSLER – BIŽIĆ 1966: Y84; 1973: T. 10: 11; 22: 4) i Notranjske (GUŠTIN 1975: T. 3: 3; DE PIERO, VITRI, RIGI 1977: Fig. 12, T. 6: 1; 13: 17–22), a u željeznom dobu postaju nezaobilazan ukrasni element. Ti su privjesci na području šire riječke regije uglavnom zabilježeni zajedno s fibulama tipa Certosa ili tipa Baška te ostalim materijalom koji je karakterističan za posljednju fazu starijeg željeznog doba (BLEČIĆ 2002: T. 8: 3.1.–3.2.; 2003, 217–218, Sl. 105). Ujedno ta činjenica odgovara analognim nalazima na prostoru svetolucijske i notranjske skupine, kao i nalazima s japodskih nekropola (TERŽAN, TRAMPUŽ 1975: T. 15: 6; TERŽAN, LO SCHIAVO, TRAMPUŽ, OREL 1985; GUŠTIN 1975: 478–479; GABROVEC 1977: sl 7; PCA 1983: Fig. 26; DRECHSLER – BIŽIĆ 1961: T. 7: 7; VEJVODA 1961: T. 1: 8, T. 2: 6, T. 3: 33; LO SCHIAVO 1970: T. 11: 8). Prema tomu, primjerci iz Grobnika datiraju se u 5. i 4. stoljeće pr. Kr., kao i ostali ovdje spomenuti privjesci, s time da im se trajanje produžava do 3. stoljeća pr. Kr.

Nekako u to vrijeme uklapa se i tzv. kuglasti mali privjesak koji bi se također mogao datirati s klasičnim fibulama tipa Certosa (T. 5: 2.5.) (BLEČIĆ 2003: 205–206, 208). Prema poznatim privjescima sličnog oblika kugli s kopčastom drškom, koje je kartirao K. Kilian (1973: 86, Abb: 9, 1975: T. 88), njihovo rasprostiranje povezuje prostore južne Italije i Egeje, kao i širenje utjecaja

geometrijske keramike, a datira ih od Ha C stupnja srednjoeuropske kronologije. Najbliža paralela ovom primjerku nalazi se u Padovi, Vicolo Ognissanti 46 (FREY 1969: ABB. 32: 7). No, s druge strane, lijevani privjesci takvoga tipa značajni su i za glasilačku grupu 6. i 5. stoljeća pr. Kr., gdje se zapravo nalazi i najrodniji primjerak ovome, odakle su također mogli dospjeti na to područje (ČOVIĆ 1964: T. 2: 32).

Suprotno manjim ukrasnim elementima, svojom masivnošću i veličinom, fibula tipa Certosa mogla je izvanredno služiti za nošenje većih privjesaka i pektorala. Kao nakit posebnog religijskog sadržaja, izrazitog statusnog obilježja te definitivno samom pripadnošću, zabilježen je vrlo dobro na nekropoli na Kastvu (BLEČIĆ 2002: T. 9: 4.1.–4.3., 10:5.1., sl. 8; 2003: 212–213, Sl. 105), a u ponešto skromnijem obliku javlja se i na nekropoli Grobnika. Prema dosadašnjim saznanjima, ti predmeti čine skupinu nalaza koja je svojstvena području šire riječke regije, što se ponajprije odnosi na antropo-zoomorfne trapezoidne pločice, funkcionalne privjeske ili amulete (T. 6:2.6.1–2.6.4., 5: 2.3., 2.5., Sl. 13) (LO SCHIAVO 1970: T. 3; BATOVIĆ 1981: 24; 1982: 10–11; 1982 a: 34; 1987: 368; STIPČEVIĆ 1981: 62; GLOGOVIĆ 1989: 25, T.42; 2000; MAJNARIĆ – PANDŽIĆ 1998: 311–312). Također, ti privjesci pokazuju kako su izvorni produkt najvjerojatnije kastavske željeznodobne zajednice, prepoznatljivi po ikonografskom sadržaju, stilskoj i tehnološkoj izvedbi, pa je ovdje vjerojatno riječ o specijaliziranoj lokalnoj radionici koja je proizvodila, tj. lijevala takve apotropejske simboličko-dekorativne primjerke. (BLEČIĆ 2002: 110–111). Poluokrugli manji privjesak iz Grobnika (T. 6:2.6.1.), rađen je na proboj s rešetkastim ornamentom, ali ne pokazuje sve odlike kastavskih privjesaka, osobito po pitanju zoomornih prikaza ili tehničke izvedbe. Naime, na stranicama pločice nedostaju apstrahirani životinjski prikazi. Ipak, on je iste provenijencije, samo skromnije ili lošije izvedbe, stilski reduciraniji, čemu razlog može biti jednostavno neuspješna izradba željene forme. Na donjem rubu privjeska pričvršćeni su privjesci u obliku praporca (ili bula) i jedan oštećeni privjesak trapezastog oblika, čime se ostvarivao cjelovit apotropejski doživljaj (BLEČIĆ 2003: 213).

Slika 13. Privjesak-amulet i pektoralni (Arheološki odjel Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja Rijeka, Arheološki muzej Zagreb. Foto: S. Ulrich, F. Beusan, M. Blečić)

Zoomorfni prikazi karakteristika su dakako i pektoralnog nakita, omiljenog modnog i kulturnog simbola u željeznom dobu, pa za jedan ili dva (?) grobnička primjerka (T. 6: 2.6.2., 2.7., Sl. 13), poput pektorala iz Kastva, postoji više paralela, s najboljim osloncem kod Japoda i Kolapijana. Prikaz konja, odnosno antitetično postavljenih konjskih glavica na pločicama, u pravilu je obilježje te vrste nakita. Konjske su glavice vrlo realistično i precizno izrađene, što je potpuno u suprotnosti s opisanim privjescima-amuletima. No, kao i privjescima, pripisivala su im se apotropejska značenja (MATEJČIĆ 1974: 68–70; BATOVIĆ 1982: 11; 1987: 364–367, T. 41: 2; GLOGOVIĆ 1989: 35, T. 40, 41; 2000; BLEČIĆ 2002: 10:5.1., sl. 8; 2003: 212–213, Sl. 105) i u stiliziranom obliku također su mogli predstavljati ženu. Najbližu analogiju grobničkom pektoralu (T. 6:2.7.), sa izraženim ušima i njuškom, te s trapezastim i koničnim privjescima, daje pektoral iz Prozora (LJUBIĆ 1889: T. 21, 107, 108) i Kompolja, gdje je grob 47 poslužio za dataciju, no najsličniji primjerak nalazio se izvan grobnih cjelina (DRECHSLER – BIŽIĆ 1961: T. 13: 1–2, T. 32: 1–2; 1966: T. 14: 5; 1974: 33; 1987: sl. 25: 5). Zatim, iz Jezerina, grobovi 228, 278, 349, 264, (VEJVODA 1961: T. 4: 4; MARIĆ 1968: T. 4: 2, 5; 5: 4; DRECHSLER – BIŽIĆ 1987: sl. 24: 4, T. 47: 8), gdje su smješteni u 4. i 5.a fazu, budući da se javljaju zajedno s fibulama srednjolatenske sheme. U Vinici se takvi pektoralni također smatraju lokalnim proizvodom, a nađeno je više primjeraka (TOC 1934: T. 12: 51, 13: 58; GABROVEC 1966: 186, T. 18: 4). Pojedini autori smatraju da su pektoralni s područja riječke regije, poput svih viničkih primjeraka, nastali pod izrazitim japodskim utjecajem jer su antitetično postavljene konjske glavice obilježje upravo njihove zoomorfne umjetnosti (GABROVEC 1966: 185–186; STIPČEVIĆ 1981: 59–65; BOŽIĆ 1999 a: 176). No, drugom grobničkom pektoralnom privjesku ili samo privjesku-amuletu, također s antitetično izrađenim konjskim glavicama ali sa izrazitim oštećenjima (T. 6: 2.6.2., Sl. 13), gotovo identična paralela nalazi se u Kringi u Istri (MIHOVIĆ 1998: 5–6; GLOGOVIĆ 2000), također bez detaljnijeg konteksta nalaženja, pa ne pruža sigurniji oslonac za približnu dataciju. Opće je prihvaćena činjenica kako su pektoralni bili ženski nakit, jer se u najvećem broju nalaze zajedno s fibulom tipa Certosa. Zbog naglašenog religijskog sadržaja, apotropejske poruke, kao i same namjene, smatra se kako su evoluirali iz starih tradicija kulture polja sa žarama pod jasno naznačenim utjecajima sa Istoka ili neizravno iz Egeje (STARE 1970: 22–26; GABROVEC 1984: 41–44; 1987: 99–106; BATOVIĆ 1987: 368–370; KUKOČ 1994: 70–71; 1998: 8–26; 2003: 243–244). Međutim, grobnički je pektoral bio ovdješen o zoomorfnu fibulu ranolatenske sheme (T. 6: 1.3.2. Sl. 13), što ujedno znači da se u tom razdoblju očituju i posredni keltski utjecaji u pojavi takvih fibula, a koje su opet prepoznatljivo povezane s domaćim ukusom i radioničkom proizvodnjom Lt B stupnja srednjoeuropske periodizacije (GUŠTIN: 1987, 38–39, sl. 1.; 1987 a: 44–45). Privjesci, sukladno dataciji pektoralna i privjesaka iz Kastva, obilježje su posljednje faze starijeg željeznog doba, pa se okvirno datiraju u 5. i 4. stoljeće pr. Kr., tj. Ha D2/Ha D3, ali im se trajanje produžava i u 3. stoljeće pr. Kr. srednjolatenskog razdoblja (GABROVEC 1966: 186, 191; DRECHSLER – BIŽIĆ 1971: 248; 1987: 410; BLEČIĆ 2002: 114), ili čak, u nekim slučajevima, do 2. stoljeća pr. Kr. (BOŽIĆ 1999: 163, 174). Ti su predmeti tehnološki i izvedbeno doista pod naglašenim latenskim utjecajem ali ih vodeći motiv i naglašena forma sadržaja vrlo čvrsto povezuje sa središnjim japodskim prostorom i tamošnjim zajednicama (STIPČEVIĆ 1981: 62; GLOGOVIĆ 1989: 44–45; 2000; MAJNARIĆ – PANDŽIĆ 1998: 311–312; BLEČIĆ 2002: 112). Osoba koja je nosila takav nakit zasigurno je imala iznimno značajan status unutar diferencirane zajednice ljudi, koja tako svjedoči i o socijalnoj zrelosti tadašnjeg društva.

S fibulama tipa Certosa mogu se datirati još neki uvozni predmeti, poput kantharosa iz groba 1, sonde 3, nekropole Grobišće (T. 1: grob 1: 6, Sl. 14) (BLEČIĆ 2003: 218–219, Sl. 106). Takav tip keramičke posude za sada je jedinstvena pojava na prostoru šire riječke regije, pa i u tom razdoblju jasno pokazuje daljnje veze s područjem srednje i južne Italije. Naime, izravne analogije toj posudi nisu zabilježene, ali po obliku, načinu izrade i stilu može se usporediti s kampanskim tipom keramike koja se razvijala od 4. stoljeća pr. Kr. na području Kampanije i Etrurije. Tipološki bi pripadala

Slika 14. Kantharos iz groba 1, sonde 3, dokumentiran prilikom istraživanja Grobišća 1987. (Fotoarhiv arheološkog odjela Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja Rijeka, Rijeka. Foto: K. Mihovilić)

Morel 3722 a1 tipu, kakav se često nalazi u Ordoni. Međutim, u Riminiju, *ex Convento di S. Francesco*, Spini, grob 1082, i u Lombardiji, *La Sforzesca*, nalaze se slični primjerci koji su se razvili pod snažnim etruščanskim utjecajem i gdje svi spadaju u grupu Malacena (VILLARD 1962: 88; FIORENTINI 1963: 13, Fig. 1: 5; MORELL 1981: 283–284, T. 113; FRONTINI 1987: 136, Fig. 2: 1; MAIOLI 1987: 388, T. 5: 11; DESANTIS 1993: 317–318: 630–631). U Spini i Riminiju, baš kao i u Lombardiji, takvi su oblici kantharosa najčešće na visokoj nozi *a vernice nera*, tipa Morel 3511–3512 ili 128 a, što nije slučaj s ovim kantharosom izrazito tankih stijenki i niske prstenaste noge. Svi slični primjerci datiraju se u sredinu 4. stoljeća i u 3. stoljeće pr. Kr., a tako se može datirati upravo i grobnički kantharos što, kako je istaknuto na početku, zapravo potvrđuje i fibula tipa Certosa lokalne 10 varijante sa saltaleone ukrasom na luku, te ostali dijelovi nošnje nađeni prilikom istraživanja navedenoga groba.

Nadalje, pojava zoomorfne fibule (T. 6: 1.3.2., Sl. 13) dokazuje neprekinute veze riječke regije s područjem svetolucijske skupine, tj. idrijske skupine u tom razdoblju Posočja, gdje se u Koritnici, grob 32, i San Vitu, grobovi 17 i 31, nalaze istovjetni primjerci (GUŠTIN 1987: 39; 1987 a: 45). Luk je fibule ukrašen rebrastim ornamentom, dok je noga izdužena i izvinuta prema luku oblikovana u prikaz životinje koja, ovaj put, prije simbolizira psa nego konja. Vanjske urezane linije mogu tako predstavljati samo krzno, jedna spiralna zavojnica ističe malene uši, koje su obično kod prikaza konja jasno i više naglašene, oči su obilježene koncentričnim kružićima, a poluotvorena njuška sadrži realistično prikazane zube, pa čak i očnjake, što također nije slučaj kod poznatih prikaza konja. Prema tomu, to bi bio još jedan životinjski motiv koji se susreće u ikonografskim prikazima grobničkoga nakita. Ali, da veze postoje i posredstvom latenskih oblika s padskom nizinom, pokazuje i narebrena fibula ranolatenske sheme (T. 4: 1.3.3., Sl. 15a) koja ima dobre paralele u nekropoli Monte Bibele u padskom dijelu Etrurije (VITALI 1987: Fig. 5a: 35, a, b), kao i fibula ranolatenske sheme s izvinutom nogom (T. 4: 1.3.1., Sl. 15b), kojoj se slični primjerci mogu naći i u Este,

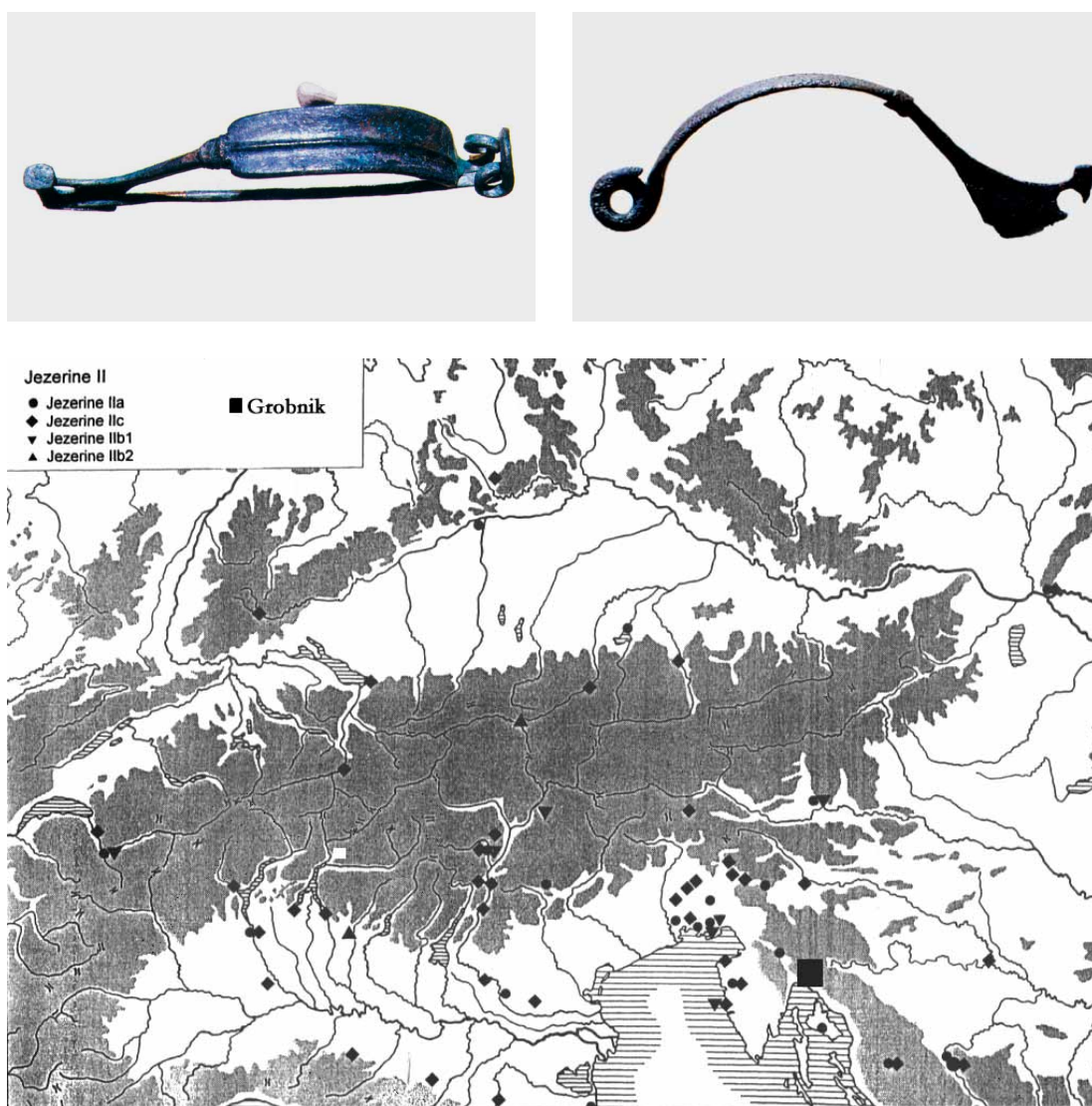
Slika 15. Ranolatenske i srednjolatenske sheme fibule (Arheološki muzej u Zagrebu.
Foto: F. Beusan)

Rebato 222 i Randi 6, te Montebelluna grob Posmon 29 (CALZAVARA CAPUIS, RUTA SERAFINI 1987: 282–285, Fig. 3: 7–10). No, jednako tako za obje fibule, i glatku i narebrenu, paralele se mogu naći u Mokronogu i Novome Mestu, gdje obilježavaju stupanj Mokronog 1, istovremenim s tranjskom 7. fazom i idrijskom skupinom u Posočju (BOŽIĆ: 1987, 869–870; sl. 43: 10).

Osim vremenske paralele s ranolatenskim tipovima fibula, pojedini tipovi Certosa fibula pojavljuju se i s fibulama srednjolatenske sheme (T. 4: 1.4.1.–1.4.3., Sl. 15c, d). Takve se fibule na Grobniku javljaju izrađene od bronce s navojem preko luka, od kojih samo jedna pripada poznatom mjesnom tipu Kastav. U prijašnjim je radovima, na primjeru istih fibula iz nekropole na Kastvu, ta tvrdnja podrobnije elaborirana kako u središnjem estenskom krugu, tako i u susjednim regijama jugoistočnog predalpskog kruga (TERŽAN 1977: 368; TOC 1934: T. 13: 60; 14: 64; GABROVEC 1966: 187, T. 27: 4–5, 28: 5–6; TERŽAN 1977: 419, f.n. 109, F. 39: 3; GUŠTIN 1975: 479–481; 1987: 39–41; 1987 a, 46–56, Fig. 9, K. 11; CHIECO BIANCHI 1987: Fig. 45, 49–50; BLEČIĆ 2002: 116–117, T. 8: 1.6.1–1.6.3, sl. 9; 2003: 225–225, sl. 109), stoga ovdje treba potcrtati njezino postojanje te odnos koji je karakterističan za Grobnik. Najbližu paralelu grobničkim primjerima predstavljaju japodske nekropole Like i Pounja, jer su ondje u grobnim cjelinama zastupljene i fibule tipa Certosa 7 varijante po B. Teržan. Tako su na primjer u Prozoru, grob 52, (DRECHSLER – BIŽIĆ 1973: T. 27: 6–9; 1974: 34; 1987: 412–414), Jezerinama, grob 456, i u Ribiću, grob 199 (MARIĆ 1968: T. 3: 35, 36; T. 9: 1–4.) srednjolatenske fibule definirane, kao i na Grobniku, s fibulama

tipa Certosa 7e i 7f varijante (T. 3: 1.2.9–1.2.10, Sl. 12). Budući da su na prostoru riječke regije takve fibule evidentne samo na Grobniku, upravo ih spomenute paralele određuju i zemljopisno i kulturološki, kao i kronološki, pa se mogu datirati u 3. ili 2. stoljeće pr. Kr., što korespondira s notranjskom fazom 7 i idrijskom skupinom Posočja (GUŠTIN 1975: 478–479).

Nadovezujući se na prethodne tipove fibula, kao i ostalih nalaza materijalne kulture, u posljednja bi stoljeća, tj. godine prije Krista spadale kasnolatenske fibule tipa Jezerine, koje su u dva primjerka nađene na Grobišću (T. 5: 1.5.1–1.5.2., sl. 16) (BLEČIĆ 2003: 231–232, sl. 109). Fibule tipa Jezerine pojavljuju se s ranorimskim fibulama tipa Aucissa i okruglim pločastim fibulama pa,

Slika 16. Fibule kasnolatenske sheme tipa Jezerine, nađene prilikom istraživanja Grobišća 1987. (Arheološki odjel Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja Rijeka, Rijeka. Foto: S. Ulrich) i karta rasprostranjenja tog tipa fibula prema Demetz 1999. (nadopunjeno s Grobnik)

poput brojnih primjera kod nekropola Pounja ili Novog Mesta, pokazuju posljednje željeznodobne elemente već u novim civilizacijskim strujanjima (MARIĆ 1963: T. 2: 4; 1968: T. 19: 20, 13: 41–46, 14: 33–36; GUŠTIN 1987: 42–43; 1987a: 53). Paralele grobničkoj fibuli tipa Jezerine nalaze se u Nezakciju, koja je posebna po samoj izradi od srebra, te u Picugima, osobito brojno u Novoj Vasi kod Buja i na Kašteliru kod Nove vasi, ili čak u Dalju i Sotinu (MAJNARIĆ – PANDŽIĆ 1970: 20; JOVANOVIĆ 1984: sl. 52; 1987, sl. 42: 6; GUŠTIN 1987: sl. 3a: 7–8, 3b: 7, 10, 13; 1987a: Fig. 3: 7–8; 14–16, 4:7; SAKARA – SUČEVIĆ 2003: T. 3: 8, 12, 20, 24; 44: 10–12, 15).

U razdoblje mlađeg željeznog doba na Grobniku mogao bi se smjestiti i grob 2, sonde 3, iz istraživanja Grobišća 1987. godine. Iako je o tom grobu već bilo diskusije (BLEČIĆ 2003: 229–230, Sl. 110; 2003 a: 331–335, Sl. 1–2), na ovom mjestu bih nadopunila i ispravila dosadašnja razmatranja.² Kako je poznato, u grobu je uz jantarnu perlu nađen pojas koji se sastojao od dvodijelne lijevane brončane pojasne pločice i pojasa sastavljenog od organskog materijala, kože, opšivenog i ukrašenog s brojnom polukalotastom dugmadi, (T. 1: grob 2: 2, Sl. 17), pa stoga ne postoji izravna mogućnost uže i točne datacije. Pločice su lijevane u istom kalupu i ukrašene rebrastim ornamentom s vanjskih strana, od kojih je donja pločica, sa četiri rupice, služila kao okov za pričvršćivanje s drugom pločicom koja je, s rupom u sredini, služila kao kopča za pričvršćivanje pojasa. Prilično srodni primjerci takvih pojasnih pločica definirani su kod Kolapijana s nalazišta Vinica, Zidani gaber, Vinji vrh, Črnomelj, grob 79 Goleka pri Vinici i Trošmarija (KRIŽ 1993: 169; MASON 1999: Fig. 2; BOŽIĆ 2001: sl. 29, DRECHSLER-BIŽIĆ 1970: sl. 247, T. 1. 3–4; BAKARIĆ 1993: 113; MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1998: sl. 168; BALEN-LETUNIĆ 2000: 29; BOŽIĆ 1999: 175). Smatraju se viničkim tipom pojasne trapezoidne kopče, koje su po ornamentici, različite od japodskih tipova pojasnih pločica, ali su se razvile pod njihovim snažnim utjecajem (BOŽIĆ 1999; 2001: 190–192, sl. 29, 30, 31, 32). Najbliža pravokutna varijanta pojasne pločice ukrašena rebrastim ornamentom ipak se nalazi u Dolenjskoj na latenskoj nekropoli Strmec nad Belo Cerkvijo kod Vinjega vrha (Koškova parcela, poznati i kao nalazi iz Kronova) (STARE 1973: T. 45: 10; DULAR, A. 1991: 54–59; BOŽIĆ: 1999: 198). Ta je pločica gotovo identična grobničkoj i po dimenzijama te po načinu i stilu ukrašavanja, samo što je pločica iz Strmca kvalitetnije i preciznije izrade te ukrašena poprečnim rebrom u sredništu. Nekropola Strmec, kao i uže područje nalaza pločice, smješta se u stupanj Lt D1

Slika 17. Brončana pojasna pločica iz groba 2, sonde 3, istraživanje Grobišća 1987.
(Foto: S. Ulrich; rekonstrukcija prema Ž. Cetinić)

² Koristim priliku upozoriti kako su u predhodnom članku OpA 27, na str 332, objavljene zabunom dvije iste fotografije pojasne pločice *in*

situ, koja je uz to datirana previsoko prema viničkom tipu trapezidnih pločica u 3. i 2. stoljeće pr. Kr.

srednjoeurpske keltske kulture, odnosno u fazu Mokronog 3a (BOŽIĆ 1987: 876–878; 1993; 1999: 198). Na nekropoli je nađena još jedna vrlo slična pločica s nešto različitim i bogatijim ukrasnim ornamentom rebara (MÜLLNER 1900: Taf. 36: 21, 22; STARE 1973: T. 18: 22), pa se obje pločice svrstavaju u posebnu vrstu pravokutnih pojasnih pločica, tip Bela Cerkev. One su doista rijetke i obilježje su ženskih grobova, a po načinu izrade lijevanjem u kalupu i primijenjenim ukrasnim motivima srodne su viničkom tipu trapezastih pojasnih kopči (BOŽIĆ 1999: 198). S njima, a posebno s grobničkim primjerom, može se usporediti i pojasna pločica iz Mihova istražena u grobu 1661/16, 1899. godine (KUŠLJAN 1899: 1). Njezin je pojas također bio izrađen od preko 2000 brončanih dugmeta u dužini od 50 cm i širini 8 cm. Grobnički pojas treba zato pribrojiti malobrojnoj vrsti takvih pločica tipa Bela Cerkev i okvirno prema njima datirati u razdoblje posljednje faze mlađeg željeznog doba na području riječke regije druge polovine 1. stoljeća pr. Kr.

Kronološki se s različitim opisanim fibulama povezuju još toke, okovi i dugmeta. Toke (T. 8: 6.1.–6.4.) su uglavnom nađene kao pojedinačni nalazi i potječu iz Ljubićevih istraživanja Grobišća (BATOVIĆ 1981: 128–129, T. 9:2). Sve su toke izrađene od bronce, reduciranog ukrasa, a time i široke primjene. Prema oblicima i načinu izrade, njihov vijek nošenja mogao je trajati kroz cijelo razdoblje mlađeg željeznog doba, tj. od 4. pa sve do 1. stoljeća pr. Kr., što je zapravo podudarno s prisustvom i datacijom različitih kalotastih ili polukalotastih dugmeta (T. 7: 5.1.1.–5.1.6., 8: 5.1.8.–5.1.12). S obzirom da kontekst nalaženja ili konkretniji podaci nisu poznati, o tim se nalazima ne može posve pouzdano raspravljati. Svakako, da se primjerak 6.2. mogao nositi i kao bula, zbog vidljivo preostalog dijela ušice, iako debljina lima i način obrade to ne bi sasvim sigurno dozvoljavao, pogotovo ako se isti usporede s primjercima bula kod Japoda. Međutim, posebnost unutar tih nalaza predstavlja pločasta toka ili okov ukrašen sa sedam rupica uz rub i jednom većom rupom za zakovicu u sredini kojom se pričvršćivao za odjeću (T. 8: 6.3; CETINIĆ 1996: Sl. 3). Ona je s druge strane ruba oštećena, ali se prema dimenzijama i rasporedu s te strane nisu mogle nalaziti dodatnih sedam rupica, nego eventualno dvije. Predmet je vjerojatno služio za nošenje manjih privjesaka koji su bili pričvršćeni s donje strane na navedenih sedam rupica, ali se nažalost nisu sačuvali. Prema tomu, postoji mogućnost kako je riječ o ukrasu ženske nošnje koji se mogao pričvršćen nositi na fibuli, ogrlici ili na različite druge načine što mu je omogućavala jednostavna izradba i mogućnost višestruke namjene. Japodskoj nošnji takav predmet do sada nije poznat, ali zato paralele postoje na Goleku pri Vinici, dva primjerka iz groba 266, i Podzemelju (TOC 1934: Pl. 19: 102; GABROVEC 1966: T. 23: 6; DULAR 1978: 25, T. 5: 10). Svi nalazi imaju blago kalotasti oblik, deblje stjenke, ukrašene rubove i središnje plohe koncentričnim kružnicama te pridodan ukras privjesaka u obliku vaze na rupicama uz rubove, odnosno po dvije rupice s nasuprotne strane. Funkcionalno su vjerojatno spadale u okove i također predstavljaju rijetkost na citiranim nekropolama. Međutim, upravo prema tipologiji vazastih privjesaka okovi se okvirno mogu datirati u razdoblje Lt C2 ili Lt D1 srednjoeurpske kronologije, tj. vrijeme 2. i 1. stoljeća pr. Kr.

Pored kalotaste i polukalotaste dugmadi, zabilježen je značajan broj stožaste dugmadi od kojih su samo dva komada, iako nađena izvan grobnih cijelina, zabilježena u sondi 3 prilikom zadnjeg istraživanja Grobišća (T. 8: 5.2.1.–5.2.2., Sl. 18). Za razliku od toka i okova, paralele za tu vrstu nošnje postoje i na japodskim i na kolapijanskim nekropolama, jednako kao i na nekropolama mokronoške skupine Dolenjske. Poput križnog dugmeta iz Kastva (BLEČIĆ 2002: T. 11: 10.12), mogu se datirati i s mlađim fibulama tipa Certosa, karakterističnim za prodor latenskih utjecaja na područje Japoda u 6. fazi kulture, pa primjerice u Ribiću, grob 116, se nalazi upravo s križnim dugmetom, zatim u grobu 183 istiomene nekropole te u Jezerinama, grob 57 (MARIĆ 1968: T. 17: 43; T. 23: 8, Tabela 7: 236; Sl. 6: 2; DRECHSLER-BIŽIĆ 1987: 412, sl. 25, T. 67: 3), ali i s kasnolatenkim fibulama tipa Jezerine, što je slučaj i s nalazom istih fibula u sondi 3 (T. 5: 1.5.1–1.5.2., Sl. 16). Kod Kolapijana su također dobro zastupljeni u Vinici, i zatim na Strmcu nad Belo Crkvijo i na

Slika 18. Stožasta dugmad i kalotasta dugmad (Arheološki odjel Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja Rijeka, Rijeka. Foto: S. Ulrich; privatna zbirka dr. Bolf, Rijeka)

Vinjem vrhu u Dolenjskoj, gdje se javljaju s naznačenim antičkim utjecajima u fazi Lt C2 i Lt D (GABROVEC 1987; BOŽIĆ 1987; STARE 1973: T. 46: 11; 52: 14). Stožasta dugmad na području riječke regije poznata je jedino iz Grobnika, a sukladno iznesenim paralelama mogu se datirati u šire razdoblje od 3. do 1. stoljeća pr. Kr. posljednjih faza željeznog doba riječke regije.

U posljednjim razdobljima željeznog doba, osim metalnih predmeta, izrazito je bio omiljen svaki ukrasni predmet izrađen od baltičke sirovine – jantara (T. 9: 7.1.–7.13, Sl. 19). Jantar ima obilježja moći, zaštite i religijskih shvaćanja (STIPČEVIĆ 1974: 152–153; 1981: 137–138; PALAVESTRA 1993: 1–4, 262; ZEČIĆ – HORVAT 2000: 7–12). Obilježavao je važne kontrolne točke, trgovačke komunikacije i fizičko ili duhovno bogatstvo, a to bi se sve moglo pretpostaviti i za područje sjevernog ruba Kvarnera.

Poznata je samo jedna ogrlica iz Grobnika (T. 9: 7.1.), ali su pojedine perle bile spektrofotogrametrijski analizirane,³ čime je dokazana njihova baltička provenijencija (Y32, 3400, Todd 1975,

Slika 19. Jantarne i staklene perle iz Grobišća (Arheološki odjel Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja Rijeka, Rijeka. Foto: S. Ulrich, i privatna zbirka Bolf. Foto: M. Blečić)

3 J. Todd izradila je analize na sveučilištu San Jose, California 1975. godine. (Arhiv arheološkog odjela Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja Rijeka).

sl. 19). Joane Todd smatra kako se mogu datirati u 3. stoljeće pr. Kr. (TODD, EICHEL, BECK, MACHIARULO 1976: 321), čemu se donekle priklanja i A. Palavestra (1993: 50), koji jantarne perle s ogrlica određuje tipu 8a, a one pojedinačne tipu 9. Datirao ih je, dakle, u 3. i 2. stoljeće pr. Kr. (PALAVESTRA 1993: 50, 280). Zbog okolnosti nalaženja D. Glogović ih datira u 5. stoljeće pr. Kr. (GLOGOVIĆ 1989: 35, T. 43: 5, 6), a M. Guštin, temeljem keramičkog importa na kastavskoj nekropoli, datira ih u 2. stoljeće pr. Kr. (GUŠTIN 1987a: 50). Najbliže analogije nalaze se, dakako, na Kastvu i u Baškoj (GLOGOVIĆ 1989: T. 43: 4; BLEČIĆ 2002: 117, T. 12: 15.1–15.2; 2003: 232–235, sl. 113). Temeljem kartiranih podataka kod Palavestre, uočava se doista široka rasprostranjenost tih dvaju tipova (PALAVESTRA: 1993, 187, 188), ali se uočava da su isti tipovi bili raspoređeni upravo na onim prostorima s kojima su i Kastav i Grobnik uobičajeno imali najviše kontakata, a to su svakako Posočje, Notranjska, Vinica, Lika i Pounje, Donja Dolina i Sanski Most (TERŽAN, LO SCHIAVO, TRAMPUŽ – OREL 1984: T. 84: 5–8; 137: 26; 190: 15–16; GUŠTIN 1975: T. 3: 6; DULAR 1978: T. 24; LO SCHIAVO 1970: 401, 441, 452; GABROVEC 1966: T. 20: 5–6; DRECHSLER – BIŽIĆ 1958: 43; LO SCHIAVO 1970: 405; DRECHSLER – BIŽIĆ 1973: T. 27–28: 1–14; BAKARIĆ 1986: T. 1: 4; 2: 6; 3: 4; RAUNIG 1968: T. 1–2; MARIĆ 1968: T. 13: 43–44; PALAVESTRA 1993: 93–94; MARIĆ 1968: T. 23:1; 33: 3; TERŽAN 1977: 378–379; PALAVESTRA 1993: 137; BLEČIĆ 2002: 117–118). Kod Japoda, gdje se tipološki i kronološki nalazi najviše analogija, obilježje su prijelaza starijeg željeznog doba na mlađe željezno doba, dakle 5. i 6. faze, kao i u Dolenjskoj, gdje se najviše javljaju u čertoškom mlađem horizontu (DRECHSLER – BIŽIĆ 1987: 412–415; GABROVEC 1987: 97–98). S druge strane, Nuccia Negroni Catacchio definirala je transportnu cirkulaciju jantara na europskom kopnu, i u tim pravcima prepoznala buduće rimske prometnice (NEGRONI – CATACCHIO 1976: T. 3).

Osim jantarnih perli, i na Grobišću je zabilježena jedna lijepo oblikovana polirana kamena perla (T. 9: 9). Potječe iz Ljubićevih istraživanja nekropole, a povezana je s ostalim jantarnim perlama, pa neposredna analogija postoji, naravno, na obližnjoj nekropoli Kastva (BLEČIĆ 2002: 120, T. 12: 17). Kamenim perlama pripisuje se apotropejska i magična moć. Obično su se nosile kao amuleti (STIPČEVIĆ 1981: 138–139), intenzivnije potkraj željeznog doba pod snažnim helenističkim utjecajima, a još su poznatije iz grobova antičkoga doba. Najbliže paralele ovdje citiranim nalazima dobro su dokumentirane u Sanskome Mostu i Donjoj dolini (MARIĆ 1964; 1968).

Perle od plave staklene paste ukrašene bijelim točkicama, također su nezaobilazan ukras potkraj željeznoga doba (T. 9: 8, Sl. 19). Nosile su se pojedinačno ili kao ogrlice, što je poznato i u nekropoli Kastva (BLEČIĆ 2002: 120, T. 12: 16; 2003: 235–236, Sl. 113). No, znale su biti i prišivene na odjeću, čime su zamijenile masovnu uporabu brončanih dugmeta, što je obilježje mlađeg čertoškog horizonta Dolenjske, a dobro je dokumentirano u grobovima 43, 98, 121, tumula 48 u Stični (GABROVEC 1987: 68). Veće količine istih perli zastupljene su i u negovskom horizontu, primjerice u Novom Mestu (GABROVEC 1987: 74, DULAR 1999: 130–131), a u Kompolju, Jezerinama ili Ribiću, osobito grob 270, javljaju se u istovremenoj 5. fazi i češće su u 6. fazi japodske kulture (MARIĆ 1968: T. 7: 14–15, 31; T. 15: 43–44; DRECHSLER – BIŽIĆ 1987: 409, 412). U Liburniji su karakteristične za posljednju fazu istoimene kulture (BATOVIĆ 1982a: 27; 1987: 351, 366). Budući da su na Grobniku te perlice nađene zajedno s jantarnima, te uz ostale interpretirane nalaze materijalne kulture, mogu se i one okvirno datirati od 3. do 1. stoljeća pr. Kr.

*

Prirodna bogatstva Grobinštine, kao što su padine, terase, pašnjaci i šumovito zaleđe, umjerenom prijelazna klima i bogatstvo pitke vode, uvjetovali su gospodarstvo usmjereno na stočarstvo i ispašu, tj. uzgoj domaćih životinja. Što se tiče uzgoja životinja, postoje brojniji podaci, pa se zna da se uzgajala stoka sitnog zuba, ovce i koze, koja je i najprikladnije odgovarala terenskim uvjetima, ali i ponešto svinje i goveda (MARCHESETTI 1903: 115; T...IĆ 1938; MIROSAVLJEVIĆ 1974:

261–262; RAČKI 1948: 55, 61–62; MARJANOVIĆ 1981: 35; BURŠIĆ – MATIJAŠIĆ 2001: 34), posebno krave i magarci. To nije iznenađujuće s obzirom na terenske prilike i isti tip uzgoja životinja, karakterističan za područje šire negoli je japodski prostor (OLUJIĆ 1999: 211; MURAJ 1998: 65–70) do područja Notranjske i tršćanskog krasa (RADMILLI 1972: 14; REIDEL 1976: 55–78; GABROVEC 1983: 34–36). Transhumantno stočarstvo je nedvojbeno postojalo i bilo osobito povezano, ili zavisno od zaleđa prema notranjskim prostorima, ali i kolapijanskim i japodskim, a ono se odražavalo u razmjeni kulturnih dobara, kulturnih impulsa kao i u ispreplitanju etničkih zajednica, što je razvidno i iz repertoara nalaza materijalne kulture (T. 1–9, Sl. 11–19). Tu se posebno ističe svetolucijska, a kasnije idrijska, te notranjska kulturna skupina koja je zemljopisno najbliža području Grobinštine i šire riječke regije. Uzgajane životinje su svakako maksimalno iskorištavane, to znači i sekundarno i tercijarno, a s ratarstvom su činile cjelokupan agrarni proces (MURAJ 1998: 65). Životinje su najvjerojatnije služile i u obradi zemljišta, što je pak dobro poznato i iz susjednih istarskih primjera (GABROVEC 1987; GABROVEC, MIHOVILIĆ 1987: 323; MIHOVILIĆ 1992: 67–78; 1996: 45–48; 2001; BURŠIĆ – MATIJAŠIĆ 2001: 35, 390). Lov i ribolov također su bili značajne privredne grane (MURAJ 1998: 58–59), a brojne kosti i školjke, zabilježene istraživanjima na gradini Gradišću na Velom vrhu i Grobišću na Grobniku dokazale su njihovo postojanje u kulturnim slojevima, od puževa i školjki-oštriga do kosti rakova i riba, bisera i tome sl. (LJUBIĆ AMZ inv. knjiga br: 5565; BELAR 1985: 164–166; MÜLLNER 1896: 71–72; MARCHESETTI 1903: 103; CETINIĆ 1987; BLEČIĆ 2003: 242). Potvrde o takvom načinu prehrane i privređivanja postoje i u pisanim dokumentima antičkih izvora (KRIŽMAN 1997: 282–283). Od prehrambenih proizvoda ili poluproizvoda stvaran je i višak, koji je nedvojbeno imao vrijedan i važan udio u raznim trgovačkim i posredničkim razmjenama, što se posebno odnosi na sol, a mogao je biti i mamcem pljački drugih zajednica, kao i uzrokom borbi za prevlast nad određenim resursima. Ipak, nemogućnost boljeg razvoja takvog tipa gospodarstva pogodovala je razvoju zanatstva; zato je taj kraj uvijek bio razmjerno bogat. U mjesnoj je tradiciji i sada ukorijenjeno uvjerenje kako su Grobničani nadaleko bili poznati stolari, drvodjelci, košaraši, trgovci drvom ali jednako tako i kao kamenoklesari, zanatlije i dr. (RAČKI 1948: 61–62; MARJANOVIĆ 1981: 35–36; ČAVAL 1983: 58–58). Drveni se predmeti nisu sačuvali, iako etnografske paralele pokazuju vrlo stare tradicije u izradi pojedinih predmeta za poljoprivrednu i svakodnevnu djelatnost. Predmeti od metala odoljeli su trošnosti vremena i svojom prisutnošću, jedinstvenim načinom izrade ili obrade ukazuju da su na širem riječkom prostoru postojale posebne i razvijene radionice, a to se odnosi na poznate privjeske, amulete i pektorale, pojasne pločice, lokalne tipove fibula i drugih dijelova nošnji, što je već zabilježeno i na primjeru Kastva (BLEČIĆ 2002: 112–113, 122). Specifična je također pojava preuzimanja stila, ukusa i »trendova« koji su redovito bili prilagođavani osobnim shvaćanjima, potrebama ili mogućnostima, kroz cijelo željezno doba, a najočitije se odražavaju na primjerima fibula, igala ili pojasnih garnitura. Sirovinu su dobivali ili nabavljali iz okolnih ležišta iz Gorskog kotara ili kvarnerskih otoka (BELAR 1895: 163; RAČKI 1948: 60; IMAMOVIĆ 1972: 353–357; OLUJIĆ 1999: 213), ali veće količine zacijelo su dopremane zahvaljujući trgovačkim poslovanjima i razmjenom, posebno s predalpskim prostorom i posredstvom Japoda iz zapadnobalkanskih rudokopa (GABROVEC 1987; OLUJIĆ 1999: 214). U umjetničkom opusu tih dijelova nošnji dominira zoomorfni motiv konja, koji je kao ktoničko božanstvo zastupljen u svim oblicima kulta mrtvih, duboko ukorijenjen u svim mediteranskim tradicijama (KOSSACK 1954: 55; BRACESSI 1970: 54–84; HÄNSEL 1973: 112–115; STIPČEVIĆ 1981: 63, 161–163; GABROVEC 1984: 42–46; BLEČIĆ 2002: 112–113; 2003: 212–214, 254). U stvarnom životu konji nisu služili kao radna snaga, nego za posebne prilike iskazivanja vodećih slojeva unutar zajednice, za utrke ili parade viših slojeva društva. U antropomorfnom stilskom izričaju, što znači novinu u dotadašnjoj ikonografiji, (BATOVIĆ 1976: 78–80; 1982: 11, SL. 3, 7; 1982A: 34; 1987: 366; HÄNSEL 1973: 112–113; ČOVIĆ 1976: 148–150; 1984: 30–33; GABROVEC 1984: 48–49, 52–53, 59; KUKOČ 1994: 62–63; MAJNARIĆ –

PANDŽIĆ 1998: 311–313) pojavljuje se žena, tzv. *Pothnia theron-hippon* prema klasično-grčkoj ikonologiji, također povezana s vladavinom svjetova mrtvih (KOSSACK 1954: 22–25; TERŽAN 1990: 67, 72–73; KUKOČ 1994: 70–71, 76–79). Tako predstavlja zapravo izvorno sredozemni način ikonografskog prikazivanja, ali prilagođene predstave vlastitom stilu i ukusu zajednicama Grobinštine i šire riječke ili jadranske regije (KOSSACK 1991: 151–162; STIPČEVIĆ 1981: 64; KUKOČ 1998: 7–26; MIHOVILIĆ 2001: 123, 127–128; BLEČIĆ 2003: 214, 241, 254). Trgovina je, prema tome, postala druga izrazito unosna gospodarska grana, koja je omogućila i pospješivala upravo takva kulturna strujanja širih razmjera, posebno od stabilizacije u 6. stoljeću pr. Kr. pa sve do početnih desetljeća 4. stoljeća pr. Kr. U tom se razdoblju očitovao snažan utjecaj iz estenskog i srednjoitalskog prostora, koji se i dalje mogao odvijati već usklađenim putovima preko Posočja i Notranjske ili izravno pomorskim komunikacijama, dok neki drugi elementi svjedoče da su jačale i veze s dolenskim i općenito predalpskim prostorom. Osim luksuzne keramičke robe, uvozili su i cijenejene sirovine – jantar i staklenu pastu (T. 9: 7.1–8.1., Sl. 19.) (TODD 1976; 1977). No, i jantar se, u nedostatku izvornog materijala, nastojao imitirati i proizvoditi po uzoru, osobito primjenom adekvatnih kamenih perli ili pečenjem zemljanih perli (BLEČIĆ 2002: 118; 2003: 232), dok su perle od staklene paste pretežno strane provenijencije. Prema tome, položaj sjevernog dijela Jadrana ili *Caput Adriae*, u koji se uklapa i sjeverni rub Kvarnerskog zaljeva, ističe se kao glavni posrednik u strujanju trgovačkih i kulturnih proizvoda (NEGRONI – CATAACCHIO 1976: 31–46), jer su se tu isprepletali kontinentalni i pomorski pravci stare Europe, najviše posredstvom Picena, a kasnije Spine što argumentiraju i izvori iz antičkih pisanih vrela (NEGRONI – CATAACCHIO 1976: 40–46, T. 4; TERŽAN 1984: 110–113, SL. 1; SUIĆ 1953: 81–86; ALFIERI 1960: 263–269; FORLATI – TAMARO 1960: 373–374; BRACCESI 1971: 56–84; ŠAŠEL 1984: 10–11, 14; MASTROCINQUE 1991: 86–97). Jednako tako, nezaobilazan trgovački posrednik ovog dijela kontinentalne Europe bio je prostor Dolenske i Bele krajine, što je evidentno prema metalnoj produkciji i distribuciji, a potvrđeno također nalazima jantara (PALAVESTRA 1993: 281, 285; MALINOWSKI 1971: 104–105; ABB. 1; STIPČEVIĆ 1974: 152–153; BOŽIĆ 1999: 176). Utjecajem iz srednje Italije i posredstvom Spine ili Adrije, u tome se razdoblju pojavila zanimljiva keramička produkcija posuda kampanjske keramike, dok su se na široj riječkoj regiji pojavili i tipovi keramike *Gnathia, a vernice nera* ili posebno helenističkih zvonolikih vedara-situla (BLEČIĆ 2003: 251). Većina predmeta pokazuje, dakle, mjesni način izrade i kvalitetan uvoz robe strane provenijencije, pa time svakako iskazuje prosperitet, moć i bogatstvo, socijalnu i kulturnu zrelost stanovništva šire riječke regije u tome razdoblju, što se treba promatrati u širem kontekstu vrhunca željeznodobne prapovijesne ili klasično povijesne Europe. K tome, s kontinentalne strane europskog kopna pojavili su se prvi, iako posredni, glasnici mlađeg željeznog doba i keltskog utjecaja, manifestirani fibulama ranolatenske sheme, koji će se posebno očitovati u narednim razdobljima. Nakon toga novost u sljedećem razdoblju predstavljale su fibule srednjolatenske sheme, brojni primjerci brončane dugmadi, među kojima se izdvajaju stožasta dugmadi i toke ili okovi, zatim jantar i staklene perle. Svi nabrojeni nalazi materijalne kulture pokazuju i nadalje intenzivnu vezu s japodskom i kolapijanskom kulturnom skupinom koje su vjerojatno posredovale s predalpskim prostorom već latenskog svijeta. U tom času osiromašuje import iz sredozemnih radionica, a ističe se samo keramička distribucija keramike *Gnathia tipa* zabilježene na Kastvu, koja je tada mogla pristizati iz istočnojadranskih centara, primjerice Visa (BLEČIĆ 2002: 120, T. 13). Takve se promjene, dakako, mogu povezati s već izrazitom rimskom dominacijom na sredozemnim obalama, posebno jakoj u samoj Italiji i cijelom jadranskom bazenu (BANDELLI 1985: 59–84). Prema svemu, ta bi faza mogla obuhvaćati razdoblje od početnih desetljeća 3. stoljeća pa do druge polovine 2. stoljeća pr. Kr. Istovremeno Japodi su upadali u akvilejski teritorij, otežavajući stabilizaciju Rima na tom dijelu Cisalpinske Galije (App. Illyr. 18). To je vrijeme kada su Japodi doista mogli ovladati primorjem, što bi bilo sukladno antičkim izvorima koji u tom razdoblju nisu davali vijesti o Liburnima na prostoru Primorja. Potvrdu tome sada daju i nalazi

materijalne kulture iz šire riječke regije, Grobnika i Kastva, koji više korespondiraju s japodskom nego liburnskom materijalnom kulturom (BLEČIĆ 2002: 121; 2003: 253). Može se, naravno, pretpostaviti kako je japodska vlast na tom dijelu priobalja bila drukčija od one u njihovom matičnom prostoru, odnosno kako su to bile miješane zajednice ili zajednice srodne japodskima. (Plin. Nh. 3. 140; WILKES 1969: 4; SUIĆ 1970: 707; 1981: 226; ZANINOVIĆ 1982: 48; 1988: 53; ČAČE 1988: 83–84; 1991: 64–65; RENDIĆ – MIOČEVIĆ 1989: 711; STARAC 2000: 12). U drugoj polovini 2. stoljeća pr. Kr. značajnije su se promjene, izazvane prodorom moćne rimske Republike, očitovale i na riječkom području osobito tijekom ratovanja Rimljana s Japodima, ali i Karnima ili Histrima koji su tada bili i napokon pokoreni. Od tada, pa sve do uspostave Carstva i njegovih političkih granica, na Grobniku se može izdvojiti posljednja faza još ipak željeznog doba šire riječke regije, u kojoj se ističu fibule tipa Jezerine i zanimljiva pojasna pločica, uz koje vjerojatno nisu jenjavali ni stariji poznati oblici fibula, keramike ili jantarnih i staklenih perli, te svakako uvozna keramička roba. No, ti su nalazi sada česti u kombinaciji s ranocarskim nalazima materijalne kulture. Tome bi se moglo pridružiti i tezauriranje novca, koje je u Rijeci zabilježeno s dvije ostave i nekoliko pojedinačnih nalaza datiranih upravo u drugu polovinu 2. stoljeća i u 1. stoljeće pr. Kr. (BLEČIĆ 2001: 77–78; 2003: 188, 252, sl. 94). Nalazi dokumentirani prilikom istraživanja nekropole Grobišće također dokazuju takve tvrdnje jer se na istom položaju vršilo pokopavanje i u razdoblju antičkoga doba, pa čak i u ranom srednjem vijeku. Najznačajnije u ovdje bitnom kontinuitetu, iz željeznoga doba u antičko doba, jest poštivanje izvornog načina pokopavanja, načina nošenja nošnje i pogrebnih obreda, a sve zajedno svjedoči o istoj zajednici ljudi, o istom stanovništvu koje je svoje običaje nastavilo baštiniti u novom kulturološkom i civilizacijskom procesu s početkom antičkoga doba.

Pregledom pojedinih djelatnosti i aktivnosti na Grobništini te na prostoru šire riječke regije koje su, pretpostavljam, morale biti i mnogo razvijenije i brojnije nego što nam je danas poznato, osim samih proizvoda i trgovačkih predispozicija, može se zapaziti posebno diferencirana struktura društva. Nedvojbeno su stanovnici morali poštovati dinamiku »agrarne godine« – održavati uzgoj kultura i stoke što su posebno obavljali ratari i stočari; nesumnjivo su trebali razvijati zanatske vještine, pri čemu su se specijalizirali majstori, prerađivači, keramičari, graditelji, a na vrhu piramide bili su svakako trgovci. Sve zajedno omogućavalo je da se zajednice standardiziraju i formiraju u zasebnim društvenim redovima. Društvo je tako bilo smišljeno organizirano i dobro strukturirano, prema posebnim pravilima i hijerarhiji. Neki su od tih elemenata prepoznatljivi u načinu pokopavanja i materijalnoj ostavštini, ali sveopća slaba istraženost ograničava i smanjuje mogućnosti jasnije percepcije i konkretnijeg analiziranja društvene strukture, kako grobničkog, tako i cjelokupnog riječkog područja.

ZAHVALE

Posebno se zahvaljujem gđi. Željka Cetinić, muzejskom savjetniku u Pomorskom i povijesnom muzeju Hrvatskoga primorja Rijeka, gđi. Dubravki Balen, muzejskom savjetniku, i gđi. Lidiji Bakarić, višem kustosu u Arheološkom muzeju u Zagrebu jer su mi omogućile potpunu obradu i objavu nalaza materijalne kulture te pružile uvid u svu potrebnu dokumentaciju. Jednako tako riječi velike zahvalnosti dugujem dr. Bolfu na ustupljenim nalazima iz njegove privatne zbirke i dr. Draganu Božiču na izravnim sugestijama, stalnim usmjeravanjima i iznimnoj pomoći pri analiziranju građe. Izravno su u realizaciji ovog rada sudjelovali dr. Mario Šlaus, obradom antropološke građe, Miljenka Galić, dipl. arheolog, izradbom crteža, Srećko Ulrich i Filip Beusan fotodokumentacijom pa im se najiskrenije zahvaljujem na suradnji i susretljivosti.

POPIS KRATICA

GG – Grobnik Grobišće

ICR – Izdavački centar Rijeka

PPMHP – Pomorski i Povijesni muzej Hrvatskog primorja, Rijeka

BIBLIOGRAFIJA

- ADAM, A., M., FEUGÈRE, M. 1982. Un aspect de l'artisanat du bronze dans l'arc alpin oriental et en Dalmatie au Ier s. av. J.-C.: Les fibules du type dit »Jezerine«. *Aquileia Nostra* 53/1982: 129–188.
- ALFIERI, N. 1960. Spina: Storia e topografia. *Mostra dell' Etruria padana e della città di Spina*. Bologna, 1960: 263–269.
- ALFIERI, N. 1993. La ricerca e la scoperta di Spina, *Spina, Storia di una città tra Greci ed Etruschi*. Ferrara, 1993: 3–19.
- ARHEOLOGIJA RIJEKE I OKOLICE. Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja Rijeka i Ministarstvo kulture Uprava za zaštitu kulturne baštine Konzervatorski odjel u Rijeci. Rijeka, 2000.
- BALEN-LETUNIĆ, D.
- 1986. Arheološka istraživanja na karlovačkom i sisačkom području. *IzdHad*, 10, 1986: 45–58.
  - 1988. Istraživanja gradine Trsište u Trošmariji kraj Ogulina u 1985./1986. godini. *VAMZ*, 3.s., 21/1988: 161–162.
  - 1996. Figuralno ukrašene trapezoidne pojasne kopče tipa Prozor. *VAMZ*, 3.s., 28–29/1995–1996: 23–38.
  - 2000. Japodske nekropole s ogulinskog područja, *VAMZ*, 3.s., 32–33/1999–2000: 23–61.
- BAKARIĆ, L.
- 1986. Rezultati novih istraživanja u Smiljanu, *VAMZ*, 3.s. 19/1986: 129–140.
  - 1989. Grob 154 iz Kompolja, *VAMZ*, 3.s. 22/1989: 5–18.
  - 1993a. Grobni inventar, U: *Arheološki muzej u Zagrebu. Izbor iz fundusa*. Zagreb, 1993.
- BANDELLI, G. 1985. La presenza italica nell' Adriatico orientale in età repubblicana (III–I sec.a.C.), *AAAd* 26, *Aquileia la Dalmazia e l' Illirico*, I/1985: 59–84.
- BATOVIĆ, Š.
- 1965. Die Eisenzeit auf dem Gebiet des illyrischen Stammes der Liburnen, *AJug*, 6/1965: 55–70.
  - 1973. Pregled željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali, *VAHD*, 68/ 1966 (1973): 47–74.
  - 1974. Ostava iz Jagodnje gornje u okviru zadnje faze liburnske kulture, *Diadora*, 7/1974: 159–233.
  - 1976. Le relazioni culturali tra le due sponde adriatiche nell'età del ferro. *JOP*, 1976: 11–94.
  - 1976a. Problemi kulture željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali, *Materijali SADJ* 12, 1976: 89–112.
  - 1981. *Željezno doba*. Nakit na tlu sjeverne Hrvatske od prapovijesti do danas. Katalog izložbe. Zadar, 1981: 94–115.
  - 1982. *Željezno doba*. Nakit na našem primorju između Krke i Istre od prapovijesti do danas. Katalog izložbe. Zadar, 1982: 7–14.
  - 1982a. Kultura starih Liburna, *Dometi* 15, 12/1982: 7–40.
  - 1987. Liburnska grupa, *PJZ V, ANUBiH CBI*, 1987: 339–390.

BENAC, Č.

- 1988. Geološka prošlost Rijeke. *U: Povijest Rijeke*. Rijeka, 1988: 7–22.
- 1996. Morfološka evolucija Riječkog zaljeva: utjecaj klimatskih i glacioeustatičkih promjena. *ActaGeCro*, 31/1996: 69–84.
- 2001. Geološka građa i geomorfološka evolucija liburnijske obale. *Bilten, Lovran i more*. Lovran, 2001: 5–7.

BENAC, Č., JURAČIĆ, M. 1998. Geomorphological indicators of the sea level changes during Upper Pleistocene (Würm) and Holocene in the Kvarner region. *ActaGeCro*, 33/ 1998: 27–45.

BITRAKOVA-GROZANOVA, V. 1989. La tombe n°3 de Trebeniško Kale. *Macedoniae Acta Arch*, 11/1985–1989: 119–126.

BLEČIĆ, M.

- 2001. Prilog poznavanju antičke Tarsatike. *VAMZ*, 3. s. 34/2001: 65–122.
- 2002. Kastav u posljednjem tisućljeću prije Krista. *VAMZ*, 3. s. 35/2002: 65–146
- 2003. *Autohtona kultura riječke regije do rimskodobne peregrinske Tarsatike*. Magistarska radnja. *Rukopis*. Zagreb 2003.
- 2003a. Ukrasna pojasna pločica iz Grobnika. *OpA*, 27/2003: 331–335.

BOŽIČ, D.

- 1987. Keltska kultura u Jugoslaviji, Zapadna grupa. *PJZ V, ANUBiH CBI*, 1987: 855–897.
- 1993. Slovenija in srednja Evropa v poznolatskem obdobju. *AVes*, 44/1993: 137–152.
- 1999. Raziskovanje latenske dobe na Slovenskem po letu 1964. *AVes*, 50/1999: 189–215.
- 1990a. *Mlađe željezno doba, Zakladi tisućletij. Zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovenov*. Ljubljana, 1999: 150–176.
- 2001. Ljudje ob Krki in Kolpi v latesni dobi. *AVes*, 52/2001: 181–198.

BRACCESI, L. 1971. *Grecità Adriatica*. Bologna, 1971.

BRACCESI, L. 2001. Hellenikòs Kolpos. Supplemento a *Grecità Adriatica*. *Hesperia*, 13/2001.

BRUNŠMID, J. 1905. *Putne bilješke (Skizzenbuch)*. Arhiv prapovijesnog odjela AMZ. Sk. VI., Str. 77–78.

BRUSIĆ, Z. 1985. Neke osobitosti pokopa u Liburniji. *Materijali*, 20/1985: 141–150.

BRUSIĆ, Z. 1989. Reljefna sjevernoitalska terra sigillata iz Liburnije. *Diadora*, 11/ 1989: 93–157.

BUORA, M. 1991. Le fibule in Friuli tra La Tene e romanizzazione. *In Preistoria e protostoria dell' Alto Adriatico*. *AAAd*, 37/1991: 123–155.

BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, K. 1995. Prapovijesni jantarni nakit s područja Istre i Cresa, *HistArch*, 20/21, Pula 1995: 55–77.

BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, K. 2001. *Prapovijesne gradine Istre, Topografija, tipologija i kronologija*. Doktorska disertacija. *Rukopis*. Zagreb, 2001.

CANNARELLA, D. 1968. *Il Carso*. Trieste, 1968.

CALZAVARA CAPUIS, L., RUTA SERAFINI A. 1987. Per un aggiornamento della problematica del celtismo nel Veneto, *Coll. Internazionale Celti ed Etruschi nell' Italia centro-settentrionale del V sec.a.C. alla Romanizzazione*. Imola, 1987: 281–308.

CETINIĆ, Ž.

- 1987. *Dnevnik terenskog istraživanja Grobišće-Grobnik*, Dokumentacija Arhiva arheološkog odjela PPMHP Rijeka, 1987.

- 1989. Grobišće/Grobnik. *AP*, 1987, (1989): 94.
  - 1995. Grobnik-Grobišće, Istra i sjevernojadranski prostor u ranom srednjem vijeku. U: *Materijalna kultura od 7. do 11. stoljeća*. Pula, 1995: 63.
  - 1996. Rezultati novijih arheoloških istraživanja Grobišća. *GrobZb*, 4/1996: 188–204.
  - 2000. *Tehnička dokumentacija istraživanja nekropole Grobišće-Grobnik*. Dokumentacija Arhiva arheološkog odjela PPMHP Rijeka, 1987.
  - 2000a. Arheološka topografija Rijeke i okolice. *Materijali znanstvenog skupa HAD-a u Rijeci*. Rijeka, 2000.
- CHIECO BIANCHI, A. M. 1987. Dati preliminari su nuove tombe di III sec.a.C. da Este. *Coll. Internazionale Celti ed Etruschi nell' Italia centro-settentrionale del V sec. a.C. alla Romanizzazione*. Imola, 1987: 191–236.
- ČAČE, S. 1988. Položaj rijeke Telavija i pitanje japodskog primorja. *RffZd*, 27/ 1988: 65–93.
- ČAVAL, J. 1983. *Stanovništvo i privreda Grobinštine*. ICR. Rijeka, 1983.
- ČAPO-ŽMEGAČ, J., MURAJ, A., VITEZ, Z., GRBIĆ, J., BELAJ, V., 1998. *Hrvatska etnografija. Svagdan i blagdan hrvatskoga puka*. MH. Zagreb, 1998.
- ČOVIĆ, B.
- 1964. Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području. Simpozij o teritorijalnom i kronološkom razgraničenju Ilira u prapovijesti, *Poslzd CBI*, 1/1964: 95–134.
  - 1976. *Od Butmira do Ilira*. Sarajevo, 1976.
  - 1983. Regionalne grupe ranog bronzanog doba i Srednje bronzano doba u Istri, *PJZ IV, Djela CBI*, 1983: 114–239.
  - 1987. Grupa Donja Dolina-Sanski Most, *PJZ V, Djela CBI*, 1987: 232–286.
- DE PIERO, S. G., VITRI, S., RIGHI, G. 1977. La necropoli di Brežec presso San Canziano del Carso. Scavi Marchesetti 1896–1900. *Monografie di Preistoria degli »Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte« I. Trieste*, 1977.
- DEMETZ, S. 1999. *Fibeln der Spätlatène-und frühen römischen Kaiserzeit in den Alpenländern*. Verlag Marie Leidorf GmbH. Rahden/Westf. (Frühgeschichtliche und Provinzialrömische Archäologie; Band 4.) Leidorf, 1999.
- DEPOLI, G. 1928. La provincia del Carnaro. *Saggio geografico*. Fiume, 1928.
- DRECHSLER-BIŽIĆ, R.
- 1958. Naselje i grobovi prehistorijskih Japoda u Vrpcu. *VAMZ*, 3.s., 1/1958: 35–60.
  - 1961. Rezultati istraživanja japodske nekropole u Kompolju 1955–1956. godine, *VAMZ*, 3.s., 2/1961: 67–114.
  - 1966. Les tombes des Iapodes préhistoriques á Kompolje. *InvArch, Jugoslavija*, fasc. 9/1966.
  - 1970. Latenski grob iz Trošmarije. *Adriatica*, 1970: 243–250.
  - 1973. Nekropola prahistorijskih Japoda u Prozoru kod Otočca, *VAMZ*, 3.s. 6–7/ 1972–1973: 1–54.
  - 1975. Područje Like od ranog brončanog doba do dolaska Rimljana. *IzdHad 1*, 1975: 19–37.
  - 1979. Sahranjivanje na centralnoj japodskoj teritoriji-Noviji rezultati. *Naučni skup Sahranjivanja kod Ilira*. Beograd, 1979: 277–283.
  - 1987. Japodska grupa. *PJZ, V, Djela CBI*, 1987: 391–441.
- DESANTIS, P. 1993. Il corredo della tomba 1082. *Spina, Storia di una città tra Greci ed Etruschi*. Ferrara, 1993: 317–320.
- DULAR, J. 1978. Podzemelj. *KatMon*, 16, 1978.

- DULAR, J. 1999. Bronasta in Željezna doba. *Zaklada tisočletiji. Zagodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov*. Ljubljana, 1999: 78–149.
- FIORENTINI, G. 1963. Prime osservazioni sulla ceramica campana nella Valle del Po. *RSPT*, 29/ 1963: 7–52.
- FORLATI TAMARO, B. 1960. Adria. *Mostra dell' Etruria padana e della città di Spina*. Bologna, 1960: 373–374.
- FREY, H. O. 1969. Die Entstehung der Situlenkunst. *RGF*, 31/1969.
- FREY, H. O., GABROVEC, S. 1971. Zur Chronologie der Hallstattzeit im Ostalpenraum. Bologna-Este-Sv. Lucija-Dolenjska (Unterkrain)-Hallstatt. *Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, s I*. Beograd, 1971: 193–218.
- FRONTINI, P. 1987. Le importazioni di ceramica a vernice nera in Lombardia dal IV al II secolo a.C., *Coll. Internazionale Celti ed Etruschi nell' Italia centro-settentrionale del V sec. a.C. alla Romanizzazione*. Imola, 1987: 135–147.
- GABROVEC, S.
- 1966. Srednjelatensko obdobje v Sloveniji. *AVes*, 17/1966: 169–242.
  - 1970. Dvozankaste ločne fibule. *GCBi*, 6/ 1970: 5–66.
  - 1980. Der Beginn der Hallstattkultur und der Osten. *Die Hallstattkultur*. Steyr, 1980: 30–53.
  - 1983. Jugoistočnoalpska regija. *PJZ IV. Djela CBI*, 1983: 21–96.
  - 1984. Umetnost Ilirov v prazgodovinskem obdobju na področju severozahodne in severne Jugoslavije. *Simpozij Duhovna kultura Ilira*, Sarajevo, 1984: 41–64.
  - 1987. Dolenjska grupa. *PJZ V, Djela CBI*, 1987: 29–119.
  - 1987. Svetolucijska grupa. *PJZ V, Djela CBI*, 1987: 120–150.
  - 1987. Notranjska grupa. *PJZ, V, Djela CBI*, 1987: 151–177.
- GABROVEC, S., MIHOVIĆ, K. 1987. Istarska grupa. *PJZ V, Djela CBI*, 1987: 293–338.
- GAJIĆ-ČAPKA, M., ZANINOVIĆ, K., LONČAR, E. 1998. Meteorološke analize i valorizacija prostora šireg područja Rijeke. *Prirodoslovna istraživanja riječkog područja, Prirodoslovna biblioteka I*. Rijeka, 1998: 159–164.
- GLOGOVIĆ, D.
- 1989. Prilozi poznavanju željeznog doba na Sjevernom Jadranu, Hrvatsko primorje i Kvarnerski otoci. *Monografije I HAZU*, (Zagreb) 1989.
  - 2000. *Željeznodobni privjesci iz Kastva i Grobnika*. Predavanje sa znanstvenog skupa HAD-a u Rijeci 2000. (*rukopis primljen u tisak*)
  - 2002. Fibeln im kroatischen Küstengebiet (Istrien, Dalmatien), *PBF* (Stuttgart) 14/13/2002.
- GUŠTIN, M.
- 1975. Kronologija notranjske skupine. *AVes*, 24/1975: 461–506.
  - 1979. Notranjska, K začetkom železne dobe na Severnem Jadranu. *KatMon*, 17, 1979.
  - 1987. Latenske fibule iz Istre. *IzdHad*, 11, 1986–1987: 33–46.
  - 1987a. La Tène fibulae from Istria. *AJug*, 24/1987: 43–56.
- GUZZO, P. G. 1972. Le fibule in Etruria dal VI al I secolo. Roma, 1972.
- GUZZO, P. G. 1993. Ipotesi di lavoro per un' analisi dell' ideologia funeraria. *Spina. Storia di una città tra Greci ed Etruschi*. Ferrara, 1993: 219–229.

- HÄNSEL, B. 1973. Höhlen–und Felsmalereien an der unteren Donau und ihre Bedeutung für die Halstattkunst Mitteleuropas. *Actes du VIIIe Congrès international des Science Préhistoriques et Protohistoriques 3*. Beograd, 1973: 112–121.
- HIRC, D. 1993. *Hrvatsko primorje*. Rijeka, 1993. (pretisak iz 1891.)
- IMAMOVIĆ, E. 1972. Pseudo Skymnova vijest o dobivanju kositra na Kvarnerskim otocima. *JadZb 3*. Rijeka-Pula, 1972: 353–357.
- JOVANOVIĆ, B.
– 1984. Skordisci. *Kełtoi. Katalog izložbe, Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije*. Ljubljana, 1984: 41–48.
– 1987. Istočna grupa, Izvori za istoriju Skordiska. *PJZ V, Djela CBI*, 1987: 815–854.
- JURETIĆ, A. 1988. Razvoj kulturnog graditeljstva Gromišćine. *GrobZb, 1/1988*: 163–194.
KEATOI, Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije. Katalog izložbe. Ljubljana, 1984.
- KILIAN, K. 1973. Beziehungen zwischen Unteritalien und der westlichen Balkanhalbinsel während der frühen Eizenzeit. *VAHD, 68/1973*: 75–88.
- KIRIGIN, B. 1985. Zapažanja o helenističkoj nekropoli Isse. *Materijali SADI 20, Mostar 1980*; Beograd 1985: 91–110.
- KIRIGIN, B. 1996. *Issa*. MH. Zagreb, 1996.
- KOSSACK, G. 1954. Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas. *RGF, 20/1954*.
- KOSSACK, G. 1991. Prolegomena zur Bilderzählung bei den Illyren. *Zbornik Alojza Benca*. Sarajevo, 1991: 151–162.
- KRIŽ, B. 1993. Vinji vrh. *VarSpom, 35/1993*: 169.
- KRIŽMAN, M. 1997. *Antička svjedočanstva o Istri*. Pula 1997.
- KUKOČ, S.
– 1995. Antropomorfni privjesak tipa Prozor. *Diadora, 16–17/1995*: 51–80.
– 1998. Grčki simboli u ilirskom svijetu. *OpA, 22/1998*: 7–26.
– 2003. Ptica i konj u solarnoj dinamici svijeta. *OpA, 27/2003*: 243–250.
- KUŠLJENOVNO PISMO MÜLLNERU 8. 9. 1899., str. 1., Arhiv RS, D2–D0, 10661/1899.
- KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, I. 1863. *Borba Hrvata s Monguli i Tatari*. Zagreb, 1863.
- LASZOWSKI, E. 1923. *Gorski kotar i Vinodol. Dio državine knezova Frankopana i Zrinskih. Mejestopisne i povjesne crtice*. MH. Zagreb 1923.
- LO SCHIAVO 1970. Il gruppo liburnico-japodico. *Atti AL, ser.8, 14/1970*: 363–524.
- LUKEŽIĆ, I. 1988. Kulturna povijest Grobinštine. *GrobZb, 1/1988*: 79–118.
- LJUBIĆ, Š. 1882. Arheološki izkapanje u Bakru. *VHAD, 1/1882*: 4–15.
- LJUBIĆ, Š. 1889. Popis arheološkoga odjela Narodnog muzeja u Zagrebu. Zagreb, 1889.
- MAGGI, P. 1988. Fibule di età romana ritrovate nella Bassa Friulana. *Mem.Stor.Forogiuliesi 68/1988*: 49–56.

- MAIOLI, A. M. 1987. Resti di un insediamento preromano a Rimini. Lo scavo all'ex Convento di S. Francesco. Relazione preliminare. *Coll. Internazionale Celti ed Etruschi nell' Italia centro-setentrionale del V sec. a.C. alla Romanizzazione*. Imola, 1987: 381–392.
- MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, N. 1970. Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu. *AMC*, 2/1970.
- MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, N. 1998. Brončano doba i Željezno doba. Povijest umjetnosti u Hrvatskoj. *Prapovijest*. Zagreb 1998: 161–358.
- MAKJANIĆ, R. 1981. Reljefne šalice tipa »Sarius« iz Osora. *VAMZ*, 3.s. 14/ 1981: 50–55.
- MALINOWSKI, T. 1971. Über dem Bernsteinhandel zwischen den südöstlichen baltischen Ufergebieten und dem Süden Europas in den frühen Eisezeit. *PZ*, 46/1971: 102–110.
- MARCHESETTI, C. 1903. *I castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia*. Trieste, 1903.
- MARGETIĆ, L. 1990.- *Rijeka, Vinodol, Istra*. ICR. Rijeka, 1990.
- MARIĆ, Z.
- 1963. Keltski elementi u mlađem željeznom dobu Bosne i Hercegovine. *GZM*, 18/1963: 63–83.
  - 1964. Donja dolina. *GZM*, 19/1964: 5–128.
  - 1964a. Problem sjevernog graničnog područja Ilira. *Simpozij o teritorijalnom i kronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba*. Sarajevo, 1964: 177–214.
  - 1968. Japodske nekropole u dolini Une. *GZM*, 23/1968: 5–79.
  - 1971. Die japodischen Nekropolen im Unatal. *Wiss.Mitt. Bosn.-Herzegowina Landesmuseum A 1/1971*: 13–96.
- MARJANOVIĆ, M. 1981. Kastav. *ZborKas*, 2, Rijeka 1981: 27–54. (Pretisak iz Velikog Ćirilo-Methodskog kalendara za 1908. Zagreb, 1908: 5–23.)
- MASON, Ph. 1999. The Road to the South: the role of Bela krajina in the long-distance exchange networks between the Adriatic and the Eastern Alps in the early 1st millennium BC in the light of recent settlement excavation, Archaeology of the Bronze and Iron Age. *Archaeolingua*, 9/1999: 143–158.
- MASRTOCINQUE, A. 1991. *L'ambra e il Eridano. Studi sulla letteratura e sul commercio dell'ambra in età preromana*. Este, 1991.
- MATEJČIĆ, R.
- 1971. Rijeka, Jelenje na Grobničkom polju, Izvor Rječine do Željeznih Vrata. *Claustra Alpium Iuliarum*. ur. Šašel-Petru. *Fontes I*. Ljubljana, 1971: 53–62.
  - 1974. Predhistorijska nekropola Miščinac u Kastvu. *LT*, 1, Opatija 1974: 51–77.
  - 1981. Graditeljsko nasljeđe Kastva. *ZborKas*, 2/1981: 63–84.
  - 1982. Stara Tarsatica. *U: Trsat od davnih do današnjih dana*. Rijeka, 1982: 13–36.
  - 1983. Sistem prehistorijskih gradina od Rijeke do Starada. *LT*, 5, Opatija, 1983: 47–52.
  - 1988. *Kako čitati grad*. ICR. Rijeka, 1988.
- MICULINIĆ, S. 1988.-Grad Grobnik. *GrobZb*, 1/1988: 119–162.
- MIGLIAVACCA, M. 1987. Fibule Certosa dalla zona prealpina tra Adige e Brenta. *Arch. Ven.*, 10/1987: 21–55.
- MIHOVIĆ, K.
- 1995. Srebrni nakit iz Nezakcija. *Diadora*, 16–17/ 1994.–1995: 81–100.
  - 1996. *Nezakcij, nalaz grobnice 1981. godine*. *KatMon*, 6, 1996.
  - 2001. *Nesactium. Nezakcij, Prapovijesni nalazi 1900.–1953*. *MonKat*, 11, 2001.

- MIROSAVLJEVIĆ, V. 1974. Gradine i gradinski sistemi u prehistorijsko i protohistorijsko doba. *ARR*, 7/1974: 259–301.
- MOREL, J. P. 1981. *Céramique campanienne*. Les Formes. Rome, 1981.
- MOREL, J. P. 1987. La ceramique a' vernis noir en Italie septentrionale. *Coll. Internazionale: Celti ed Etruschi nell' Italia centro-settentrionale del V sec. a.C. alla Romanizzazione*. Imola, 1987: 111–134.
- MURAJ, A. 1998. Obrisi svakidašnjeg života. *U: Etnografija, Svagdan i blagdan hrvatskoga puka*. Zagreb, 1998: 23–150.
- MÜLLNER, A. 1896. Prähistorische Forshung auf dem Fiumaner Gebiet. Sažeci predavanja od 7. 11. 1895. *Mittheilungen des Naturwiessenschaftlichen Clubs in Fiume*. Fiume, 1986: 71–72.
- NEGRONI-CATACCHIO, N. 1976. Le vie dell' ambra. I passi alpini orientali e l' Alto Adriatico. *AAAd* 9/1976: 21–57.
- OLUJIĆ, B.
– 1999. *Japodi od 5. do 1. stoljeća prije krista, Kultura u prostoru između latenske kontinentalne i jadranske civilizacijske*. Doktorska disertacija. *Rukopis*. Zagreb, 1999.
– 2002. Grob kao znak i poruka-japodski svijet mrtvih. *HAnt*, 8/2002: 73–84.
- PALAVESTRA, A. 1993. Praistorijski čilibar na centralnom i zapadnom Balkanu. *PosIzd SAZU*, 52/1993.
- PERONI, R. 1975. Studi sulla cronologia delle civiltà di Este e Golasecca. *Origines. Studi e materiali pubblicati a cura dell' Instituto di Preistoria e Protostoria*. Firenze, 1975.
- PRIMAS, M. 1967. Zur Verbreitung und Zeitstellung der Certosa Fibeln. *JRGZ*, 14/1967: 99–140.
- RAČKI, A. 1948. *Zabilježbe iz povijesti gospositije Grobnik*. Rijeka, 1948.
- RADIMSKY, V. 1893. Nekropola na Jezerinama u Pritoci kod Bišća. *GZM*, 5/ 1893: 575–636.
- RADMILLI, A. M. 1972. La cultura dei Castellieri. *AAAd*, 2/1972: 7–17.
- RIEDEL, A. 1977. The fauna of four prehistoric settlements in northern Italy. *AttiTrieste*, 30/1976: 65–122.
- RAUNIG, B. 1968. Japodska Nekropola na Crkvini u Golubiću. *GZM*, 23/ 1968: 81–98.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. 1989. Onomastičke studije s teritorija Liburna. *Iliri i antički svijet*. Split, 1989: 711–729.
- ROGIĆ, V. 1982. *Regionalna geografija SR. Hrvatske*. Zagreb, 1982.
- SAKARA-SUČEVIĆ, M. 2003. *Kaštelir pri Novi vasi-Bertonigla-Prikaz naselbinske materialne kulture pozne bronaste in železne dobe v Istri*. Magistarski rad. *Rukopis*. Ljubljana, 2003.
- SALOPEK, M. 1957. Geološka građa Hrvatskog primorja u široj okolini Rijeke. *Ljetopis JAZU*, 62/1957.
- SALZANI, L. 1990.-Rinvenimenti archeologici nel Veronese. *Quad.Arch.Veneto*, 6/1990: 188–190.
- SILIĆ, J., LUKEŽIĆ, I. 1988. Kroz jezičnu povijest Grada Grobnika. *GrobZb*, 1/ 1988: 13–18.
- SKOK, P. 1952.-Toponomastički problemi, Riječka toponomastika. *IstČas*, 3/1952: 7–10.

- LA NECROPOLI SAN SERVOLO. VENETI, ISTRI, CELTI E ROMANI NEL TERRITORIO DI TRIESTE. *Civici musei di storia ed arte*. Trieste, 2002.
- STARAC, A. 2000. *Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji II*. Liburnija. *MonKat*, 10/II, 2000.
- STARÉ, F. 1970. Upodobitev rojstva na pektoralu iz Ulake na Notranjskem. *VAMZ*, 3.s. 4/1970: 13–30.
- STIPČEVIĆ, A. 1974. *Iliri. Povijest, život, kultura*. ŠK. Zagreb, 1974.
- STIPČEVIĆ, A. 1981. Kultni simboli kod Ilira. *Poslzd CBI*, 10–54/1981.
- STRAŽIČIĆ, N. 1996. Osnovna geografska obilježja Županije primorsko-goranske. U: *Županija primorsko-goranska*, Povijesni pregled od najstarijih vremena do današnjih dana. ICR. Rijeka, 1996: 37–52.
- SUIĆ, M.
- 1953. Prilog poznavanju odnosa Liburnije i Picenuma u starije željezno doba. *VAHD*, 55/1953:71–103.
  - 1976. *Antički grad na istočnom Jadranu*. Zagreb, 1976.
  - 1981. *Zadar u starom vijeku. Prošlost Zadra, 1*. Zadar, 1981.
- ŠAŠEL, J. 1984. Tisućljeće prije rimskog osvajanja. U: *Κελτικοί. Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije*. Ljubljana, 1984: 10–17.
- ŠAŠEL, J., PETRU, P. 1971. *Claustra Alpium Iuliarum. Fontes I*. Ljubljana, 1971.
- ŠKILJAN, M. 1977. *Istra u protohistorijsko i protoantičko doba*. Magistarski rad. *Rukopis*. Zagreb, 1979. (objavljeno u: *L'Istria nella protostoria e nell'età protoantica. AttiRov*, 10/1979.–1980.)
- ŠLAUS, M. 2002. Rezultati antropološke analize ljudskog osteološkog materijala s nalazišta Grobnik i Kastav. *HAZU stručni izvještaj EP– 54 – 02/02*. Zagreb, 2002.
- T...IĆ, 1938. Šetnja Solinom. *Primorje*. Sušak 8. 10. 1938.
- TERŽAN, B.
- 1975. Valična vas. *AVes*, 24/ 1973 (1975): 660–729.
  - 1977. Certoška fibula. *AVes*, 27/ 1976 (1977): 317–536.
  - 1984. O jantaru z Derbelega vrha. *AVes*, 35/ 1984: 110–118.
  - 1990. Polomesečaste fibule. O kulturnih povezavah med Egejo in Caput Adrie. *AVes*, 41/ 1990: 49–88.
- TERŽAN, B., TRAMPUŽ, N. 1975. Prispevek h kronologiji Svetoloucijske skupine. *AVes*, 24/ 1973 (1975): 416–460.
- TERŽAN, B., LO SCHIAVO, F., TRAMPUŽ-OREL, N. 1984. *Most na Soči (Santa Lucia II)*. Table. *KatMon*, 23/1984, 2.
- TERŽAN, B., LO SCHIAVO, F., TRAMPUŽ-OREL 1985. *Most na Soči (Santa Lucia I)*. Tekst. *KatMon*, 23/1985, 1.
- TEŽAK-GREGL, T. 1981. Certosa fibule na centralnom japodskom području. *VAMZ*, 3. s. 14/ 1981: 25–48.
- TODD, J. 1975. *Izveštaj o spektrofotogrametrijskoj analizi jantara iz Kastva*. Arhiv arheološkog odjela PPMHP, Rijeka, 1975.
- TODD, J., EICHEL, H. M., BECK, W., MACCHIARULO, C. 1976. A Bronze and Iron Age Amber Artifacts in Croatia and Bosnia-Herzegovina. *JFAr*, 3/ 1976: 313–327.

THE TREASURES OF CARNIOLA. New York, 1934.

VALVASOR, J. W. 1689. *Die Ehre des Herzogthums Krein*. Laibach, 1689.

VEJVODA, V. 1961. Japodske dvokrake igle. VAMZ, 3.s., 2/ 1961: 115–124.

VILLARD, F. 1962. *Les vases grecs*. Paris, 1962.

VITALI, D. 1987. Monte Bibele tra Etruschi e Celti: Dati archeologici e interpretazione storica. *Coll. Internazionale Celti ed Etruschi nell' Italia centro-settentrionale del V sec. a.C. alla Romanizzazione*. Imola, 1987: 309–380.

WILKES, J. J. 1969. *Dalmatia*. London, 1969.

ZANINOVIĆ, M.

– 1982. Otoci Kvarnerskog zaljeva-arheološko strateška razmatranja. *IzdHad*, 7, 1982: 43–51.

– 1988. Liburnia militaris. *OpA*, 13/ 1988:43–67.

– 1994. Apsorus, Crexa, Nesactium, Bado sulla rotta marittima adriatica. *QAV*, 10/ 1994: 179–188.

ZEČIĆ-HORVAT, J. 2000. *Elementi arhajskog stila na jantarnoj plastici 6. i 5. stoljeća prije Krista na srednjem zapadnom Balkanu*. Diplomski rad. *Rukopis*. Zagreb, 2000.

SUMMARY

GROBNIK IN THE IRON AGE

The theory that Grobnik existed and developed during the Iron Age is primarily supported by the research of the Grobnik necropolis Grobišće since as a result of thousands of years of urbanisation and successive extensions any physical features dating from the Iron Age have been obliterated with the exception of the pattern and disposition of the settlement itself. (fig 1, 4–5). The necropolis, as was the rule in the Rijeka region, was located beside one of the town approaches, which is typical of the wider Mediterranean cultural heritage. Research of the Grobišće necropolis has shown that the bodies were buried fully extended, typical of the Japodic, Colapian and Notranjska cultural groups. Construction of the grave was simple, consisting of a number of stone arches above the head of the deceased or just a levelling of the ground (soil or sand). However, as in the Kastav necropolis, we must take into account previous research, which indicates that burials at Grobnik also took the form of cremation in urn graves. This suggests there may have been bi-ritual burial customs, which is often the case among the Japodian, Colapian and Notranjska cultures. Finds of material culture show that bodies were clothed in autochthonous and recognisable costumes and/or encased in sheets, which were decorated with bronze buttons, a considerable number of which have been found. Various traditional kinds of fibulae, rings or belts, decorative beads and necklaces and occasionally earrings, pectorals or special forms of amulets were probably the mark of more outstanding individuals of the community. Grave goods took the form of simple ceramic articles or, more rarely, ceramic whorls (Pl. 1–9).

Chronologically, the material culture discovered shows the settlement of Grobnik to have been formed later than the one in Kastav. This can especially be seen in the various kinds of fibulae found, according to which other finds can be dated, especially parts of costumes since ceramic production is far less well documented than that of nearby Kastav. Research of all elements shows that the settlement was formed and organised during the period of the mature Iron Age in the seventh century BC, until the early sixth century BC, an intermixing of very diverse cultural elements and influences expanded, as in the wider Rijeka region. From that time there were stronger

links with Italic cultures, especially that of Este and northern parts, and there is evidence of cultural influence from central and southern Italy and from the other direction from the Japodic and sub-Alpine regions and even from the central Balkans. This can be seen from the finds of two-knot bow fibula (Pl. 2: 1.1). Unlike other finds this Grobnik fibula can only be associated with Balkan influence and can be dated to the seventh or even sixth century BC. Of course besides reflecting certain adoption of styles, taste and trends they also show adaptation to personal conception, requirements and possibilities, throughout the Iron Age, which may be best seen in fibulae, pins and belt decorations. Raw materials came from the nearest sources in Gorski Kotar or the Kvarner (Quarnero) islands, and were the basis of considerable trade and exchange especially with the sub-Alpine areas directly or through the Japods of the west Balkan mines. The horse motive dominates these artefacts and is seen as a chthonic deity in all forms of the burial cult, deeply rooted in Mediterranean traditions. Thus a profitable trade developed and strengthened the currents of cultural influence. This stabilised in the sixth century BC to the early decades of the fourth century BC. The Certosa fibula was very important for this whole period; most commonly found are numerous examples of the late 10 variant of B. Teržan. There are also examples of the 12 b and 7 e and f variants of later fibula, last expression of the Hallstatt culture. They show local workmanship especially in additional decorative details in spirals, earrings, rings and pendants. Pendants can be seen to be original local products from the pictorial elements, style and workmanship and were the product of a local workshop, which specialised in casting apotropaic symbolic and decorative products and which was probably in Kastav. This was particularly true of pectorals with animal motives, which were favourite fashion and cult symbols of the Grobnik community. Some authors consider that the pectorals from the Rijeka region, like all Vinica examples, were under direct Japodic influence because the antithetic placement of horses' heads are a sign of their zoomorphic art. Pendants and pectorals can be dated to the fifth and fourth centuries BC and extended to the third. Some other imported goods can be dated from the same period as the Certosa fibula, such as kantharos from grave 1, trench 3, in the Grobišće nekropolis (Pl. 1: grave 1: 6, fig 15) which, according to similar examples in Italy, are dated fourth and third centuries BC, which is confirmed by the Certosa fibula, local variant 10, with saltaleone on bow, and other parts of wearing apparel found in the same grave. Thus the majority of articles show signs of local production or are high quality imports, which indicate the prosperity, strength and cultural awareness of the inhabitants of the wider Rijeka region at that time, and which should be seen in the wider context as the height of the Iron-Age during the prehistoric or classical history of Europe.

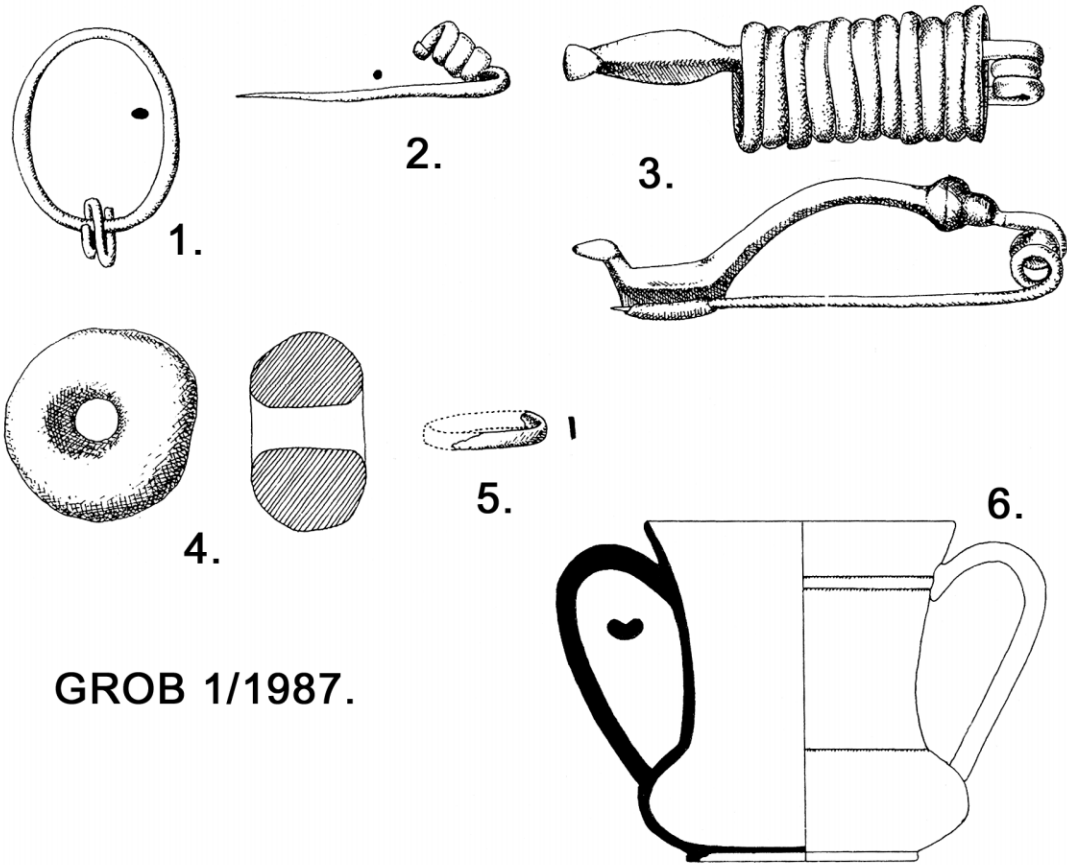
In the same way in inland Europe the early signs of the new Iron-Age began to be indirectly felt most commonly in fibula. Indeed the Grobnik pectoral was suspended from an early La Tène fibula with a zoomorphic design (Pl. 6: 1.3.2. fig 14), which means that at that time Celtic culture began to be indirectly felt in such fibula. In this way we can see the unbroken connection of the Rijeka region with the Sveta Lucija i.e. Idrija in the Posočje groups where identical examples are found. That connections via the La Tène form existed with the Po valley is shown in the early La Tène ribbed fibula (T, 4: 1.3.3., fig 16). The style of workmanship and form of this fibula can simultaneously be found in the Padua part of Etruria and also refer to the early La Tène form with a curved leg (T, 4: 1.3.1., fig 16), of which similar examples can be found in Este and Montebelluno. Analogous fibulae are also to be found in Mokronog and Novo Mesto and record the level of Mokornog 1, in the fourth and third centuries BC.

The next development came in the mid La Tène fibula, a large number of bronze buttons, outstanding being a conical button and a disk shape, and belts made of buttons and two-part cast plaques. Taking into account parallel forms of decoration this belt can be included among the group of Vinica belts and dated to the third or beginning of the second century BC. Chronologically they

correspond with the mid La Tène period (Pl. 4: 1.4.1.–1.4.3., fig 16) known as the regional type of Kastav. Most like them are those of the Japod region in Lika and the Una Valley where they were found together with type Certosa 7 fibula variant B Teržan (Pl. 2. 1.2. 4; 3: 1.2.5.–1.2.8, fig 13) exactly as at Grobnik. These parallels identify them geographically, culturally and chronologically. All these examples of the material culture show the further intensive connections with the Japodic and Colapian cultures, which probably came from the sub-Alpine region now completely part of the La Tène world. This was a time when imports from the Mediterranean workshops declined, which was a result of the Roman domination of the Mediterranean shores, particularly in Italy and the whole of the Adriatic. During the period from the first decade of the third century to the second half of the second BC there were fierce Japod attacks on Aquileia region, which prevented Roman stabilization of this part of Cisalpine Gaul (APP. ILLYR. 18). This was a period when the Japods could have been able to rule the Primorje, which would tally with ancient sources that contain no information about Liburnia on the coast. Confirmation of this is provided by documentation of the material culture from the wider Rijeka region, i.e. Grobnik and Kastav, which are more in touch with Japod than Liburnian material culture. Of course one can suppose that the Japod strength in those coastal regions differed from that of its central area, allowing them to merge with adjacent cultures. In the second half of the second century BC there were great changes resulting from the advance of powerful Roman Republic. This was especially felt in the Rijeka region during the wars between Rome and the Japods and Carni or Histri, who would in that period be defeated. In Grobnik, the period from then until the creation of the Empire with its political frontiers, was the last phase of what we may still call the Iron Age during which the Jezerine fibula came into use although most likely the old forms of fibulae, rings, buttons, ceramic, amber and glass beads still had their place. The Jezerine fibulae (T. 5: 1. 5. 1–1. 5.2, fig 18) like the many examples from the graveyards of Pounje and Novo Mesto were the last Iron Age products in what was the period of new civilisation. According to the most recent studies of Stefan Demetz, the Grobnik fibulae belong to the Jezerine type IIa2, which match Feugère type 12a, and can be dated to the end of the first century BC. These and similar artefacts can often be found together in early Roman culture. Parts of costume found in the Grobnik necropolis underpin this as burials took place dating from ancient even to the early Middle Ages. Most important in all this is the essential continuity, from the Iron Age to ancient and observance of an authentic burial, costume and burial customs. These are all witnesses of a single human community, a population that retained its cultural heritage into the new culture and civilisation that came with antiquity. This is evidence of a well-structured society that was coherently organised according to its own rules and hierarchy. Some of these elements, as we have seen, can be seen in the burial customs and material goods, but this is a field that is in general poorly conducted a research, which lessens the possibility of clearer perceptions and concrete analysis of social structure both in Grobnik and in the whole of the Rijeka region.

Rukopis primljen 19. V. 2004.

Rukopis prihvaćen 25. V. 2004.

GROB 1/1987.

GROB 2/1987.

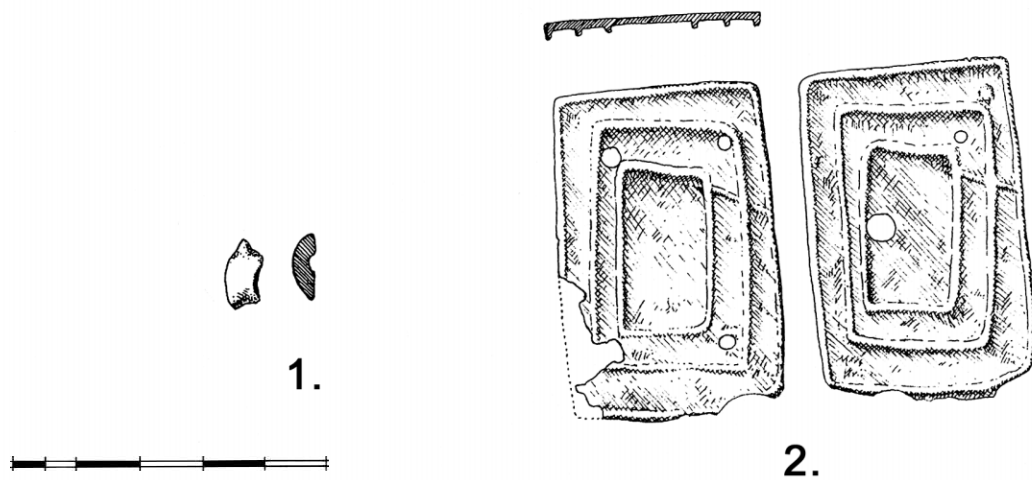

Tabla 1.

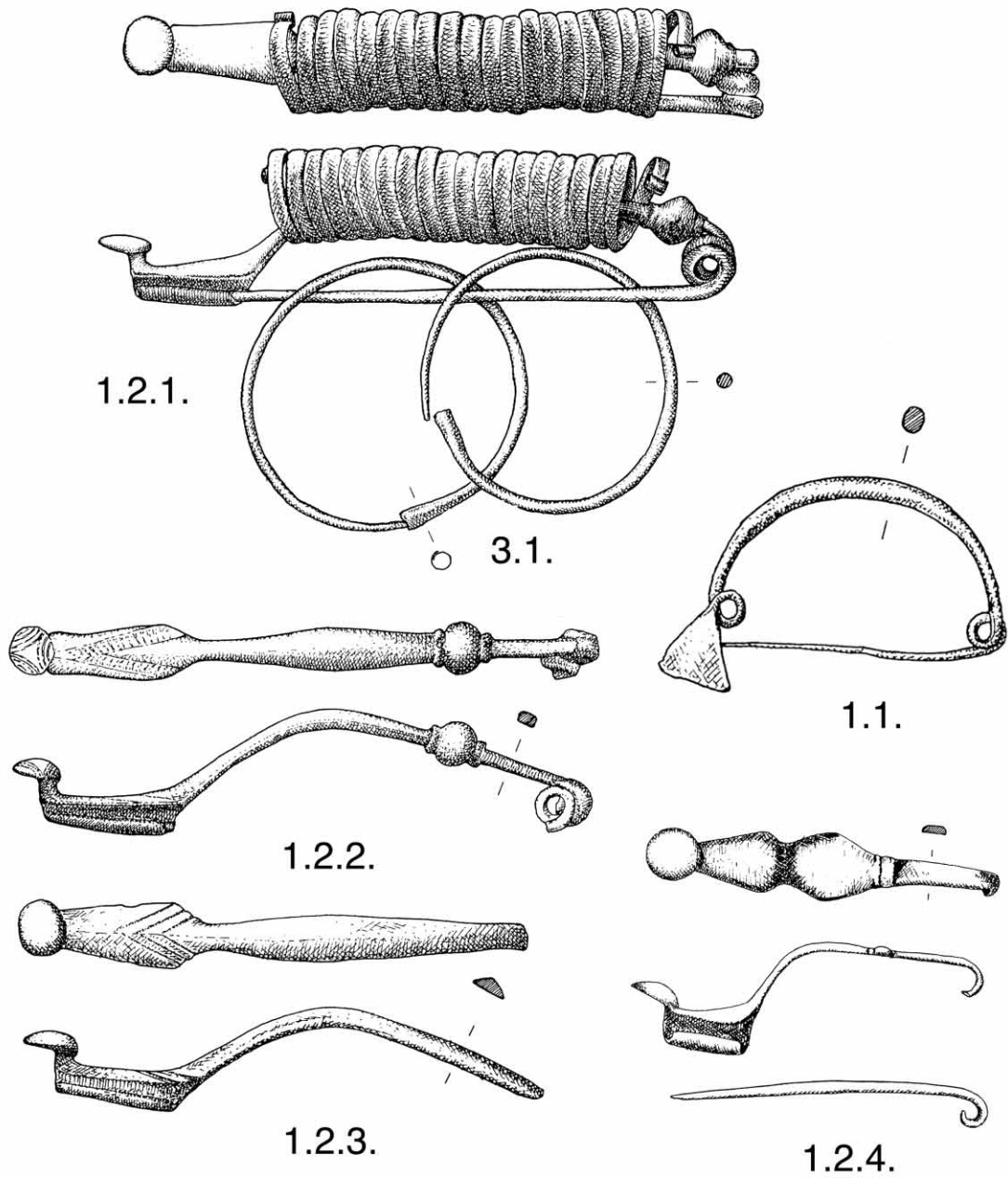

Tabla 2.

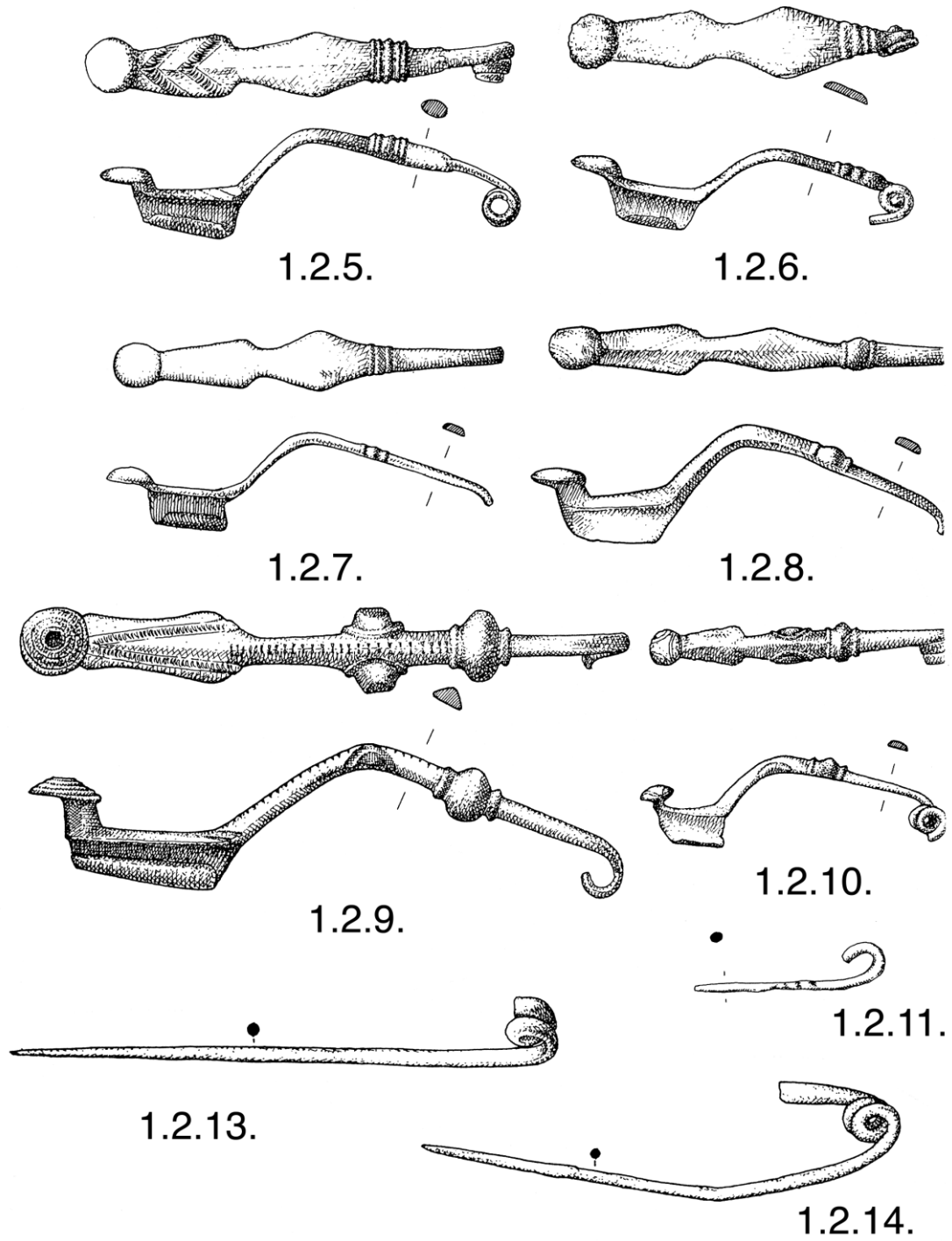

Tabla 3.

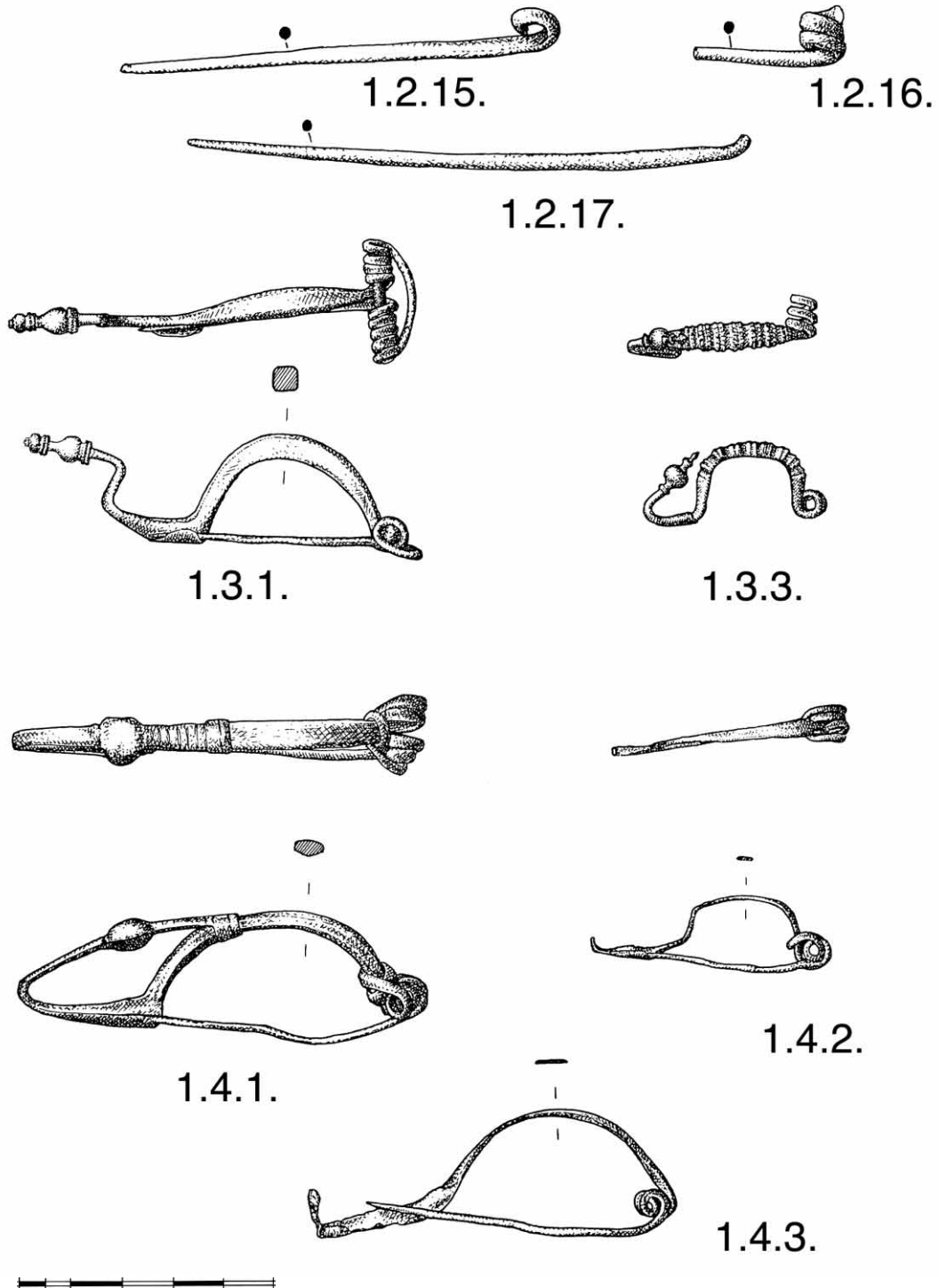

Tabla 4.

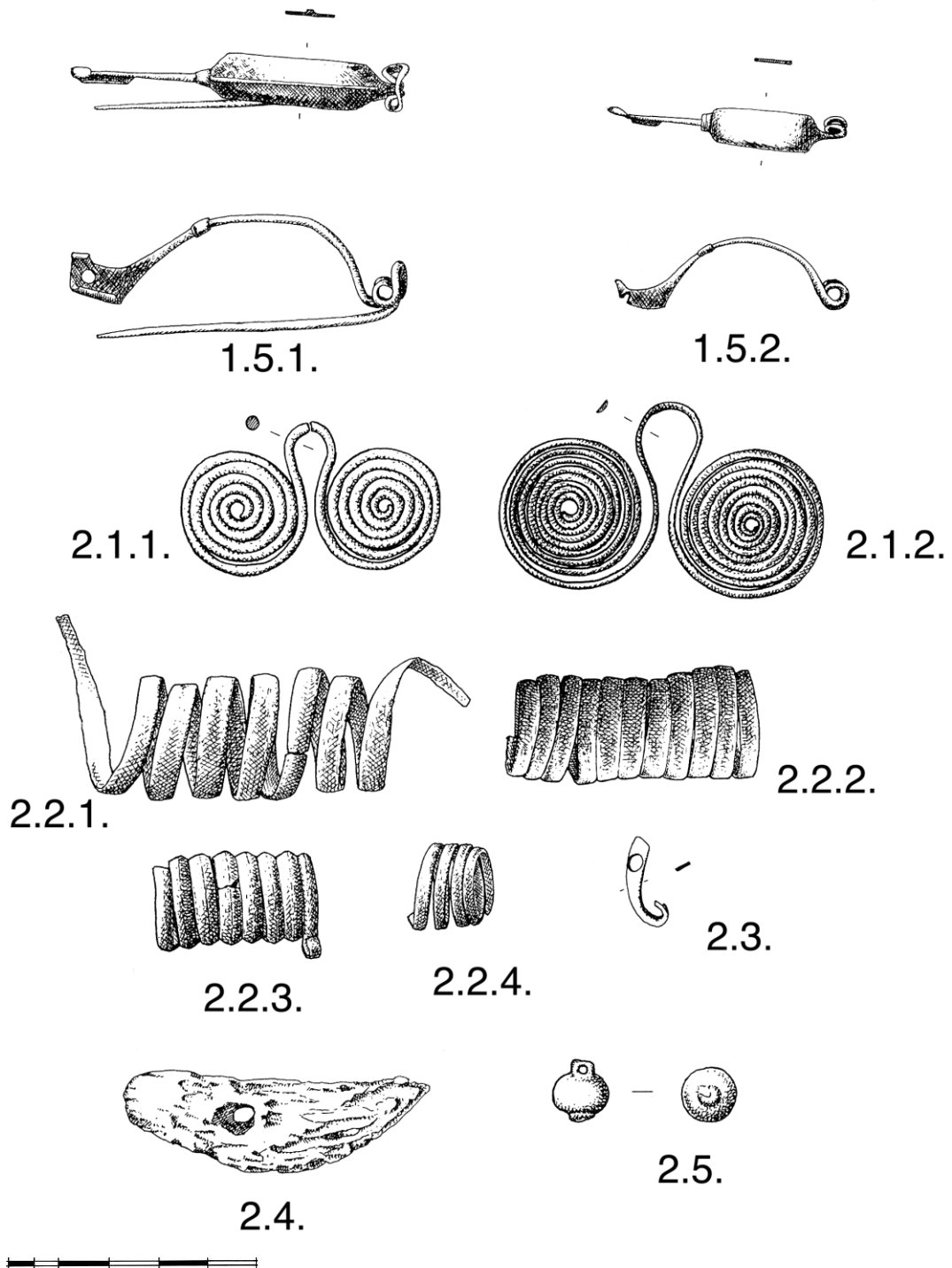
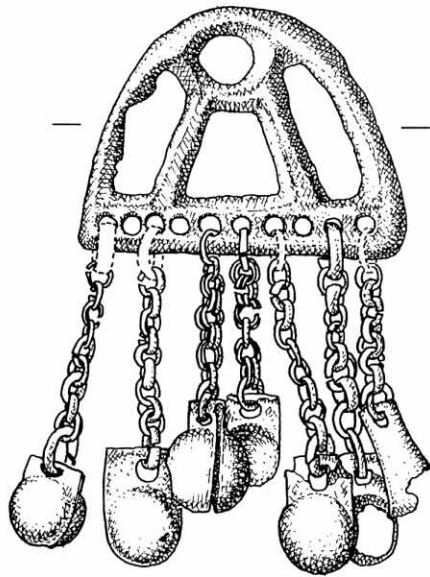
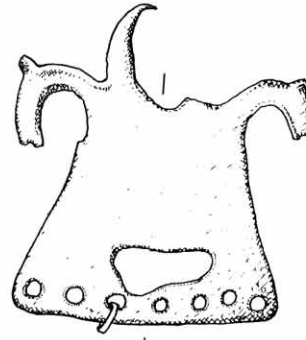

Tabla 5.

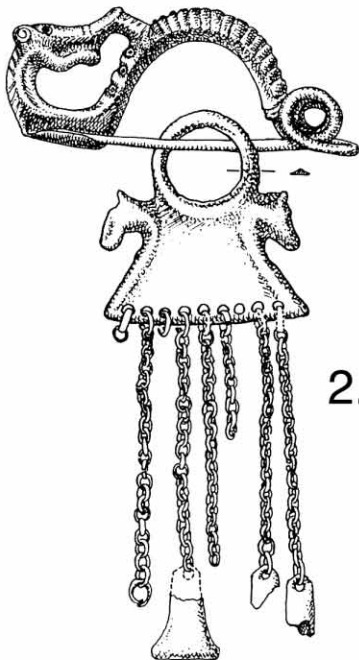
2.6.1.

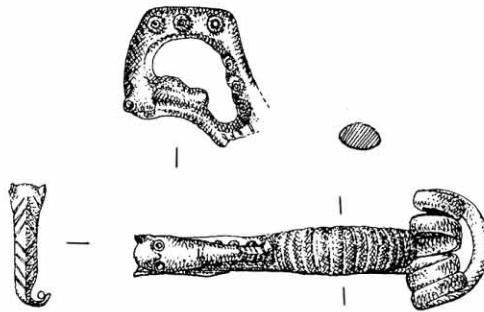
2.6.2.

2.6.3.

2.7.

1.3.2.

Tabla 6.

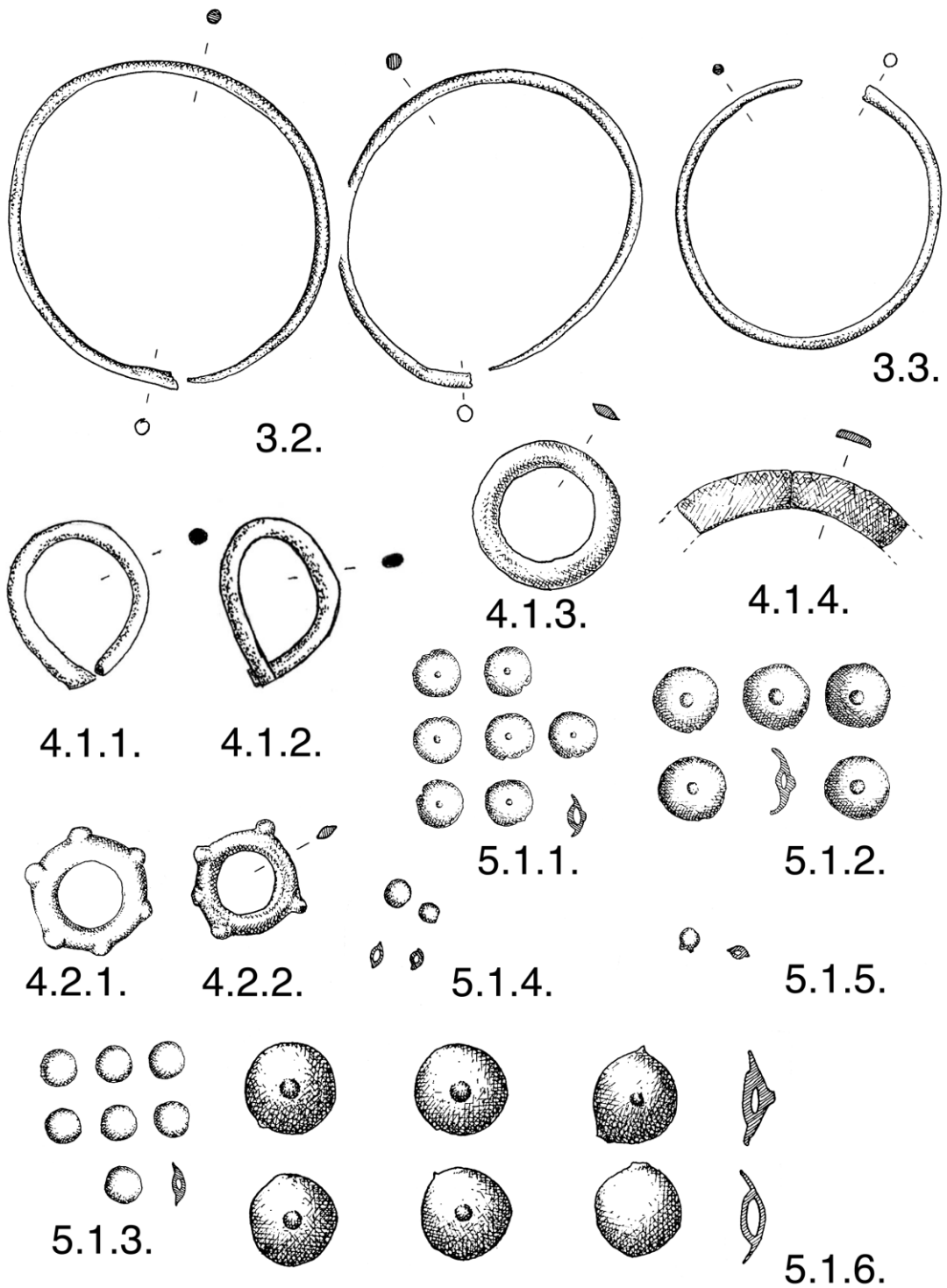
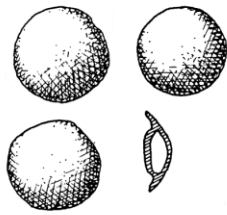
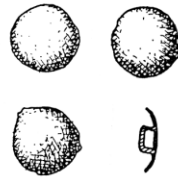

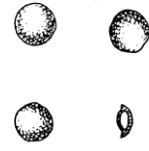
Tabla 7.

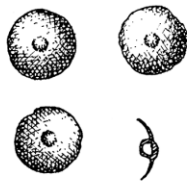
5.1.8.

5.1.9.

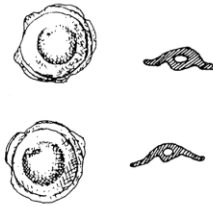
5.1.10.

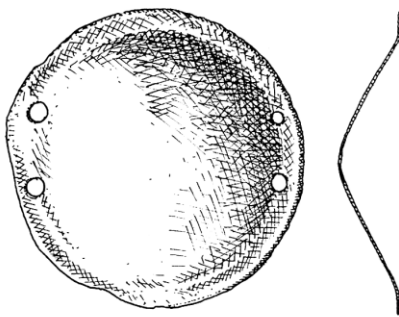
5.1.11.

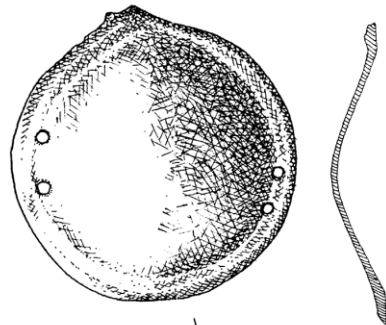
5.1.12.

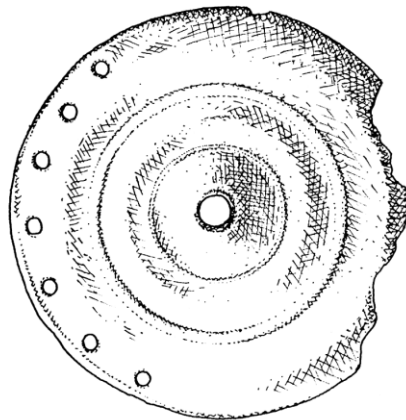
5.2.1

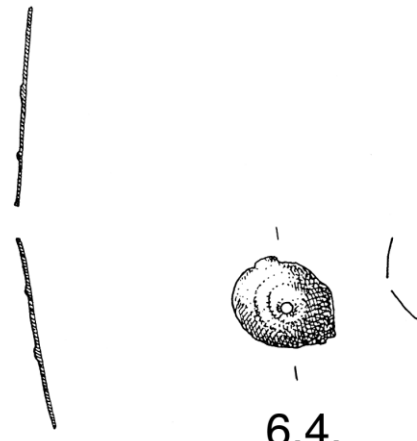
6.1.

6.2.

6.3.

6.4.

Tabla 8.

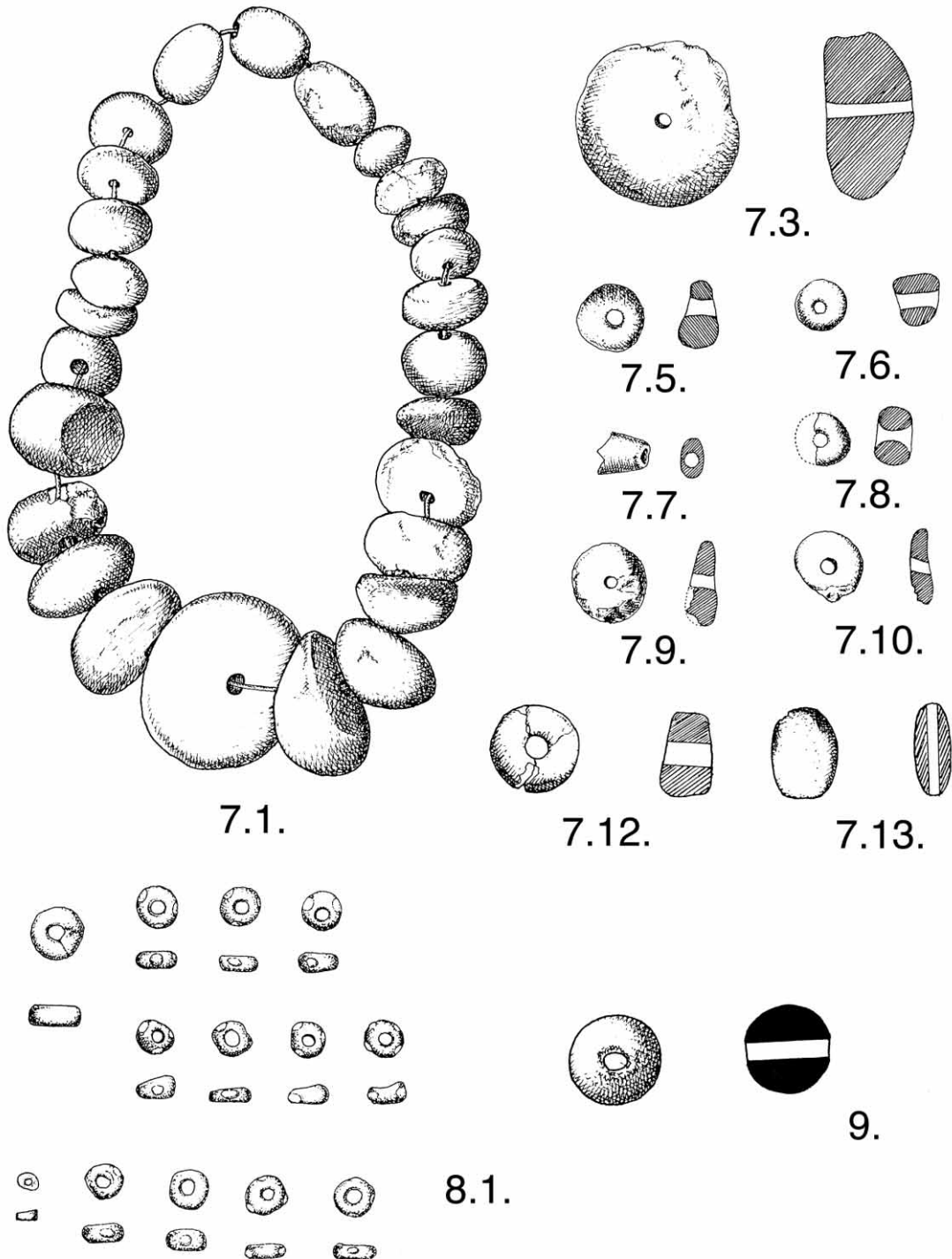

Tabla 9.

ALKA DOMIĆ KUNIĆ

Odsjek za arheologiju HAZU
Ante Kovačića 5
HR – 10000 Zagreb
E-mail: adomic@hazu.hr

LITERARNI IZVORI ZA ILIRIČKE PROVINCIJE
(DALMACIJU I OSOBITO PANONIJU) U *NATURALIS HISTORIA*
PLINIJA STARIJEG

UDK930.2 (36)
Izvorni znanstveni rad

U radu se obrađuju literarni izvori za 3. knjigu Naturalis historiae Plinija Starijeg, u kojoj su, između ostaloga, opisane i iliričke provincije (Dalmacija i Panonija). Nastoji se utvrditi koji je od ukupno 41 autora izvor za iliričke provincije te kakvoga su općenito karaktera izvori podataka o njima.

Literarni izvori za *Prirodoslovlje (Naturalis historia)* Plinija Starijega neiscrpiva su i uvijek aktualna tema. Iako su velika pomoć pri izučavanju popisi latinskih i grčkih pisaca koje je sâm autor priložio sadržaju svake pojedine knjige svoga sveobuhvatnog enciklopedijskog djela, pred modernim stručnjacima široko je polje još neutvrđenih činjenica povezanih s prepoznavanjem pojedinog izvora (ili njegova djela) i pripisivanjem pojedinih podataka iz Plinijeva *Prirodoslovlja* određenom piscu. Prilično iscrpnu bibliografiju radova na tu temu ponudio je R. Katičić;¹ riječ je o starijim stručnjacima, koji obuhvaćaju raspon od 1873. do 1953. godine. Tom popisu pridodat ću dva novija rada,² s napomenom da je bibliografija posvećena problematici Plinijevih izvora zacijelo mnogo veća, no nažalost nisu mi poznati drugi naslovi. Stoga ću se ograničiti na rezultate koje je ponudila meni dostupna literatura, ali ću svoju pozornost uglavnom usredotočiti na *Prirodoslovlje* i informacije koje nudi djelo samo.

Moja zadaća bit će da s popisa literarnih izvora za 3. knjigu *Naturalis historiae*, u kojoj su opisane i Dalmacija i Panonija, pokušam razlučiti one grčke i rimske autore koji su Pliniju poslužili kao izvor informacija o tim dvjema iliričkim provincijama, s posebnim naglaskom na Panoniju. Ta je zadaća tim teža što se znade da je Plinije Stariji prikupio gomilu raznorodnih podataka i kombinirao

1 KATIČIĆ 1964: 89, bilj. 10. Usp. i prikaz analizâ Plinijevih izvora iz 19. i 20. st. kod SALLMANN 1971: 89–164.

2 SALLMANN 1971 i V. NAAS. Le projet encyclopédique de Pline l' Ancien. Coll. École française de Rome,

303, Rim, 2002. Ovu drugu knjigu, na koju me je ljubazno upozorila M. Šašel Kos iz Inštituta za arheologiju Slovenske akademije znanosti in umetnosti, nisam još imala prilike vidjeti.

ih prema svome nahodaženju, načinivši amalgam pretrpan informacijama sabranih takoreći odasvud. Nadam se, međutim, da će rezultati do kojih će dovesti moje istraživanje ipak biti korisni za povijesnu, pa i arheološku znanost, tim više što Plinijevi izvori za Dalmaciju i Panoniju dosad još, kao cjelina, nisu bili u središtu interesa povijesnih stručnjaka. Jedni su se, naime, bavili samo pojedinim izvorima (Varonom, Agripom), drugi pak pojedinim prostorima (Afrikom), a treći su u obzir uzimali sve tri geografske knjige Plinijeva *Prirodoslovlja* zajedno, ne zadržavajući se posebno ni na jednoj od njih.

Naturalis historia, opsežna »knjiga znanja«, imala je viši cilj od pukog nabranjanja činjenica – bila je zamišljena kao didaktičko djelo u najboljoj Varonovoj i Katonovoj tradiciji, koje je imalo pridonijeti moralnoj obnovi Rima ogrezlog u dekadenciju.³ Taj golemi priručnik, »jednako raznolik kao i sama priroda«,⁴ Plinije je sastavljao godinama i dovršio, prema vlastitim riječima, 830. godine od osnutka Rima, dok je Tit Vespazijan bio konzulom po šesti put, 230. godine nakon osvojenja Kartage i Korinta, te 90. godine nakon Vergilijeve smrti, što daje 77. godinu. Golema količina raznovrsnih podataka sistematizirana je i podastrijeta na ovaj način: cijela 1. knjiga detaljan je sadržaj ostalih 36 knjiga, uz popis najvažnijih autora kojima se Plinije bio poslužio; slijedi 2. knjiga koja sadrži matematički i fizički opis svijeta, u kome su sadržane astronomija i meteorologija; tri sljedeće knjige (3.–6.) pokrivaju geografiju i etnografiju Europe, Afrike i Azije; 7. knjiga se bavi antropologijom i humanom fiziologijom, 8.–11. zoologijom, a 12.–27. botanikom, uključujući i agrikulturu, hortikulturu i farmakologiju; knjige 28.–32. posvećene su medicinskoj zoologiji, a 33.–37. mineralogiji, osobito u vezi s primjenom kamena i kovine u umjetnosti i medicini. Geografija i etnografija iliričkih provincija (Dalmacije i Panonije), područja koje čini prostorni okvir naše teme, opisani su u 3. knjizi Plinijeva *Prirodoslovlja*, zajedno s dijelom Hispanije,⁵ Narbonskom Galijom, Italijom, Histrijom, alpskim provincijama i Mezijom.

»Od stotinu odabranih autora 20.000 podataka vrijednih spomena i oko 2.000 pročitanih svitaka od čega su se, zbog nejasnoće građe, učenjaci dotakli posve malog broja, uklopio sam u 36 svezaka, dodavši mnoge podatke koje stariji ili nisu poznavali ili ih je kasnije život iznašao«,⁶ kaže Plinije, odmah se ogradiivši od posve izvjesnih propusta, neizbježnih pri golemom poslu kakvoga se prihvatio.⁷ Iako Plinije spominje »stotinu odabranih autora«, točan broj je, sudeći prema popisima izvora, 146 »domaćih«, rimskih autora i 327 grčkih, ukupno 473 izrijekom navedenih pisaca. No, to nije i konačan broj korištenih izvora, jer se imena nekih drugih (koja se ne nalaze na popisima) pojavljuju u samome tekstu; uostalom, Plinije i sam naglašava da je riječ tek o izboru iz bibliografije (*ex auctoribus*). Ukupan broj pročitanih izvora zacijelo je bio mnogo veći, jer njegov nećak Gaj Pli-

3 Plinije je taj svoj stav jasno izrazio ovim riječima: *Equidem ita sentio, peculiarem in studiis causam eorum esse qui difficultatibus victis utilitatem iuvandi praetulerunt gratiae placendi* – »Stoga smatram da posebno mjesto u znanosti imaju oni koji su korisnost pomaganja prevladavanja poteškoća pretpostavili ugodi dopadanja« (*Praefatio*, 16), pokudivši Livija što svoje monumentalno povijesno djelo nije stavio u službu javnoga dobra (*Profecto enim populi gentium victoris et Romani nominis gloriae, non suae, composuisse illa decuit; maius meritum esset operis amore, non animi causa, perseverasse, et hoc populo Romano praestitisse, non sibi* – »Doista bi više dolikovalo da ga je sastavio na slavu naroda koji je pobijedio svijet i rimskog imena, a ne svoju; veća bi bila zasluga da je ustrajao zbog ljubavi prema radu, a ne zbog vlastitog zadovoljstva, i da je to bilo na korist rimskom narodu, a ne njemu«, *Praef.*, 16). Usp. HOWE 1985.

4 (...) *nec minus varium quam ipsa natura*, prema svjedočanstvu Plinijeva nećaka Gaja Plinija Cecilija Sekunda (*Epistulae*, 3.5).

5 Treća knjiga *Naturalis historiae* obuhvaćala je Betiku i Ovostranu provinciju, dok se ostali dio Hispanije nalazio opisan u četvrtoj knjizi, zajedno s Grčkom, Makedonijom, Trakijom, Pontom, Dakijom, Sarmatijom, Skitijom, Germanijom, Britanijom, onostranom Galijom i Lusitanijom.

6 *Lectione voluminum circiter duorum milium, quorum pauca admodum studiosi attingunt propter secretum materiae, ex exquisitis auctoribus centum inclusimus triginta sex voluminibus, adiectis rebus plurimis, quas aut ignoraverant priores aut postea invenerat vita* (*Praef.*, 17).

7 *Nec dubitamus multa esse quae et nos praeterierint* – »I ne sumnjam da je i meni mnogo toga promaknulo« (*Praef.*, 17).

nije Cecilije Sekundo tvrdi: »*Obično bi govorio da nijedna knjiga nije tako loša da ne bi barem neki njen dio bio na korist*«. ⁸

Za ono doba neuobičajenu odluku da podastre popise glavnih svojih izvora za svaku knjigu posebice, Plinije je obrazložio ovim riječima: »*Možda ćeš smatrati preuzetnim što sam ovim knjigama na čelo stavio imena autora. Po mome mišljenju, dobrohotno je i skromno očitovati tko ti je pripomogao, a ne kako je učinila većina onih kojima sam se poslužio. Znaj, naime, da sam, prikupljajući izvore, ustanovio da čak ni najvjerodostojniji i moderni autori nisu imenovali stare pisce od kojih su doslovce prepisivali*«. ⁹ Glavni Plinijevi izvori mahom su autori povijesnih, zemljopisnih i drugih stručnih djela, no ima i onih kojima je paradoksografija najmilija tema. Plinije osobito voli, kako to kaže O. Thomson, ¹⁰ »*proždrljive knjiške crve*« vlastite vrste, kakvi su bili klasici Varon i Katon, čija su djela sadržavala cjelokupno rimsko znanje i koja su, što je još važnije, odisala onim starim, nepatvorenim i neiskvarenim rimskim duhom koji je Plinije želio oživiti i ponovno udahnuti Rimu svojega vremena. Od te dvojice Plinije je preuzimao čitave tematske blokove, većinu drugih pisaca shvaćajući samo kao izvor za pojedinačne informacije koje je zatim sastavljao u mozaik, ili kako sâm kaže u uvodu geografskog odsječka svoje enciklopedije: »*Neću slijediti niti jednog pojedinog autora, nego kako kojega budem smatrao najpouzdanijim u kojem dijelu, iako je kod skoro svih zajedničko da svaki od njih vrlo pomno opisuje ono područje u kojemu sam djeluje*«. ¹¹ Iako je domaće autore pretpostavljao stranima, ipak nije mogao (a vjerojatno niti htio) zaobići grčke pisce od formata – štoviše, grčki autori zauzimaju čak dvije trećine njegovog popisa – dokaz da Rim, čak i onaj konzervativan, ipak nije mogao zaobići grčku stručnu literaturu, čak ni onda kad je obrađivala italsku geografiju. ¹² Plinije je osim toga više cijenio prozna djela, smatrajući da je jedan povijesni spis vredniji od gomile stihova; ¹³ njegov stav prema prozi i poeziji jasno se može uočiti iz *Predgovora*, u kojemu iskazuje poštovanje Varonu i Katonu, posve ignorirajući Vergilija, iako je i ovaj radio na promicanju starorimske neporočnosti. Osim golemog broja tekstova koje je proradio, Plinije je, kako kaže u *Predgovoru*, sâm dodao poprilično podataka, i to onih novijeg datuma. Osim pojedinosti koje je pronašao kod suvremenih pisaca (najmlađi Plinijev izvor je Gaj Licinije Mucijan, konzul u Neronovo i Vespazijanovo doba) i među službenim dokumentima (u provincijalnim formulama koje su sadržavale statističke liste i razne druge podatke administrativne naravi), tu su i pojedine informacije dobivene iz prve ili druge ruke, u vezi s trgovačkim ili vojnim poduhvatima u područja izvan rimske ekumene.

Plinije je građu prikupljao dugo, kako i dolikuje temeljitom znanstveniku koji, čuli smo, nijednu pročitano knjigu ne propušta samo tako kroz ruke. Pismo Plinija Mlađega, upućeno Makronu Bebiju, ¹⁴ sadrži podroban opis ujakova načina rada – osim vrlo kratkih stanki za jelo, kupanje i spa-

8 *Dicere enim solebat nullum esse librum tam malum, ut non aliqua parte prodesset (Epist., 3.5).*

9 *Argumentum huius stomachi mei habebis quod in his voluminibus auctorum nomina praetexui. Est enim benignum, ut arbitror, et plenum ingenii pudoris fateri per quos profeceris, non ut plerique ex iis, quos attigi, fecerunt. Scito enim conferentem auctores me deprehendisse a iuratisimis ex proximis veteres transcriptos ad verbum neque nominatos (Praef., 21–22).*

10 THOMSON 1948: 227.

11 *Auctorem neminem unum sequar, sed ut quemque verissimum in quaque parte arbitror, quoniam commune ferme omnibus fuit, ut eos quisque diligentissime situs diceret, in quibus ipse prodebat (NH 3.1)*, što potvrđuje i pri kraju izlaganja o geografiji naseljenog svijeta: (...) *nec sum oblitus sui quemque situs diligentissimum auctorem visum nobis introitu operis* – (...) nisam zaboravio ni stav spo-

menut na početku svoga djela, da je svaki autor najtočniji u opisivanju vlastitog zavičaja« (NH 6.141).

12 *Pudet a Graecis Italiae rationem mutuari, Metrodorus tamen Scepsius dicit (...)* – »Sramota je od Grka uzimati izvješće o Italiji, ali Metrodor Skepsijac kaže (...)« (NH, 3.122), o etimologiji imena rijeke Pada.

13 Usp. HOWE 1985: 563–567.

14 *Epist.*, 3.5. Pismo sadrži i dvije anegdote koje odlično oslikavaju Plinijev stav prema znanstvenom radu; eva ih u prijevodu: »Sjećam se da je neki prijatelj, kada je čitač nešto pogrešno izgovorio, pozvao ovoga i natjerao ga da ponovi. Njemu je moj ujak rekao: 'Dakako, razumio si?', a kad je ovaj to potvrdio: 'Zašto ga stoga ponovno zoveš? Deset smo stihova zbog tvog prekidanja izgubili!'«; »Zbog toga se i Rimom kretao u nosiljci. Sjećam se da me je ukorio zašto idem pješice: 'Mogao si te sate ne izgubiti', jer smatrao je potraćenim svako vrijeme koje nije posvećeno radu.«

vanje, dan (pa i veći dio noći) mu je bio ispunjen čitanjem i ekscerpiranjem podataka, u čemu su mu pomagali *lectores* (čitači) i *notarii* (tajnici) – »Zahvaljujući toj marljivosti, napisao je toliko svezaka, i ostavio mi stotinu šezdeset bilježaka odabranih knjiga, napisanih na obje strane svitaka vrlo sitnim rukopisom – zbog toga ih je bilo i puno više«, svjedoči Plinije Mlađi.¹⁵ Štoviše, istu marljivost očekivao je i od svojih pomoćnika: »Uza se je imao tajnika s knjigom i pločicama, čije su ruke zimi bile pokrivene rukavima da ne bi oštra zima išta oduzela od vremena za rad«. ¹⁶ Takva nevjerovatna energija i marljivost zacijelo su se dojmile svakoga, a ne samo njegova nećaka koji na kraju zaključuje: »Stoga se nasmijem kad me neki nazivaju učenjakom: a ja sam, u usporedbi s njim, najbesposleniji stvor«. ¹⁷

Naturalis historia pravi je rudnik raznovrsnih podataka popabirčenih iz takoreći sveukupne antičke književnosti. Plinijev način rada – crpljenje raznorodne i raznovremene građe da bi se iz podataka često istrgnutih iz konteksta, po načelu »izreži i zalijepi«, ¹⁸ sastavila nova cjelina – rezultirao je zbirkom bezvremenih, pokatkad i međusobno proturječnih informacija. Bez istaknutije namjere da se prihvati kritičke analize svojih izvora, Plinije ipak ponegdje daje i svoj komentar ili mišljenje o pojedinom problemu. Iako je upravo ta bezvremenost podataka, zbog koje su oni danas teško protumačivi, možda najveći Plinijev propust, u njegovu obranu valja reći da je bilo vrlo teško snaći se u tolikom mnoštvu građe i iz nje sastaviti što suvisliji i iscrpniji opći pregled zadanih tema, i to sažetim stilom. ¹⁹ Sve u svemu, Plinije je učinio dobar posao ²⁰ – o tome svjedoči ugled koji je *Naturalis historia* zadržala stoljećima. Sve do izmaka srednjega vijeka latinska je Europa iz nje crpila znanje, služeći se njome kao školskim udžbenikom, a ugled nezaobilazne stručne literature *Prirodoslovlje* je zadržalo i u renesansi, gotovo tisućljeće i pol nakon nastanka, ostavivši jasne tragove u književnim djelima Rabelaisa i Shakespearea. ²¹ Zahvaljujući neprekidnom korištenju, Plinijevo je djelo do nas doprlo u cjelovitom ospegu, u svih 37 knjiga, usprkos neizbježnom zubu vremena koji ga je ponešto načeo (riječ je o izbacivanju pojedinih podataka, prepravljanjima, skraćivanjima i pogrešnim čitanjima nekih dijelova teksta). Ona je zamišljena i ostvarena kao enciklopedija, skup sažetih i preglednih informacija, koja (što je danas iznimno važno) sadrži mnoštvo citata i podataka preuzetih iz brojnih djela antičke književnosti koja se nisu očuvala – prava riznica njihovih posljednjih tragova. ²²

Kao što sam već spomenula, ukupan broj pisaca (što rimskih, što grčkih) poimence spomenutih u popisima uz svaku knjigu *Prirodoslovlja*, iznosi 473 (od čega 146 otpada na rimske, a 327 na grčke). U uvodnom izlaganju Plinije je, doduše, spomenuo samo stotinjak autora i oko dvije tisuće pročitanih *volumina*, što bi u prosjeku dalo 20 knjiga po pojedinom piscu. Sklona sam u tome podatku vidjeti koruptelu i broj *centum* (100) preinačiti u *quingenti* (500), što bi bilo mnogo bliže istini, to

15 *Hac intentione tot ista volumina peregit electorumque commentarios centum sexaginta mihi reliquit, opisthographos quidem et minutissime scriptos; qua ratione multiplicatur hic numerus* (*Epist.*, 3.5).

16 *Ad latus notarius cum libro et pugillaribus, cuius manus hieme manicis muniebantur, ut ne caeli quidem asperitas ullum studii tempus eriperet* (*Epist.*, 3.5).

17 *Itaque soleo ridere, cum me quidam studiosum vocant, qui, si comparer illi, sum desidiosissimus* (*Epist.*, 3.5).

18 Usp. SHAW 1981: 431–432, koji to načelo obrazlaže na primjeru Afrike. Usp. THOMSON 1948: 227.

19 Sam je autor *Prirodoslovlje* okarakterizirao kao lagano štivo koje namjerno ne krasi kičeni stil, jer su podaci koje ono donosi mnogo važniji od načina na koji su iznese-

ni; narodski, »seljački« stil jedini je prikladan za opisivanje prirode (*Praef.*, 12 i 13). Općenito o kompoziciji *Naturalis historiae* usp. ČAČE 1993.

20 I to unatoč sadašnjoj tendenciji da se Plinija zaobilazi »uz dekorativno navođenje odnosnoga mjesta« (ČAČE 1993: 2) i da se u njemu vidi knjiškog crva »prezaposlenog čitanjem i kompiliranjem da bi išta razumio kako valja« (THOMSON 1948: 323).

21 Usp. BUDIMIR – FLAŠAR 1978²: 535.

22 Vrijednost Plinijeva *Prirodoslovlja* tim je veća, što je veći dio antičke pisane baštine za nas izgubljen – danas poznajemo tek »oskudne podatke što stoje na raspolaganju, krhotine nekad obilne književnosti« (KATIČIĆ 1995: 197).

jest stvarnom broju imenovanih izvora (473); u tome bi slučaju na pojedinog pisca otpale u prosjeku po dvije knjige. Za geografske pak knjige (3–6), broj i udjel domaćih i stranih izvora, sudeći prema Plinijevom popisu, jest sljedeći:

KNJIGA NAT. HIST.	III	IV	V	VI
DOMAĆI	24	13	15	16
STRANI	13	40	46	37
UKUPNO:	37	53	61	53

U oči upada prilično velika razlika u omjeru domaćih (rimskih) i stranih (grčkih) autora za prvu geografsku knjigu s jedne, te za ostale tri s druge strane. U prvoj knjizi rimski pretežu nad grčkima u udjelu od 65% naprama 35%, dok je u ostalim trima geografskim knjigama udjel upravo obrnut – domaći sudjeluju sa 35%, 40% i 43%, a strani pretežu sa 65%, 60% i 58%. Razlog je tomu tematika pojedinih knjiga posvećenih geografiji poznatog svijeta: u trećoj se knjizi *Prirodoslovlja* obrađuje zapadno Sredozemlje (koje obuhvaća Italiju), dok se Grčka i balkanski prostor (koji gravitira grčkome svijetu) obrađuju u četvrtoj, afrički i maloazijski prostor u petoj, a Azija u šestoj knjizi. Geografskim knjigama *Prirodoslovlja* pozabavila se nekolicina stručnjaka, od kojih treba posebno spomenuti starijeg D. Detlefsena i malo mlađe J. O. Thomsona i K. G. Sallmanna. Detlefsena su zanimala poglavito pitanja Plinijevih izvora, dok su se Thomson i Sallmann osvrnuli na neke druge karakteristike geografskih knjiga. No, nijedan od njih, kao ni naši M. Suić, L. Margetić, S. Čače, R. Katičić i drugi, čiji se znanstveni interes za geografiju i etnografiju iliričkih (većinom dalmatinskih) prostora redovito doticao i podataka prikupljenih iz *Prirodoslovlja*, nisu se zaustavljali na pitanju izvora za treću Plinijevu knjigu, niti usredotočili na problem prepoznavanja izvora podataka za Panoniju koja u ovome slučaju predstavlja prostorni okvir s kojim želim povezati imena pojedinih antičkih autora i, po mogućnosti, naslove njihovih djela iz kojih je Plinije crpio informacije.

Usredotočimo se, dakle, na treću knjigu *Naturalis historiae*, to jest prvu geografsku knjigu, u kojoj su, osim Italije, opisane hispanске provincije, Narbonska Galija, Histrija, alpski prostor s Norikom, iliričke provincije (Dalmacija i Panonija) te Mezija. Kao što sam već spomenula, moja će zadaća biti s Plinijeva popisa izvora za tu knjigu pokušati identificirati pisce iz čijih je djela polihistor crpio podatke za Ilirik – Dalmaciju, te poglavito Panoniju. To činim potaknuta činjenicom da je Dalmacija u modernoj znanstvenoj literaturi kudikamo bolje zastupljena od susjedne Panonije, zahvaljujući ponajprije odabiru interesa pojedinih naših stručnjaka, a nikako zato što bi dalmatinski prostor bio znanstveno vredniji i zanimljiviji od panonskoga. Problem Plinijevih izvora neiscrpiva je i uvijek aktualna tema, pa se nadam da će ovaj rad biti skroman prilog rješavanju te iznimno zanimljive zadaće. Odmah, međutim, na početku želim upozoriti na problem koji za sobom povlači i neizbježno manjkave rezultate – moja analiza Plinijevih izvora za treću geografsku knjigu nepotpuna je utoliko što sam se gotovo isključivo oslanjala na dijelove teksta u kojima sâm autor izričito imenuje svoje izvore. Nemoguće je, naime, razlučiti pojedine izvore podataka u onim dijelovima teksta gdje se Plinije ne poziva na pojedinog autora, budući da je *Naturalis historia* pravi amalgam podataka preuzetih od različitih pisaca čija djela u velikoj većini nisu preživjela do današnjih dana; stoga sam i poduzela širu (gotovo statističku) obradu izvora, kako bih dokučila koji autor i koja djela dolaze u obzir za pojedine informacije podastrijete u tekstu. Uz pojedine podatke, Plinije često spominje »grčke« odnosno »naše autore«, što nije osobita pomoć pri njihovoj identifikaciji. Treba, osim toga, imati na umu i da se podaci većine pobrojanih autora (osobito onih starijih) odnose poglavito na Italiju, a onda (u manjoj mjeri) i na stare provincije, Galiju i Hispaniju. U usporedbi s njima, geografiji Dalmacije Plinije je posvetio vrlo malo prostora, dok je Panoniju opisao s tek nekoliko riječi. Na

djelu je, čini se, raširena praksa da se više pozornosti posvećuje onome dobro poznatome i bliskome – Galija i Hispanija bile su stare rimske stečevine u kojima je, osim toga, Plinije svojevremeno službovao i poznavao ih iz prve ruke. Iz opisa dviju iliričkih provincija, Dalmacije i Panonije, daju se naslutiti dva glavna izvora podataka: ilustrativni (karta) i službeni (provincijska statistika i drugi službeni dokumenti). Ostaje nam da ustanovimo je li se Plinije pri opisu toga prostora poslužio i djelima kojeg autora s popisa.

U prvoj knjizi *Prirodoslovlja*, uz sadržaj 3. knjige, Plinije je priklopio popis korištenih vrela. On glasi ovako: *Ex auctoribus: Turrano Gracile, Cornelio Nepote, T. Livio, Catone censorio, M. Agrippa, M. Varrone, divo Augusto, Varrone Atacino, Antiate, Hygino, L. Vetere, Pomponio Mela, Curione patre, Caelio, Arruntio, Seboso, Licinio Muciano, Fabricio Tusco, L. Ateio, <Ateio> Capitone, Verrio Flacco, L. Pisone, Gelliano, Valeriano. Externis: Artemidoro, Alexandro polyhistore, Thucydide, Theophrasto, Isidoro, Theopompo, Metrodoro Scepsio, Callicrate, Xenophonte Lampaceno, Diodoro Syracusano, Nymphodoro, Calliphane, Timagene*. Osim što ih je razlučio na »domaće« i »strane«, Plinije ih je nanizao naoko bez reda, ne poštujući ni abecedni, ni kronološki pristup. Analiza treće knjige pokazala je, međutim, da je redosljed imenovanih autora sukladan redosljedu citiranja u samome tekstu – Plinije je tu bio dosljedan i točan od prvog do posljednjeg imena.²³ Bilo bi zanimljivo ustanoviti je li se toga načela držao i za ostale knjige *Prirodoslovlja*, no činjenica je da je tako barem za treću knjigu koja nas ovdje zanima.

Uz spomenutih 37 pisaca koji su Pliniju poslužili kao izvor podataka za 3. knjigu *Prirodoslovlja*, sam tekst (bolje rečeno, onaj dio teksta koji se odnosi na Dalmaciju i Panoniju) iznjedrio je još četiri (odreda grčka) imena: to su Timej, Kalimah, Eratosten i Polibije. Broj poznatih (to jest imenovanih) izvora za prvu geografsku knjigu penje se, dakle, na 41. Valja, međutim, imati na umu da je riječ o izboru iz bibliografije, a ne o konačnom popisu, kako nas obavješćuje sam autor na čelo popisa stavivši naslov: *Ex auctoribus*. Radi lakšeg snalaženja u Plinijevom popisu literature, njegovim ću izvorima

5.–2. st. pr. Kr.	1. st. pr. Kr.	1. st.
Tukidid (5./4. st.)	Ksenofont (2./1. st.)	Tit Livije
Teopomp (4. st.)	Artemidor (2./1. st.)	Lucije Aruncije
Kalifan (prije Aristotela)	Varon (2./1. st.)	Turanije Gracil
Timej (4./3. st.)	Celije (2./1. st.)	Marko Agripa
Teofrast (4./3. st.)	Kornelije Nepot	božanski August
Kalimah (3. st.)	Diodor Sikulski	Higin
Eratosten (3./2. st.)	Varon Atački	Atej Kapiton
Polibije (3./2. st.)	Aleksandar Polihistor	Verije Flak
Katon Cenzor (3./2. st.)	Isidor	Statije Sebos
Nimfodor (3. ili 2. st.)	Timagen	Kornelije Valerijan
Metrodor	Valerije Antijat	Pomponije Mela
Gelijan (Geliije) (2. st.)	Lucije Atej	Antistije Veter
Lucije Pison (2. st.)	Kurion otac	Licinije Mucijan

23 Kao što će se malo kasnije vidjeti, nisu baš svi izvori s popisa citirani i u samome tekstu, no oni koji jesu prate redosljed s popisa.

dati kronološke okvire i svrstati ih u tri glavna vremenska odsječka – u razdoblje između 5. i 2. st. pr. Kr., kojemu pripadaju autori mahom iz klasičnog i helenističkog, odnosno ranijeg republikanskog doba; slijede izvori iz 1. st. pr. Kr., to jest iz kasnog republikanskog razdoblja, i na kraju oni iz ranog principata koji pokriva dvije trećine 1. st. i uvelike se podudara s Plinijevim vremenom.²⁴

Upada u oči brojčana ravnoteža među tim trima cjelinama, što upućuje na zaključak da se Plinije podjednako služio piscima iz svih spomenutih razdoblja, s time da u prvome pretežu autori grčkog govornog kruga (u omjeru 10 : 3),²⁵ u drugome je udjel »domaćih« i »stranih« ujednačen (7 : 6), dok je u trećem razdoblju omjer obrnuto proporcionalan onome prvome (12 : 1 u korist rimskih autora).

Osim kronološki, Plinijevi bi se izvori mogli razvrstati i tematski, prema glavnom svom znanstvenom interesu. Valja, međutim, imati na umu da su interesi pojedinih pisaca pokrivali nekoliko tematskih obrazaca, pa je teško smjestiti ih u jednu određenu kategoriju. Tri glavne tematske skupine – geografija, povijest i prirodna znanost – mogu se, osim toga, podijeliti i na podskupine, što bi u konačnici dalo ovakvu sliku:

Geografi		Povjesničari	Prirodnoznanstvenici		
Pravi geografi	Korografi		Pravi prirodnoznanstvenici	Agronomi	Taumasolozi i paradoksografi
Eratosten	Kalimah	Tukidid	Teofrast	Katon Cenzor	Kalifan?
Polibije!	Ksenofont	Teopomp	Katon Cenzor	Varon	Nimfodor
Artemidor	Artemidor	Timej	Metrodor	Kornelije Nepot	Varon
Kornelije Nepot	Varon	Katon Cenzor	Varon	Turanije Gracil	Turanije Gracil
Varon Atački?	Kornelije Nepot	Gelijan (Gelije)	Kornelije Nepot	Higin	V<al>erije Flak
Aleksandar Polihistor	Varon Atački?	Lucije Pison	Turanije Gracil		Statije Sebos
Isidor	Pomponije Mela	Celije	Licinije Mucijan		Licinije Mucijan
Timagen	Licinije Mucijan	Kornelije Nepot			
Kurion otac		Diodor Sikulski			
Tit Livije!		Timagen			
Turanije Gracil		Valerije Antijat			
Marko Agripa		Lucije Aruncije			

24 U tablicu nisu uneseni Fabricije Tusko i Kalikrat, jer se o prvome ništa ne zna, dok je drugi problem za sebe, o čemu nešto kasnije u tekstu. Oni ionako ne bi osjetno narušili ujednačeni kronološki omjer koji tablica pokazuje.

25 Taj bi omjer, međutim, s obzirom na količinu ekscerpiranih podataka, zacijelo bio mnogo ujednačeniji, budući da je Katon Cenzor jedan od tri najčešće citirana Plinijeva izvora.

Geografi		Povjesničari	Prirodnoznanstvenici		
Pravi geografi	Korografi		Pravi prirodnoznanstvenici	Agronomi	Taumasolozi i paradoksografi
božanski August		Atej Kapiton			
Higin		Valerije Flak			
Statije Sebos		Kornelije Valerijan			
Antistije Veter?		Antistije Veter?			

Upitnici uz neka imena označuju nesigurnost u pogledu tematske atribucije – te pisce Plinije nije citirao u tekstu pa nije sigurna narav njihovih podataka, no prema onome što se o njima znade uvjetno sam ih smjestila u dotične rubrike.²⁶ Dva historijska autoriteta, Polibije i Livije, našli su se među geografima zbog vrste podataka koje je Plinije od njih preuzeo, dok čak desetorica autora pokrivaju više od jedne rubrike;²⁷ među njima su Varon i Katon, dva svestrana pisca i glavni Plinijevi izvori za pregršt različitih podataka (Varon, osim toga, pokriva i umjetnost i lingvistiku, to jest etimologiju, i starinarstvo). Marka Agripu i Oktavijana Augusta smjestila sam među geografske izvore, iako čine zasebnu kategoriju izvora koja bi se mogla nazvati »službenim izvorima« (kamo pripadaju podaci iz državnih dokumenata kao što su, primjerice, provincijske formule, cenzorske liste, statistički popisi i slično). Dvojica pak autora, Fabricije Tusko i Lucije Atej, nisu se našli na tematskoj tablici, jer se o prvome ništa ne zna, a drugi je inače bio poznati filolog pa nije jasno kakvu je vrst podataka Plinije crpio iz njegova opusa, tim više što ga ne citira u tekstu.

Analiza izvorâ za 3. knjigu *Naturalis historiae* iziskivala je prethodno temeljito istraživanje. Valjalo je ustanoviti nalaze li se dotični autori na popisu izvorâ za neku drugu knjigu (i za koju), te citira li ih Plinije i u samome tekstu; iz pojedinih citata namjeravala sam, naime, dokučiti tematiku djela iz kojeg je Plinije crpio podatke, osobito u slučaju onih pisaca čiji opus nije očuvan ili poznat. Istraživanjem sam obuhvatila i već spomenuta četiri grčka autora koji se ne nalaze na popisu, ali se citiraju u 3. knjizi. Činjenica da se nalaze na popisima izvora za preostale tri geografske knjige (4., 5. i 6.) govori u prilog mojoj pretpostavci da ih je Plinije greškom izostavio s popisa za 3. knjigu, tim više što ih citira u samome tekstu. No, ne uzmimo mu to za zlo, jer se već u *Predgovoru* ogradio i unaprijed ispričao za neizbježne propuste: *Nec dubitamus multa esse quae et nos praeterierint. Homines enim sumus et occupati officiis subsicivisque temporibus ista curamus, id est nocturnis, ne quis vestrum putet his cessatum horis – »I ne sumnjam da je i meni mnogo toga promaknulo; ta čovjek sam, zaokupljen dužnostima, a time se bavim u slobodno vrijeme, to jest noću, da ne bi tkogod mislio da su ti sati besposleni« (Praef., 18).*

Evo, dakle, pregleda izvorâ za 3. knjigu i njihova pojavljivanja u drugim knjigama *Prirodoslovlja*. Tablica će mnogo toga reći sama.

26 Riječ je o Kalifanu, Nimfodoru, Higinu, Kurionu Starijem i Kalikratu.

27 To su: Katon, Varon, Timagen, Artemidor, Kornelije Nepot, Turanije Gracil, Higin, Valerije Flak, Statije Sebos i Licinije Mucijan.

Knjiga NH	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	21.	22.	23.	24.	25.	26.	27.	28.	29.	30.	31.	32.	33.	34.	35.	36.	37.			
POPIS IZVORA ZA 3. KNJIGU NATURALIS HISTORIAE																																							
Turanije Gracil	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□		
Kornelije Nepot	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	
Tit Livije	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	
Katon Cenzor	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	
Marko Agripa	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	
Varon	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	
August	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	
Varon Alački	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	
Anitijat	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	
Higin	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Lucije Veler	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Pomponije Mela	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Kurion Otac	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Celije	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Aruncije	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Sebos	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Lucinije Mucijan	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Fabricije Tusko	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Lucije Atej	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Atej Kapiton	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Verije Flak	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Lucije Pison	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Gelijan	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Valerijan	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Artemidor	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Aleksandar Polihistor	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Tukidid	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Teofrast	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Isidor	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Teopomp	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Metrodor Skepsijac	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Kalikrat	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Ksenofont Lampsakānin	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Diodor Sirakužanin	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Nimfodor	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Kalifan	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Timaen	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
IZVORI KOJI NISU NA POPISU ZA 3. KNJIGU, ALI SE U NJOJ CITIRAJU																																							
Polibije	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Eratosten	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Timej	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Kalimah	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
IZVORI KOJI NISU NA POPISU ZA 3. KNJIGU, NITI SE U NJOJ CITIRAJU (A MJ																																							

Prije negoli se pozabavimo svakim pojedinim izvorom, treba zaviriti u sadržaj svih četiriju geografskih knjiga *Prirodoslovlja*, kako bi analiza djela iz kojih je Plinije vadio informacije bila što potpunija. Treća i četvrta knjiga posvećene su geografiji Europe. Prva od njih sadrži opis dviju hispanjskih provincija (Betike i Ovostrane Hispanije), zatim Narbonske Galije, čitave Italije i pripadajućih joj otoka, Histrije, alpskog područja, Norika, Dalmacije, Panonije, Mezije i konačno otokâ u Jonskom i Jadranskom moru. U četvrtoj se knjizi nastavlja opis Europe – ovdje su obrađeni: Grčka, Makedonija, Trakija, Pont, Dakija, Sarmatija, Skitija, Germanija, Britanija, Galija, Lusitanija i ostatak Hispanije. Peta je knjiga, ugrubo gledano, posvećena geografiji Afrike i sadrži opis Mauretanije, Numidije, provincije Afrike, Kirenaike i Egipta, ali poprilično zalazi i na azijski kontinent: Arabija, Idumeja, Sirija, Palestina, Samarija, Judeja, Fenikija, Kilikija, Mala Azija te otoci u Jonskom moru. Šesta, posljednja geografska knjiga posvećena je Aziji, kako slijedi: Pont, Paflagonija, Kapadokija, Kimerijski Bospor, Armenija, Albanija, Iberija, Kavkaz, Medija, Kina, Indija, Perzijski zaljev, Mezopotamija, Crveno more, Etiopija. *Naturalis historia* na taj je način obuhvatila cijeli poznati svijet, nastojeći ga sa što manje riječi i uz što više informacija približiti Rimu flavijevskog doba.

Nakon što smo se upoznali sa sadržajem geografskih knjiga, potrebno je osvrnuti se na svaki pojedini izvor s Plinijeva popisa za 3. knjigu, koja se nalazi u središtu našeg zanimanja s obzirom na to da obuhvaća ilirički prostor. Pritom ću poštovati Plinijev redoslijed kojim ih je nabrojao, dodavši na kraju i preostale koji nedostaju popisu.

Turanije Gracil (možda s prijelaza erâ), prvi na popisu »domaćih« autora, ne nalazi se među izvorima za ostale geografske knjige; u 3. knjizi citiran je samo jednom, i to u vezi s dimenzijama Gibraltara – Plinije ga je očigledno smatrao neprikosnovenim autoritetom, budući da je bio *iuxta genitus* (usp. *NH* 3.3). Njegovo hispanjsko podrijetlo potvrđeno je i dvama preostalim citatima u *Prirodoslovlju* – o vodenoj nemani koja se pojavila u Hispaniji (*NH* 9.11) i o ječmenom piću iz Betike i Afrike (*NH* 18.75). Teško je išta reći o njegovu opusu, budući da je Plinije jedini koji ga spominje – pretpostavlja se da je napisao neki spis o prirodoslovlju (odakle vjerojatno prva dva podatka), te jedan o poljodjelstvu (iz njega možda potječe treća informacija).²⁸

Slijedi jedan od citiranih autora, **Kornelije Nepot**, povjesničar i prijatelj Varonov i Ciceronov, zemljak Katulov. Izvor je za sve četiri geografske knjige, od čega se u 3. knjizi citira čak četiri puta. Plinije nas obavještava da je Nepot podrijetlom iz doline Pada (*Padi accola*, *NH* 3.127), te da je umro u doba Augustove vladavine (*qui divi Augusti principatu obiit*, *NH* 9.137 i 10.60). Narav podataka koje je Plinije preuzeo od Nepota jasno upućuje na predodžbu koju je antika imala o povijesnoj i geografskoj znanosti – te dvije discipline nisu se oštro razlikovale, već naprotiv preklapale i upotpunjavale informacijama etnografske, paradoksografske i druge naravi. Tako su iz Nepotova opusa preuzeti neki posve geografski podaci (*NH* 3.4, 3.132, 4.77, 6.31, 6.199), zatim poneki povijesni (*NH* 3.125) i etimološki (*NH* 3.127, 6.5), te poneka zanimljivost (5.4). S obzirom na sve to, teško je razlučiti koje su se informacije mogle nalaziti u Nepotovoj *Kronici* (*Chronica*), opsežnom pregledu povijesti koji je počinjao s mitskim Saturnovim vremenom, a koje pak u izgubljenoj zbirci *Primjeri* (*Exempla*), punoj anegdota i različitih prirodoznanstvenih, zemljopisnih, povijesnih i etnografskih zanimljivosti. Odatle vjerojatno potječe većina građe koju je Plinije uklopio u ostalih dvanaest knjiga različite tematike (vidi tablicu). Osim toga, izgleda da je Nepot napisao i jednu korografiju, sudeći barem prema podacima vezanim uz priobalje, raštrkanima kod Pomponija Mele i Plinija Starijeg.²⁹

28 O Turanijevu opusu: W. KROLL, s. u., br. 7, RE VII A2, 1948: 1904–1910; LEKSIKON 1996: 590. Osim ta dva priručnika, za sve Plinijeve izvore služila sam se i s jednom poviješću književnosti (BUDIMIR – FLAŠAR 1978²) i s jednim opsežnijim pregledom antičke literature (PARETI 1967a; 1967b), svjesno se ograničivši na te nas-

love. Bibliografija koja se tiče povijesti antičke književnosti preobilata je i, smatram, u ovom slučaju prezahtjevna. Usp. i DOMIĆ KUNIĆ 2003: 340–358.

29 O Korneliju Nepotu: G. WISSOVA, s. u., br. 275, RE IV.1, 1900: 1408–1417; LEKSIKON 1996: 431. O pretpostavljenoj *Korografiji* vidi kod G. Wissowe, *op. cit.*

Tit Livije sljedeći je izvor s Plinijeva popisa. Na stotine stranica napisano je o njemu i njegovu kapitalnom povijesnom djelu *Od osnutka Rima (Ab urbe condita)*, obimnom ljetopisu koji je obuhvaćao povijest Rima od njegovih početaka do Druzove smrti godine 9. pr. Kr.; da ga nije osujetila smrt (17. poslije Krista), Livije bi bio obradio i najnovije događaje. Plinije je mogao vrlo mnogo crpiti od tog pisca čije je djelo »u najkraćem roku steklo široku popularnost u Rimu. Ono je postalo klasika i zasjenilo sve prethodne ljetopise, onemogućivši u isto vrijeme svim kasnijim piscima da se pokušaju takmičiti s njime«. ³⁰ No, Livije mu je poslužio kao izvor za samo tri knjige, od kojih je jedna posvećena kozmologiji (2.), druga geografiji (3.), a treća antropologiji (7.). Čudno, s obzirom na Livijev ugled (sam ga je Plinije nazvao »osobito slavnim piscem«, *auctor celeberrimus, Praef.*, 16, izrijeckom spomenuvši njegovu *Historiam ab origine urbis*) i na činjenicu da se posve uklapao u Augustovu koncepciju dobrog stručnjaka koji djeluje za dobrobit Rima, ³¹ što je, uostalom, bio i Plinijev cilj. Unatoč historijskom Livijevu određenju, Plinije je (sudeći prema dvama citatima iz 3. knjige) iz njegova djela preuzeo tek poneki zemljopisni podatak (*NH* 3.4 – dužina oceanske obale Hispanije, *NH* 3.132 – širina lanca Alpa).

Marko Porcije Katon Cenzor (234.–149. pr. Kr.), naprotiv, jedan je od najviše citiranih Plinijevih izvora uopće – njegovi se podaci pojavljuju u čak 17 knjiga *Prirodoslovlja*. ³² Izvor je, između ostaloga, i za prve dvije geografske knjige, od čega je u prvoj citiran sedam puta. Plinije ga najčešće spominje u knjigama posvećenima botanici, agrikulturi, hortikulturi i biljnoj farmakologiji, što je i razumljivo s obzirom na to da je Katonov spis *De agricultura (O poljodjelstvu)* u antici slovio kao poljodjelski udžbenik bez premca, o čemu je i Plinije ostavio svjedočanstvo: »Onaj prvi Katon, koji je bio iznimno slavljen zbog trijumfa i cenzorske službe, no još više zbog svoje književničke vrsnoće i zbog preporuka koje je rimskom narodu dao u vezi s poljodjelstvom (...)«. ³³ Narav podataka preuzetih od Katona Cenzora (osim poljodjelstva, odnose se i na stariju povijest Italije) upućuje i na druga njegova djela, poglavito na danas izgublenu zbirku različitih savjeta upućenu sinu Marku (*Libri ad Marcum filium*), ³⁴ iz koje Plinije na jednome mjestu izravno prepisuje, ³⁵ zatim na spis *O liječništvu (De medicina)* od kojeg su očuvani neznatni fragmenti, te osobito na znamenito historioografsko djelo *Podrijetla (Origines)* koje Plinije, izgleda, naziva *Analima*, iako je koncipirano posve drugačije od dotadašnje analističke prakse. ³⁶ Iz toga posljednjega djela potječu i svi navodi iz Plinijeve 3. knjige, redom se odnoseći na pojedine dijelove Italije i ponešto na alpsko područje. Valja spomenuti i barem neke od Katonovih brojnih govora, budući da ih Plinije na dva mjesta spominje kao izvor nekih informacija. ³⁷ Bilo bi nadasve zanimljivo dokučiti je li polihistor pročitao i govor

30 PARETI 1967a: 361. O Liviju još: A. KLOTZ, *s. v.*, br. 9, RE XIII.1, 1926: 816–852; LEKSIKON 1996: 391.

31 Usp. KATIČIĆ 1995: 309.

32 Od njega su više puta citirani samo Varon (u 27 knjiga), Teofrast (u 21 knjizi) i Licinije Mucijan (u 20 knjiga). O Katonu: R. HELM, *s. v.*, br. 9, RE XXII.1, 1953: 145–165; LEKSIKON 1996: 336–338.

33 *Catonum ille primus, triumpho et censura super cetera insignis, magis tamen etiamnum claritate litterarum praeceptisque omnium rerum expetendarum datis generi Romano (...)* (*NH* 14.44). Na drugome mjestu (*NH* 18.23) Plinije otkriva da Katonov spis potječe od knjige poljodjelskih savjeta Kartazanina Maga, kojeg su Rimljani smatrali vrhunskim autoritetom u toj sferi znanja.

34 Ta je zbirka, pravi mali enciklopedijski priručnik, sadržavala različite poljoprivredne, retoričke, medicinske, vojne i pravne savjete – blijed odraz tog izgubljenog djela oču-

vala je mnogo kasnija zbirka pod naslovom *Katonovi dvostihovi (Disticha Catonis)* (usp. LEKSIKON 1996: 336).

35 *Quam ob rem verba eius ipsa ponemus: Dicam de istis Graecis suo loco, Marci fili (...)* – »Zbog toga navodim njegove riječi: Govorit ću u svoje vrijeme o tim Grcima, sine Marko (...)» (*NH* 29.14).

36 *Certe Cato, cum imperatorum nomina annalibus detraxerit, eum, qui fortissime proeliatu esset in Punica acie, Surum tradidit vocatum altero dente mutilato* – »Činjenica je da je Katon, iako je iz Anala uklonio imena vojnih zapovjednika, zabilježio da su slona u kartaškoj vojsci, koji je bio najhrabriji u bitci, zvali Sirijcem i da je imao jednu slomljenu kljovu» (*NH* 8.11). Bilo je to vrlo cijenjeno i već u antici često citirano djelo; do nas je doprlo u nekoliko fragmenata.

37 *Iam Catonis censoris orationes aprunum exprobrant callum* – »Već u govorima Katon Cenzor prigovara zbog veprovine» (*NH* 8.11); *Exstant Catonis in censura vocife-*

pod naslovom *O vojnim problemima u vezi s Histrijom (De re Histriae militari)* od kojega je očuvan tek naslov. Kako god bilo, vrlo je vjerojatno crpio i iz drugih Katonovih govora i spisa koje na ovome mjestu nisam poimence spomenula, budući da su (sudeći barem po naslovima) zacijelo sadržavali pravi rudnik korisnih informacija.

Marko Vipsanije Agripa sljedeći je autor s Plinijeva popisa.³⁸ Augustov bliski suradnik i zet zauzima važno mjesto među geografskim izvorima, s obzirom na činjenicu da je obilat citiran u sve četiri knjige *Prirodoslovlja* posvećene zemljopisu poznatoga svijeta. Agripin *orbis pictus*, velika karta svijeta načinjena na Eratostenovim temeljima i nadopunjena (naj)novijim podacima dobivenim putem hodoloških istraživanja, Plinijev je glavni izvor za dimenzije pojedinih geografskih cjelina ili njihovih dijelova. Zahvaljujući upravo tome, Agripina je karta oteta zaboravu vremena, jer *Naturalis historia* jedino je djelo koje je izričito spominje i citira. Plinije nas tako obavještuje da je Agripa »*bio nauimio izložiti kartu svijeta pred oči Rimljana*« (NH 3.17), no umro je ne dočekavši da je vidi ovješenu o zid Vipsanijina trijema; to je učinio Oktavijan August, »*prema zamislima i bilješkama Marka Agripe*«, pet godina nakon njegove smrti.³⁹ Iz Plinijevih citata poznato je da je Agripa bio premjerio i kopna i mora poznatog svijeta, dajući detaljne obavijesti o dimenzijama pojedinih provincija i topografskih objekata (otoka, planina, rijeka i sl.), te o udaljenostima između pojedinih mjesta. Glavna svrha njegove karte bila je da pruži brzu i preglednu slikovnu informaciju o udaljenostima i značajkama pojedinih područja, ali da ujedno omogući da se jednim pogledom obuhvati cijeli rimski imperij. Geografske knjige *Prirodoslovlja* pune su izmjera preuzetih s Agripine karte,⁴⁰ a tako i opisi pojedinih geografskih objekata, među kojima je zacijelo i panonski *Mons Claudius*, iako Agripino ime uz njega nije izravno spomenuto. Plinijev opis te planine ne ostavlja mjesta dvojbi da je riječ o opisivanju slikovnog predloška; promatrač, naime, kao na karti prati tokove panonskih rijeka, Save i Drave, i zaustavlja se na ovoj istaknutoj prirodnoj barijeri, gledajući dalje u smjeru svojeg zamišljenog putovanja: (...) *Mons Claudius cuius in fronte Scordisci, in tergo Taurisci* – »(...) *planina Kludij kojoj su sprijeda Skordisci, straga Taurisci*« (NH 3.148).⁴¹ U slučaju iliričkih provincija, Agripa se, inače, izričito spominje na samo jednome mjestu, i to u vezi s dimenzijama Ilirika, tj. primorskog dijela provincije Dalmacije (NH 3.150). Karti su pratili *commentarii geographici*, geografske bilješke koje Plinije izravno spominje (NH 3.17) i koje su bile tekstualni dodatak samoj karti. Zapravo, svi navodi dimenzija i udaljenosti, pripisani Agripi, nalazili su se prije u komentarima nego na samoj karti, iako se i karta i njoj pripadajući tekstualni dio moraju gledati kao cjelina. *Komentari* su nepovratno nestali (očuvani su samo ulomci, i to, kako rekosmo, zahvaljujući upravo Plinijevoj enciklopediji), no odjek ilustrativnog dijela, same karte, može se prepoznati u *Tabuli Peutingeriani*, ilustriranom itineraru za koji se vjeruje da je načinjen po predlošku iz Augustova doba – konkretno, prema Agripinom *orbi picto*.⁴² Osim kartom i komentarima, Plinije se poslužio i drugim spisima izašlima ispod Agripina pera. U sedmoj knjizi, u kojoj govori o Augustovu sretnom usudu, spomenuo je i jednu epizodu koju je pronašao u zabilješkama Marka Agripe i Cilnija Mecenata (*ut fatentur Agrippa ac Maecenas*, NH 7.149) – riječ je po svemu sudeći o Agripi-

rations mulieribus statuas Romanis in provinciis poni – »Postoje Katonovi govori za zabranu postavljanja kipova ženama u rimskim provincijama« (NH 34.31). Među 81 govorom, koliko ih je danas poznato barem po naslovu (neki i po kratkim ulomcima) (usp. LEKSIKON 1996: 337–338), teško je prepoznati na koja dva Plinije aludira – ovaj drugi možda je bio poznat pod naslovom *De signis et tabulis* (*O slikama i kipovima*).

38 R. HANSLIK, s. v., RE IX A1, 1961: 1226–1275, te osobito DETLEFSEN 1906; usp. i LEKSIKON 1996: 8.

39 (...) *ex destinatione et commentariis M. Agrippae* (NH 3.17). O dataciji postavljanja karte u trijem usp. DOMIĆ KUNIĆ 2003: 351–352.

40 Citati (izričito pripisani Agripi) pobrojani su kod DILKE 1985: 44–50.

41 O tome zasad usp. DOMIĆ KUNIĆ 2003: 173, 180–181, te A. DOMIĆ KUNIĆ, *Mons Claudius*, čimbenik razgraničenja i susretanja panonskog istoka i zapada (uskoro u tisku).

42 Usp. DOMIĆ KUNIĆ 2003: 353 i bilj. 61.

nom autobiografskom djelu (*De vita sua*), koje također nije očuvano. Osim toga, spominje jedan njegov govor, »po tonu uzvišen i vrijedan najvećeg među građanima« (*oratio magnifica et maximo civium digna*), o tome da se sve slikarije i skulpture moraju proglasiti državnim dobrom (NH 35.26),⁴³ a na drugome mjestu i njegova *Sjećanja na edilsku službu* (*Commemoratio suae aedilitatis*), odakle je crpio podatke za gradnju *Aquae virginis* u Rimu (NH 36.121).

Marko Terencije Varon (116.–27. pr. Kr.) sljedeći je »domaći« izvor s Plinijeva popisa – što više, jedan od Plinijevih najvećih autoriteta od kojega ne samo da je crpio mnoštvo različitih podataka nego i u čije se temeljne postavke o moralizatorskoj ulozi pisane riječi ugledao.⁴⁴ Varon mu je izvorom za čak 27 knjiga (među njima i za sve četiri geografske), a citira ga i u šest knjiga za koje se ne nalazi na popisu autorâ; u 3. knjizi izrijeком ga spominje šest puta – u vezi s drevnom poviješću Hispanije (NH 3.8), s obalnim dijelom Italije (NH 3.45, 3.95, 3.101) i samom Italijom (NH 3.109), te s Naronskim konventom u Dalmaciji (NH 3.142). Varon je uživao glas jednog od najučjenijih Rimljana i najvećih znanstvenika, a k tomu je bio i najplodniji pisac latinskoga govornog kruga – autorom je 75 djela s područja različitih znanstvenih i književnih grana.⁴⁵ Do nas je dopro tek mali djelić tog golemog opusa: jedan čitav spis (*Res rusticae, Seoski poslovi*) i dio spisa *De lingua Latina* (*O latinskom jeziku*), te nekoliko ulomaka iz njegovih menipskih satira; nepovratno su, međutim, propale *Antiquitates rerum humanarum et divinarum* (*Božanske i ljudske starine*), najvažnije povijesno i antikvarsko djelo, glavni izvor mnogim naraštajima za poznavanje rimskih starina, te njegova enciklopedija *Disciplinae* (*Znanosti i umijeća*). Upravo iz ta dva kapitalna djela Plinije je crpio golem broj podataka i ugradio ih u tkivo svojeg *Prirodoslovlja*, no vrlo je vjerojatno čitao i drugo iz Varonova opusa. Teško je razlučiti odakle potječe koja informacija, jer je Varon u svako svoje djelo ubacivao različite korisne i zanimljive podatke, sudeći barem prema očuvanim fragmentima. Plinije izričito spominje njegove *Starine* (NH 13.87) i raspravu o poljodjelstvu (to jest *Seoske poslove*) koju »se osjetio potaknutim objaviti u 81. godini života« (NH 18.23), no u obzir bi mogli doći i drugi naslovi (poglavito sveobuhvatne *Znanosti i umijeća*), sudeći barem prema tematici podataka rasutih po čitavom *Prirodoslovlju*. Predlažem neke: *De lingua Latina*, odakle je mogao prikupiti etimološke podatke vezane uz astronomiju (NH 2.8) i Lusitaniju (NH 3.8), spis *De Pompeio* za informacije vezane uz Gneja Pompeja (NH 6.51–52, 7.81), te *periplus* odakle bi mogli potjecati opis italskog primorja (NH 3.45), dužina velikogrčke obale (NH 3.95), dimenzije obala Crnoga mora (NH 4.77–78), opis obale Hispanije (NH 4.115) i podatak o Meotidskom (Azovskom) jezeru (NH 6.38).⁴⁶ Informaciju o dalmatinskim sudbenim konventima Plinije je također možda pronašao kod Varona, iako je izvjesno da se u vezi s tom temom poslužio i službenim dokumentima;⁴⁷ Varona izričito navodi kao izvor informacije o broju zajednica uključenih u Naronski konvent (NH 3.142). Veliki je antikvar, naime, bio izvor prvoga reda za Dalmaciju kasnorepublikanskog vremena, budući da je, kao kvestor Gaja Koskonija, sudjelovao u delmatskom ratu 78.–76. pr. Kr. i osobno upoznao (barem) taj dio Ilirika.⁴⁸ No, osim očuvanog navoda o značajkama iliričkih žena (*Res rustica*, 2.10), nije poznato u koja je svoja djela uklopio ostale podatke o Dalmaciji. Vratimo se, međutim, *Prirodoslovlju*. Osim spomenutih Varonovih naslova, predložiti ću još nekoliko koji bi mogli ući u uži izbor za Plinijevu

43 Od govora danas je ostao samo naslov: *De tabulis signisque publicandis* (*O potrebi davanja na državnu uporabu slika i kipova*).

44 O Varonu: H. DAHLMANN, s. v., RE, Suppl. VI, 1935: 1172–1277; SALLMANN 1971; LEKSIKON 1996: 598–600.

45 Sv. Augustin za njega je rekao: »Napisao je koliko drugi ne bi stigao ni pročitati« (preuzeto od LISIČAR 1971: 396). Za popis Varonovih djela vidi: LEKSIKON 1996: 598–600.

46 Među Varonovim spisima, redom neočuvanim, postoji nekoliko naslova te tematike: *De ora maritima* (*O morskoj obali*), *De litoribus* (*O obalama*), *De aestuariis* (*O ušćima*), *Ephemeris navalis* (*Pomorski dnevnik*) te *Navales* (*Pomorstvo*) – usp. LEKSIKON 1996: 600.

47 Usp. VULIĆ 1961: 82; ČAČE 1989: 81.

48 Usp. WILKES 1977: 744; ČAČE 1997: 31. S. Badian, naprotiv, misli da je Varon u Iliriku bio već 84. pr. Kr. (S. BADIEN. *Waiting for Sulla*. JRD, 52/1962: 58 i d. – preuzeto iz spomenute literature).

enciklopediju (bez mogućnosti da svoj prijedlog osnažim i dokazima): *De gente populi Romani*, *De vita populi Romani*, *Res urbanae* i *Annales* (odakle bi mogli potjecati podaci vezani uz prošlost Rima), *Logistorici* (možda izvor za neka etimološka tumačenja), *De mensuris* (možda je odatle Varonova procjena vrijednosti atičkog talenta, NH 35.136), *De vita sua* (pretpostavljam da otuda potječe pregršt informacija o umjetničkim djelima u Rimu i o zbirci umjetnina u vlasništvu samoga Varona, NH 33.155, te na nekoliko mjesta u 35. i 36. knjizi).

Kao i Agripina karta, i zabilješke koje je ostavio **Oktavijan August** imale su više službeni nego geografski ili povijesni značaj, tako da idu u red zajedno s provincijalnim formulama, cenzorskim listama i statističkim popisima kojima se Plinije naširoko služi. August se spominje na popisu izvora za dvije geografske knjige (3. i 4. knjigu *Naturalis historiae*), a izričito se (triput) citira u prvoj od njih, i to u vezi sa svojom podjelom Italije na jedanaest regija. U sva tri navrata Plinije spominje njegovu *discriptionem*,⁴⁹ što bi, s obzirom na arhaičan oblik (*discriptio* umjesto uobičajenog *descriptio*),⁵⁰ lako upućivalo na naslov spisa – on bi glasio: *Discriptio Italiae totius in regiones undecim* i sastojao bi se od abecednog popisa gradova, po pojedinim regijama Italije. Augustova pisana ostavština danas se sastoji samo od njegova *Popisa djela* (*Index rerum gestarum*), očuvanog u obliku dvojezičnog natpisa na kamenim pločama s unutrašnje oplata augusteja iz galatijske Ankire, no znade se da je princeps bio sastavio i budućim naraštajima ostavio i memoare koji su mogli nositi jedan od, za tu književnu formu uobičajenih, naslova – *Zabilješke* (*Commentarii*) ili *De vita sua* (*O vlastitom životu*).⁵¹ I dok je *Popis djela* koncipiran preopćenito da bi Plinije iz njega mogao izvući konkretne podatke, memoari su u 13 knjiga zacijelo sadržavali sve relevantne informacije o zbivanjima u državi tijekom principata Oktavijana Augusta. Te memoare izrijeckom je spomenuo nešto kasniji povjesničar Apijan kao svoj glavni izvor za povijest iliričkog prostora⁵² – sudeći prema Apijanovu tekstu, Plinije je odatle preuzeo barem nekoliko informacija, kao što su, primjerice, popis etničkih zajednica u južnodalmatinskom primorju (NH 3.144; usp. Apijan, *Illyr.*, 4.16), geografski smještaj Panonije u odnosu na Dalmaciju (NH 3.147; usp. Apijan, *Illyr.*, 3.14, 4.22), a možda i neobičajeno detaljan opis Segestike/Siscije (NH 3.148; usp. Apijan, *Illyr.*, 4.22–24). Ovaj zadnji podatak mogao bi potjecati iz Oktavijanova opisa opsade Segestike tijekom iliričkog pohoda 35.–33. pr. Kr.⁵³ Osim svega toga, na dva mjesta u *Prirodoslovlju* spominje se Augustova djelatnost vezana uz hodološka istraživanja obale Sjevernoga mora (NH 2.167) i Istoka do Armenije (NH 6.141), što bi upućivalo na već spomenutu kartu svijeta Marka Vipsanija Agripe.⁵⁴

Sljedeći na popisu je **Publije Terencije Varon Atački** (1. st. pr. Kr.)⁵⁵ kojeg je Plinije uvrstio i u popise izvora ostalih geografskih knjiga, no nigdje ga u tekstu nije izričito citirao. Od njegova spjeva *Argonautae* (*Argonauti*) očuvan je tek jedan ulomak, a od drugog epa *Bellum Sequanicum*

49 (...) *divum Augustum* (...) *discriptionemque ab eo factam Italiae totius in regiones undecim* (NH 3.46); *ex discriptione Augusti* (NH 3.49, 3.62).

50 Teško da bi Plinije odjednom posegnuo za arhaičnim oblikom apelativa *descriptio* («opis») – za to ne vidim nikakvog razloga. Naprotiv, ukoliko je Augustov spis nosio takav naslov, onda je logično da ga je Plinije kao takvoga i prenio u tekst. Spomenuti spis datira se u vrijeme nakon pomicanja granice Italije s Rižane (*Formio*) na Rašu (*Arisia*) – usp. MARGETIĆ 1978–1979: 345.

51 Usp. LEKSIKON 1996: 92.

52 Τὰ μὲν δὴ πάλαι τοσαῦτα περὶ Ἰλλυριῶν καὶ Παίωνων ἔσχον εὔρειν ἐν δὲ τοῖς ὑπομνήμασι τοῦ δευτέρου Καίσαρος, τοῦ κληθέντος καὶ Σεβαστοῦ, παλαιότερον μὲν οὐδὲν οὐδ' ἐν τοῖσδε περὶ Παίωνων

εὔρῳν – »Toliko sam mogao doznati o ranijoj povijesti Ilira i Peonaca; čak ni u memoarima drugoga Cezara zvanog August nisam mogao naći nijedan raniji podatak o Peoncima« (*Illyrike*, 3.14).

53 Opširnije u: DOMIĆ KUNIĆ 2003: 85.

54 Postoji starije mišljenje da je August bio objavio vlastitu kartu, koncipiranu u obliku itinerara (JELIĆ 1898: 237). No, osim Cezarove karte, prve poznate rimske karte svijeta koju kasnoantički i ranosrednjovjekovni izvori nazivaju *cosmographia Iulii Caesaris*, spominje se još samo Agripin *orbis pictus* koji je, uostalom, bio naručen i izveden u Augustovo doba, pa prema tome posredno možda i nazvan Augustovom kartom. O tome vidi DOMIĆ KUNIĆ 2003: 351.

55 Usp. LEKSIKON 1996: 600.

(*Sekvanski rat*) samo jedan redak, pa je teško ustanoviti jesu li oni Pliniju poslužili kao izvor za podunavske zemlje i za Galiju; treće djelo, didaktička poema *Chorographia (Opis zemalja)*, spjevana prema nekom grčkom predlošku, mnogo je, međutim, vjerojatniji izvor podataka za geografske knjige. Pretpostavku ne možemo provjeriti, jer su očuvani tek neznatni ulomci. Varon Atački se na popisu izvora za 3. knjigu nalazi između božanskog Augusta (citiranog prvi put u *NH* 3.46) i Valerija Antijata (citiranoga u *NH* 3.70), a s obzirom na to da redosljed izvora na popisu poštuje redosljed njihova pojavljivanja u samome tekstu, (prvi) podatak preuzet od spomenutog rimskog epičara nalazi se negdje između ta dva poglavlja i tiče se Ligurije, Lacija ili Kampanije. Za prepoznavanje ostalih od njega preuzetih informacija nema nikakvoga ključa.

Njegov suvremenik **Valerije Antijat**, mlađi analist, sljedeće je ime na Plinijevu popisu.⁵⁶ Njegovi *Annales*,⁵⁷ opsežno djelo u 75 knjiga, priskrbili su mu etiketu najčešće čitanog povjesničara u antici, uz Tita Livija kojemu je bio i jednim od izvora; danas je ostalo tek nešto ulomaka. O Antijatu se znade tek ponešto – Velej Paterkul nas obavješćuje da je *vetustior Sisenna fuit Coelius, aequalis Sisenae Rutilius Claudiusque Quadrigarius et Valerius Antias* (»Stariji od Sisene bio Celije, a Sisenini suvremenici su Rutilije i Klaudije Kvadrigarije, te Valerije Antijat«, 2.9,4), a Fronton da su *historiam quoque scripsere Sallustius structe, Pictor incondite, Claudius lepide, Antias invenuste, Sisenna longinque* (»Povijest su pisali i Salustije sažeto, Piktora neumjetno, Klaudije dosjetljivo, Antijat neljupko, Sisena opširno«, *Epistula ad Verum imperatorem*, 1.1). Plinije je u njegovu djelu pronašao građu za čak osam knjiga različite tematike, citirajući ga po jedanput u četiri od njih; za 3. knjigu preuzeo je podatak o Tarkvinijevu osvajanju Lacija (*NH* 3.70).⁵⁸

Nešto mlađi filolog i antikvar **Gaj Julije Higini** (s prijelaza erâ),⁵⁹ učenik Aleksandra Polihistora i ravnatelj palatinske knjižnice, u svojem je bogatom opusu zacijelo imao Pliniju ponuditi mnogo toga zanimljivoga – izvor je za čak 16 knjiga (od toga i za sve četiri geografske). Nažalost, od njegovih spisa raznorodne tematike⁶⁰ očuvani su neznatni ulomci, a Plinije ga izravno citira samo u vezi s poljodjelskim temama, pa je nemoguće u geografskim knjigama *Naturalis historiae* prepoznati podatke koje je od njega preuzeo. S obzirom na poznati naslov jednog njegova djela – *De origine et situ urbium Italicarum (O podrijetlu i smještaju italskih gradova)* – izvjesno je barem da je riječ o povijesti i geografiji Italije, o temi koju je Plinije obradio u 3. knjizi; doista je teško domisliti se kakvi su se i koji podaci našli u ostalim geografskim knjigama – naslovi Higinih djela u tome pogledu nisu nam ni od kakve pomoći.

Plinijev suvremenik **Lucije Antistije Veter** (*cos.* 55.), legat u Gornjoj Germaniji i prokonzul Azije,⁶¹ izvor je nekih podataka za sve četiri geografske knjige *Prirodoslovlja*. Plinije ga, međutim, ne navodi izričito u tekstu,⁶² a njegov opus inače nije poznat, no zahvaljujući upravo činjenici da je

56 H. VOLKMANN, *s. v.*, br. 98, RE VII A2, 1948: 2313–2340; LEKSIKON 1996: 595.

57 *Anali* su se nazivali i alternativnim imenom – *Historia* (usp. A. Gelijske, *Noctes Atticae*, 3.8, 6.9, 7.7).

58 U 13. knjizi *Prirodoslovlja* Plinije je dao dragocjenu informaciju o sadržaju nekih knjiga *Anala* – spominje, naime, da se u 2. knjizi govori o 12 svezaka *Pontificales (O svećenstvu)* na latinskom i isto toliko na grčkom, koji su sadržavali filozofske doktrine (*praecepta philosophiae*), te da se u 3. knjizi spominje odluka senata da se ti svesci spale (*NH* 13.87).

59 E. DIEHL, *s. v.*, br. 278, RE X.1, 1918: 628–636; LEKSIKON 1996: 276–277. S njime je možda istovjetan Higini Mitograf, pod čijim je imenom očuvan mitološki pri-

ručnik koji je sadržavao genealogiju bogova i mitološke pripovijesti (usp. KATIČIĆ 1995: 290).

60 Sudeći po naslovima njegovih spisa, zanimao se za filologiju, geografiju, povijest, religiju, starine i poljoprivredu.

61 P. v. ROHDEN, *s. v.*, br. 53, RE I.2, 1894: 2559–2560; LEKSIKON 1996: 45. Antistija spominje Tacit kao konzula (*Annales*, 13.11), legata u Gornjoj Germaniji (*Ann.*, 13.53) i kao prokonzula Azije (*Ann.*, 16.10).

62 Antistije Veter na popisu izvora nalazi se između Julija Higina i Pomponija Mele; nijednoga od te trojice Plinije nije izravno citirao u 3. knjizi (kao ni Kuriona Starijeg koji se spominje nakon Mele), pa je doista nemoguće pokušati ustanoviti koja informacija između zadnjih citata (Va-

poslužio kao izvor za Plinijevu geografiju zaključuje se da je napisao kakav geografsko-povijesni spis. Mnogi su, naime, legati iza sebe ostavili komentare u kojima su saželi svoja vojna i osobna iskustva vezana uz područje u kome su službovali.⁶³ Ako je tako, onda bi Antistijevo izvješće sadržavalo informacije o germanskim i azijskim zemljama, pa nije jasno zašto se spominje i kao izvor za 3. knjigu koja ne pokriva te prostore. Situacija se, međutim, mijenja, ukoliko ima pravo K. G. Sallmann koji mu pripisuje jednu korografiju.⁶⁴

Korografiju je napisao i malo stariji njihov suvremenik, geograf **Pomponije Mela**,⁶⁵ koji se pojavljuje kao izvor za sve četiri geografske knjige, te za još četiri druge koje se bave zoologijom i botanikom. Njegov spis *Chorographia (Opis zemalja)* smatra se najstarijim rimskim geografskim djelom, sastavljenim na temeljima stručne helenističke literature kojoj je predstavnik Posidonije. Autor je, prema vlastitim riječima, ondje opisao *oras omnium et litora ut intra extraque sunt* (»primorje i obalu svih zemalja koje su unutra i izvan«, 1.2), s time da se puno bolje snašao pri opisu priobalnih krajeva nego onih u unutrašnjosti. Osim geografskih podataka, Mela je u svoje djelo uklopio i mnoštvo informacija o podneblju, običajima stanovnika, mitološkom nasljeđu i povijesnim događajima. Iako nije poimence spomenut u Plinijevim geografskim knjigama, ipak se, barem u slučaju Ilirika (koji nas ovdje zanima), naslućuju dijelovi možda preuzeti iz njegove *Korografije*;⁶⁶ no, jednako tako moglo bi biti da su se i Plinije i Mela poslužili istim izvorima, to jest starijom grčkom literaturom koja obiluje izvješćima u obliku peripla.⁶⁷ Melin je spis, naime, učena kompilacija, sažeti zemljopisni kompendij koji se (barem za primorske krajeve) temelji na helenističkim geografskim spoznajama;⁶⁸ primjerice, podatak o Poli kao o izvorno kolhidskom naselju (*NH* 3.129; Mela, 2.57) možda potječe iz zajedničkog predloška preuzetog od Kalimaha, a spomen »*pravih Ilira*« (*Illyrii proprie dicti*) (*NH* 3.144; Mela, 2.56) od Hekateja.⁶⁹

U tekstu *Naturalis historiae* ne spominje se ni **Gaj Skribonije Kurion Stariji** (*cos.* 76. pr. Kr.),⁷⁰ kojeg je Plinije uvrstio u popis izvora za 3. knjigu pod imenom Kurion Otac. Bio je to vrlo sposoban ratnik (Amijan Marcelin naziva ga *acerrimus dux*, vrlo smionim vojskovođom, 29.5,22) čije je najveće postignuće bilo što je prvi od rimskih vojskovođa dopro do Dunava – događaj vrijedan pozornosti rimskih povjesničara.⁷¹ U četiri godine što ih je u svojstvu zapovjednika makedonskih legija bio proveo na Balkanu (između 76. i 72. pr. Kr.), porazio je Dardance i prodro u Podunavlje, ne usudivši se ipak sukobiti s Dačanima, o čemu svjedoči Anej Flor: *Curio Dacia tenus venit, sed tenebras saltuum expavit* (»Kurion je došao sve do Dakije, ali se preplašio mračnih šuma«, *Epitome ex T. Livio*, 1.39,6). Iz svega rečenoga izvjesno je da je Kurion Stariji bio vrhunski autoritet za

lerije Antijat, *NH* 3.70) i prvog sljedećeg (Celije Antipater, *NH* 3.132) pripada upravo njemu. Plinije, doduše, spominje Antistija Vetera, ali u posve drugom kontekstu – kao vlasnika nekadašnjeg Ciceronova ljetnikovca u Napuljskom zaljevu (*NH* 31.7–8).

63 Pomišlja se, dakako, i na »službenu« vrstu izvora podataka, a to su izvješća senatu koje je svaki vojni zapovjednik bio dužan podnijeti nakon obavljena posla. Upada u oči jedna činjenica: tri (od četiri) Pliniju suvremena izvora vojni su zapovjednici koji su zacijelo iza sebe ostavili službena izvješća, bilo u »sirovom« obliku ili pak prerađena u spise geografske ili povijesne naravi. To su Kvint Kornelije Valerijan (Klaudijevo doba), Lucije Antistije Veter (Neronovo doba) i Gaj Licinije Mucijan (Vespazijanov suvremenik).

64 SALLMANN 1971: 40, bilj. 15.

65 F. GISINGER, s. v., br. 104, RE XXI.2, 1952: 2360–2411; LEKSIKON 1996: 409–410; DETLEFSEN 1908.

66 Plinije, izgleda, slijedi Melin opis obale, ali po nešto drugačijoj shemi (za razlike usp. THOMSON 1948: 227; KATIČIĆ 1995: 26; za sličnosti: SUIĆ 1976: 190; DOMIĆ KUNIĆ 2003: 348, bilj. 45).

67 Usp. SUIĆ 1976: 190.

68 KATIČIĆ 1995: 20, 278–279.

69 Za Polu usp. KATIČIĆ 1995: 81; za »prave« Ilire: SUIĆ 1955: 137–138, 146 (Katičić, nasuprot, izvorni podatak o Ilirima pripisuje Varonu, KATIČIĆ 1964: 94).

70 F. MÜNZER, s. v., br. 10, RE II A1, 1921: 862–867.

71 Odjek toga događaja očuvao se i u povijesnim sažecima kasnoantičkih pisaca; usp. Rufije Fest, *Brev.*, 7.5; Eutropije, 6.2,2; Orosije, 5.23,20; Jordan, *Rom.*, 216. O Kurionovim vojnim postignućima usp. MÓCSY 1974: 17–18; DOMIĆ KUNIĆ 2003: 129.

poznavanje područja između rimske Makedonije i donjeg toka Dunava – tim izvjesnije, što se kao izvor spominje samo za 3. knjigu koja, između ostaloga, obrađuje i Meziju. Kao i u slučaju Antistija Vetera, pomišljam na nekakve memoare ili na izvješće senatu, odakle je Plinije mogao preuzeti dotične podatke.

Dva sljedeća imena s Plinijeva popisa tiču se poglavito starije rimske povijesti. Prvi od njih je **Lucije Celije Antipater** (2. st. pr. Kr.),⁷² pravnik, govornik i povjesničar-analist, autor prve rimske povijesne monografije pod naslovom *Bellum Punicum* (*Punski rat*). Riječ je o II. punskom ratu i istovremenoj povijesti Rima koju je, sudeći po svjedočanstvima iz antike, opisao na dosjetljiv i živ način; Ciceron i Fronton hvale njegov stil, a Valerije Maksim smatra ga pouzdanim povjesničarom.⁷³ Plinije ga citira u sve tri knjige za koje mu je poslužio i kao izvor (2., 3. i 31.), dodavši jedan citat i u 8. knjizi. Osim jednog Celiju suvremenog podatka o oplovljavanju Zemlje (*NH* 2.170), ostala tri navoda bez sumnje su preuzeta iz njegovog povijesnog djela; u 3. knjizi riječ je o dužini alpskog lanca (*NH* 3.132).

Drugi od spomenutih pisaca starije povijesti je **Lucije Aruncije** (*cos.* 22. pr. Kr.),⁷⁴ autor još jednog *Bellum Punicum*. Kako Tacit kaže, »uzdigao se do najviših časti neporočnim životom i nesebičnom rječitošću« (*Ann.*, 11.6), a tome se priklanjaju i Velej Paterkul koji kaže da je bio »poznat po starinskom dostojanstvu« (2.86) i Seneka koji ga smatra »čovjekom rijetke čestitosti« (*Epist.*, 114.17).⁷⁵ Plinije se njegovim povijesnim djelom poslužio za tri od ukupno četiri geografske knjige (3., 5. i 6.), no ne citira ga izravno u tekstu.

Slijedi **Statije Sebos** (1. st. pr. Kr.?),⁷⁶ prirodosnanstvenik i geograf poznat samo zahvaljujući tome što se spominje u *Prirodoslovlju*. Iza sebe je ostavio, sudeći po vrsti informacija koje je Plinije od njega preuzeo, *periplus* afričke (i azijske?) obale koju je poznao iz neposrednog iskustva – iako naveden kao izvor za tri geografske knjige (3., 5. i 6.), citira se samo u posljednjoj, i to tri puta, u vezi s duljinom plovidbe duž afričke obale i s otocima koji leže uz nju (*NH* 6.183, 6.201, 6.202). Statijev je spis očigledno sadržavao i paradoksoografske podatke, tako drage Pliniju – otuda i podatak o crvima izvanredne snage koji žive u rijeci Gangesu (*NH* 9.46).

Gaj Licinije Mucijan, Plinijev suvremenik i najmlađi njegov izvor,⁷⁷ političar i pisac, autor je danas izgubljenog paradoksoografskog spisa (uvjetno nazvanog *Admiranda* ili *Čudesne stvari*) iz kojega je Plinije obilato crpio – izvorom mu je za čak 17 knjiga (između ostaloga i za sve četiri geografske), a spominje se i u šest drugih na čijim ga popisima autora nema. Stranice Tacitove *Historije* pune su informacija o njegovu značaju i djelovanju; Tacit o njemu ima podijeljeno mišljenje: »Mješavina raspuštenosti i radinosti, ljubaznosti i drskosti, dobra i zla; prekomjerne naslade u besposlici, velike hrabrosti u svakom vojnom pohodu«.⁷⁸ Plinije ga često spominje kao »triput konzula«, te kao »donedavnog namjesnika Likije«, smatrajući ga i najvećim poznavateljem ostriga. Nje-

72 P. GENSEL, s. u., br. 7, RE IV.1, 1900: 185–194; LEKSIKON 1996: 43.

73 (...) *addidit historiae maiorem sonum vocis* (»u povijesno djelo unio je veličanstven prizvuk«, Ciceron, *De oratore*, 2.54); *historiam (scripsit) verbis singulis* (»povijest je opisao jedinstvenim riječima«, Fronton, *Ad Verum*, 1); *certus historiae Romanae auctor* (»pouzdan pisac rimske povijesti«, Valerije Maksim, 1.7.6).

74 P. v. ROHDEN, s. u., br. 7, RE II.1, 1895: 1262; LEKSIKON 1996: 83.

75 (...) *ad suma proventus incorrupta vita et facundia* (Tacit); *vir rarae frugalitatis* (Seneka); *prisca gravitate celeberrimus* (Velej Paterkul).

76 A. KLOTZ, s. u., br. 3, RE II A1, 1921: 966–968; SALLMANN 1971: 42; LEKSIKON 1996: 547. Prema Klotzu, Sebos je možda pisao tijekom Tiberijeve i Kaliguline vladavine.

77 A. KAPPELMACHER, s. u., br. 116a, RE XIII.1, 1926: 436–443; LEKSIKON 1996: 382–383.

78 *Luxuria industria, comitate adrogantia, malis bonisque artibus mixtus: nimiae voluptates, cum vacaret; quotiens expediterat, magnae virtutes* (*Historiae*, 1.10).

govu spisateljsku djelatnost spominje Tacit: »*Ne znam jesu li u vaše ruke došli oni stari zapisi kojih još uvijek ima u knjižnicama starinarâ i koje osobito Mucijan sažima; već su sastavljeni i izdani u jedanaest, čini mi se, knjiga Dokumenata i tri Pisama*«. ⁷⁹ Ispod Mucijanova pera možda je izašla i kakva korografija, periegeza ili *periplus*, jer su u *Prirodoslovlju* prilično česte informacije karakteristične za takve spise. U 3. pak knjizi citira se samo jednom, i to u vezi s Pomptinskom močvarom u Laciju (*NH* 3.59).

O sljedećem izvoru, **Fabriciju Tusku**, ⁸⁰ ne zna se ništa. S obzirom na činjenicu da ga je Plinije uvrstio u popise triju geografskih knjiga (3., 4. i 6.), pretpostavljam da je autor nekoga geografskog (ili možda povijesnog) spisa. To, nažalost, ne možemo potvrditi, jer u tekstu nema njegovih citata. Plinijev izvor za 3. i 4. knjigu, **Lucije Atej Pretekstat** (1. st. pr. Kr.), ⁸¹ gramatičar i retor, pisac jednog povijesnog djela, prijatelj Salustijev i Polionov, poznat je zahvaljujući Suetonijevu svjedočanstvu. ⁸² Ovaj kaže da se je sam prozvao Filologom (*Philologus ab semet nominatus* – tako ga naziva i Plinije, u popisu izvora za 4. knjigu), te da je bio »*retor među gramatičarima i gramatičar među retorima*« (*inter grammaticos rhetor, inter rhetores grammaticus*), a daje i njegovu bibliografiju od koje su nam osobito zanimljiva tri naslova. To su zbirka arhaizama (*Antiqua verba et figurae*), velika svaštara *Hyle* ili *Miscellanea* u čak 800 knjiga (Suetonije to djelo naziva *Commentarii* i kaže da sadržava podatke *omnis generis*), te *Breviarium rerum omnium Romanorum* (*Pregled čitave rimske povijesti*) koje je, prema Suetonijevu svjedočanstvu, sastavio za Salustija, da si ovaj »*iz njega odabere što želi*«. Iz ta tri djela Plinije je mogao prikupiti dosta zanimljivosti, što ne možemo osnažiti dokazima, jer ga ne citira nigdje u tekstu.

Opus pravnikâ i političara **Gaja Ateja Kapitona** (s prijelaza erâ) ⁸³ imao je poglavito pravni značaj; tako i njegovo glavno djelo *Coniectanea* (*Zbirka*), sudeći barem prema citatima raštrkanim u *Noctes Atticae* Aula Gelija. No, prema drugom svjedočanstvu, to je »*zbirka koja, iako se čini da se čitava odnosi na pravo, ipak toliko toga drugoga obrađuje u svrhu objašnjavanja prava, da, gledajući zasebno, jednako odiše jezikoslovljem kao i pravnom vještinom*«. ⁸⁴ Nije jasno je li se Plinije poslužio tim djelom ili Kapitonovim *Pismima* (*Epistulae*), ili pak objema knjigama – podaci koje je uklopio u dvije geografske (3. i 4.), dvije botaničke (14. i 15.) i jednu knjigu o poljodjelstvu (18.) mogli bi potjecati iz oba ta izvora. Izvjesna su samo dva, izravno citirana: jedan se tiče začimljanja vina (*NH* 14.93), a drugi pekarâ i mlinarâ (*NH* 18.108).

Marko Verije Flak (također s prijelaza erâ), ⁸⁵ jedan od najutjecajnijih filologa svoga vremena, po uzoru na Varona napisao je, između ostaloga, paradoksoografsko djelo *Spomena vrijedne stvari* (*Res memoria dignae*), puno različitih starinarskih i drugih zanimljivosti. U istom tonu sastavio je i antikvarsko djelo *Saturnus*, te svestrane *Faste* koji su sadržavali antikvarske, religijske i druge podatke. ⁸⁶ Osim toga, i njegove *Res Etruscae* (*Etrušćanske starine*) bile su vjerojatno koncipirane kao

⁷⁹ *Nescio an venerint in manus vestras haec vetera, quae et in antiquariorum bibliothecis adhuc manent et cum maxime a Muciano contrahuntur ac iam undecim, ut opinor, Actorum libris et tribus Epistularum composita et edita sunt* (*Dialogus*, 37.2).

⁸⁰ A. STEIN, s. v., br. 13, RE VI.2, 1909: 1938 (ovdje se tek spominje kao jedan od Plinijevih izvora).

⁸¹ G. GOETZ, s. v., br. 11, RE II.2, 1896: 1910–1911; LEKSIKON 1996: 88.

⁸² To se svjedočanstvo nalazi u Suetonijevom spisu *De grammaticis et rhetoribus*, 10.

⁸³ P. JÖRS, s. v., br. 8, RE II.2, 1896: 1904–1910; LEKSIKON 1996: 88.

⁸⁴ *Coniectaneorum libri, qui, etsi ad ius videntur omnes pertinuisse, tamen iuris explicandi causa talia quoque tractarunt, quae per se spectata non minus grammaticum sapiant quam iuris peritum* (Ritschl, *Parerga* 1.373, preuzeto iz RE II.2, 1896., st. 1905).

⁸⁵ A. DIHLE, s. v., br. 2, RE VIII A2, 1958: 1636–1645; LEKSIKON 1996: 603. Kratak Flakov životopis dao je Suetonije u spisu *De grammaticis et rhetoribus*, 17.

⁸⁶ Suetonije spominje Flakov kip u Prenesti, *in superiore fori parte circa hemicyclium in quo fastos a se ordinatos et marmoreo parieti incisos publicarat* (»u gornjem dijelu trga, kod polukruga, na kojem je izložio faste koje je uredio i na mramorni zid uklesao«, *De gramm.*, 17). Spomenuti fasti ondje su doista i nađeni (CIL I², str. 230 i d.).

starinarsko djelo, a i rječnik rijetkih riječi, pod naslovom *De verborum significatu* (*O značenju riječi*), bio je popraćen etimološkim i starinarskim tumačenjem. Svi su ti naslovi više nego vjerojatan izvor podataka za Plinija koji ga je uvrstio u popise autorâ za čak osam knjiga, smatrajući da ovaj »citira vjerodostojne pisce« (*auctores ponit, quibus credat*, NH 28.18). Svih sedam citata u tekstu tiče se raznih zanimljivih pojedinosti vezanih uz stariju rimsku povijest.

Lucije Kalpurnije Pison Frugi (*cos.* 133. pr. Kr.)⁸⁷ izvor je za 15 knjiga *Naturalis historiae* od čega, kao i Flak, samo za prvu od četiri geografske knjige. Taj bivši cenzor, kako ga titulira Plinije (NH 13.87), autor je jednih anala koji su pokrivali vrijeme od Enejina dolaska u Italiju do 146. pr. Kr. Iako Ciceron tvrdi da su *sane exiliter scripti* (»doista slabo napisani«, *Brutus*, 106), drugi su bili suprotnog mišljenja – Plinije ga smatra vrlo pouzdanim piscem (*gravis auctor*, NH 2.140), a Aulo Gelijske hvali njegov stil ustvrdivši da je građa koju Pison donosi »jasno i profinjeno izložena« (*pure et venuste narrata*, *Noct. Att.*, 7.9), te da se odlikuje »vrlo ugodnim pripovijedanjem i riječima« (*historiae et orationis lepidissimae*, *Noct. Att.*, *Praefatio*, 9) i »vrlo jednostavnom dražesti glede teme i stila« (*simplicissima suavitate et rei et orationis*, *Noct. Att.*, 11.14). Nije posve jasno kako su ti anali bili naslovljeni – Plinije spominje *Anale* (NH 2.140, 28.14) i *Komentare* (NH 13.87), Aulo Gelijske (na više mjesta) samo *Anale*, dok se kod Priscijana može naći i treća inačica naslova – *Historiae*.⁸⁸ Iz toga djela Plinije je preuzeo različite zanimljivosti vezane uz stariju povijest Rima; za 3. knjigu to je, primjerice, podatak o uništenju jednoga cisalpinskoga grada (NH 3.131).

Gnej Gelijske (2. st. pr. Kr.), povjesničar i analist,⁸⁹ sljedeći je izvor za 3. knjigu *Prirodoslovlja*. Plinije ga na tome popisu naziva *Gellianus*, a na onome za 7. knjigu pravim njegovim imenom. I on je autor jednih *Anala* koji su, kao i Pisonovi, obuhvaćali rimsku povijest do 146. pr. Kr. To je opsežno djelo, od kojeg su ostali samo neznatni fragmenti, bilo zanimljivo antikvarima (citiraju ga Varon, Gelijske, Makrobije, Censorin i drugi); Plinije je u njemu našao podatke vezane uz različite novotarije (NH 7.192–198) i uz stariju povijest Samnija (NH 3.108).

Posljednji na popisu »domaćih« autora je **Kvint Kornelije Valerijan**, sakupljač neobičnih vijesti i pojava, autor zooloških i botaničkih spisa anegdotalnog karaktera i konjički zapovjednik u Trakiji.⁹⁰ Spomen njemu suvremenog događaja vezanog uz pojavu ptice feniksa u Rimu (36. godine) datira ga u doba ranog principata. Plinije se njegovim djelom, za koje se nagađa da je bilo naslovljeno *Res memoria dignae* (*Spomena vrijedne stvari*), poslužio kao izvorom za dvije knjige zoološke (8. i 10.) i dvije botaničke tematike (14. i 15.); citat iz 3. knjige odnosi se pak na stariju povijest Picena (NH 3.108), pa nije izvjesno je li spomenuto djelo sadržavalo i podatke drugačije (povijesne?) naravi, ili je riječ o nekom drugom, nama nepoznatom, spisu.

Artemidor iz Efeza, (2./1. st. pr. Kr.), veliki autoritet na polju geografije,⁹¹ stoji na čelu popisa »stranih« izvora za 3. knjigu *Prirodoslovlja*. Pliniju je poslužio poglavito kao izvor za istočnu polovicu Carstva, te za opće geografske podatke. Njegovi se podaci smatraju vjerodostojnima, budući da je, po Strabonovu i Mucijanovu svjedočanstvu, sâm obišao Italiju, Hispaniju, Egipat i granične zemlje, te dio obale Atlantskog oceana i možda obale Sredozemnog mora, pritom se konsultirajući s autoritetima kao što su Timosten, Eratosten, Polibije, Agatarhid i drugi, koje citira i Plinije. Od Artemidorovih djela, Plinije se zacijelo poslužio sa 11 knjiga *Γεωγραφούμενα* (*Geografski zapisi*),

87 C. CICHORIUS, *s. v.*, br. 96, RE III.1, 1897: 1392–1395; LEKSIKON 1996: 330.

88 Priscijan, *frg.* 17; svi fragmenti spomenuti uz Pisonovo ime odnose se na ulomke njegovih anala, skupljenih kod PETER, *Hist. Rom. rel.* p. CLXXXVIII ff., CXIC–CXXXVII (preuzeto iz RE III.1, 1897: 1395).

89 F. MÜNZER, *s. v.*, br. 4, RE VII.1, 1910: 998–1000; LEKSIKON 1996: 239.

90 R. HANSLIK, *s. v.*, br. 4, RE VII A2, 1948: 2285; LEKSIKON 1996: 357. Za njegovu vojničku karijeru vidi CIL II 2079 i 3272 (oba iz Hispanije).

91 H. BERGER, *s. v.*, br. 27, RE II.1, 1895: 1329–1330; LEKSIKON 1996: 82.

opsežnog i dugo korištenog djela o čitavoj ekumeni, te periplom unutrašnjih mora, koji je možda bio dio spomenute monografije i koji je sadržavao fizičke i povijesno-političke informacije o pojedinim priobalnim zemljama. Plinije se koristi njime kao izvorom za sve četiri geografske knjige i citira ga dvaput u 4., četiri puta u 5. i čak šest puta u 6. knjizi, ostavivši samo 3. knjigu bez njegovih navoda.

Kornelije Aleksandar Polihistor (1. st. pr. Kr.),⁹² gramatičar iz Mileta, rimski zarobljenik i Sulin oslobođenik, ostavio je iza sebe povelik opus povijesne, geografske, filozofske i paradokso-grafske tematike, koji mu je priskrbio laskavi nadimak – prema Suetonijevom svjedočanstvu, »*nje-ga su zbog poznavanja starine mnogi zvali Polihistorom, neki pak Historijom*«. ⁹³ Zahvaljujući mno- štvu podataka koje je iz njegovih djela preuzeo i u svoj leksikon uklopio Stefan Bizantinac, može se steći prilično dobra slika o temama koje su ga zanimale. Plinije je od njega preuzeo, koliko znamo zahvaljujući izravnim citatima, podatke o dugovječnosti kod ljudi (NH 7.155), o biserju (NH 9.115) i o piramidama (NH 36.79). Ovaj prvi za nas je zanimljiv stoga što je riječ o Iliru Dandonu; zahvaljujući svjedočanstvu Plinijeva suvremenika Valerija Maksima,⁹⁴ izvjesno je da je tu informa- ciju Plinije pronašao u jednom od Aleksandrovih geografskih spisa, Περὶ Ἰλλυρίας (*O Iliriji*). Naslovi ostalih spisa⁹⁵ bili su mu, pretpostavljam, zanimljivi za geografske knjige *Prirodoslovlja* (Aleksandar je, naime, izvor za sve četiri), no nedostaju citati.

O Atenjaninu **Tukididu** (5./4. st. pr. Kr.),⁹⁶ sljedećem izvoru, nije potrebno mnogo govoriti – dovoljno je podsjetiti se da je riječ o jednom od klasika grčke književnosti. Ako se Herodota naziva ocem povijesti, onda Tukididu treba nadjenuti naslov osnivača povijesne znanosti, zahvaljujući njegovu povijesnom djelu *Ἐυγγραφή περὶ τοῦ πολέμου τῶν Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων* (*Zapis o ratu Peloponežana i Atenjana*) koje znači prekid s uvriježenim običajem uplitanja mitolo- gije u povijesna zbivanja. Djelo ima tim veću težinu što je Tukidid bio sudionikom spomenutog rata; istina, nije se proslavio kao vojskovođa, no reputacija povijesnog autoriteta ipak nije bila naru- šena činjenicom da je zbog neuspjeha u ratu bio prognan iz Atene. O tome Plinije: »*Tukidida su kao vojskovođu Atenjani poslali u progonstvo, a kao povjesničara pozvali natrag, osudivši njegovu hrabrost ali diveći se njegovoj rječitosti*«. ⁹⁷ Tukididovo povijesno djelo poslužilo je Pliniju kao iz- vor nekih podataka za prve dvije geografske knjige – u 3. knjizi to je staro ime Sicilije (NH 3.86), dok u 4. knjizi nema citata, no sudeći prema tematici (ovdje je, naime, obrađena Grčka) zacijelo je mnogo štošta preuzeo od njega.

Teofrast iz lezboskog Eresa (4./3. st. pr. Kr.),⁹⁸ Aristotelov učenik i nasljednik, zanimao se za sva područja prirodoznanstvene discipline (fiziku, astronomiju, meteorologiju, mineralogiju, botaniku, zoologiju, medicinu), te za logiku, metafiziku, psihologiju, politiku, ekonomiju, poetiku i retoriku. Od njegova golemog opusa očuvana su, međutim, samo dva botanička spisa i neznatni ulomci dvaju velikih filozofskih djela.⁹⁹ Plinije mu se divi kao čovjeku »*kojemu je velika rječitost*

92 E. SCHWARTZ, s. v., br. 88, RE I.2, 1894: 1449–1452; LEKSIKON 1996: 16.

93 (...) *quem propter antiquitatis notitiam Polyhystorem multi, quidam Historiam vocabant* (*De gramm.*, 20). Suetonije nas usput obavješćuje da je Gaj Julije Higin, već spomenuti Plinijev izvor, bio njegovim učenicom i nasljedovateljem.

94 *Alexander vero in eo volumine, quod de Illyrico tractu composuit, adfirmat Dandonem quendam ad quingentesimum usque annum nulla ex parte senescentem processisse* (»Aleksandar u onome spisu, koji je sastavio o ilirskoj obali, potvrđuje da je neki Dandon doživio 500 godina ništa ne ostarivši«, 8.13.7).

95 Ti su naslovi pobrojani u LEKSIKON 1996: 16 i, osim spisa Περὶ Ῥώμης (*O Rimu*) i Περὶ Ἐυξεινοῦ πόντου (*O Crnom moru*), tiču se istočnog dijela rimske ekumene.

96 O. LUSCHNAT, s. v., RE, Suppl. XII, 1970: 1085–1354; LEKSIKON 1996: 590.

97 *Thucydiden imperatorem Athenienses in exilium egere, rerum conditorem revocavere, eloquentiam mirati cuius virtutem damnaverant* (NH 7.111).

98 O. REGENBOGEN, s. v., br. 3, RE, Suppl. VII, 1940: 1354–1562; LEKSIKON 1996: 568–571.

99 Popis Teofrastovih djela usp. u LEKSIKON 1996: 568–571.

priskrbila naslov božanski« i naziva ga »velikom autoritetom«, »jednim od najslavnijih grčkih pisaca«;¹⁰⁰ crpeći iz njegova opusa građu za čak 26 knjiga (od geografskih samo u 3.) i vrlo ga često citirajući, osobito u knjigama posvećenima botanici i mineralogiji, za koje se poglavito poslužio spisima *Περὶ φυτῶν ἱστορίας* (*O istraživanju biljaka*) i *Περὶ λίθων* (*O kamenju*), a spominje i Teofrastovo djelo o cvjetnim vijencima.¹⁰¹ Informacije o nekim izumima Plinije je možda pronašao u spisu *Περὶ εὐρημάτων* (*O pronalascima*), podatke vezane uz zoologiju u jednom od šest spisa posvećenih toj temi, a medicinske upute u nekoliko drugih spisa čiji bi naslovi upućivali na tu tematiku. U 3. knjizi Plinije spominje Teofrasta kao »prvog stranog autora koji je nešto brižljivije pisao o Rimljanima, jer je Teopomp, prije kojega ih nitko nije spomenuo, govorio samo o zauzeću Rima od strane Gala, dok je Klitarh, njemu najbliži, samo spomenuo poslanstvo upućeno Aleksandru«;¹⁰² te su riječi uvod za spomen Teofrastove informacije o Cercejskim otocima uz Lacij i ujedno jedini spomen Teofrasta u geografskim knjigama.

Geografa **Publija Terencija Isidora** iz mezopotamskog Haraksa (s prijelaza erâ)¹⁰³ Marcijan iz Herakleje stavio je o bok starim autoritetima kao što su Timosten, Eratosten i Piteja, ubrojivši ga među najvažnije autore periplâ. Njegov *Περὶ πλους τῆς οἰκουμένης* (*Plovidba uz obale svijeta*), od kojeg je ostalo 14 kratkih fragmenata,¹⁰⁴ izvor je za sve četiri Plinijeve geografske knjige, no izričito se spominje samo u 4. i 5., većinom u vezi s grčkom obalom i otocima. Osim u geografskim knjigama, Isidorovi su podaci sadržani i u geografskom pregledu poznatog svijeta, sadržanom u 2. knjizi *Prirodoslovlja* – riječ je o dimenzijama ekumene (*NH* 2.242–246). Plinije o Isidoru kaže: »Nije mi promaknulo da je Haraks bilo rodno mjesto Dionisija, najsuvremenijeg pisca o geografiji svijeta, kojeg je božanski August bio poslao naprijed na Istok da napiše potpuno izvješće o njemu, dok se carev stariji sin spremao krenuti u Armeniju da preuzme zapovjedništvo protiv Parta i Arapa«¹⁰⁵ – rezultat tog hodološkog istraživanja možda je jedan od Isidorovih geografskih spisa (*Παρθίας περιηγητικόν* – *Vodič po Partiji*, ili *Σταθμοὶ Παρθικοί*, *Partske postaje*). Uz starijeg Artemidora, Isidor je zacijelo Plinijev glavni izvor za istočnu polovicu ekumene.

Teopomp s Hija (4. st. pr. Kr.),¹⁰⁶ povjesničar bogata opusa, jedan je od najstarijih Plinijevih izvora. Fronton o njemu kaže da je »najučeniji među Grcima« (*apud Graecos disertissimus natus, Epistulae*, 2.6), a Aulo Gelijs ga vidi među »ljudima plemenita duha i izvrsnog jezika« (*virī nobile ingenio atque lingua praestabili, Noct. Att.*, 10.18). Opus tog velikog povjesničara očuvan je samo u izvatcima i citatima kod mnogih drugih autora.¹⁰⁷ Podaci o Iliriji i Epiru, koje Plinije izričito pripisuje Teopompu (*NH* 2.237, 3.98, 4.2, 16.59), preuzeti su možda iz opsežnog i sveobuhvatnog povijesnog djela *Φιλιππικὰ ἱστορία* (*Povijest Filipovih djela*),¹⁰⁸ oni pak o čudesnim svojstvima

100 *Theophrastum, hominem in eloquentia tantum, ut nomen divinum inde invenerit* (*NH, Praef.*, 29.2); *auctor alioqui gravis* (*NH* 26.99); (...) *e celeberrimis Graecorum auctoribus* (*NH* 15.1).

101 *De floribus supra dictis scripsit Theophrastus apud Graecos* – »O tome cvijeću (sc. od kojeg se prave vijenci), osim već spomenutih autora (sc. Katona u *NH* 21.1, te Kalimaha i Mnesiteja u *NH* 21.12), djelo je napisao i Teofrast od Grka« (*NH* 21.13).

102 *Theophrastus, qui primus externorum aliqua de Romanis diligentius scripsit – nam Theopompus, ante quem nemo mentionem habuit, urbem dumtaxat a Gallis captam dixit, Clitarchus, ab eo proximus, legationem tantum ad Alexandrum missam* (*NH* 3.57–58).

103 F. H. WEISSBACH, s. v., br. 20, RE IX.2, 1916: 2064–2068; LEKSIKON 1996: 305.

104 GGM 1.244–256.

105 *Hoc in loco genitum esse Dionysium, terrarum orbis situs recentissimum auctorem, quem ad commentanda omnia in orientem praemisit divus Augustus ituro in Armeniam ad Parthicas Arabicasque res maiore filio, non me praeterit* (...) (*NH* 6.141). Koruptela *Dionysius* umjesto *Isidorus* ili je Plinijev *lapsus calami*, ili pak omaška kasnijih prepisivača.

106 R. LAQUEUR, s. v., br. 9, RE V A2, 1934: 2176–2223; LEKSIKON 1996: 574.

107 »Mnogi podaci što potječu od Teopompa raspršeni su u cijeloj geografskoj literaturi kasnije antike i utkani su u opisu zemalja, sholije i leksikografske natuknice« (KATIČIĆ 1995: 161).

108 »Gubitak je toga historiografskoga djela nenadoknadiva šteta za proučavanje jadranske starine« (KATIČIĆ 1995: 161).

nekim izvora i jezera (NH 4.2, 31.16–17, 31.27) i o dugovječnosti nekih ljudi (NH 7.154–155) lako bi mogli potjecati iz spisa Θαυμάσια (Čudesne stvari). Plinije tvrdi da »Teopomp, prije kojega (Rimljane) nitko nije ni spomenuo, samo kaže da su grad osvojili Gali«,¹⁰⁹ što je (uz spomen starog lukanskoga grada u kojem je umro Aleksandar Epirski) jedini citat u 3. knjizi *Prirodoslovlja*; ta se informacija, po svemu sudeći, nalazila u spisu Περὶ τῶν συληθέντων ἐκ Δελφῶν χρημάτων (*O blagu otetom iz Delfa*). Teopomp je, sudeći prema svjedočanstvima iz antike, slovio kao autoritet za jadranski svijet, iako ne bez nekih pogrešnih postavki; tako Markijan iz Herakleje u vezi s Jadranom kaže: »Teopomp najbolje objašnjava njegov smještaj«, a Pseudo Skimno ga spominje među glavnim izvorima za podatke o Jadranskom moru: »Teopomp opisuje njegov smještaj, kao i da ima zajedničku prevlaku s Crnim morem (...)«. Skolijast uz Apolonijevu *Argonautiku* bilježi podatak da »Teopomp u 21. knjizi kaže da je Jonsko (sc. Jadransko) more dobilo ime po Iliru Joniju«, a Strabon kritizira njegove pogrešne postavke u vezi s fizičkom i vizualnom komunikacijom između Jadranskog i Crnog mora, s dimenzijama Liburnskih otoka i s hidrografijom oko sjevernog kuta Jadrana.¹¹⁰ Pretpostavljam da Plinije nije zaobišao ni Teopompovo temeljno djelo Ἐπιτομή τῶν Ἡροδότου (*Sažetak Herodotove Povijesti*); oba su danas izgubljena.

Poligraf **Metrodor** iz troadske Skepse (2./1. st. pr. Kr.)¹¹¹ svojevrsna je zagonetka među Plinijevim izvorima, utoliko što nije sigurno odnosi li se svaki spomen »Metrodora« na njega ili na još kojeg od preostale četvorice Metrodora (jednog matematičara i pjesnika, te trojice filozofa). Metrodor Skepsijac, kako ga Plinije imenuje među izvorima za 3., 7., 28. i 34. knjigu (te citira u 37.), autor je barem dvaju povijesnih djela, jednog putopisa, spisâ o psihologiji životinja i jednog spisa o tje-lovježbi; Metrodora s popisa za knjige 20., 21., 23., 24., 25. i 27. Plinije ubraja među *medicos*, a onoga uz 35. knjigu naziva »slikarem i jednako tako filozofom« (*pictor idemque philosophus*) i kaže da je »pisao o arhitekturi« (*de architectonice scripsit*, NH, 35.135). Metrodora Skepsijca izričito navodi u vezi s etimologijom rijeke Pada (NH 3.122), ritualnim radnjama koje su izlile kugu u Kapadokiji (NH 28.78), te s nalazištem i svojstvima adamanta, dragog kamena sličnog dijamantu (NH 37.61); osim toga, na dva mjesta u tekstu upoznaje nas s tim inače slabo poznatim autorom – Metrodor je, uz liričara Simonida, tvorac mnemotehnike, posebnog načina pamćenja podataka (NH 7.89), a nadimak μισορωμαίος (»mrzitelj Rimljana«) dobio je po svojem gnušanju na sam spomen imena Rima (NH 34.34). Njemu bi, po svojoj prilici, trebalo pripisati i etimologiju otoka Hija (NH 5.136) (s obzirom na to da se, kako vidimo, pozabavio tumačenjem podrijetla imena još jednog geografskog objekta), podatak o zmijama uz rijeku Rindak na Pontu (NH 8.36) (s obzirom na čak dva spisa koja obrađuju zoološke teme¹¹²), te dva podatka vezana uz mineralogiju (NH 37.35 i 37.178) (s obzirom na posvjedočeno zanimanje i za tu prirodnoznanstvenu granu).¹¹³ Teško je te spo-

109 *Theopompus, ante quem nemo mentionem habuit, urbem dumtaxat a Gallis captam dixit* (NH 3.57).

110 Citat iz Markijanove *Europe*, 360 preuzela sam od Lučića koji ga ovako prenosi: *Theopompus eius optime explicat situm* (...) (Lučić, *De regno Dalmatiae et Croatiae*, 1.2.142); Θεόπομπος ἀναγράφει δὲ ταύτης τὴν θέσιν, ὡς δὴ συνισθμίζουσα πρὸς τὴν Ποντικὴν (Pseudo Skimno, *Periegesis*, 385–386); ὀνομάσθη δὲ ἀπὸ Ἰωνίου τὸ γένος Ἰλλυριοῦ, ὡς φησι Θεόπομπος ἐν κα' (skolijast uz *Argonautica*, 4.308, usp. Katičić 1995., 57); Καὶ ἄλλα δ'οὐ πιστὰ λέγει, τὸ τε συντετρησθαι τὰ πελάγη... ἀπὸ τοῦ εὐρίσκεσθαι κέραμόν τε Χίον καὶ Θάσιον ἐν τῷ Νάρωνι, καὶ τὸ ἄμφω κατοπτεῦεσθαι τὰ πελάγη ἀπὸ τινος ὄρους, καὶ τῶν νήσων τῶν Λιβυρνίδων * τιθεῖς, ὥστε κύκλον ἔχειν σταδίων καὶ πεντακοσίων, καὶ τὸ τὸν Ἴστρον ἐνὶ τῶν στομάτων εἰς τὸν Ἀδριαν

ἐμβάλλειν – »(Teopomp) govori i o drugim nevjerojatnim stvarima – prvo, da su mora spojena podzemnim prolazom, a prema činjenici da se i hijska i tasoska keramika može naći na rijeci Naron; drugo, da se oba mora vide s neke planine, treće, kad spominje neki od liburnskih otoka kao dovoljno velik da ima opseg od 500 stadija, četvrto, da se Ister ulijeva jednim od svojih ušća u Jadrana« (Strabon, *Geogr.*, 7. 5.9).

111 W. Kroll, s. v., br. 23, RE XV.2, 1932., st. 1481–1482; LEKSIKON 1996: 421.

112 To su Περὶ τοῦ λόγον ἔχειν τὰ ἄλογα ζῶα (*O tome da nerazumne životinje imaju razum*) i Περὶ συνηθείας (*O navikama životinja*).

113 Uz posljednji citat, Plinije spominje i izvor Metrodorovih podataka o panerosu, vrsti dragog kamena; to je

menute teme pripisati pojedinom djelu Metrodora Skepsijca, budući da je posve izvjesno da ne poznajemo sveukupan njegov opus; za izvorno ime rijeke Pada (jedini citat iz 3. knjige *Prirodoslovlja*) to bi mogao biti neki putopis, povijesni spis ili pak neko jezikoslovno djelo.¹¹⁴

Sljedeći strani autor, **Kalikrat**, problem je za sebe. Plinije ga je uvrstio na popise izvora za dvije geografske knjige (3. i 5.) pa bi ga po svojoj prilici trebalo potražiti među geografima, povjesničarima ili pak antikvarima. Niti jedan, međutim, od ponuđenih petnaest Kalikrata i čak četrdeset i tri Kalistrata (što je moguća inačica njegova imena) u *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*¹¹⁵ ne odgovara zahtjevima koji se nameću izvoru geografskih knjiga. Istina, jedan je Kalikrat (br. 9) autor spisa Περὶ Ἀθηνῶν, sažetog vodiča sastavljenog po topografskom načelu, no nema naznaka da se Plinije poslužio upravo njime;¹¹⁶ drugi pak Kalikrat, toreutičar iz Sparte, spomenut je na dva mjesta u *Prirodoslovlju*, ali u vezi s materijalima pogodnima za umjetničku obradu (NH 7.85 za slonovaču, NH 36.43 za mramor). Smutnju povećavaju i dvojica Kalistrata – prvome (br. 39) se pripisuje jedan *periplus* Crnoga mora i spisi s opisom grčkih krajeva, dok je od drugoga (br. 41) Plinije preuzeo podatke o ljekovitosti jantara i o svojstvima ugljena (NH 37.51 i 37.94); treći pak, povjesničar Domicije Kalistrat (1. st. pr. Kr.?), autor je spisa Περὶ Ἡρακλείας (*O Herakleji*) i (možda) drugoga Περὶ Σαμοθράκης (*O Samotraci*).¹¹⁷ Ovaj posljednji čini mi se pravim, s obzirom na to da je u 5. knjigu *Prirodoslovlja* uklopljen i opis Male Azije i otokâ uz maloazijsku obalu (među kojima je i Samotraka).

Ksenofont iz Lampsaka, grada s maloazijske strane Helesponta, Artemidorov i Varonov suvremenik, prema Plinijevom je svjedočanstvu autor jednog peripla vanjskih mora (*Xenophon in periplo*, NH 7.155),¹¹⁸ sastavljenog na temelju informacija preuzetih od starih pomoraca Hana i Piteje, te od nezaobilaznog Eratostena. Osim toga, sudeći po izvodu kod Stefana Bizantinca (s. v. Ὠροπός), autor je i jedne knjige o planinskim vrhuncima.¹¹⁹ Plinije ga je uvrstio na popise izvora za tri geografske knjige (3., 5. i 6.), a citirao i u 4. knjizi. Sva tri podatka izravno povezana s imenom Ksenofonta Lampsakanina (o otoku Baleji, NH 4.95; o Gorgadima, otočju uz afričku obalu, NH 6.200; o Lutmijskim otocima, NH 7.155) jasno upućuju na spomenuti njegov *periplus*. Drugi ipak Ksenofont, izvor za šest drugih knjiga (4., 7., 14., 15., 17. i 18.), glasoviti je atenski povjesničar Sokratova vremena; Plinijeva praksa da dva imenjaka razlikuje pridjenuvši jednome od njih uže etničko/ktetičko određenje, ohrabruje me na zaključak da se po istom načelu treba ravnati i prilikom razlikovanja već spomenutog Metrodora Skepsijca od ostalih Metrodorâ.

Diodor Sirakužanin,¹²⁰ ili kako ga još zovu – Diodor Sikulski ili Sicilski, glasoviti grčki povjesničar i suvremenik Strabonov, Cezarov i Oktavijanov, Pliniju je poslužio kao izvor za dvije geografske knjige (3. i 5.). Njegova je monumentalna povijest svijeta u 40 knjiga, na kojoj je radio cijeli život i kojoj se, zahvaljujući upravo Pliniju,¹²¹ znade i naslov – Βιβλιοθήκη ili *Knjižnica*. Do naših dana preživjelo je ukupno 15 knjiga iz kojih je razvidno da je Diodor, osim povijesti Grčke i

»pjesma kraljice Timaride« (*carmen Timaridis reginae*, NH 37.178), neke nepoznate vladarice pjesničkog nagnuća.

114 Prema svjedočanstvu Stefana Bizantinca (s. v. Ὠροπός), Metrodor je autor spisa Περὶ ἱστορίας (*O povijesti*). Putopisna djela spominje LEKSIKON 1996: 421, a eventualno zanimanje za jezikoslovlje ide u sferu mojih nagađanja.

115 Usp. ss. vv., RE X.2, 1919.

116 Riječ je o povjesničaru iz nepoznatog vremena, koji se (uz Menekla) spominje kao suautor spomenutog vodiča, nastalog prije 86. pr. Kr. (LEKSIKON 1996: 326).

117 LEKSIKON 1996: 329.

118 Tako i Valerije Maksim, o istoj temi: *Xenophon, cuius περίπλους legitur* –«Ksenofont, u čijem se periplu čita (...)» (8.13,7).

119 F. GISINGER, s. v., br. 10, RE IX A2, 1967: 2051–2055.

120 E. SCHWARTZ, s. v., br. 38, RE V.1, 1903: 663–704; LEKSIKON 1996: 140.

121 Plinije, naime, u *Predgovoru*, razglabajući o prikladnosti naslova za pojedina književna djela, kaže: *Apud Graecos desit nugarum Diodorus et Βιβλιοθήκη historiarum*

Rima, obradio i povijest »barbarskih« zemalja. Za 3. i 5. knjigu *Naturalis historiae* Plinije je zacijelo preuzeo podatke vezane uz grčku i rimsku povijest, iako se ne smije odbaciti ni mogućnost da je pronašao i poneku informaciju o drugim narodima;¹²² to nažalost ne možemo provjeriti, jer se Diodor ne citira izravno u tekstu. No, da kažemo po istini, *Knjižnica* nije nudila ništa izvorno, novo – bila je to svojevrsna sinteza starijih povijesnih djela, puna izvadaka i citata iz mnogobrojnih grčkih i rimskih izvora. S današnjega gledišta, u tome i jest njena neprocjenjiva vrijednost,¹²³ no iz perspektive 1. stoljeća ona je značila još jednu zbirku informacija koje bi se inače morale potražiti na različitim mjestima.

Nimfodor iz Sirakuze, sljedeći Plinijev izvor, zadaje problem utoliko što nije posve jasno jesu li postojala dva Nimfodora (jedan iz Amfipola i jedan iz Sirakuze) ili je riječ o istome čovjeku.¹²⁴ Nimfodor Amfipoljanin geografski je pisac iz prve trećine 3. st. pr. Kr. Od njegova je spisa pod naslovom Περίπλους Ἀσίας (kojemu je, sudeći po skolijastu Apolonijeve *Argonautike*, 2. 1029, jedan od izvora bio Efor) očuvan samo poneki fragment, ponajviše zahvaljujući Apoloniju s Roda koji se njime obilato služio; njemu se pripisuje i djelo pod naslovom Νόμιμα βαρβαρικά (*Barbarski običaji*). Pod imenom Nimfodora Sirakužanina (koji se smješta u 2. st. pr. Kr.¹²⁵) očuvano je nekoliko ulomaka iz zbirke pomorskih putopisa Περίπλοι (*Plovidbe uz obale*) te iz paradoksografskog spisa Περί τῶν ἐν Σικελίᾳ θαυμαζομένων (*O sicilskim zanimljivostima*).¹²⁶ Upravo taj se Nimfodor smatra jednim od izvora za 3., 5. i 7. knjigu *Prirodoslovlja*, dok se pod opisnim određenjem onoga *qui de medicina metallica scripsit* (izvor za 33., 34. i 35. knjigu) vjerojatno krije neki drugi autor istoga imena.¹²⁷ Za geografske je knjige, po svemu sudeći, izvor bilo njegovo djelo o oplovljavanju obala (citati u *Naturalis historia* izostali su), a podatak o nekim afričkim obiteljima koje se bave magijom (*NH* 7.16), lako moguće, nalazio se u prethodno spomenutom paradoksografskom spisu.

O Kalifanu, pretposljednem na popisu izvora za 3. knjigu *Naturalis historiae*, ne zna se gotovo ništa.¹²⁸ Izvjesno je jedino da je živio u neko vrijeme prije Aristotela, te da ga je Plinije uvrstio na popise izvora za dvije geografske knjige (3. i 5.) i za 7. knjigu koja se bavi antropološko-taumasološkim temama. Plinije nam na samo jednome mjestu daje uvid u narav njegovih informacija: *Supra Nasamonas confinesque illis Machlyas androgynos esse utriusque naturae, inter se vicibus coeutes, Calliphanes tradit* – »Kalifan kaže da su Mahlijci, povrh Nasamonaca i u njihovu susjedstvu, androgini i da pri općenju međusobno izmjenjuju oba spola« (*NH* 7.15) – očigledno je riječ o kakvoj θαυμασία.

suam inscripsit – »Od Grka, Diodor se prestao poigravati riječima i svojoj je povijesti dao naslov Knjižnica« (*Praef.*, 25).

122 Tu ponajprije mislim na Ilirik, točnije na grčke naseobine duž istočne jadranske obale čija je povijest našla mjesta na stranicama Diodorove *Knjižnice*; 15. knjiga, naime, obrađuje razdoblje grčke kolonizacije Jadrana.

123 »U široko zasnovanom djelu (Diodor je) skupio i usustavio što su pisali grčki povjesnici njegovi prethodnici. Iako sam nije bio znatan pisac, važan je po tome što nam je sačuvao podatke mnogih inače izgubljenih vrela« (KATIČIĆ 1995: 222); tako i PARETI 1967: 351; CARY – SCULLARD 1994³: 61.

124 O Nimfodoru iz Sirakuze: R. LAQUEUR, *s. v.*, br. 6, RE XVII.2, 1937: 1625–1627; LEKSIKON 1996: 439.

Nimfodora iz Amfipola (R. LAQUEUR, *s. v.*, br. 5, RE XVII.2, 1937: 1623–1625) C. Müller poistovjećuje s ovim prvim i kaže da se rodio u Amfipolu a živio u Sirakuzi (FHG 2.375). Sastavljači *Leksikona* u tome pogledu nemaju dvojbe, već ih oštro razlikuju (LEKSIKON 1996: 439).

125 Tako R. LAQUEUR u RE (br. 6); LEKSIKON ga smatra starijim i datira u 4./3. st. pr. kr. (LEKSIKON 1996: 439).

126 Svi spomenuti fragmenti pridodani Nimfodorovu imenu nalaze se u FHG 2, str. 375, *frg.* 1–12.

127 Taj drugi do daljnega ostaje zagonetkom, jer ni jedan od šestorice Nimfodora ponuđenih u RE ne odgovara takvome opisu.

128 Usp. F. JACOBY, *s. v.*, RE X.2, 1919: 1655.

Timagen, retor i povjesničar rodom iz Aleksandrije (s prijelaza erâ),¹²⁹ zaključuje Plinijev popis. Ratni zarobljenik, rimski rob, pa kuhar, nosač nosiljke i konačno Cezarov prijatelj, bio je na glasu kao prgav čovjek; stariji Seneka ga je okarakterizirao kao čovjeka opora jezika (*acidiae linguae*), akribičnog i zajedljivog, »*koji je mnogo pakosnoga izrekao na otmjen način*« (*disertus homo et dicax, a quo multa improbe sed venuste dicta*).¹³⁰ Od njegova su opusa očuvani tek pojedini fragmenti,¹³¹ iz kojih se naslućuje da se dio spisâ odnosio na kulturnu povijest, dio na geografiju, a poznat je i naslov jednog povijesnog djela, Βασιλευίς (*O kraljevima*). Strabon i Justin svjedoci su da je Timagen (oslanjajući se poprilično na Posidonijevo povijesno djelo) pisao o keltskim zemljama – Strabon ga spominje dvaput (4.1,13 i 15.1,57), a Justin nam je u *Sažetku* očuvao glavni kostur *Filipove povijesti* (*Historiae Philippicae*) Pompeja Troga, povjesničara galskog podrijetla, koji je, oslanjajući se i na Timagena, obradio (između ostaloga) i vrijeme dolaska Kelta na Sredozemlje. Iz tog Timagenova (nama nepoznatoga) djela vjerojatno potječe i podatak o dužini alpskog lanca, mjerenoj od Tirenskog do Jadranskog mora (*NH* 3.132).

Kao što je Plinije sam naglasio, popisi autorâ čija su mu djela poslužila za 36 knjiga *Naturalis historiae* nisu cjeloviti, već su samo izbor – pretpostavimo da je riječ o najvažnijim ili pak najčešće zastupljenim izvorima. Utoliko više čudi što se na popisu za 3. knjigu nisu našla i četiri grčka autora, velika autoriteta za ondje obrađene geografske teme; istina, sva se četvorica citiraju u 3. knjizi, no ipak ostaje zagonetnim zašto ih Plinije nije ubrojao među svoje glavne izvore. Poštujući Plinijevo načelo u pogledu redosljeda navođenja izvora (vezano uz redosljed citiranja u tekstu), kao prvoga spomenimo **Polibija** iz arkadskog Megalopola (2. st. pr. Kr.),¹³² povjesničara geografskog nagnuća, čija je opsežna *Povijest* (Ἱστορίαι) u 40 knjiga, očuvana samo manjim dijelom, dragocjen izvor za mnoge vjerodostojne (i u svoje vrijeme nove) podatke vezane uz povijest Sredozemlja. Plinije ga vrlo cijeni i, uz Eratostena, smatra »*izvanredno pomnim*« piscem (*diligentissimus*, *NH* 5.40), crpeći iz njegova djela poglavito geografske informacije.¹³³ Naime, od Polibija, kojeg je stavio na popise autora za ostale geografske knjige (4., 5. i 6.) i za dvije knjige zoološke tematike (8. i 31.), preuzeo je i diljem geografskih knjiga raštrkao podatke geografske naravi koji se mahom tiču primorskih krajeva (za 3. knjigu to je ime mora uz Siciliju) te uklopio i dvije zanimljivosti iz svijeta afričke faune (*NH* 8.31 i 8.47). Da ni Polibije nije bio imun na općeraširenu praksu umetanja raznorodnih podataka u povijesno ili geografsko djelo, svjedoči i njegov savjet, preuzet u *NH* 31.131, da će bolesnik mirnije spavati ako mu nad posteljom ovjese spužvu. Upravo zbog toga što od Polibijeva opusa danas poznajemo tek pet cjelovitih knjiga *Povijesti* (ostale su knjige očuvane u manjim ili većim ulomcima), ne bismo se smjeli zaustaviti na tome naslovu kao na jedinom mogućem Plinijevom izvoru informacija – tu su i danas izgubljena djela *O numantinskom ratu* (Περὶ τοῦ Νομαντίνου πολέμου), *O nastanjenosti područja oko ekvatora* (Περὶ τῆς περὶ τὸν ἰσημερινὸν οἰκῆσεως) i druga djela nama nepoznata naslova. Prema jednoj Plinijevoj primjedbi nagađam da je u Polibijevu opusu našao mjesto i nekakav *periplus*, barem što se tiče afričke obale; Plinije, naime, kaže: »*Scipion Afrički je, dok je zapovijedaov vojskom u Africi, povjesničaru Polibiju povjerio flotu kako bi ovaj istražio taj dio svijeta* (sc. obalu zapadne Afrike). *Oplivivši obalu, Polibije je izvijestio* (...)«.¹³⁴ Zanimljivo je pripomenuti da se i već spomenute informacije preuzete u geografskim

129 R. LAQUEUR, s. u., br. 2, RE VI A1, 1936: 1063–1071; LEKSIKON 1996: 580.

130 *Controversiae*, 10.5,22.

131 FHG 3, 317; FGH 2, 88.

132 H. BENGTON, s. u., RE XXI.2, 1952: 1440–1578; LEKSIKON 1996: 485.

133 Polibijeva sklonost geografiji bila je naširoko prepoznata i poznata. Taj je povjesničar, naime, znatnu pozornost posvećivao zemljopisnoj dimenziji povijesnih zbivanja, pa ga stoga i geografski autoriteti, kakav je i Strabon, često citiraju (usp. ČAČE 1995: 103).

134 *Scipione Aemiliano res in Africa gerente Polybii annalium conditor, ab eo accepta classe scrutandi illius orbis gratia circumvectus, prodidit* (...) (*NH* 5.9).

knjigama (većinom je riječ o morskim udaljenostima između dvaju geografskih objekata, te o veličini i položaju pojedinih otoka) lakše uklapaju u nekakav opis obala nego u »klasičan« geografski ili povijesni spis.

Odmah uz Polibija, Plinije je spomenuo i **Eratostena iz Kirene** (oko 275.–195. pr. Kr.),¹³⁵ geografski autoritet cijele antike i svestranog učenjaka, Arhimedova prijatelja i Kalimahova učenika. Bio je to prvi temeljiti geograf čiji je sustav, doduše, bio ponešto kritiziran već u starome vijeku, ali čije su zasluge za geografsku i astronomsku znanost daleko pretezale nad (tada još neizbježnim) pogreškama.¹³⁶ Plinije ga cijeni kao »*stručnjaka u svakom segmentu znanja*« koji je u premjeri Zemlje bio »*zacijelo vrhunskim autoritetom*« (NH 2.247), smatrajući ga, uz Polibija, »*izvanredno pomnim piscem*« (NH 5.40).¹³⁷ Eratostenova su Γεωγραφικά bila pravi rudnik podataka za plejadu stručnih pisaca, nezaobilazan naslov za svakoga tko se imalo ozbiljnije bavio zemljopisom. Bilo je to djelo koje se sastojalo od tekstualnog dijela u tri knjige (koje su sadržavale povijesnu, matematičku i političku geografiju poznatog svijeta) i od prateće karte za koju se zna zahvaljujući Strabonu. Osim *Geografijom*, Plinije se naširoko služio i spisom *O mjerenju zemlje* (Περὶ ἀνωμετρήσεως τῆς γῆς) – informacije prikupljene iz ta dva izvora izmjenjuju se u geografskim knjigama *Prirodoslovlja*. U 3. je knjizi samo jedan izravan citat i tiče se imenâ morâ uz Siciliju, Sardiniju i Kretu. Izgleda da se Plinije nije zaustavio samo na Eratostenovim geografskim djelima – Eratosten je, zahvaljujući velikim dijelom i činjenici da je bio predstojnikom aleksandrijske biblioteke, bio jednim od posljednjih svestranih znanstvenika antike – sudeći barem prema podatku o skolimu, ljekovitoj i jestivoj biljci, koja je služila kao vrijedan dodatak skromnoj prehrani (NH 22.86). Ta se informacija najvjerojatnije nalazila u djelu pod naslovom *O bogatstvu i siromaštvu* (Περὶ πλούτου καὶ πενίας), koji jedini upućuje na sličnu tematiku (to jest na prehranu siromašnih ljudi, *in pauperis cena*, kako kaže Plinije).

Timej iz sicilskoga grada Tauromenija (4./3. st. pr. Kr.),¹³⁸ mlađi Teopompov suvremenik, još je jedan autor kojeg Plinije nije uvrstio na popis literature za 3. knjigu, ali se, sudeći po citatu vezanom uz staro ime Sardinije (NH 3.85), i za tu knjigu poslužio njegovom poviješću zapadnih zemalja. Nije poznat točan naslov toga djela, najvažnijeg od svih nama poznatih za stariju povijest i zemljopis Zapada – nagada se da bi on glasio Ἱστορία (Povijest), Σικελικά (Sicilska povijest) ili pak Ἰταλικά (Povijest Italije). Bizantski enciklopedijski priručnik *Suda* spominje da je, uz Italiju i Siciliju, ondje bilo riječi i o Heladi (s. v. Τίμαιος), a sudeći prema navodima kod Plinija Starijeg, opisana je bila i Hispanija (NH 4.120) te čitava poznata zapadna ekumena, uključujući i zemlje uz Sjeverno more (NH 4.94, 4.104, 37.35–36). Iz Timejeve povijesti »*koju je*«, kako kaže Aulo Gelije, »*sastavio na grčkome jeziku pišući o rimskim prilikama*« (*quam oratione Graeca de rebus populi Romani composuit, Noct. Att.*, 11.1), zacijelo potječe i podatak o drevnoj uporabi *aeris signati* u Rimu (NH 33.43). Povjesničara Timeja, čiji je otac bio mjesni vladar Tauromenija (o čemu svjedoči Plutarh, *Timol.*, 10.6), već u antici je bio glas »*nadaleko najučenijeg čovjeka, koji je obilovao i mnoštvom tema i raznolikošću izraza i čiji je raspored riječi bio vrlo dotjeran*«. ¹³⁹ Plinije ga je, pod imenom *Timaeus Siculus*, uvrstio na popise izvorâ za 4., 6. i 37. knjigu *Prirodoslovlja*, a uz 33. i 34. knjigu

135 G. KNAACK, s. v., br. 4, RE VI.1, 1907: 358–388; LEKSIKON 1996: 177–178.

136 I danas se još Eratosten smatra vrsnim helenističkim geografom i učenjakom svjetskoga glasa (čiji je opus, nažalost, očuvan tek u izvatcima i citatima kod drugih autora) (usp. SUIĆ 1981: 26); njegove su se izmjere i druge geografske informacije pokazale točnima i prilično podrobnima, pa ga stoga odlikuju »dokazana preciznost i neprijeporna naučna visina« (SUIĆ 1955: 133).

137 *Universum autem circuitum Eratosthenes, in omnium quidem litterarum subtilitate, sed in hac utique praeter ceteros solers (...)* (NH 2.247); Polybius et Eratosthenes, diligentissimi existimati (NH 5.40).

138 R. LAQUEUR, s. v., br. 3, RE VI A1, 1936: 1076–1203; LEKSIKON 1996: 580–581.

139 (...) *longe eruditissimus et rerum copia et sententiarum varietate abundantissimus et ipsa compositione verborum non impolitus* (Ciceron, *De oratore*, 2.55).

okarakterizirao kao *Timaeus historicus qui de medicina metallica scripsit*. Nejasno je što je mislio pod tim objašnjenjem, no s obzirom na već spomenuti podatak o drevnoj rimskoj moneti u vidu sirove kovine s utisnutim likovima vola ili ovce (NH 33.43), preuzet od Timeja, svakako je riječ o temama vezanim uz metal. Drugi pak Timej, koji se pojavljuje na popisima autorâ za 2., 5. i 16. knjigu (*Timaeus mathematicus* ili samo *Timaeus*), ne smije se poistovjetiti s uvaženim helenističkim povjesničarom; riječ je o nama nepoznatom znanstveniku koji je, sudeći prema izvatcima iz *Prirodoslovlja*, pisao o astronomiji (NH 2.38), o utjecaju nebeskih i klimatskih pojava na vodostaj Nila (NH 5.55–56)¹⁴⁰ i o vezi između putanje zvijezda i padanja lišća (NH 16.82).¹⁴¹

Timejev suvremenik **Kalimah iz Kirene** (4./3. st. pr. Kr.),¹⁴² glasoviti filolog, katalogizator u aleksandrijskoj biblioteci, učitelj Eratostenov i vrlo plodan pisac koji je (prema *Sudi*) iza sebe ostavio čak 800 knjiga svakovrsne tematike,¹⁴³ izvorom je za jedanaest knjiga *Prirodoslovlja*, među kojima su i sve četiri geografske (iako nije uvršten na popis autora za 3. knjigu). Nemoguće je rekonstruirati koja je Kalimahova djela Plinije proradio i iz kojih je crpio pojedine podatke – stoga neka moje pretpostavke ostanu upravo to što jesu. Kako god bilo, mora se pomisliti na njegov veliki spjev u elegičkim distisima pod naslovom *Uzroci* (Αἰτίαι), »eruditsku enciklopediju mitologije, povijesti i folklorâ«, koji je sadržavao »golem mitološki materijal o počecima i osnucima«¹⁴⁴ i čiji su neznatni fragmenti očuvani kod Strabona (knj. 1, 5, 7–10, 14 i 17, *passim*). Odatle možda potječu podaci koje je Plinije uvrstio u svoje geografske knjige, no narav većine tih podataka (mahom je riječ o starim imenima za pojedine grčke otoke – NH 4.52, 4.65, 4.69, 4.70 i 4.73) upućuje i na drugi mogući izvor – djelo opisnog naslova Κτίσεις νήσων καὶ πόλεων καὶ μετονομασίαι (*Osnivanje otoka i gradova i promjene imena*). Tako bi iz *Uzrokâ*, po svemu sudeći, potjecali podaci o liburnskim Peucetijima (NH 3.139) i o melitejskim psima koji se tako nazivaju po Meliti (Mljetu) (NH 3.152), a možda i o Palantovom jezeru na Maloj Sirti (NH 5.28). Neobična pripovijest o dvama kipovima boksača Eutima (NH 7.152) mogla se nalaziti u *Zabilješcima* (Ἐπισημειώματα) čiji je dio bila *Zbirka čuda i nevjerovatnosti po cijeloj zemlji prema mjestima na kojima su se zbila* (Θαυμασίων καὶ παραδόξων εἰς ἅπασαν τὴν γῆν κατὰ τόπους ὄντων συναγωγὴ) ili u drugome spisu unutar *Zabilježaka*, pod naslovom *O natjecanjima* (Περὶ ἀγώνων). Podatak pak o ljekovitosti vode frigijske rijeke Gala možda potječe iz spisa *O rijekama* (Περὶ ποταμῶν), koji se također nalazio u *Zabilješcima*. Mnogo je jasnija situacija s izvorom informacije o zečjoj travi (*sonchus*) (NH 22.88) i o petrovcu ili šćulcu (*crethmos*) (NH 26.82) – obje je te biljke, kako tvrdi Plinije pozivajući se na Kalimaha, seljanka Hekala (inače eponimna heroina jednog atičkog demosa) iznijela na stol pred Tezeja; Kalimah je doista autor i jednog epilija pod naslovom Ἐκάλη (*Hekala*). Upitna je, međutim, atribucija podatka o biljci dragušcu (*erigeron/senecio*, NH 25.168), jer se Plinije, osim »našim« Kalimahom, poslužio i njegovim malo mlađim imenjekom¹⁴⁵ kojeg je uvrstio u popise autorâ za 21., te 23.–27. knjigu, među *medicis*.¹⁴⁶

140 U sličnom kontekstu spominje ga i Vitruvije, među šestoricom drugih pisaca: *qui magna vigilantia et infinito studio locorum proprietates, aquarum virtutes ab inclinatione caelique regionum qualitates ita esse distributas scriptis dedicaverunt* – »Oni su u svojim spisima s velikom pomnjom i nakon vrlo dugog proučavanja pokazali da su svojstva mjesta i djelovanja voda tako razmješteni zbog nebeskog nagiba i značajki krajeva« (*De architectura*, 8.3.27).

141 Matematičar Timej u *Realencyclopädie* je obrađen *sub voce* Timeja iz Lokrija, pitagorejca koji se pojavljuje u Platonovu *Dijalogu* pod naslovom Τιμαίος (R. HARDER, br. 4, RE VI A1, 1936: 1203–1226, vidi st. 1221–1222).

142 H. HERTER, s. v., br. 6, RE, Suppl. V, 1931: 386–452; H. HERTER, s. v., RE, Suppl. XIII, 1973: 184–266; LEKSIKON 1996: 326–327.

143 Od njegova opusa preostali su tako oskudni fragmenti da sa žaljenjem možemo ustvrditi kako Kalimaha, zapravo, uopće ne poznajemo.

144 Prvi citat: PARETI 1967a: 307; drugi: KATIČIĆ 1995: 247.

145 *Realencyclopädie* ga poistovjećuje s umjetnikom iz Herofilove škole (između 225. i 150. pr. Kr.) i pripisuje mu jedan hipokratovski rječnik pod naslovom Ἐρωτήματα ἱστορικὰ, a uz to i autorstvo djela koje je Plinije opisao kao *de coronis quae nocent capiti* (NH 21.12).

146 Štoviše, u popisu izvora za 21. knjigu piše: *Mnesitheo qui de coronis. Callimacho qui item* (obojica su svrstani u »medicinske« izvore).

Začudo, s popisa autorâ korištenih za 3. knjigu *Naturalis historiae* nedostaju i renomirana imena kao što su Hekatej, Herodot, Efor i Posidonije. No, još više čudi činjenica da ih Plinije (barem izravno) nije ni citirao u toj knjizi koja je, između ostaloga, posvećena Italiji, Iliriku i otocima zapadnog Sredozemlja; barem što se Dalmacije tiče, kod tih je starih povjesničara i geografa mogao pronaći prilično mnogo podataka. Svi oni, osim Herodota, nalaze se na popisima izvora za preostale tri geografske knjige, pa je enigma vezana uz njihovu odsutnost iz 3. knjige tim veća.

Najstariji među njima je **Hekatej iz Mileta** (oko 560. – oko 480. pr. Kr.),¹⁴⁷ začetnik logografije i prvi poznati grčki geograf i povjesničar, kojega je čitava antika imala za uzor u pogledu načina koncipiranja znanstvenog djela. Maran putnik (obišao je Egipat, možda i Perziju, te Pont) svoja je putopisna opažanja zabilježio na zemljopisnoj karti, pridodavši joj dvije monografije o Europi i Aziji koje danas poznajemo pod naslovom Περιήγησις (*Obilazak zemalja*). Iz njegova interesa za povijest proistekla je zbirka mitskih i legendarnih priča, nanizanih po generacijama (Γενεαλογία ili *Rodoslovlja*). Kako ćemo kasnije vidjeti, Hekatej je kasnijoj grčkoj (pa i rimskoj) znanstvenoj književnosti ostavio vrijedne podatke o Jadranu, te su ga uvažavali bez obzira na brojne očigledne propuste i netočnosti. Sâm je Hekatej već ispravljao pogrešne navode svojih prethodnika, o čemu bjelodano svjedoče uvodne riječi *Rodoslovlja*: Ἐκαταῖος Μιλήσιος ὧδε μυθεῖται· τάδε γράφω ὡς μοι δοκεῖ ἀληθεῖα εἶναι· οἱ γὰρ Ἑλλήνων λόγοι πολλοί τε καὶ γελοῖοι, ὡς ἐμοὶ φαίνονται, εἰσὶν – »Hekatej Milećanin govori ovo: To pišem kako mislim da je istina. Jer što Grci pričaju mnogo je i smiješno, kako mi se čini« (FHG, frg. 332; FGH 1). Plinije je od Hekateja preuzeo neke podatke za preostale tri geografske knjige (4., 5. i 6.), kao i za 18. knjigu koja se bavi poljodjelstvom; u *Prirodoslovlju* se Hekatej spominje samo dvaput (u vezi s Amalkijskim ili »smrznutim« morem uz obalu Skitije, NH 9.49, te u vezi s Hiperborejcima, NH 6.55).

Herodotovo je pak ime mnogo zastupljenije – u čak deset navrata Plinije se poziva na njegove informacije koje se prilično lako mogu provjeriti u kapitalnom djelu Ἱστορίαι (*Povijest*) koje, osim povijesnih podataka, sadrži i mnoštvo geografskih i etnografskih informacija, te anegdota i pripovijesti prikupljenih na putovanjima. **Herodot iz Halikarnasa** (5. st. pr. Kr.)¹⁴⁸ to je djelo, kako nas obavješćuje Plinije, sastavio u italском gradu Turiju (NH 12.18) – onamo je, naime, ovaj bio prognan tijekom političkih nemira u rodnome gradu. O Herodotu, Periklovu i Sofoklovu suvremeniku, neumornom putniku i izvrsnom pripovjedaču (*homo fabulator*; kako ga je nazvao Aulo Gelije, *Noct. Att.*, 3.10), napisano je mnogo stranica – spomenimo ovdje samo da ga je već antika smatrala »najglasovitijim povjesničarom« (*scriptor historiae memoratissimus*, Aulo Gelije, *Noct. Att.*, 8.4)¹⁴⁹ hvaleći njegov jasan stil koji »bez ikakvih teškoća teče kao mirna rijeka« (*sine ullis salebris quasi sedatus amnis fluit*, Ciceron, *De oratore*, 39)¹⁵⁰ i da nije bez razloga zaslužio naziv oca povijesti. Plinije ga je uvrstio na popise izvora za osam knjiga (između ostaloga i za jednu geografsku), a izravno ga citira u njih šest, u vezi s različitim temama. Sklona sam vjerovati da se i u 3. knjizi *Naturalis historiae* nalaze poneke informacije preuzete iz Herodotova djela, no Plinije nam ne daje ključ da ih prepoznamo. Zbunjuje, međutim, pretpostavka da bi tako uvaženi autor u tome slučaju svakako morao imati mjesta i u bibliografiji uz tu knjigu; jedino rješenje vidim u moguće brojčano malom udjelu preuzetih Herodotovih podataka o povijesti zapadnog Sredozemlja.

147 F. JACOBY, s. v., br. 3, RE VII.2, 1912: 2667–2750; LEKSIKON 1996: 254–255.

148 F. JACOBY, s. v., br. 7, RE, Suppl. II, 1913: 205–520; LEKSIKON 1996: 273.

149 Tako i Hermogen iz Tarsa, grčki retor iz 2./3. st., koji Herodota smatra καθ' ἱστορίαν πανηγυρικοῖς πανηγυρικότατος – među pohvalama koje se tiču povijesti najhvaljeniji» (Περὶ ἰδεῶν λόγου / *O stilovima govora*, 2.12,114).

150 Slično i Kvintilijan: *In Herodoto vero cum omnia, ut ego quidem sentio, leniter fluunt, tum ipsa dialectus habet eam iucunditatem, ut latentes in se numeros complexa videatur* – »Kod Herodota pak, kako osjećam, sve teče lagano, pa i sam dijalekt ima onu dražest po kojoj se čini kao da u sebi sadrži skrivene vrline« (*Institutiones*, 9.4,18).

Slijedi autoritet za povijest zapadnog Sredozemlja, koji je mogao prilično pridonijeti spomenutom odsječku *Prirodoslovlja* glede starije povijesti Panonije, kao i Dalmacije (o tome bit će riječi u nastavku). To je **Efor** iz maloazijske Kime (4. st. pr. Kr.),¹⁵¹ prvi autor svjetske povijesti (u 30 knjiga) jednostavnog (i previše očekivanog) naslova Ἱστορίαι, jednog od najpopularnijih historiografskih djela antike kojim se služio velik broj autora. Zahvaljujući upravo čestom citiranju, do danas su očuvani neki ulomci koji daju blijeđu sliku o kakvoći samoga djela i koji upućuju na veličinu gubitka dragocjenih informacija za današnju povijesnu i geografsku, pa i arheološku znanost.¹⁵² Plinije je, primjerice, očuvao ukupno šest podataka koje izravno pripisuje Eforu, citirajući ga u svakoj od četiri geografske knjige za koje ga je uvrstio i na popis literature. To su informacije o starom imenu Eubeje (*NH* 4.64), o nazivlju za Eriteju, otok uz hispansku obalu (*NH* 4.120), o starom imenu Hija (*NH* 5.136), o (velikom) broju otokâ uz istočnu afričku obalu (*NH* 6.198), o geografskim objektima na koje se nailazi ploveći u smjeru Crveno more – Etiopija (*NH* 6.199) te zanimljivost vezana uz dugovječnost – primjer iz Arkadije (*NH* 7.154–155). Pretpostavljam da su se svi ti podaci nalazili u Eforovoj *Povijesti*, jer naslovi ostalih triju poznatih djela ne ohrabruju u tome pogledu.¹⁵³

Kao i Hekatej, i **Posidonije iz Apameje** (2./1. st. pr. Kr.)¹⁵⁴ nalazi se na popisu izvorâ za sve Plinijeve geografske knjige osim za treću. Taj polihistor golema obzora interesa, Ciceronov učitelj i Pompejev prijatelj, ostao je zapamćen po prinosima filozofiji i povijesti, te nekim prirodnoznanstvenim disciplinama kao što su astronomija, meteorologija, geografija i matematika. Njegova znanstvenoistraživačka putovanja koja je u nekoliko navrata poduzimao diljem zapadnog Sredozemlja (znade se da je posjetio Siciliju i Liguriju, te Galiju Komatu i Hispaniju) priskrbila su mu obilje novih informacija o geografskim i etnografskim značajkama dotičnih krajeva, koje je zacijelo bio uklopio u svoje kapitalno povijesno djelo Ἱστορία ἢ μετὰ Πολύβιον (*Povijest nakon Polibija*) u 52 knjige koje se, kako sâm naslov kaže, kronološki nastavljalo na razdoblje koje je Polibije obradio (145. pr. Kr.) i dovezalo gotovo do Posidonijevih dana (60-ih godina pr. Kr.). U Posidonijevoj *Povijesti* mjesto su, uz etničke zajednice unutar rimskog imperija, našli i barbarski narodi izvan ekumene, Kelti, Germani, Iberci; na taj je način bilo obrađeno ne samo zapadno Sredozemlje nego i cijela poznata zapadna Europa, a vidokrug rimskih spoznaja proširen sve do obale Atlantskog oceana. Usprkos velikoj popularnosti i zavidnom autoritetu koji je Posidonije uživao već u svoje doba, njegov opus nije se očuvao; razlog vidim upravo u vrlo čestom citiranju i sažimanju njegovih djela koja se, prešavši u sferu općepoznate literature, možda upravo zato nisu dalje prepisivala. Najveći broj ulomaka dopro je do nas iz četvrte ruke – naime, Posidonijevu je *Povijest* na razmeđu erâ bio preradio aleksandrijski povjesničar Timagen, a Timagenovo (danas također izgubljeno) djelo Βασιλείς (*Kraljevi*) naširoko citirao njegov suvremenik Pompej Trog u svojoj općoj povijesti *Historiae Philippicae* (*Filipova povijest*); sažetak danas izgubljenog Trogova djela načinio je povjesničar Marko Junijan Justin (3. st.) čija nam je *Epitome Historiarum Philippicarum* (*Sažetak »Filipove povijesti«*) dostupna. Osim toga, ponešto ulomaka iz Posidonijeve *Povijesti* očuvano je u okviru Strabonove *Geografije* i u kompilacijskoj svaštari Δειπνοσοφισταί (*Sofisti za večerom*) grčkoga gramatičara Ateneja iz Naukratije (2./3. st.). Zahvaljujući Ateneju te Diogenu iz maloazijske Laerte, autoru opsežne povijesti grčke filozofije (3. st.), poznajemo barem naslove Posidonijevih djela od kojih bi, osim spomenute *Povijesti*, za kontekst koji nas ovdje zanima trebalo izdvojiti tri koja su se bavila

151 E. SCHWARTZ, s. u., br. 1, RE VI.1, 1907: 1–16; LEKSIKON 1996: 163.

152 Tu je tvrdnju lijepo formulirao R. Katičić: »Težak je gubitak što im djela (sc. Teopompovo i Eforovo) nisu došla do nas. Podaci iz njih razdrobljeni su po golemoj literaturi mlađega vremena te je ona bez njih nezamisliva (...)» (KATIČIĆ 1995: 15).

153 Ostala Eforova djela nose sljedeće naslove: Περί λέξεως (*O iskazu*), Ἐπιχώριος (*Spis o domovini*) i Περί εὐρημάτων (*O pronalascima*) (usp. LEKSIKON 1996: 163).

154 K. REINHARDT, s. u., br. 3, RE XXII.1, 1953: 558–826; LEKSIKON 1996: 496–497.

prirodoznanstvenim temama. To su *Prirodoznanstvena rasprava* (Φυσικὸς λόγος), *O nebeskim pojavama* (Περὶ μετεώρων) i *O oceanu i u vezi s njim* (Περὶ ὠκεανοῦ καὶ τῶν κατ' αὐτοῦ), odakle je Plinije preuzeo jedina dva citata – o meteorološkim pojavama i nekim astronomskim udaljenostima (NH 2.85), te o utjecaju vjetrova na zdravu klimu (NH 6.57). No, činjenica da se Posidonije nalazi i na popisima triju geografskih knjiga (4., 5. i 6.) ohrabruje na zaključak da je Plinije u svoju bibliografiju svakako bio uvrstio i njegovu *Povijest*, prepunu (kako se čini) geografskih i etnografskih podataka. Štoviše, na popisima izvorâ za 2., 4. i 5. knjigu uz Posidonijevo ime stoji i opaska *qui περιπλουῖν αὐτὸν περιήγησιν*, što baca ponešto svjetla na narav onamo preuzetih informacija.¹⁵⁵

Već spomenuti **Pompej Trog**, rimski povjesničar galskog podrijetla iz Cezarova i Augusto-va doba, posljednji je među autorima koje Plinije iz nama nepoznatih razloga nije povezao sa 3. knjigom *Naturalis historiae*, iako bi ovaj štošta imao reći o povijesti, pa i geografiji istočnoalpskog prostora. Njegov prerađivač Justin kasnije će, u predgovoru svoje *Epitome*, ustvrditi: *Trogus Pompeius Graecas et totius orbis historias Latino sermone composuit, ut cum nostra Graece, Graeca quoque nostra lingua legi possent* – »Pompej Trog je na latinskom jeziku sastavio grčku povijest i povijest svijeta, kako bi se naša povijest mogla čitati na grčkome, grčka pak na našem jeziku«. No, Plinije ga je doživljavao prije kao prirodoznanstvenika nego kao povjesničara, s obzirom na činjenicu da se Trog našao na popisu knjigâ koje se bave antropologijom i fiziologijom (7.), zoologijom (9.–11.), botanikom, agrikulturom i hortikulturom (12.–18.) te farmakologijom vezanom uz životinjski svijet (31.), smatrajući ga jednim od najkritičkijih autora na prirodoznanstvenom polju (*ipse auctor e severissimis*, NH 11.274). Poznajemo i naslove knjiga iz kojih je Plinije očigledno preuzeo dotične podatke: *De animalibus* (*O životinjama*) i *De plantis* (*O biljkama*).

Posljednji i ujedno najintrigantniji autor je **Strabon iz Amasije** (1. st. pr. Kr./1. st. po Kr.), i to u posve neobičnom svojstvu. Njega, naime, Plinije u svome *Prirodoslovlju* uopće ne spominje. Zapravo, što je još čudnije, Strabona, izgleda, nisu čitali (ili su ga općenito vrlo slabo poznavali) sve do kasne antike. Posvjedočena su samo tri čitača njegovih *Povijesnih zabilježaka* (Ἱστορικὰ ὑπομνήματα) u antici: Josip Flavije, Plutarh i Tertulijan, dok najstariji dokaz korištenja *Geografije* (Γεωγραφικὰ) potječe iz prve polovice 2. st. i nalazi se u *Vodiču po svijetu* (Περιήγησις τῆς οἰκουμένης) Dionisija Perijegeta.¹⁵⁶ Štoviše, »postoje neki pokazatelji da nitko nije pročitao nijedno njegovo djelo mnogo godina nakon njegove smrti«, tvrdi K. Clarke, spominjući opasku A. Dillera da bi bilo vrlo neobično da su Plinije, Pausanija i Ptolemej poznavali Strabonovu *Geografiju*, ali da su je namjerice prešućivali. Slično misli i O. A. W. Dilke, tvrdeći da se to djelo u 1. st. u Rimu uopće nije čitalo, pa da Plinije nije ni znao da ono postoji.¹⁵⁷ Pravo je čudo stoga što se Strabonova *Geografija* očuvala (i to gotovo u cijelosti) do današnjih dana – razlog je vjerojatno taj što je to djelo, prepuno citata i podataka iz grčke zemljopisne baštine, u kasnije doba potpuno zamijenilo stariju geografsku literaturu koja se zbog toga postupno zanemarivala.¹⁵⁸ Danas se prilično kritički gleda na Strabona i njegovo mjesto u geografskoj znanosti,¹⁵⁹ iako nije dvojbeno da njegova *Geografija* za nas znači jedno od kapitalnih djela za poznavanje geografije, etnografije i povijesti ekumene Au-

155 Spomenimo još samo podatak da se Posidonije našao i na popisu izvorâ za 11. knjigu *Prirodoslovlja* (koja se bavi kucima i poredbenom životinjskom anatomijom), i to kao *Posidonius stoicus*. Kako je ondje izostao citat, nemoguće je domisliti se naravi informacije koju je Plinije preuzeo od Posidonija – filozofa.

156 CLARKE 1997: 93. Tek u 6. st. Strabonovu *Geografiju* izrijekom spominju Stefan Bizantinac, Markijan iz Herakleje i Priskijan iz Lidije (CLARKE 1997: 94).

157 CLARKE 1997: 93–94; DILKE 1985: 62.

158 Velik uspjeh koji je *Geografija* postigla u kasnoj antici priskrbio je Strabonu nadimak Geograf, jednako kao što su, zahvaljujući *Ilijadi* i *Odiseji*, Homera zvali Pjesnikom. Zbog isključivosti uporabe *Geografije* nauštrb starijih geografskih djela, Strabon je »bio koban za tekstovnu predaju starije grčke zemljopisne književnosti« (KATIČIĆ 1995: 20–21).

159 » (...) Strabon nema stila, njegovo mišljenje nema težine, no slučaj ga je načinio glavnim, ponekad i jedinim izvorom za povijesne činjenice« – tako R. SYME (navod kod CLARKE 1997: 94).

gustova i Tiberijeva doba. Činjenica jest da su do našega vremena iz antike općenito doprla vrlo malobrojna djela te da su upravo zbog toga i dragocjena. Stoga se, primjerice, Pseudo Skilakov *Periplus* i Pseudo Skimnova *Periegeza*, a možda i Strabonova *Geografija*, pa i Plinijevo *Prirodoslovlje*, danas možda mnogo više cijene negoli u svoje doba.

*
* *

Nakon iscrpnog pregleda svih autora koje je Plinije uvrstio na popis izvora za 3. knjigu ili ih izravno citirao u tekstu, slijedi pokušaj pripisivanja autorstva informacija o Iliriku pojedinim piscima, odnosno pokušaj prepoznavanja izvora podataka s obzirom na naslove djela. Ponovno ću pribjeći tabličnom prikazu kao najpreglednijem sredstvu. Sljedeća tablica prikazuje koliko se puta pojedini autori s popisa izvora za 3. knjigu *Naturalis historiae* (u tablici nanizani prema redoslijedu u Plinijevom popisu) pojavljuju u samoj knjizi, te koje su informacije od njih preuzete. Popis je, dakako, već od početka osuđen na nepotpunost, jer sam u obzir uzela samo one podatke koje je Plinije izričito pripisao pojedinim autorima; problem prepoznavanja podrijetla preostalih informacija u *Prirodoslovlju* zaseban je, vrlo opsežan i izlazi izvan okvira ove studije.

Autor	Vrst informacije
Turanije Gracil (1)*	– dužina oceanske obale Hispanije (NH 3.3)
Kornelije Nepot (4)	– dužina oceanske obale Hispanije (NH 3.4)
	– rana povijest Transpadane, vezana uz keltske upade (NH 3.125)
	– etimologija Histrije, u kontekstu drevnog poimanja riječne poveznice Dunav – Jadran (NH 3.127)
Livije (2)	– širina alpskog lanca (NH 3.132)
	– dužina oceanske obale Hispanije (NH 3.4)
Katon (7)	– širina alpskog lanca (NH 3.132)
	– faliskanska kolonija (NH 3.51)
	– stari lukanski grad kojeg više nema (NH 3.98)
	– drevni umbrijski grad (NH 3.114)
	– Boji nekoć živjeli u Umbriji (NH 3.116)
	– podrijetlo nekih transpadanskih gradova (NH 3.124–125)
	– trojansko podrijetlo Veneta (NH 3.130)
– tauriščansko podrijetlo nekih alpskih zajednica (NH 3.133–134)	
Marko Agripa (6)	– obala Betike je kartaškog podrijetla (NH 3.8)
	– dimenzije Betike (NH 3.16–17)
	– dimenzije Narbonske Galije (NH 3.37)
	– dimenzije Sicilije (NH 3.86)
	– neke udaljenosti u Velikoj Grčkoj (NH 3.96)
	– dimenzije Ilirika (primorskog dijela provincije Dalmacije) (NH 3.150)

Autor	Vrst informacije
Marko Varon (6)	<ul style="list-style-type: none"> – drevne imigracije u Betiku; drevna povijest Lusitanije (NH 3.8) – udaljenost Italije od prekomorskih zemalja (NH 3.45) – dužina velikogrčke obale (NH 3.95) – Plinije spominje da je Varon tijekom gusarskog rata planirao sagraditi nasip preko tjesnaca (Otranta) (NH 3.101) – jezero Kutilija – položaj i spomen plutajućeg otoka na njemu (NH 3.109) – prvobitni broj zajednica u Naronskom konventu (NH 3.142)
August (3)	<ul style="list-style-type: none"> – Plinije spominje njegovu podjelu Italije na 11 regija (ona je temelj za opis Italije koji slijedi); spominje i da je August uredio popis gradova abecedno (<i>in litteras</i>) (NH 3.46) – ponovno spominje opis Italije (za IX. regiju – Ligurija) (NH 3.49) – ponovno spominje opis Italije (za I. regiju – Kampanija) (NH 3.62)
Varon Atački (0)	
Valerije Antijat (1)	– stara povijest Italije (doba kraljeva) (NH 3.70)
Higin (0)	
Antistije Veter (0)	
Pomponije Mela (0)	
Kurion Otac (0)	
Celije Antipater (1)	– dužina planinskog lanca Alpa (NH 3.132)
Lucije Aruncije (0)	
Statije Sebos (0)	
Licinije Mucijan (1)	– Pomptinska močvara u Laciju i tamošnja naselja (NH 3.59)
Fabricije Tusko (0)	
Lucije Atej (0)	
Atej Kapiton (0)	
Verije Flak (0)	
Lucije Pison (1)	– stara povijest Italije, vezana uz Cisalpinsku Galiju (NH 3.131)
Gnej Gelije (1)	– stari samnitski grad potopljen u Fucinskom jezeru (NH 3.108)
Kornelije Valerijan (1)	– stara povijest Italije, vezana uz osvajanje Picena (NH 3.108)
Artemidor (0)	
Aleksandar Polihistor (0)	
Tukidid (1)	– staro ime Sicilije (NH 3.86)
Teofrast (1)	– prvi geografski podaci o Italiji; » <i>prvi strani autor koji je išta brižljivije napisao o Rimljanima</i> « (NH 3.57–58)
Isidor (0)	

Autor	Vrst informacije
Teopomp (2)	– galsko osvajanje Rima; »prije njega ih (Rimljane) nitko nije ni spomenuo« (NH 3.57–58)
Metrodor (1)	– stari lukanski grad, u njemu umro Aleksandar Epirski (NH 3.98)
Kalikrat (0)	– etimologija imena rijeke Pad (NH 3.122)
Ksenofont Lampsačanin (0)	
Diodor (0)	
Nimfodor (0)	
Kalifan (0)	
Timagen (1)	– dužina planinskog lanca Alpa (od Gornjeg do Donjeg mora) (NH 3.132)
Polibije (1)	– ime mora uz Siciliju (NH 3.75)
Eratosten (1)	– imena mora uz Siciliju, Sardiniju i Kretu (NH 3.75)
Timej (1)	– staro ime za Sardiniju (NH 3.85)
Kalimah (2)	– Peucetiji kao jedna od liburnskih zajednica (NH 3.139) – melitejski psi (ime dobili po Meliti/Mljetu) (NH 3.152)

* Broj u zagradi označava koliko se puta pojedini autor izričito spominje u tekstu 3. knjige *Naturalis historiae*.

Kao što se očituje iz tablice, od ukupno 46 navoda u 3. knjizi *Prirodoslovlja*, samo se njih pet tiče iliričkog područja, dok se preostali citati u većini odnose na Italiju. Svih pet informacija vezanih uz Ilirik tiču se pak Dalmacije – Panonija je u tome smislu zakinuta.

Neki se podaci o iliričkim zemljama, međutim, nalaze izvan 3. knjige, raštrkani po cijelom *Prirodoslovlju*. Pogledajmo ih:

Vrst informacije	Izvor
magija kod Tribala i Ilira (urokljive oči) (NH 7.16)	Isigon ¹⁶⁰
kuga iz Ilirije (Hipokrat predskazao epidemiju) (NH 7.123)	
Oktavijanov pad s kule u panonskom ratu (NH 7.148)	
pobuna u Iliriku (NH 7.149)	
Ilir Dandon – primjer dugovječnosti (NH 7.155)	Aleksandar Polihistor
europski bizon u Panoniji (NH 8.40)	

¹⁶⁰ Isigona dosad nisam spominjala, jer nije ulazio u kontekst teme – nema ga, naime, na popisu izvorâ za 3. knjigu *Naturalis historiae*, ne citira se izravno u tekstu, a ni njegov opus ne daje naslutiti da bi mogao dati znatniji prinos poznavanju iliričke povijesti ili geografije (kao što je, usuprot, slučaj s Hekatejem, Herodotom, Eforom, Posido-

nijem i Pompejem Trogom). Riječ je o paradoksografu iz Nikeje (vjerojatno iz kasnog helenističkog doba) čiji se opus, koliko znamo, sastoji od dva naslova: »Ἀπίστα (Nevjerojatne priče) i Περί Παλικῶν Θεῶν (Palički bogovi) (LEKSIKON 1996: 306).

Vrst informacije	Izvor
histarska i liburnska vuna, sličnija dlaci (NH 8.191)	
ilirički puževi, poznati po veličini (NH 9.173)	
dokleatski sir, cijenjen u Rimu (NH 11.240)	
iliričke svinje, s čvrstim papcima (NH 11.255)	
ilirički kopitnjak, treći po kakvoći (NH 12.47)	
ilirička perunika od koje se dobiva glasoviti miris (NH 13.14 i 18)	
ilirička perunika, najcjedenija od svih (»ne ona koja raste uz more, nego ona iz šuma uz Drilon i Naron«) (NH 21.40)	
divlji nard se uzgaja i u Panoniji (NH 21.47)	
gentijana, najizvrsnija u Iliriku; dobila ime po kralju Gentiju koji ju je otkrio (NH 25.71)	
širenje nekih bolesti lica po Italiji i provincijama (spominje Ilirik, Galije i Hispanije) (NH 26.1)	
ljekovita biljka <i>perpressa</i> , raste u Iliriku (NH 26.87)	
spominje da je » <i>danas i Dalmacija</i> « poznata po salamuri (NH 31.94)	
iliričke ostrige (vrsta koja je mrke boje) (NH 32.60)	
viktorijat, novčić koji je » <i>donesen iz Ilirika i smatrao se robom</i> « (NH 33.46)	
bogata zlatna žila, otkrivena u Dalmaciji u Neronovo doba (NH 33.67)	
spominje da su dvojica rimskih poslanika, » <i>koje je dala ubiti Teuta, kraljica Ilira</i> «, bili počašćeni kipovima na rimskom forumu (NH 34.24)	
o jantaru: » <i>Donose ga Germani ponajviše u provinciju Panoniju. Odatle su ga prvo proslavili Veneti koje Grci nazivaju Enetima, koji su najbliži (susjedi) Panonije i žive oko Jadranskog mora</i> « (NH 37.43)	
» <i>Udaljenost od Karnunta u Panoniji do obala Germanije odakle se (jantar) dovozi iznosi 600 milja, što je potvrđeno tek nedavno</i> « (NH 37.45)	

Od 24 informacije prikupljene iz *Prirodoslovlja*, njih šest se odnosi na Panoniju, a ostalih 18 na Dalmaciju (koja se još u Plinijevo doba često nazivala i Ilirikom, imenom stare provincije). Nažalost, nepoznat nam je izvor tih podataka (Plinije ga je naveo za samo dva od njih). Prva od informacija vezana uz Panoniju vijest je o ranjavanju Oktavijana Augusta tijekom »panonskog« rata, iako Apijanovo izvješće o opsadi i padu Segestike (za koje se vjeruje da potječe izravno iz Augustovih memoara) ne spominje takvu epizodu (*Illyr.*, 4.22–24). Bit će prije da je riječ o opsadi japodskog Metula (dakle ne o ratu protiv Panonaca!), tijekom koje je doista bila srušena rimska navalna kula (usp. Apijan, *Illyr.*, 4.20 i Dion Kasije, 49.35). Pobuna u Iliriku, druga Plinijeva informacija koju sam vezala uz Panoniju, odnosi se na Batonov ustanak koji je obuhvatio i Dalmaciju i Panoniju; nažalost, Plinije je samo ovlaš spominje u posve drugačijem kontekstu, kao jedan od primjera obrata sreće tijekom Augustova života. Za europskog bizona (*bonasus*) Plinije kaže da živi u Peoniji, što se nedvojbeno odnosi na Panoniju. Istu tu životinju, naime, opisuje i Pavao Đakon riječima: *bisons, animal in Pannonia (...)* (*Historia Longobardorum*, 28). Plinijev odabir naziva, kao i navod Peonije umjesto Panonije, nedvojbeno upućuju na grčki izvor – to je možda Aristotel, koji također spominje tu životinju kao βόνασος

161 Glede imena Peonija/Panonija u grčkom je svijetu u vremenom nastala pomutnja, pod utjecajem pogrešnih

znanstvenih postavki da su Panonci u Panoniji i Peonci u Makedoniji jedno te isto. Sve do početka 2. st., međutim,

(*Historia animalium*, Bekker, 498b, 31).¹⁶¹ O divljem nardu koji uspijeva u Panoniji i treći je po kakvoći u rimskoj ekumeni (*optimum in Ponto, proximum in Phrygia, tertium in Illyrico* – »najbolji na Pontu, zatim u Frigiji, a treći u Iliriku«, NH 12.47) govori samo Plinije, pa je zbog nedostatka dodatnih informacija teško reći nešto više o uzgoju te vočke u rimsko doba. Očigledno je da je, uz iliričku peruniku, gentijanu i neke iliričke specijalitete (puževe i dokleatski sir, primjerice), predstavljao dio asortimana kojim su Dalmacija i Panonija sudjelovale na tržištu. I napokon, Plinije svjedoči o potražnji za jantantom u provinciji Panoniji; prvi njegov navod odnosi se na trgovinu koja se Podunavljem odvijala već od pretpovijesnog doba (što dokazuju i legendarne priče o Argonautima i Hiperborejima), a drugi na (obnovljeni?) veći interes za taj luksuzni artikl u njegovo doba.

Sudeći, dakle, prema svemu rečenome i prikazanome u tablicama, neki autori s Plinijeva popisa izvora za 3. knjigu otpadaju kad je riječ o informacijama vezanima uz Panoniju (i Dalmaciju). To su, po svoj prilici, Turanije Gracil, Varon Atački, Valerije Antijat, Higin, Antistije Veter, Celije Antipater, Lucije Aruncije, Statije Sebos, Licinije Mucijan, Fabricije Tusko, Lucije Atej, Atej Kapitton, Verije Flak, Lucije Pison, Gnej Gelijs, Kornelije Valerijan, Tukidid, Teofrast, Isidor, Metrodor, Kalikrat, Ksenofont Lampsačanin, Nimfodor i Kalifan. Njihov, naime, opus ničim ne daje naslutiti da su se bavili iliričkim temama, a posve izostaje i spomen njihovih imena u tome kontekstu iz njima suvremene i kasnije antičke književnosti. S druge pak strane, preostalih 13 autora s popisa te njima pridodana četvorica koja se spominju u samome tekstu 3. knjige (a nisu na popisu) mogu se smatrati izvorima (i) za iliričke provincije, s time da se većina njihovih podataka odnosi na Dalmaciju, a samo neki na Panoniju. To su sljedeći autori: Kornelije Nepot, Livije, Marko Katon, Marko Agripa, Marko Varon, božanski August, Pomponije Mela, Kurion Otac, Artemidor, Aleksandar Polihistor, Teopomp, Diodor Sikulski, Timagen, Polibije, Eratosten, Timej i Kalimah. Oslonimo li se poglavito na citate u 3. knjizi i na njihovu bibliografiju, stanje je ovakvo: od Kornelija Nepota potječe podatak o etimologiji Histrije, vezanoj uz drevno poimanje hidrografije u podnožju jugoistočnih Alpa: *Quam cognominatam a flumine Histro, in Hadriam effluente e Danuvio amne eodemque Histro exadversum Padi fauces, contrario eorum percussu mari interiecto dulcescente, plerique dixere falso, et Nepos etiam Padi accola* – »Mnogi su pogrešno ustvrdili da je ova nazvana po rijeci Istru koja u Jadran utječe iz rijeke Dunava, i to po onom istom Istru koji da je preko puta ušća Pada, te da te rijeke iz nasuprotnih smjerova utječu u more i čine ga slatkim. Tako i Nepot, koji je živio uz Pad« (NH 3.127). Izvor te informacije mogao se jednako nalaziti u Nepotovoj *Kronici*, kao i u *Primjerima*.¹⁶² Unutar Livijeva povijesnog djela, kako znademo, opisana je i povijest Ilirika (primjerice, kronologija rimskog osvajanja i doseljenje Kelta u panonsko međuriječje), no u Plinijevu *Prirodoslovlju* nema citata vezanih uz iliričke teme; (prostorno) najbliži je podatak o širini alpskog lanca (NH 3.132). Iz Katonovih *Podrijetala* potječe, kako se čini, svih sedam informacija iz 3. knjige, vezanih uz staru povijest Italije i Cisalpine koja je isprepletana s poviješću Ilirika (primjerice, spomen drevnog liburnskoga grada u Picenu: *Truentum cum amne, quod solum Liburnorum in Italia relictum est* – »Truent s rijekom, jedino što je od liburnskoga ostalo u Italiji«, NH 3.110). Marko Terencije Varon vjerodostojan je svjedok suvremene iliričke povijesti, jer je u svojstvu vojnog časnika upoznao prilike u Dalmaciji; od njega potječe čuveni opis izdržljivih i radišnih žena (*De re rustica*, 2.10,7–9). Izgleda da je Plinije od Varona preuzeo mnogo štošta, uz informaciju o ustroju juridičkih

nije bilo nikakve dvojbe oko toga da se stanovništvo između dubokog jadranskog zaleđa i Dunava zove Παρνώνιοι, a ne Πάριονες – ispravno ih naziva već Polibije u 2. st. pr. Kr., a zatim i Strabon na razmeđu erâ. Apijan, zaveden spomenutim krivim tumačenjem koje je prigrlio učeni grčki svijet njegova vremena, govori o »Peoncima«, iako znade da se oni nazivaju i »Panoncima« (taj je pravilan oblik zaci-

jelo pronašao u Oktavijanovim memoarima) (*Illyr.*, 3. 14). Grešku će ispraviti pedesetak godina kasnije Dion Kasije, dobar poznavatelj provincije Panonije (49.36,6).

¹⁶² O svakom pojedinom piscu i o njihovim djelima više je riječi bilo u prvome dijelu ovoga rada; ovdje su tek kratki zaključci.

konvenata (*M. Varro LXXXIX civitates eo ventitasse auctor est* – »Marko Varon kaže da je onamo (sc. u Naronski konvent) zalazilo 89 općina«, NH 3.142). Tako se, primjerice, opis podvelebitskog primorja (NH 3.140) te delmatske (NH 3.142) i južnodalmatinske obale (NH 3.144) i pripadajućeg otočja (NH 3.151–152), kao i izvješće o tri sudbena konventa u Dalmaciji (NH 3.139, 142 i 143), pripisuju Varonu, točnije njegovu periplu koji je možda bio uklopljen u *Starine* ili se nalazio unutar izgubljenog spisa *De ora maritima* (*O morskoj obali*).¹⁶³ Marko Agripa i božanski August ubrajaju se u specifičnu vrstu izvora – prvi među kartografe, a drugi u kategoriju koju sam nazvala službenim izvorima. O Agripinom *orbe picto* već je bilo riječi u tekstu – podsjetimo se tek činjenice da je Plinijeva *Naturalis historia* jedino djelo koje je očuvalo vrlo mnoge navode s te danas izgubljene karte (koju su pratili i odgovarajući komentari). Za Ilirik to je podatak o dimenzijama primorskog dijela provincije Dalmacije (*a Drinio ad promunturium Acroceraunium CLXXV Agrippa prodidit, universum autem sinum Italiae et Illyrici ambitu XVII* – »Agripa kaže da od Drinija do rta Akrocerau-nijskog ima 175 milja, a da je opseg čitavog zaljeva Italije i Ilirika 1.700 milja«, NH 3.150), a Agripina karta možda stoji i iza opisa međusobne granice između Tauriska i Skordiska. Plinije, naime, nakon abecednog popisa panonskih zajednica, umeće sljedeći podatak: *mons Claudius, cuius in fronte Scordisci, in tergo Taurisci* – »Klaudijaska gora, kojoj su sprijeda Skordisci, straga Taurisci« (NH 3.148). Riječ je o dvije vrste informacija koje se međusobno nadopunjuju; abecedni slijed upućuje na službeni popis etničkih zajednica, načinjen u cenzorske i slične svrhe, dok slikoviti opis etničke granice između dvije keltske cjeline sugerira slikovni izvor – Agripinu kartu. Opisujući Panoniju,¹⁶⁴ Plinije napreduje u smjeru zapad – istok; već način na koji ocrtava granice te provincije daje naslutiti da to čini gledajući na kartu, a u tome smislu shvaćam i opis hidrografske mreže i etničkih zajednica duž glavnih panonskih rijeka. Abecedni popis panonskih zajednica razbija taj geografski slijed, koji se opet uspostavlja sa spomenom Klaudijske gore. Čitatelj dobiva dojam da

163 Za podatke koje valja pripisati Varonu usp. KATIČIĆ 1964: 89 i 94; MARGETIĆ 1978–1979; STARAC 2000: 76, 79. O njegovu periplu: DETLEFSEN 1909: 46; DEGRASSI 1962: 818; KATIČIĆ 1964: 89; ČAČE 1988: 67, bilj. 6; ČAČE 1993: 20. Od Varona možda potječu i vijesti o kamenolomu kod Trogira (NH 3.141) (SUIĆ 1991: 291), o »Ilirima u pravom smislu riječi« (KATIČIĆ 1964: 94), te etnografski podaci kao što je broj dekurija unutar pojedinog konventa (SUIĆ 1991: 286).

164 Cjeloviti opis Panonije glasi: *Inde glandifera Pannoniae, qua mitescentia Alpium iuga per medium Illyricum a septentrione ad meridiem versa molli in dextra ac laeva devexitate considunt. Quae pars ad mare Hadriaticum spectat appellatur Delmatia et Illyricum supra dictum; ad septentriones Pannonia vergit: finitur inde Danuvio. In ea coloniae Aemona, Siscia. Amnes clari et navigabiles in Danuvium defluunt Draus e Noricis violentior, Saus ex Alpi-bus Carnicis placidior, centum viginti milia intervallo, Draus per Serretes, Serapillos, Iasos, Andizetes, Saus per Colapianos Breucosque. Populorum haec capita; praeterea Arviate, Azali, Amantini, Belgites, Catari, Cornacates, Eravisci, Hercuniates, Latovici, Oseriates, Varciani, mons Claudius, cuius in fronte Scordisci, in tergo Taurisci. Insula in Savo Metubarbis, amnicarum maxima. Praeterea amnes memorandi Colapis in Saum influens iuxta Sisciam gemino alveo insulam ibi efficit quae Segestica appellatur, alter amnis Bacuntius in Saum Sirmio oppido influit, ubi*

civitas Sirmiensiū et Amantinorum. Inde quadraginta quinque milia Taurunum, ubi Danuvio miscetur Saus; supra influunt Valdasus, Urpanus, et ipsi non ignobiles – »Slijede žironosni krajevi Panonije, gdje se obronci Alpa sve više ublažavaju što više zalaze u središte Ilirika sa sjevera prema jugu, te blago završavaju i na lijevoj i na desnoj padini. Onaj dio koji gleda prema Jadranskome moru naziva se Dalmacija i Ilirik koji je već ranije spomenut; prema sjeveru pruža se Panonija – ondje završava na Dunavu. U njoj su kolonije Emona i Siscija. Slavne i plovne rijeke koje utječu u Dunav su Drava koja iz zemlje Noričana teče silovitije, i Sava koja iz Karnskih Alpa teče mirnije; između njih je prostor od 120 milja. Drava teče kroz zemlju Sereta, Serapila, Jasa i Andizeta, Sava kroz zemlju Kolapijana i Breuka. To su glavna plemena. Osim njih, tu su Arvijati, Azali, Amantini, Belgiti, Katari, Kornakati, Eravisci, Herkunijati, Latovici, Oserijati, Varcijani, Klaudijska gora kojoj su sprijeda Skordisci a straga Taurisci. Na Savi je otok Metubarb, najveći među riječnim otocima. Druge rijeke vrijedne spomena su Kolapis, koja kod Siscije utječe u Savu dvama tokovima i ondje čini otok koji zovu Segestika; druga rijeka je Bakuntij koja u Savu utječe kod naselja Sirmija, gdje je općina Sirmijaca i Amantina. Slijedi Taurun udaljen 45 milja, gdje se Danuvij miješa sa Savom; iznad tog područja utječu Valdas i Urpan, i sami ne baš neznatni« (NH 3.147–148).

je imaginarni putnik, prolazeći Panonijom, zastao na vrhu slavonskih brda i, okrenut prema istoku, kamo dalje smjera, ustvrdio da se iza njega nalaze Taurisci, a ispred da su Skordisci.¹⁶⁵

Augustov *Opis čitave Italije u 11 kotara* (koji Plinije pod tim naslovom spominje na tri mjesta: *NH* 3.46, 3.49, 3.62) ide u red službenih izvora, budući da je sadržavao statističke i druge informacije potrebne za nesmetani rad državne administracije. U tome dokumentu nalazili su se podaci o Istriji koja se od Augustova doba nalazila unutar Italije, graničeći s Dalmacijom na rijeci Raši,¹⁶⁶ o provincijama, dakle, u tome spisu nije bilo riječi.

Pomponije Mela sljedeći je vrlo vjerojatni izvor (barem nekih) informacija za primorski dio provincije Dalmacije; njegov *Opis zemalja* sadrži vrlo sumarne informacije o priobalnim krajevima ekumene (u obzir su, osim morske obale, uzete i obale većih europskih rijeka). Ilirik je prikazan u maniri starih grčkih peripla, čija je pozornost usmjerena nabranjanju većih primorskih naselja (sigurnih sidrišta) i etničkih zajednica koje ondje žive (2.55–57). Stoga, iako je Plinije Melu uvrstio na popis svih četiriju geografskih knjiga (ne citiravši ga nijednom), te iste informacije mogao je pronaći (i vjerojatno jest) u grčkoj geografskoj literaturi, odakle je crpio i Mela. Iako postoji mišljenje da je Plinije svoje opise obalnih krajeva koncipirao po uzoru na Pomponija Melu,¹⁶⁷ sklona sam vjerovati da su, što se tiče pojedinih informacija, obojica slijedila iste izvore – kao primjer neka posluži spomen Pole kao kolhidske zaklade (tu je tradiciju prvi zabilježio Kalimah), te Ilira »u pravom smislu riječi« (koja potječe od Hekateja ili pak od Varona).¹⁶⁸ Sljedeći autor, Gaj Skribonije Kurion Stariji (ili Kurion Otac, kako ga naziva Plinije), jedan je od izvora informacija iz prve ruke;¹⁶⁹ kao što je već rečeno, on je bio prvi rimski vojskovođa koji je dopro do obale Dunava, ratujući protiv etničkih zajednica koje će se stotinu godina kasnije naći unutar provincije Mezije. Iako ga je Plinije uvrstio na popis autorâ za (samo) 3. knjigu, nije ga citirao u tekstu, pa smo zaknuti za detaljnije informacije; izvjesno je jedino da je riječ o geografiji donjeg Podunavlja, s obzirom na pravac Kurionova kretanja iz Makedonije prema Dunavu. Artemidor Efežanin vjerodostojan je izvor za sve četiri geografske knjige, od kojih je samo 3. zaknuta za citate. Njegovi *Geografski zapisi* sadržavali su informacije o pojedinim dijelovima rimske ekumene, od kojih je mnoge i sâm bio posjetio – osim u Italiji, bio je i u Hispaniji, obišao dio obale Atlantskog oceana i (možda) obale Sredozemnog mora, bio u Egiptu i u nekim graničnim zemljama. Skolijast *Argonautike* Apolonija iz Roda obavješćuje nas da je Artemidor jedan od autorâ koji su nastojali rekonstruirati trasu povratka Argonauta iz Kolhide (*scholia* uz 4.282–293), a Strabon je od Artemidora preuzeo vijest o galskom prelasku preko Alpa (ovaj ju je pak bio pronašao kod Efora).¹⁷⁰ Markijan iz Herakleje Pontske, geograf iz kasnijeg doba (između 3. i 5. st.), načinio je *Sažetak jedanaest knjiga Geografskih zapisa Artemidora iz Efeza* (Ἐπιτομὴ τῶν ἑνδεκά τῆς Ἀρτεμιδώρου τοῦ Ἐφεσίου Γεωγραφίας βιβλίων) (danas fragmentarno očuvan) iz kojeg potječe podatak da je Artemidor (između ostaloga) pisao i o Flanatičkom zaljevu (4.10). Kornelije Aleksandar Polihistor također je na Plinijevu popisu za sve četiri geografske knjige, no niti u jednoj nije citiran. Iz njegova povelikog opusa teško je izdvojiti djela kojima se bio poslužio Plinije, no Stefan Bizantinac nam omogućuje uvid u (različite) teme koje su zanimale tog svestranoga gramatičara. Plinije u 7. knjizi spominje informaciju koju je preuzeo od Polihistora, a koja se tiče iliričkih tema: *Alexander Cornelius Dandonem quendam in Illyrico D vixisse* – »Aleks-

165 Usp. DOMIĆ KUNIĆ 2003: 173, 180–181. O Agripinoj karti: DETLEFSEN 1906.

166 O tome MARGETIĆ 1978–1979: 345.

167 THOMSON 1948: 227.

168 O prvoj vijesti: KATIČIĆ 1995: 81; o drugoj: SUIĆ 1955: 137–138, 146 i KATIČIĆ 1964: 94.

169 O. Thomson smatra da su vojni pohodi i trgovačka putovanja priskrbivali najvrednije geografske podatke (ne samo u Plinijevom slučaju nego i općenito) (THOMSON 1948: 228).

170 Usp. KATIČIĆ 1995: 38, 324.

sandar Kornelije kaže da je neki Dandon u Iliriku živio 500 godina« (NH 7.155). Ako je suditi prema naslovima njegovih knjiga, ta vijest mogla se nalaziti u (danas izgubljenom) spisu *O Iliriji*.

Stariji grčki povjesničar Teopomp s Hija zacijelo je Plinija opskrbio mnoštvom dragocjenih podataka o Jadranu, no izostali su citati. Teopompa su već u antici smatrali vrhunskim autoritetom za povijest i geografiju jadranskog svijeta (što je očigledno i prema broju navoda u kasnijoj stručnoj literaturi),¹⁷¹ iako su njegove predodžbe o tome prostoru bile prilično neodređene (što i nije čudno za 4. st. pr. Kr.), a znanje dosta nepouzđano, budući da se temeljilo ne na hodološkim iskustvima nego na pričanju pomoracâ i putnikâ. Od njega, primjerice, potječe informacija da je Jadran vrlo blizu Ponta (Pseudo Skimno, *Perieg.*, 381 i, kritički, Strabon, 7.5,9), da je more dobilo ime po Iliru Joniju (*scholia* uz *Argon.*, 4.308) te da se hijska i tasoska keramika prodaju u trgovištu na Neretvi (Strabon, 7.5,9), a tu su i podaci o Apsirtidima (Pseudo Skimno, *Perieg.*, 307) i Liburnidima (Pseudo Skimno, *Perieg.*, 572 i Strabon, 7.5,5). *Knjižnica* Diodora iz Sirakuze, spomenuta već u predgovoru *Naturalis historiae* (*Praef.*, 25), izvor je informacija za 3. i 5. knjigu, no bez izravnih referenci u tekstu. Svjedocima smo (budući da je djelo djelomično očuvano) da je Diodor opsežno izvijestio o osnivanju grčkih naseobina na istočnoj obali Jadrana (osobito o Isi, koloniji njegove rodne Sirakuze); kod Plinija, međutim, ta tema kao da je posve zanemarena, jer o Isi i Faru, dvije glavne grčke zaklade iz 4. st. pr. Kr., kaže tek: *Issa civium Romanorum et cum oppido Pharia – »Isa, naselje rimskih građana i Farija, na kojoj je naselje«* (NH 3.152). Osim toga, u 4. knjizi *Biblioteke* Diodor govori i o riječnoj komunikaciji između Dunava i Jadrana, u vezi s putovanjem Argonauta iz Kolhide (4.56,7), o čemu, uostalom, pišu i mnogi drugi autori, pa i Plinije daje svoj komentar (NH 3.127–128). I kao posljednjeg s Plinijeva popisa spomenimo Timagena, čiji nam je povijesno-geografski opus gotovo nepoznat, no o kojemu znamo (zahvaljujući Strabonu i Justinu) da se zanimao (i) za keltsku migraciju u Italiju i Podunavlje. U tome svjetlu treba sagledati i jedini citat u 3. knjizi *Prirodoslovlja: Alpis in longitudinem* [X]p. *patere a supero mari ad inferum Caelius tradit, Timagenes* [XXV]p. *deductis – »Celijska kaže da se Alpe u dužinu pružaju od Gornjega do Donjega mora 1.000 milja, Timagen 25 milja manje«* (NH 3.132).

Sljedeća četiri grčka povjesničara i geografa izostala su s popisa izvora za 3. knjigu *Naturalis historiae*, iako se pojavljuju na popisima za preostale tri geografske knjige. No, postojanje njihovih imena i u tekstu 3. knjige (kao i u tekstovima ostalih geografskih knjiga) navodi me na pomisao da je riječ o Plinijevoj (nenamjerno?) pogrešci, o previdu kakvih je zacijelo bilo još i kojih je sam autor bio svjestan (*Nec dubitamus multa esse quae et nos praeterierint – »I ne sumnjam da je i meni mnogo toga promaknulo«*, *Praef.*, 18). Prvi među njima uvaženi je povjesničar Polibije, čija je Povijest nezaobilazno štivo za upoznavanje kronologije rađanja rimske prevlasti na Sredozemlju. Iako se jedini navod iz 3. knjige *Prirodoslovlja* tiče imena mora uz Siciliju (NH 3.75), Polibijevo djelo pravi je rudnik informacija za mnoge teme koje se odnose na stariju iliričku i panonsku povijest – to možemo prosuditi i sami, budući da je od njega očuvano nešto manjih ili većih cjelina, a nadopunjuje ga Livijeva *Povijest od osnutka Rima* (koja se uvelike na njega oslanja). Polibije, primjerice, pruža najstarije nama poznate podatke o istočnoalpskim Tauriscima (34.10,10), koje je zatim preuzeo i Strabon (4.6,12); tu su i podaci o doseljenu Kelta preko Alpa (2.17), kao i izvješće o prvim rimskim oružanim intervencijama na južnom Jadranu (2.8–12), prvim sukobima s Delmatima (32.13) i fragment o borbama u Panoniji (frg. 64). Jedini pak Eratostenov citat u 3. knjizi *Prirodoslovlja* (o imenima mora uz Siciliju, Sardiniju i Kretu, NH 3.75) ne daje naslutiti pravo bogatstvo informacija koje je od toga geografskog klasika Plinije mogao prikupiti o jadranskim stranama. Iz mnogih

171 O Teopompovoj *Povijesti Filipovih djela* R. Katičić je lijepo rekao: »Gubitak je toga historiografskog djela nenadoknadiva šteta za proučavanje jadranske starine. No mnogi podaci što potječu od Teopompa raspršeni su u čita-

voj geografskoj literaturi kasnije antike i utkani su u opise zemalja, sholije i leksikografske natuknice« (KATIČIĆ 1995: 161).

drugih izvora znademo da je 3. knjiga Eratostenove *Geografije* sadržavala, između ostaloga, i obilje podataka o geografiji i etnografiji Ilirika koji je u 3. st. pr. Kr. još bio ograničen na dio istočnojadranskog priobalja. Ti su podaci iznenađujuće točni i prilično detaljni, a njihova autora odlikuje »dokazana preciznost i neprijeporna naučna visina»,¹⁷² pa je neprocjenjiva šteta što je djelo očuvano samo u izvatcima i citatima kod brojnih drugih autora. Eratosten je našu obalu opisao na način peripličkog izlaganja i idući u smjeru jugoistok – sjeverozapad, što je uobičajeno za starije doba kada se Jadran još upoznao s juga. Kod Stefana Bizantinca očuvano je Eratostenovo izvješće o geografskim objektima u južnom Jadranu, kao i o grobovima Kadma i Harmonije koji se ondje nalaze (s. v. Δυρράχτων), skolijast uz Apolonijevu *Argonautiku* spominje Eratostena i Timeja kao autore informacije o Nestima (*scholia*, 4.1215–1216), a Pseudo Skimno uz njihova imena stavlja podatke o Heraklovu sinu Hilu kao eponimu zajednice Hilejaca (*Perieg.*, 402–412) i o grčkim naseobinama na Jadranu (*Perieg.*, 413–428; usp. i *scholia* uz *Argon.*, 4.1215). *Povijest* Timeja iz Tauromenija priskrbila je svome autoru naslov najboljeg poznavatelja zapadnih zemalja, a čitalačkoj publici obilje zanimljivosti iz zemljopisa i mitologije tada poznatog dijela zapadne Europe. Osim toga, Timej je i jedan od glavnih naših izvora za poznavanje starije povijesti i geografije Jadrana, o čemu je djelomice već bilo riječi prilikom spominjanja Eratostenova imena; od Timeja potječu i podaci o Hilejskom poluotoku kao o Diomedovu rtu, o čemu se u antici dosta pisalo.¹⁷³ Jedini citat u Plinijevoj 3. knjizi tiče se, međutim, starog imena za Sardiniju (*NH* 3.85). Kalimaha, posljednjeg od četvorice izostavljenih autora, Plinije je jedinog odabrao za pružanje informacija vezanih uz Ilirik, podastrijevši čak dva navoda. Jedan se tiče stare etničke zajednice na istočnoj obali Jadrana (*Pars eius fuere Mentores, Himani, Encheleae, Bu<li>ni et quos Callimachus Peucetios appellat* – »Njegov dio bijahu Mentori, Himani, Enhelejci, Bulini i oni koje Kalimah naziva Peucetima», *NH* 3.139), a drugi jedne pseće pasmine, vjerojatno prilično dobro poznate u Rimu (*Melite, unde catulos Melitaeos appellari Callimachus auctor est* – »*Melite, po kojoj se, kako kaže Kalimah, nazivaju melitejski psi*», *NH* 3.152). Strabon nas izvješćuje da su se u prvoj knjizi Kalimahovih *Uzroka* nalazili i podaci o Poli kao o kolhidskoj zakladi (1.2,39) i o naselju imenom Bjugunci koje su Kolšani osnovali na Ilirskoj rijeci (5.1,9), pa je vrlo vjerojatno da se i Plinijev spomen kolhidskog podrijetla Pole (*NH* 3.129) i starog imena Olcinija (*Olcinium quod antea Colchinium dictum est a Colchis conditum* – »*Olcinij koji se prije zvao Kolhinij jer su ga osnovali Kolšani*», *NH* 3.144) temelji na Kalimahu koji je prvi zabilježio tu staru tradiciju. Čini se da se za povijest iliričke obale Kalimah služio poglavito Timejevim podacima,¹⁷⁴ što nažalost ne možemo provjeriti jer je Timejevo djelo izgubljeno.

Sljedeću petoricu Plinije ne samo da je izostavio s popisa izvora za 3. knjigu nego ih u njoj nije niti citirao, pa se u njihovu slučaju (za razliku od prethodna četiri autora) pomišlja na to da ih nije ni kanio staviti na dotični popis. Ipak se tome čudim, budući da je riječ o autoritetima čiji su geografski i povijesni podaci itekako mogli naći mjesta u Plinijevoj enciklopediji. To su Hekatej, Herodot, Efor, Posidonije i Pompej Trog. Istina, oni su uvršteni na popise izvora za pojedine preostale geografske knjige *Prirodoslovlja*, no posve su izostali iz 3. knjige koja je predmet našega interesa. Hekatej, najstariji među njima, jednim je od autora za 4., 5. i 6. knjigu, s po jednim citatom u 4. i 6. knjizi. No, njegova je *Europa* sadržavala podatke i o istočnoj obali Jadrana, o čemu svjedoče fragmenti očuvani kod leksikografa Stefana Bizantinca čije su Ἑθνικά (*Nazivi za stanovnike*) u 50 knjiga također očuvane tek iz druge ruke.¹⁷⁵ Hekatejeve informacije o etničkim zajednicama duž dalmatinske obale najstarije su poznate informacije te vrste – on, primjerice, spominje Kaulike, Mentore, Liburne, Taulante i Enhelejce. Hekatejevi Kaulici možda su Plinijevi Kurici, jedna od liburnskih

172 SUIĆ 1955: 133.

174 KATIČIĆ 1995: 26, 96, 186.

173 O Timeju i njegovu značenju jezgrovito KATIČIĆ 1995: 25, 121, 250; o Hilejskom poluotoku: KATIČIĆ 1995: 95.

175 FGH 1. 93–97.

zajednica unutar X. regije (*et alii cognomine Curici* – »i drugi s nadimkom Kurici«, NH 3.130), a i spomen ostalih drevnih dijelova liburnskog etničkog tijela (*Pars eius fuere Mentores, Himani, Encheleae, Bu<li>ni (...)* – »Njegov dio bijahu Mentori, Himani, Enhelejci, Bulini (...)*«, NH 3.139*) možda potječe neposredno od Hekateja ili pak posredno preko Teopompa koji se obilato služio Hekatejevim podacima. Čini se da bi i spomen »Ilira u pravom smislu riječi« (*proprie dicti Illyrii*, NH 3.144; tako i *quos proprie Illyrios vocant* kod Pomponija Mele, 2.56) mogao potjecati od Hekateja ili pak od Herodota,¹⁷⁶ sljedećeg zanemarenog autora. Herodotovi podaci zastupljeni su u 5. knjizi *Prirodoslovlja* i tiču se geografije Afrike i Bliskog istoka, no i ostali navodi (u 7., 8., 12. i 36. knjizi) preuzeti su iz njegove *Povijesti* koja nam je čitava očuvana u redakciji aleksandrijskih gramatičara. Herodotovo izvješće danas je neprocjenjivo za sagledavanje opsega znanja koje je starija grčka geografska znanost posjedovala o Podunavlju – tu mislim poglavito na opis hidrografske mreže koja se oslanja na tok Dunava (4.49) i na prilično maglovitu predodžbu o etničkom rasporedu duž rijeke (5.9) – kod Plinija, međutim, nema naznaka da je te podatke uzeo u obzir. Stoljeće mlađi Efor također je pisao o Podunavlju (Strabon spominje njegovo mišljenje da Dunav ima pet ušća, 7.3.15), kao i o keltskom prijelazu preko Alpa (Strabon, 4.4.6), a kod Stefana Bizantinca očuvan je spomen jadranskog otoka na kojem je parska kolonija (*s. v. Φάρος*). Plinije ga, međutim, citira isključivo u vezi sa starim imenima nekih otoka (Eubeja, NH 4.64; Eriteja, NH 4.120; Hij, NH 5.136) te s otocima kao reperima korisnima pri plovidbi uz afričku obalu (NH 6.198–199), iako ga od svih geografskih knjiga nije spomenuo samo u trećoj. »Težak je gubitak što im djela nisu došla do nas«, kaže R. Katičić o Eforu i Teopompu i nastavlja: »Podaci iz njih razdrobljeni su po golemoj literaturi mlađeg vremena te je ona bez njih nezamisliva«. ¹⁷⁷ Kao i Efor, i Posidonije se nalazi na popisima izvora za 4., 5. i 6. knjigu, ali ne i za 3., nama najzanimljiviju, no jedini citat u geografskim knjigama (NH 6.57) ne odnosi se na geografiju ili povijest, već na meteorologiju. Posidonijev opus za nas je izgubljen – ostali su tek brojni izvatici iz njegovih djela, očuvani kod mnogih mlađih pisaca, zahvaljujući kojima imamo prilično dobar uvid u tematiku koja ga je zanimala. Poznato je da je putovao Europom i da je sa svojih ekspedicija donosio nove i pouzdane podatke o geografiji i etnografiji dotad nepoznatih krajeva. U tome smislu Posidonije je nezaobilazan autoritet za upoznavanje Podunavlja iz vremena koje je neposredno prethodilo početku uspostavljanja rimske kontrole u Panoniji. Malobrojne poznate njegove vijesti o Podunavlju očuvane su kod Strabona, Ateneja i (posredstvom Justina) kod Timagena. Strabon, primjerice, spominje Posidonija kao izvor podataka o Timavu (5.1.8), od njega je vjerojatno preuzeo i podatak o jadranskim Venetima i doseljenju Kelta u Panoniju (4.4.1), ¹⁷⁸ a Posidonijevo ime navodi i uz raspored keltskih i drugih zajednica u Podunavlju (7.2.2; 7.3.2; 7.3.3). Atenej pak prenosi Posidonijeve informacije o navadama Skordiska (234 a–b), a jedini nama poznati podatak o Dalmaciji (o tamošnjem uzgoju mrkve i repe) Atenej je, kako sâm navodi, pronašao u 27. knjizi Posidonijeve *Povijesti* (369 c–d). ¹⁷⁹ Posidonijevo izvješće o dolasku Kelta u Podunavlje preuzeo je, kako se vjeruje, i Pompej Trog (posredstvom Timagena), no Plinije ga nije uvrstio među svoje (geografsko)povijesne izvore, nego među prirodoznanstvenike. Trogova *Filipova povijest*, očuvana u obliku izvoda koji je sastavio Justin, sadržavala je brojne korisne informacije o keltskom doseljenju u Panoniju, koje nisu sve morale potjecati od Posidonija – Trog je, naime, bio podrijetlom Gal, pa je zasigurno štošta i sâm dodao Posidonijevu izlaganju. Plinije se, međutim, nije nužno poslužio baš Trogovim izvješćem o keltskoj povijesti, budući da je na popis izvora uvrstio Timagena koji figurira kao posrednik između Posidonija i Pompeja Troga. Osim Posidonijem, Trog se uvelike služio i Teopompom, odakle kratke vijesti o zemljopisu i mitologiji ilir-

176 SUIĆ 1955: 137–138, 146.

177 KATIČIĆ 1995: 15.

178 MARIĆ 1959: 9; KATIČIĆ 1995: 324.

179 Ta se informacija općenito vezuje uz Posidonijev boravak u Dalmaciji, u svojstvu Metelova časnika u ratu protiv Delmata 119.–117. pr. Kr. (usp. MARIĆ 1959: 6).

skog Jadrana.¹⁸⁰ Plinije, međutim, nije u obzir uzeo Trogovo povijesno izvješće (budući da ovoga nema ni na jednom popisu izvorâ za geografske knjige, a svih šest citata vezanih uz njegovo ime tiče se prirodoznanstvenih tema) – možda je sve informacije koje mu je mogla ponuditi *Filipova povijest* već bio pronašao »na izvoru«, kod autorâ od kojih ih je Trog preuzeo.

O zagonetnoj Plinijevoj šutnji glede Strabona već je bilo riječi; ovdje se želim tek osvrnuti na podatke koje je Plinijevom *Prirodoslovlju* mogla posredovati Strabonova *Geografija*. Strabon je obilato crpio iz već postojeće grčke geografske literature (dodavajući, doduše, i nove informacije) pa se njegovo djelo poglavito smatra knjiškom sintezom starog grčkog zemljopisa, opsežnom kompilacijom i dragocjenim izvorom za poznavanje citatâ iz danas izgubljenih starijih geografskih i povijesnih djela. Što se pak iliričkog područja tiče, njegova *Geografija* sadrži najpotpuniji opis istočne obale Jadrana te Posavine i Podunavlja, što je iz antike dopro do današnjih dana. Strabonovo izvješće, sastavljeno u duhu antičkog shvaćanja opisivanja pojedinih područja, obuhvaća geografiju, etnografiju i povijest pojedinih krajeva ili naroda. Tako, primjerice, o keltskim Tauriscima govori na pet mjesta (4.6,9; 4.6,12; 7.2,2–3; 7.3,11; 7.5,2), o Skordiscima triput (7.2,2–3; 7.5,2; 7.5,12), panonske etničke zajednice obrađuje u 7.5,2 i 7.5,3; o Japodima prilično opširno govori na dva mjesta (4.6,10; 7.5,4), o Deltatima u 7.5,5, o ostalim etničkim zajednicama u Dalmaciji u 7.5,6 i 7.5,7. Panonija (njena geografija i starija povijest) je obrađena u 4.6,10, 7.5,2 i 7.5,10, a dalmatinska obala i otoci u poglavljima 7.5,5 – 7.5,10. Kako vidimo, mnoštvo podataka, popabirčenih diljem geografskih djela, počevši od Hekateja, preko Teopompa, Eratostena, Efora, Polibija, Posidonija... Većinu tih podataka Plinije je mogao pronaći u izvornicima, pa u tome smislu nepoznavanje Strabonove *Geografije* nije bilo nenadoknadiv gubitak.

*
* *

Osim literarnih izvora, Plinije se bio poslužio i vrelima druge vrste, o čemu svjedoči i narav njegova izlaganja o iliričkim (i ne samo tim) provincijama. Te sam izvore ugrubo podijelila u dvije kategorije – u prvju su geografske karte, periegeze i peripli, u drugoj službeni dokumenti. O kartama (u našem slučaju konkretno o *orbe picto* Marka Agripe) već je bilo riječi, kao i o periegezama i periplima koje su sastavili pojedini Plinijevi izvori za 3. knjigu *Prirodoslovlja* – Nimfodor, Artemidor, Ksenofont Lampsačanin, Aleksandar Polihistor, Isidor, Varon, Statije Sebos.¹⁸¹ Nema nikakvih pokazatelja da je Plinije vidio *periplus* koji se pripisuje Skilaku iz Karijande, kao ni periegezu čiji je autor možda Skimno s Hija – barem što se tiče podataka o Dalmaciji. Iz naše perspektive, ta su dva spisa nezaobilazna za poznavanje protopovijesne slike jadranske obale, no moramo imati na umu da se među svim periplima i periegezama, koji su Pliniju bili dostupni, ova dva djela možda uopće nisu isticala; njihova jedinstvenost duguje se činjenici da su doprla do naših dana i da poznamo upravo njih, a ne neka druga »oplovljavanja» i »obilaske» kakvih je u antici bilo mnogo.

Pod službenim dokumentima podrazumijevam ponajprije provincijalne formule, cenzorske liste (*tabulae censoriae*), te različite statističke i abecedne popise teritorijalnih općina, načinjene poglavito u fiskalne svrhe.¹⁸² Službeni su se spisi za Dalmaciju počeli voditi već od sredine 2. st. pr.

180 KATIČIĆ 1995: 20, 28.

181 Usp. pregled te prve kategorije izvora kod DOMIĆ KUNIĆ 2003: 349–353, 356.

182 Problem službenih Plinijevih izvora još ni izdaleka nije riješen. O njemu, na primjeru Afrike, iscrpno govori SHAW 1981. Za provincijalne formule usp. DETLEFSEN 1908: 63–104. O izvorima iz oblasti službene dokumentacije općenito: DETLEFSEN 1908; JONES 1971². Ti izvori

obuhvaćali su i *acta triumphorum* kao i službene anale, no ne u slučaju iliričkih provincija. Trijumfalnim aktima Plinije se poslužio u 5. knjizi (nalaze se na popisu izvora), a anale spominje na više mjesta u vezi s popisom predskazanja (*omina*) vezanih uz različite događaje i pojave (primjerice, NH 7.36, 8.173, 8.222, 10.5). Čini se da se za opis zapadne polovice Carstva Plinije pretežito služio Augustovom dokumentacijom, dok je u pogledu njegova istočnog dijela izgradio okvir preuzet iz periplâ i grčkih pisaca, ne koristeći

Kr., nakon rata s Gentijem, otkada datiraju prve akcije koje će rezultirati stvaranjem provincije Ilirika; Panonija je u službene knjige zavedena tek od druge polovice 1. st. pr. Kr., otkako su se (nakon Oktavijanova i malo kasnije Tiberijeva pohoda) stvorili uvjeti za proširenje rimske vlasti i na prostor između Jadrana i Dunava. Formule pojedinih provincija različito se datiraju, s obzirom na vrijeme kada je dotična provincija bila pravno i upravno organizirana. Prave *formulae provinciarum* za Dalmaciju i Panoniju potječu iz julio-klaudijevskog doba. Što se Dalmacije tiče, riječ je o prepravcima (bolje rečeno nadopunama) već postojećeg temeljnog dokumenta o ustroju provincije Ilirika, koji spominje već Livije u vezi s aktivnostima koje su uslijedile nakon Gentijeva poraza 167. pr. Kr. (45.26,5). Kad je o Panoniji riječ, julio-klaudijevska *formula* izvorni je dokument, sastavljen po svoj prilici kasno za Augusta, nakon Tiberijeva zaokruživanja panonskog teritorija, i nadopunjena u Vespazijanovo doba. Dalmatinska *formula provinciae* obuhvaćala je i popis etničkih zajednica u sklopu juridičkih konvenata (NH 3.139, 142 i 143),¹⁸³ a panonska popis zajednica podložnih tributu (NH 3.148), oba koncipirana po abecednom nizu. Augustova *Discriptio totius Italiae*, koja se poglavito ticala Italije, sadržavala je i popis povlaštenih liburnskih zajednica, izuzetih iz obveze plaćanja poreza (NH 3.130 i 139). Budući da se nije odnosila na provincije, izostavit ćemo je iz daljnjeg izlaganja. Spominjanje pak pravnog položaja pojedinih naselja izvan Italije vezuje se uz provincijsku statistiku koja je jasno lučila nekoliko kategorija teritorijalnih zajednica.¹⁸⁴ Tu su, primjerice, liburnske zajednice koje *ius Italicum habent* i one koje su *immunes* (NH 3.139), zatim kolonije (Jader – NH 3.140, Salona – NH 3.141, Narona – NH 3.142, Epidaur – NH 3.144, Savarija – NH 3.146, Emona i Siscija – NH 3.147) i naselja rimskih građana (Tragurij – NH 3.141, Rizinij, Akruvij, Butua, Olcinij, Skodra i Lis – NH 3.144) te peregrinska *oppida* i *castella* (liburnska naselja – NH 3.140, delmatski kasteli – NH 3.141–142, Sirmij i Taurun – NH 3.148). Abecedne liste etničkih zajednica (peregrinskih teritorijalnih općina) imale su poglavito služiti za određivanje naravi i visine određenog poreza, kao i u druge svrhe koje su se ticale obveza tih zajednica prema državi (novačenje, primjerice); riječ je o već spomenutim popisima općina unutar sudbenih konvenata u provinciji Dalmaciji,¹⁸⁵ kao i o popisu etničkih zajednica u Panoniji. Plinije je na nekoliko mjesta u *Prirodoslovlju* izriječno spomenuo provincijalne formule kao izvor nekih podataka; primjerice, riječju *formula* u opisu Narbonske Galije (NH 3.37) ili *forma* za Ovostranu Hispaniju (NH 3.18) i Etiopiju (NH 12.19); u nekim pak slučajevima *formulae provinciarum* bile su mu vjerojatno jedini izvor podataka. Kao bivši namjesnik četiriju provincija (Narbonske Galije, Afrike, Tarakonske Hispanije i Galije Belgike), Plinije je dobro poznao važnost i vjerodostojnost provincijalnih formula koje su se, kao temeljni dokument koji prati i dokazuje pravni ustroj neke provincije, nadopunjavale tijekom daljnjeg njenog administrativnog uređenja. No, nije ih vjerno reproducirao, već je iz njih, kako sâm izričito kaže, uzimao podatke koje je smatrao važnijima, odabirući one *digna memoratu aut Latino sermone dictu facilia* – »vrijedne spomena i lakše za izgovor u latinskom jeziku« (NH 3.1,7), *populorum pauca effatu digna aut facilia nomina* – »od zajednica one vrijedne spomena ili kojima

se statističkim podacima (usp. KROLL 1951: 305; JONES 1971²: 504–506).

183 Podaci vezani uz sudbene konvente svakako su službene naravi, o čemu bjelodano svjedoči abecedno koncipiran popis zajednica; no, računa se i s Varonom kao izvorom podataka (barem za Naronski konvent), o čemu je već bilo riječi. Usp. DETLEFSEN 1909: 46; KATIČIĆ 1964: 89.

184 To su *coloniae, municipia civium Romanorum, municipia Latina, liberi, foederati, oppida stipendiaria*, te *populi* odnosno *civitates stipendiariae*. Pregledne tablice s brojem zajednica s pojedinim pravnim statusom usp. kod DETLEFSEN 1908: 100.

185 Izgleda da su formule samo nekoliko starijih provincija sadržavale i podatak o tamošnjim sudbenim konventima, s popisom pripadajućih etničkih (teritorijalnih) zajednica. To su tri hispanse provincije (organizirane 197. pr. Kr.), Dalmacija (167. pr. Kr., tada pod imenom Ilirik) i Azija (133. pr. Kr.). Kasnija administracija je, čini se, napustila diobu prema konventima, budući da su sudske i ostale pravne poslove preuzele druge ustanove. Zanimljivo je što se *iurisdictiones* ne spominju uz neke druge, najstarije provincije (Narbonska Galija, Sicilija, Sardinija i Korzika); to je po svoj prilici stoga što su te provincije rano ušle u sastav Italije i potpale pod drugačiji administrativni režim.

se imena (u latinskom govoru) *lako izgovaraju*« (NH 3.139) ili *ex quibus nominare non pigeat* – »*koje nije naodmet imenovati*« (NH 3.139). Plinije nije, čini se, vidio formule za sve provincije (to se odnosi na Retiju, Meziju, Britaniju, Kipar i možda Kirenu); pokazatelj je očigledan – nema abecednih popisa niti spomena pravnog statusa pojedinih teritorijalnih cjelina. U takvim slučajevima pribjegao je drugačijem načinu opisivanja koji obuhvaća (mahom starije) geografske i etnografske podatke te druge izvore informacija koji su mu bili dostupni. Tako se, primjerice, u slučaju Retije poslužio i natpisom s tropeja, djelomice očuvanim do danas (NH 3.133–137; usp. CIL V 7817), Meziju je opisao s tek nekoliko riječi koje vrlo podsjećaju na način iskaza u periplitima (NH 3.149), opis Britanije temelji se na saznanjima starih grčkih geografa i na Agripinoj korografiji (NH 4.102–104), a podaci za Kirenu (NH 5.31–38) i Kipar (NH 5.129–131), mnogobrojni i raznoliki, zacijelo su popabirčeni iz različitih grčkih izvora.

Provincijalna formula nije bila nedodirljiva – u nju se, kako rekosmo, sustavno bilježila svaka pravna promjena vezana uz dotičnu provinciju. Plinije je neke pomno registrirao, o čemu svjedoče ove njegove riječi: *Citerioris Hispaniae sicut complurium provinciarum aliquantum vetus forma mutata est* – »*Ovostranoj Hispaniji je, kao i mnogim provincijama, stara formula znatno bila promijenjena*« (NH 3.18).¹⁸⁶ Dodaci iz Klaudijevog doba su, primjerice, u slučaju Dalmacije *Siculi in quem locum divus Claudius veteranos misit* – »*Sikuli, kamo je božanski Klaudije bio poslao veterane*« (NH 3.141), u slučaju Norika *oppida eorum Virunum, Celeia, Teurnia, Aguntum, Iuvavum, omnia Claudia* – »*tamošnja naselja Virun, Celeja, Teurnija, Agunt, Juvav, sva Klaudijeva*« (NH 3.146) te panonska *colonia divi Claudi Sabaria* – »*Sabarija, kolonija božanskog Klaudija*« (NH 3.146).¹⁸⁷ Plinije, međutim, nije spomenuo Klaudijevu dalmatinsku koloniju *Aequum*, što bi se moglo protumačiti na tri načina: ili je ta kolonija bila osnovana nakon što su u formulu bile unesene promjene koje je Plinije vidio (što, s obzirom na spomen Savarije, smatram manje vjerojatnim), ili (barem neke) provincijalne formule nisu bile redovito ažurirane, pa je novije informacije (u ovome slučaju riječ je o vremenskom rasponu od 15–20 godina) morao prikupljati iz prve ruke, ili je pak iz nekog razloga previdio taj podatak. Zanimljivo je da se car Klaudije (*Claudius Caesar*) nalazi na popisima izvorâ za 5., 6., 12. i 13. knjigu *Prirodoslovlja*, što je dokazom da se Plinije u njegovu slučaju bio poslužio i drugačijim izvorom informacija (ne samo službenim spisima). Tiberije Klaudije Cezar August Germanik u mladosti se, naime, bavio izučavanjem povijesti i filologije, a napisao je i jedan autobiografski spis. Ništa se, nažalost, nije očuvalo osim naslovâ: *Τυρρηνικά* (*Etrušćanska povijest*), *Καρχηδονιακά* (*Kartaška povijest*), *Historia* (*Povijest*), *De vita sua commentarius* (*Zapis o vlastitu životu*).¹⁸⁸ Plinije na jednome mjestu potvrđuje da se poslužio njegovom *Poviješću* (NH 12.78), no ne smijemo odbaciti niti Klaudijeve memoare, s obzirom na narav informacija o Aleksandriji (NH 5.63) i Armeniji (NH 6.27) koje je car osobno bio posjetio. Ipak, podaci vezani uz iliričke provincije posve su u skladu sa službenom terminologijom kakva se poglavito nalazi u dokumentima.

Vratimo se na promjene koje su se unosile u provincijalne formule. Jedna takva promjena nazire se u izvješću o promjeni pravnog statusa Ahaje: *Universae Achaiae libertatem Domitius Nero dedit* – »*Domicije Neron dao je slobodu cijeloj Ahaji*« (NH 4.22), a druga je izričito spomenuta u

186 Postoje izvjesne nedoumice glede tumačenja ovdašnjeg izraza *forma*, no kontekst te rečenice logičan je samo ukoliko se on shvati kao *formula (provinciae)*, a ne kao »oblik«. Odmah nakon toga Plinije kaže da je Pompej Veliki osvojio i na svoj tropej dao upisati 876 naselja koja se protežu između Alpa i Onostrane Hispanije, te da je čitava provincija u današnje doba podijeljena na sedam konvenata. Naselja i konventi elementi su kojima barataju provincijalne formule – da je želio istaknuti novi »oblik« provincije, Pli-

nije bi upotrijebio neku drugu riječ, primjerice *magnitudo*, *mensura*, *circuitus*, *latitudo* ili *longitudo*, koje u tome smislu upotrebljava na drugim mjestima.

187 Spominjanje imena diviniziranog cara upućuje na zaključak da se postupak stjecanja ranga te kolonije, započet za Klaudija, okončao tek nakon njegove smrti, najranije u Neronovo doba.

188 LEKSIKON 1996: 344.

slučaju Narbonske Galije: *Adiecit formulae Galba imperator ex Inalpinis Avanticos atque Bodionticos, quorum oppidum Dinia* – »Car Galba formuli je dodao od alpskih zajednica Avantike i Bodiontike čije je naselje Dinija« (NH 3.37). Slično tome koncipirano je i izvješće o Vespazijanovoj pravnoj djelatnosti u Hispaniji: *Universae Hispaniae Vespasianus imperator Augustus iactatum procelis rei publicae Latium tribuit* – »Čitavoj je Hispaniji car Vespazijan August dodijelio latinsko pravo koje su u republikansko doba vijale oluje« (NH 3.30). Taj podatak, jedan od najnovijih (i Pliniju suvremenih), također se mogao već nalaziti u provincijalnoj formuli (čija se kopija, kao i kopije formulâ svih ostalih provincija, nalazila u Rimu), ukoliko je ona bila redovito ažurirana. Na tu pomisao ohrabruje me »službeni« ton te vijesti, kao i informacije o Vespazijanovim zakladama u Noriku (*Flavium Solvense*, NH 3.146) i Panoniji (*colonia Siscia*, NH 3.147) koje je također mogao već naći u prijepisima formula dotičnih provincija. Druga, međutim, Vespazijanova panonska kolonija, Sirmij, u Plinijevu se izvješću još naziva (peregrinskim) utvrđenim naseljem (*oppidum*), »gdje je općina Sirmijaca i Amantina« (*ubi civitas Sirmiensiū et Amantinorum*, NH 3.148), što tumačim još jednim njegovim previdom, kao i nespominjanje dvaju flavijevskih municipija, Neviadona i Andautonije, čiji se stanovnici (Latobici i Varcijani) kod njega još nalaze na abecednom popisu domaćih zajednica podložnih tributu (NH 3.148). Ne smijemo ipak odbaciti ni mogućnost da te najnovije informacije o Panoniji još nisu bile unesene u provincijalnu formulu; Vespazijanova se djelatnost u vezi s ustrojavanjem gradova u Panoniji, naime, datira u početak sedamdesetih godina naše ere, što se poklapa s vremenom u kojem se oblikovanje *Naturalis historiae* približilo kraju, iako je Plinije sve do svoje smrti (79.) još unosio prepravke i nadopune.¹⁸⁹ Možda se na te najnovije informacije o Panoniji (kao i na neke druge koje se ne tiču naše teme) odnosi autorova primjedba da je podacima prikupljenim iz literature »dodao mnoge podatke koje stariji ili nisu poznavali ili ih je kasnije život iznašao«.¹⁹⁰ Spomenimo i ovu pojedinost: za razliku od cara Klaudija, koji kod Plinija figurira i kao jedan od literarnih izvora, Vespazijanova djela nisu mu bila zanimljiva u tome pogledu. Vespazijan je, naime, autor (danas izgubljenih) zapisâ o judejskom ratu, a vjerojatno je napisao i *Zabljške (Commentarii)* o svojoj vladavini,¹⁹¹ no Plinije nigdje ne spominje (niti daje naslutiti) taj njegov opus; carevo ime nalazi se ili u kontekstu službenih dokumenata koje je ovaj izdao (latinsko pravo za Hispaniju – NH 3.30; utemeljenje kolonije u Palestini – NH 5.69) ili u vezi s nekim zavjetnim darovima rimskim hramovima, čemu je svaki Rimljanin mogao biti svjedokom (NH 12.94, 34.84).

Među službenim izvorima spomenimo na kraju i Gaja Sempronija Tuditana (*cos.* 129. pr. Kr.), političara i povjesničara koji se proslavio kao pobjednik nad Japodima. Plinije ga je uvrstio na popise izvora za 12. i 13. knjigu, aludirajući na njegovo djelo *Magistrati (Magistratus)* u 13 knjiga.¹⁹² U 3. knjizi, međutim, spominje njegov kip s počasnim natpisom, koji je (sudeći prema kontekstu) bio postavljen u Istriji ili u primorskom dijelu Japodije; navodi i dio teksta: *AB AQUILEIA AD TITUM FLUMEN STADIA MM* (NH 3.129). Nagađam da mu je ta informacija mogla biti dostupna ili iz prve ruke (pretpostavljam da se prijepis toga natpisa nalazio i u Akvileji) ili iz Tuditanova izvješća senatu ili pak kakvog spisa iz kojega su bila razvidna njegova postignuća u Iliriku. Postoji još jedna zanimljiva (ali teško prihvatljiva) pretpostavka, da je Plinijev izvor za Tuditanov pohod bio grčki s obzirom na toponim *Aegida* (poznat samo iz *Prirodoslovlja*), što se tumači kao grčka prevedenica imenice koja označava kozu.¹⁹³

189 Plinije je, računa se, svoju enciklopediju dovršio godine 77., iako je djelo tek 79. posvetio novome caru Titu. Čini mi se da je *Naturalis historia* bila definitivno završena u rasponu od dva mjeseca koliko je dijelilo Vespazijanovu smrt i uspon Tita na prijestolje (24. lipnja) od kataklizme u Kampaniji tijekom koje je i sâm Plinije poginuo (24. kolovoza).

190 (...) *adiectis rebus plurimis, quas aut ignoraverant priores aut postea invenerat vita (Praef., 17).*

191 LEKSIKON 1996: 603.

192 *Tuditanus tertio decimo Numae decretorum fuisse* – »Tuditan u 13. knjizi spominje Numine dekrete« (NH 13.87).

193 M. G. MORGAN, Pliny, NH III, 129, the Roman Use of Stades and the Elogium of C. Sempronius Tuditanus, *Philologus*, 117, 1973. – preuzela od STARAC 1999: 110. Kao prvo, teško da bi informaciju o rimskim vojnim

*
* *

Provinciji Dalmaciji Plinije je posvetio razmjerno malo prostora u 3. knjizi svoje *Naturalis historiae*, dok je Panoniju opisao s tek nekoliko riječi, za razliku od, primjerice, Afrike, Galije, Hispanije ili Grčke, za koje je rezervirao mnogo više mjesta. Na djelu je, čini mi se, raširena i općepoznata praksa da se više pozornosti posvećuje onome dobro poznatome i bliskome (Galija i Hispanija stare su rimske stečevine u kojima je, uzgred budi rečeno, Plinije službovao i poznavao ih iz prve ruke). Dalmacija i Panonija u tome smislu igraju ulogu tek dviju provincija u sklopu rimskog imperija, s tom razlikom što je Dalmacija prikazana iz kuta gledanja jednog (ili više) peripla (to se, dakako, tiče njenog obalnog dijela), uz mnogo pojedinosti preuzetih iz službenih izvora (provincijalne formule) koji zapravo čine glavninu izvješća o toj provinciji; to nije ni čudno, s obzirom na činjenicu da je provincija Dalmacija u tome svojstvu imala mnogo duži »staž« od Panonije koja je pak prikazana vrlo uopćeno, s tek ponekim podatkom preuzetim iz službenih dokumenata – opći dojam koji ostavlja izvješće o toj provinciji daje naslutiti da ju je Plinije opisao imajući pred sobom geografsku kartu. Opis Panonije zapravo je vrlo vješt spoj geografskih i statističkih informacija, koji je Plinije primijenio i u slučaju većine drugih provincija.

S obzirom na to da se ovaj rad želi usredotočiti poglavito na provinciju Panoniju (koja je u dosadašnjoj znanstvenoj literaturi nepravdno bila zanemarivana u korist Dalmacije), tablični prikaz vrste izvora za provinciju Dalmaciju (koji slijedi) bit će sažet, dok će onaj za Panoniju obuhvatiti cijeli odlomak koji se tiče te provincije. Spomenute dvije tablice neka ujedno posluže umjesto zaključka, budući da će u njima biti sumarno prikazane vrste izvora kojima se Plinije poslužio za sastavljanje izvješća o te dvije iliričke provincije.

Izvore za Dalmaciju ugrubo sam podijelila na »periple« i »formulu«; u prvoj skupini su se, osim pravih peripla, nalazili i drugi geografski izvori (iako ne tako izraziti kao opisi vezani uz plovidbu duž obale), a drugi obuhvaćaju službene dokumente u cjelini, o kojima je više riječi bilo na prethodnim stranicama.

Mjesto u <i>NH</i>	Iz peripla	Iz formule
3.139	Stare etničke zajednice duž liburnskog dijela obale (geografskim slijedom)	Skardonski konvent – Japodi u cjelini i neki od 14 liburnskih općina (vjerojatno geografskim slijedom)
		Zajednice s italskim pravom i imunitetom (u tome konventu)

uspjesima (dostupnu u rimskom arhivu) preuzeo od nekoga grčkog izvora; kao drugo, spomen Egide nisam sklona povezati s Tuditanom – prije bih ga prepoznala kao jednu od informacija preuzetu s kakvog službenog popisa naselja u Histriji. Čitav taj sporni odlomak, naime, glasi: *Nonnulli in Flanaticum sinum Iapudiam promovere a tergo Histriae CXXX, dein Liburniam CL fecere. Tuditanus qui domuit Histros in statua sua ibi inscripsit: Ab Aquileia ad Tityum*

flumen stadia MM. Oppida Histriae civium Romanorum Aegida, Parentium, colonia Pola (...) – »Neki su Japudiju produljili u Flanatički zaljev, u zaleđe Histrije 130 milja, a zatim za Liburniju daju 150 milja. Tuditan, koji je pokorio Histre, na svoj je kip ondje napisao: 'Od Akvileje do rijeke Titija 2000 stadija'. Naselja rimskih građana u Histriji su Egida, Parentij, kolonija Pola (...)'» (*NH* 3.129).

Mjesto u NH	Iz peripla	Iz formule
3.140	Naselja duž liburnskog dijela obale, uz spomen pripadajućih rijeka i otokâ (geografskim slijedom)	Otoci duž liburnskog dijela obale, s pripadajućim naseljima (abecednim slijedom)
	Udaljenost nekih topografskih objekata od Pole (preuzeto s Agripine karte?)	Spomen kolonije (Jader) – uvid u pravni status
3.141	Opis dalmatinskog dijela obale (uz spomen glavnih geografskih parametara: rijeke, naselja, rta i poluotoka)	Pravni status pojedinih naselja duž tog dijela obale
3.142	Nastavak opisa dalmatinskog dijela obale (geografskim slijedom)	Salonitanski konvent – popis etničkih zajednica s brojem njihovih dekurijskih (abecednim slijedom); otočke zajednice unutar konventa (slijed nije ni abecedni niti geografski)
		Pravni status pojedinih naselja duž tog dijela obale
3.143	Neke etničke zajednice duž južnog dijela dalmatinske obale (geografskim slijedom)	Naronski konvent – popis etničkih zajednica s brojem njihovih dekurijskih (abecednim slijedom)
3.144	Opis ilirskog dijela obale (uz spomen glavnih geografskih parametara: naselja, rijeke, rta); nabrajaju se i etničke zajednice (geografskim slijedom)	Pravni status pojedinih naselja duž tog dijela obale
3.151–152	Otoci i otočka naselja duž istočne obale Jadrana (geografskim slijedom); neki elementi važni za plovidbu (plitko more, mnoštvo zaljeva)	

Što se provincije Panonije tiče, izvori su nešto drugačije naravi. Ovdje, dakako, ne može biti riječi o periplima i sličnim geografskim spisima vezanim uz opise primorja; način Plinijeva izlaganja daje naslutiti da je u ovome slučaju, uz službene dokumente (»Iz formule«), poslužio drugačiji izvor – s obzirom na narativni karakter, pri čemu su glavni orijentiri rijeke i planine, a etničke zajednice spominju se geografskim slijedom, to je Agripina karta (»S karte«).

Mjesto u NH	S karte	Iz formule
3.147–148	Opis položaja Panonije i topografskih parametara koji predstavljaju njene granice; topografski elementi (rijeke i smjer njihovih tokova; planina; riječni otok)	Pravni status panonskih naselja
	Neke etničke zajednice (geografskim slijedom)	Neke etničke zajednice (abecednim slijedom)

Većina informacija o Panoniji koje je Plinije imao na raspolaganju vremenski se vrlo vjerojatno odnose na postignuća vezana uz Oktavijanov pohod 35.–33. pr. Kr. (obuhvaćena i Agripinom kartom) i uz Tiberijev panonski rat (13.–9. pr. Kr.), dvije završne etape osvajanja (južno)panonskog prostora. Nekoliko dodatnih podataka preuzeo je iz malo kasnijeg (Klaudijevog) doba, kada je, s protezanjem rimske kontrole na zapadni dio Mađarske, panonski posjed bio konačno uokviren,¹⁹⁴ a tek poneki datira iz njegovog vremena.

Raščlanimo, dakle, Plinijev opis Panonije, kako bi upravo iznesena tvrdnja dobila na težini:

NH 3.147–148	Komentar
<p><i>Slijede žironosni krajevi Panonije, gdje se obronci Alpa sve više ublažavaju što više zalaze u središte Ilirika sa sjevera prema jugu, te blago završavaju i na lijevoj i na desnoj padini. Onaj dio koji gleda prema Jadranskom moru naziva se Dalmacija i Ilirik koji je već ranije spomenut; prema sjeveru pruža se Panonija – ondje završava na Dunavu.</i></p>	<p>Žironosna Panonija, to jest zemlja čija su glavna značajka guste hrastove šume, zacijelo se vrlo dojmila Oktavijana i njegove vojske koja se već u Japodiji bila susrela s poteškoćama probijanja kroz neprijateljske šume. Florov opis Ilirika (2.23),¹⁹⁵ vezan uz Oktavijanov osvajajući doseg, prilično je sličan ovom Plinijevom, pa je lako moguće da i potječe iz <i>Prirodoslovlja</i>. Ovamo ide i Apijanovo izvješće (koje, kako se vjeruje, potječe izravno iz Oktavijanovih memoara) o geografskim značajkama Japodije i Panonije (<i>Illyr.</i>, 4.18, 4.19, 4.22).</p> <p>Plinije, doduše, nije pročitao Strabonovu <i>Geografiju</i>, no Strabonov opis područja podno jugoistočnih Alpa (4.6,9) daje naslutiti da su se obojica poslužila istim izvorom (Polibijem ili Posidonijem).</p>
<p><i>Unjoj su kolonije Emona i Siscija.</i></p>	<p>Podatak iz kasnijeg vremena; kolonija Emona datira iz Tiberijeva, a Siscija iz Vespazijanovog doba.</p>
<p><i>Poznate i plovne rijeke koje utječu u Dunav su Drava koja iz zemlje Noričana teče silovito, i Sava koja iz Karnskih Alpa teče mirno; između njih je prostor od 120 milja.</i></p>	<p>Drava i Sava (te malo kasnije spomenuta Kupa) prvi su rimski posjedi u Panoniji (spominje ih i Flor, 2.24). Međuprostor koji spominje Plinije upravo je ono međuriječje koje su osvojile Oktavijanove čete, a koje dijele Varcijani, Kolapijani i Jasi.</p>
<p><i>Drava teče kroz zemlju Sereta, Serapila, Jasa i Andizeta, Sava kroz zemlju Kolapijana i Breuka. To su glavna plemena.</i></p>	<p>Popis etničkih zajednica duž Drave i Save potječe iz nekog kasnijeg izvora, iz vremena kad je Tiberije u panonskom ratu pokorio Andizete i Breuke na donjim tokovima tih dviju rijeka.¹⁹⁶ Pomišljam na mogućnost da su dotične zajednice naknadno bile ucrtane na Agripinu kartu. Ostale zajednice pod rimsku su vlast došle već tijekom Oktavijanovog pohoda.</p>

194 Usp. DOMIĆ KUNIĆ 2003: 224, 246–247.

195 U prijevodu: (2.23) »Iliri žive i pod Alpama i zauzimaju njihove najniže udoline i neke kao nasipe, zaplete otr-

gnute bujicama» (2.23); »Panonci su opkoljeni dvjema silovitim rijekama, Dravom i Savom» (2.24).

196 O Tiberijevim postignućima u panonskom ratu 13.–9. pr. Kr. usp. DOMIĆ KUNIĆ 2003: 151–156.

NH 3.147–148**Komentar**

Osim njih, tu su Arvijati, Azali, Amantini, Belgiti, Katari, Kornakati, Eravisci, Herkunijati, Latovici, Oserijati, Varcijani, Klaudijska gora kojoj su sprijeda Skordisci a straga Taurisci.

Ovaj popis zajednica, uređen abecednim redom, preuzet je iz nekog službenog dokumenta sastavljenog u vrijeme kad je već cijela Panonija (i njen danas mađarski dio) bila unutar rimskog imperija; konačno zaokruživanje Panonije pripisuje se Klaudiju. Od spomenutih zajednica, Oktavijanovom osvajanju možemo pripisati Latobike, Tauriske i Varcijane. Spomen Klaudijske gore pripisujem Agripinoj karti.

Na Savi je otok Metubarbis, najveći među riječnim otocima. Druge rijeke vrijedne spomena su Kolapis, koja kod Siscije utječe u Savu dvama tokovima i ondje čini otok koji zovu Segestika; druga rijeka je Bakuntij koja u Savu utječe kod utvrđenog naselja Sirmija, gdje je općina Sirmijaca i Amantina. Slijedi Taurun udaljen 45 milja, gdje se Danuvij miješa sa Savom; iznad tog područja utječu Valdas i Urpan, i sami ne baš neznatni.

Podatak o adi na Savi kronološki je prilično neodrediv; po svoj je prilici povezan s Tiberijevim osvajanjem donjeg toka rijeke. Opis toka Kupe i opis Segestike/Siscije mogli bi potjecati iz doba Oktavijanova zauzeća zemlje Kolapijana i gradnje vojnog stožera (Siscije) preko puta novoosvojenog domaćeg naselja (Segestike). Taj se opis kvantitativno i kvalitativno mogao proširiti i u Tiberijevo vrijeme, nakon Batonova ustanka kojom je prilikom Siscija dokazala svoju stratešku važnost. Bakuntij (Bosut), Sirmij i tamošnja općina te Taurun vezuju se uz Tiberijevo osvajanje donjeg toka Save, duž kojeg žive Breuci i Amantini. Valdas (Ukrina?) i Urpan (Vrbas) povezuju se također s Tiberijevim postignućima u zemlji Panonaca (neizrečenima ali vrlo vjerojatnima), to jest s osvajanjem zemlje Desitijata.

Plinije se, kako vidimo iz svega rečenoga, u slučaju Panonije ponajviše oslanjao na starije i već zastarjele povijesno-geografske izvore od kojih većina pripada razdoblju osvajanja panonskog prostora i vremenu koje je uslijedilo odmah potom, što se poklapa s Augustovom i Tiberijevom, te djelomice Klaudijevom vladavinom. Već i ti izvori iz ranijeg julio-klaudijevskog razdoblja u priličnoj su mjeri sami po sebi anakroni, budući da su građu uzimali iz starijih vrela, pa možemo naslutiti s kakvim se poteškoćama suočio Plinije u pokušaju da dade suvremenu sliku provincije koju sâm očigledno nije dovoljno dobro poznao. Stoga i ne čudi što je izostala većina najnovijih podataka o Panoniji, do kojih se vjerojatno moglo doći samo iz prve ruke; tim je veća vrijednost spomena nedavno utemeljene kolonije u Sisciji, što je za Plinija, kako se čini, bio najnoviji podatak o Panoniji (o prešućivanju kolonije u Sirmiju već je bilo riječi). Tematsko povezivanje sjevernog dijela Panonije (područja uz Jantarski put) s Norikom (NH 3.146) također ide u red informacija koje su u času objavljivanja već bile zastarjele – u Vespazijanovo je doba srednje Podunavlje i službeno postalo dijelom provincije Panonije, sa zapadnom granicom duž Jantarskog puta.

No, nije samo opis Panonije bio zaknut za najnovije podatke. Nedostatak novijih informacija osobito se dobro uočava u slučaju Britanije koja je u Klaudijevo doba bila osvojena i kao provincija pripojena Carstvu. Plinije, doduše, spominje *XXX prope iam annis notitiam eius Romanis armis* (*»prije gotovo 30 godina rimska ju je vojska bila istražila«*, NH 4.102), ali kao izvore općenito navodi starije autore – Piteju, Isidora i Agripu. Osim toga, druge dvije Klaudijeve provincije, Mezija (opisana u NH 3.149) i Norik (NH 3.146), opisane su vrlo šturo, s još manje riječi nego Panonija koja je u »zbor« rimskih provincija ušla nedugo prije toga, nakon već spomenutih Oktavijanovih i Tiberijevih osvajanja. Usporedimo li pak kakvoću i količinu informacija o Panoniji s onima o drugim zemljama duž rajnsko-podunavskog limesa (Retijom, NH 3.133 i Germanijom, NH 4.99–101), ne

smijemo ipak biti nezadovoljni – veliki erudita je, očigledno usredotočen na najstarije, dobro poznate rimske stečevine, ostatak rimske ekumene namjerice opisao šturo, kako i dolikuje naravi enciklopedijskih natuknica.

LITERATURA

- ALFÖLDY, G. 1966 – Taurisci und Norici. *Historia*, 15(2)/1985: 224–241.
- BUDIMIR, M. – M. FLAŠAR 1978² – *Pregled rimske književnosti. De auctoribus Romanis*. Beograd, 1978.
- CARY, M. – H. H. SCULLARD 1994³ – *A History of Rome down to the Reign of Constantine*. London, 1994.
- CLARKE, K. 1997 – In Search of the Author of Strabo's Geography. *JRS*, 87/1997: 92–110.
- ČAČE, S.
1988 – Položaj rijeke Telavija i pitanje japodskog primorja. *RadFilZad*, 27/1987–1988: 65–92.
1989 – Pogranične zajednice i jugoistočna granica Liburnije u kasno predrimsko i u rimsko doba. *Diadora*, 11/1989: 59–91.
1993 – Broj liburnskih općina i vjerodostojnost Plinija (Nat. hist. 3, 130; 139–141), *RadFilZad*, 32(19)/1992–1993: 1–36.
1995 – Dalmatica Straboniana (Strabon, Geogr. 7,5,5). *Diadora*, 16–17/1994–1995: 101–129.
1997 – Promunturium Diomedis (Plin. Nat. hist. 3, 141). *RadFilZad*, 35(22)/1995–1996: 21–44.
- DETLEFSEN, D.
1906 – Ursprung, Einrichtung und Bedeutung der Erdkarte Agrippas. *QFAGG*, 13/1906.
1908 – Die Geographie Afrikas bei Plinius und Mela und ihre Quellen. *QFAGG*, 14/1908.
1909 – Die Anordnung der geographischen Bücher des Plinius und ihre Quellen. *QFAGG*, 18/1909.
- DILKE, O. A. W. 1985 – *Greek and Roman Maps. U: Aspects of Greek and Roman Life* (izd. H. H. SCULLARD). London, 1985.
- DOMIĆ KUNIĆ, A. 2003 – *Plinijeva geografija i etnografija Ilirika (s osobitim obzirom na panonski dio iliričkog prostora)*. Disertacija. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb, 2003.
- FGH – *Fragmente der griechischen Historiker*, I–II (izd. F. JACOBY). Berlin, 1923 i 1929.
- FHG – *Fragmenta historicorum Graecorum* (izd. K. MÜLLER). Paris, 1874.
- GGM – *Geographi Graeci minores* (izd. K. MÜLLER). Paris, 1855.
- GRILLI, A. 2001 – Il travaglio per raggiungere un'Europa. U: *Integrazione mescolanza rifiuto*. Incontri di popoli, lingue e culture in Europa dall'Antichità all'Umanesimo. Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 21–23 settembre 2000 (a cura di G. URSO). *Centro Ricerche e Documentazione sull'Antichità Classica. Monografie*. Roma, 22/2001: 27–45.
- HOWE, N. Ph. 1985 – In Defense of the Encyclopedic Mode: on Pliny's Preface to the Natural History. *Latomus*, 46(3)/1985: 561–576.
- JELIĆ, L. 1898 – Najstariji kartografski spomenik o rimskoj pokrajini Dalmaciji, 1, *GMZ*, 10(2–3)/1898: 227–245.
- JONES, A. H. M. 1971² – *Pliny. U: The Cities of the Eastern Roman Provinces, Appendix I*. Oxford, 1971²: 503–508.

- KATIČIĆ, R. 1964 – Illyrii proprie dicti. *ŽA*, 13–14/1964: 87–97.
- KATIČIĆ, R. 1995 – *Illyricum mythologicum*. Zagreb, 1995.
- KROLL, W. 1951 – C. Plinius Secundus der Ältere (Die Naturalis historia). *RE*, 21/1: 299–341.
- LEKSIKON 1996 – *Leksikon antičkih autora* (priređio: D. ŠKILJAN). Zagreb, 1996.
- LISIČAR, P. 1971 – *Grci i Rimljani*. Zagreb, 1971.
- LUČIĆ, I. 1986 – *De regno Dalmatiae et Croatiae / O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske* (priređila i prevela: B. KUNTIĆ-MAKVIĆ). Zagreb, 1986.
- MARGETIĆ, L. 1978–1979 – Plinio e le comunità della Liburnia. *AttiRov*, 9/1978–1979: 301–358.
- MARIĆ, R. 1959 – Posejdonijevi podaci o našoj zemlji. *GFFNS*, 4/1959: 5–10.
- MÓCSY, A. 1974 – *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*. London – Boston, 1974.
- PARETI, L. 1967a – *Stari svijet. Od 500. pr. n. e. do nove ere, Historija čovječanstva (Kulturni i naučni razvoj)*, sv. II/II (izd. L. PARETI – P. BREZZI – L. PETECH). Zagreb, 1967.
- PARETI, L. 1967b – *Stari svijet. Od početka nove ere do 500. god., Historija čovječanstva (Kulturni i naučni razvoj)*, sv. II/III (izd. L. PARETI – P. BREZZI – L. PETECH). Zagreb, 1967.
- PETRU, P. 1977 – Die ostalpinen Taurisker und Latobiker. *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*. Berlin – New York, 2(6)/1977: 473–499.
- POSIDONIUS 1972 – *Posidonius. The Fragments, Volume I* (izd. L. EDELSTEIN – I. G. KIDD). *Cambridge Classical Texts and Commentaries*, 13. Cambridge, 1972.
- RE – *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Stuttgart, 1972.
- SALLMANN, K. G. 1971 – Die Geographie des älteren Plinius in ihrem Verhältnis zu Varro. U: *Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte*, Bd. 11 (izd. H. DÖRRIE – P. MORAUX). Berlin – New York, 1971.
- SHAW, B. D. 1981 – The Elder Pliny's African Geography. *Historia*, 30(4)/1981: 424–471.
- STARAC, A. 1999 – Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji, I. Istrija. *MonKatPula*, 10/1.
- STARAC, A. 2000 – Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji, II. Liburnija. *MonKatPula*, 10/2.
- SUIĆ, M.
1955 – Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplu. *Rad JAZU*, 306/1955: 121–185.
1976 – Illyrii proprie dicti. *GCBI*, 13(11)/1976: 179–196.
1981 – Zadar u starom vijeku. *Prošlost Zadra*, 1. Zadar, 1981.
1991 – Tragurium marmore notum. *PosIzdCBI*, 95(27)/1991: 285–295.
- ŠAŠEL KOS, M. 1998 – The Tauriscan Gold Mine. Remarks Concerning the Settlement of the Taurisci. *Tyche*, 13/1998: 207–219.
- THOMSON, O. 1948 – *History of Ancient Geography*. Cambridge, 1948.
- VULIĆ, N. 1961 – Nekoliko pitanja iz antičke istorije naše zemlje i rimske starine. *PosIzdSANU*, 346(39)/1961.
- WILKES, J. J. 1969 – *Dalmatia. History of the Provinces of the Roman Empire*. London, 1969.
- WILKES, J. J. 1977 – The Population of Roman Dalmatia. *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*. Berlin – New York, 2(6), 1977: 732–766.

SUMMARY

LITERARY SOURCES FOR THE ILLYRIAN PROVINCES
(DALMATIA AND ESPECIALLY PANNONIA) IN *NATURALIS HISTORIA* BY
PLINY THE ELDER

This article is concerned with the Greek and Latin sources which Pliny the Elder used for the third book of his encyclopedia. This book includes geographical descriptions of two of the Illyrian provinces of the time of Augustus – Dalmatia and Pannonia. From the list of sources given the authoress has tried to find those from which Pliny may have drawn his information (especially about Pannonia which is generally less well researched) and to identify the titles of their works that might have come into consideration. The difficulty of this work has been increased by the fact that Pliny amassed an enormous amount of information and used it as he found convenient, often without indicating the source. In the introduction to the *Naturalis historia* by Pliny the Elder and in a letter to Macro Baebius by his nephew Pliny the Younger (*Epistulae*, 3.5) there is a great deal of information concerning the selection of sources and the procedures of Pliny's work.

According to Pliny himself the whole of the *Naturalis historia* was based on some hundred selected writers and about 2,000 volumes studied (*Praefatio*, 17). The actual number is different: on lists of sources for 36 books there is a total of 146 Latin authors and 327 Greek, but even this number is not final for in the text itself still more names are given. This has led the authoress to suppose that in the lists Pliny only gave a select bibliography (at the head of each list we find the words *ex auctoribus* which may refer to the »most important« authors).

The authoress has selected four geographical books from Pliny's encyclopedia (books III–VI) and in the first table gives a share of Latin and Greek authors. The table shows an obvious difference in the number of authors between the third book and the other three geographical books, in favour of the latter. The third book also shows a difference in the ratio of the Latin and Greek authors; the former prevail, which is in conformance with the geographical regions covered (the third book covers also Italy while the remaining three are mainly concerned with the eastern portion of the Empire, so a greater number of Greek authors is logical).

The list of sources for the third book of the *Naturalis historia* gives 24 Latin and 13 Greek authors (a total of 37). But in the text itself another four names appear (Timaeus, Callimachus, Eratosthenes, Polybius), which means that the total number of sources for the third book is 41. The names in the list are seemingly given without any order, either alphabetical or chronological. It seems as if Pliny (at least in the third book) gave them in the order in which he used them, as far as can be concluded from the fact that not all of authors from the list are cited in the text. The authoress has determined chronologically the sources for the third book (second table) with interesting results: there is equality among the source writers when all three periods are considered (5th–2nd century BC, 1st century BC, 1st century AD). Pliny used writers from all periods equally, but in the first period Greek authors predominate (10 : 3), in the second Greek and Latin are roughly equal (7 : 6), and in the third Latin authors predominate (1 : 12). The sources are also given thematically according to their main scholarly interest (third table), geographic and chorographic, historical, natural sciences and agronomic, thaumatological and paradoxographic. Some authors come under more than one heading and it is difficult to confine them to one field only. Two of the historians (Polybius and Livy) are found among the geographers because of the kind of information Pliny used from them.

Analysis of the sources for the third book of the *Naturalis historia* required a great deal of preparatory research. It was necessary to find out if the authors on the list were sources for other

books (and if so, which ones) and whether Pliny quoted them in one of 36 books. Quotations were used as indications to identify the works from which Pliny took his information. Research also covered the four Greek authors already mentioned which are not found in the list but are quoted in the third book. The fact that they are found on the lists for the other geographic books (IV–VI) leads the authoress to suppose that Pliny left them out here by mistake. A summary of these findings is given in table four.

A short account of each individual author follows. The authoress, by using quotations from Pliny, has tried to establish which books he cited from, and what information he got from them. An additional problem is caused by the fact that most of these authors are not quoted in the text of the third book so a conclusion had to be drawn from a general knowledge of their complete work. Five authors lacking from the list of sources and not cited in the text are here added to the list of writers by the authoress. These are Hecataeus, Herodotus, Ephorus, Posidonius, and Pompeius Trogus. The authoress is surprised that Pliny did not take them into account, especially since all five could have offered him valuable information about Illyricum. An even greater problem is Strabo who is not quoted in a single place of the whole *Naturalis historia*. It is generally supposed that Pliny did not know Strabo's work (a historical and a geographical part). The loss however is probably not great, as both Pliny and Strabo used the same sources and had a similar informative base.

The fifth table shows frequency and a sort of information used by individual authors from the list of sources of the third book of the *Naturalis historia*. It can immediately be seen that only a few quotations concern the Illyrian provinces – one quotation from each of the following: Cornelius Nepos, Marcus Agrippa, Marcus Varro, and two from Callimachus. All five quotations are concerned with Dalmatia and there is not one about Pannonia, and the authoress pays special attention to these writers and their work to substantiate Pliny's information. To them can be added some other names from the list (and authors who are not on the list), who are known to have written about the two provinces. The next table gives information about Illyricum, taken from other books of the *Naturalis historia*; most again concerns Dalmatia, though some refer to Pannonia (*NH* VII.148, VII.149, VIII.40, XXI.43, XXXVII.43, XXXVII.45). Unfortunately no source is given for any of them and the authoress is trying to find where the information came from.

After exhaustive analysis of Pliny's sources from the list for the third book, an analysis of the text itself follows to show the kind of information for Dalmatia (table six) and Pannonia (table seven). For Dalmatia besides literary sources there are also two other categories which the authoress calls *periploi* and official documents (*formula provinciae*). The first are found in description of the coastal region, official documents giving an alphabetical list of ethnic communities and the legal position of the *civitates* within the province. Two main categories of sources for Pannonia are *orbis pictus* by Marcus Vipsanius Agrippa and *formula provinciae*. Agrippa's map of the world, in the authoress' opinion, was the origin of the position of Pannonia and of the mention of topographic elements (rivers, mountains, a river island), and of the ethnic communities given in geographic order, while from the *formula* the information was taken of the legal status of Pannonian settlements and alphabetical list of ethnic communities. *Formulae provinciarum* date from the time of Augustus and were periodically amended as can be seen from the example of Dalmatia (*NH* III.141 – Claudius' reign) and Pannonia (*NH* III.146 – Claudius' reign, and III.147 – the time of Vespasian). The last table gives an exhaustive analysis of the text concerning Pannonia, to which is added the authoress' conclusion about the source of information for each part of the text. As far as Pannonia is concerned, the sources were mostly Agrippa's map and official documents, and hardly at all authors from the list for the third book.

From all the above it may be seen that most of the information about Pannonia dates from the early Augustan period, that is from a time when the Pannonian frontiers had not yet been finally for-

med (which happened during the time of Claudius), and only its southern part between the Sava and Drava rivers was conquered. The newest information concerning Pannonia (the mention of Vespasian's colony Siscia) was probably first hand information, since he was Pliny's contemporary. This information does not seem to have been included in the *formula provinciae*, for in that case Pliny would have found information on Sirmium, another Vespasian's colony. This town, however, he refers to as an autochthonous *oppidum*.

If the quality and the quantity of information about the province of Pannonia (whose boundaries were fixed only during the Claudius's reign) is compared with information about other Claudian provinces (Noricum, Britannia, and Moesia), Pannonia is not under-represented at all. New Roman territorial acquisitions were described in much less words than the older ones (Gallia, Hispania, Africa, and even Dalmatia), which is to be expected in the light of the lack of information about the former in ancient scholarly literature.

Rukopis primljen 1.XII.2003.
Rukopis prihvaćen 15.XII.2003.

ERIC FOUACHE

*Université Paris XII – Val-de-Marne 61
avenue du General de Gaulle
94010 Creteil cedex, France*

SANJA FAIVRE

*Sveučilište u Zagrebu
Prirodoslovno matematički fakultet
Geografski odsjek
Marulićev trg 19/II
HR - 10000 Zagreb*

JEAN JACQUES DUFAURE

*Université Paris IV
191 rue Saint Jacques
75005 Paris, France*

VLADIMIR KOVAČIĆ

*Zavičajni muzej Poreštine-Poreč
Decumanus 9
HR - 52440 Poreč*

FRANCIS TASSAUX

*Université Michel de Montaigne Bordeaux
Maison de l'Archéologie
3307 Pessac Cedex, France*

PIERRE TRONCHE

*Maison de l'Archéologie
3307 Pessac Cedex, France*

MORSKA RAZINA U RIMSKO DOBA NA PODRUČJU ISTRE

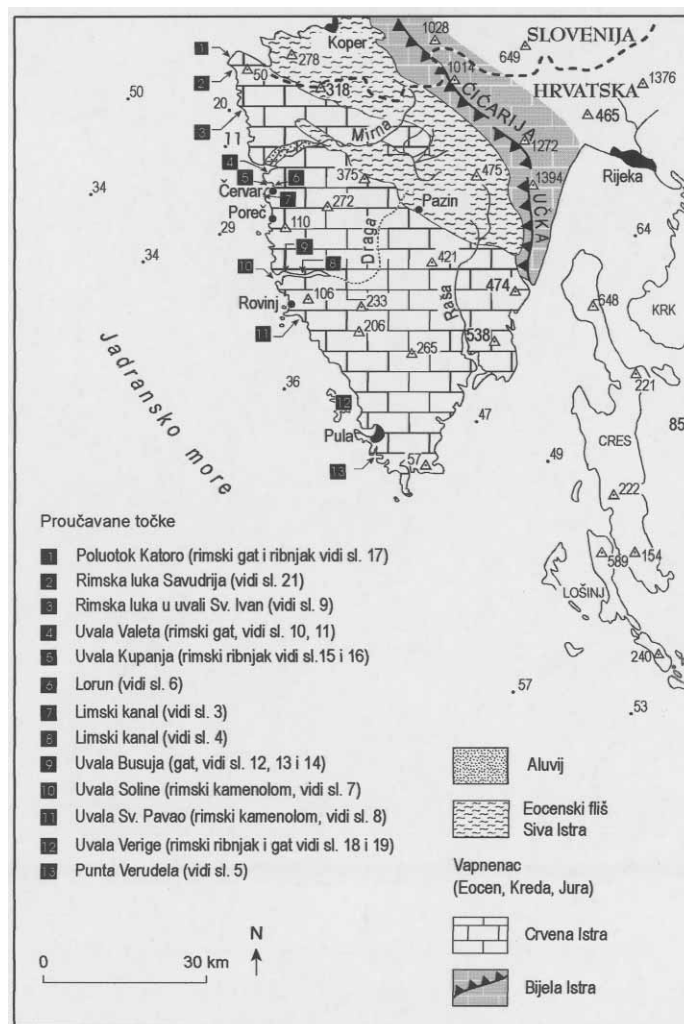
UDK 551.462 : 902.6] (497.5-3 Istra) "652"

Izvorni znanstveni rad

Brojnost potopljenih arheoloških ostataka na obalama Istre jasno govore o recentnom potapanju obale. Na temelju tih ostataka do sada su date mnoge procjene o promjeni relativne morske razine. U ovom smo radu također pokušali dati odgovor na to pitanje proučavajući i preklapajuću geomorfološke i arheološke indikatore.

UVOD

Već je odavno poznato da je istarsko primorje (sl.1) pretrpjelo recentno potapanje (DALONGVILLE 1978; 1980; AMBERT 1978). Na njegovim obalama, isključivo vapnenačkim, djelovanje korozije mora malo je vidljivo. Može se uočiti stvaranje kontinentskih krških oblika, osobito škrapa, dok na pješćanim obalama dominiraju uglati blokovi i arheološki ostaci iz rimskog doba i srednjeg vijeka. Ta opažanja potvrđuju da je na području Istre nivo mora najviši ikada postignut bio u holocenu od kraja flandrijske transgresije (5500–6000 BP) (FOUACHE, 2001). Učestalost potopljenih ostataka iz rimske epohe, koji potječu iz I. ili II. st. poslije Krista, dovela je do različitih procjena nivoa mora u rimskom dobu. DEGRASSI (1955) ga je procijenio na najmanje 1,5 m ispod današnjeg nivoa dok je u novije vrijeme VRSALOVIĆ (1979) predlagao 2 m. Istraživanja koja smo obavili na kopnu i u podmorju od 1999. godine u okviru međunarodnog arheološkog projekta »Ulje Istre«¹ te projekta »Dynamiques et evolutions du littoral Adriatique et occupation humaine a l'Holocène (Albanie, Croatie)« pod vodstvom Erica Fouacha, dovela su do toga da si ponovno postavi-

Slika 1.

mo to pitanje. Stoga smo precizno odredili pokazatelje morske razine koje smo koristili u našim istraživanjima i prema kojim je morska razina u I. i II. st. poslije Kr. bila 50 do 60 cm niža od današnje.

METODE

Za proučavanje promjena nivoa mora raspoložemo s tri tipa markera: biološkim, geomorfološkim i arheološkim. U ovom radu korelirani su geomorfološki i arheološki markeri.

Geomorfološki markeri, koji se razvijaju u mediolitoralnoj zoni, teoretski se dijele na dvije vrste: fosilne plaže (beachrocks) i potkapine. Zbog nepostojanja taloženja pješčanih nanosa u Istri se nigdje ne mogu uočiti fosilne plaže tipa beachrocks, tj. materijal s plaža učvršćen karbonatnim

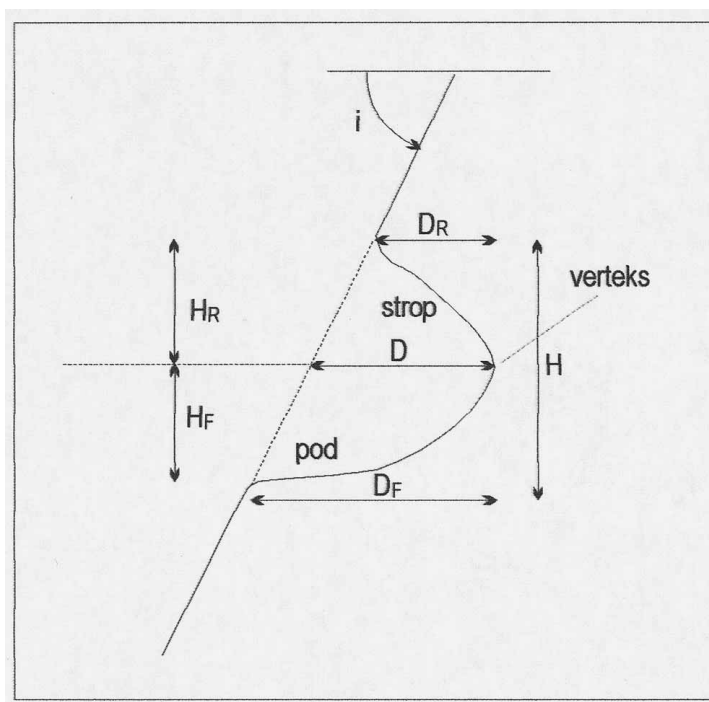
1 Istraživanja su započeta 1994. godine. Sudjeluju od početka: Zavičajni muzej Poreštine-Poreč, Université de

Bordeaux (Francuska), a od 2003. godine i Università di Padova (Italija).

vezivom. S druge strane, podnožja strmaca oblikovana u izdancima jurskih i krednih vapnenaca, mjestimično debelo uslojenih, koji su se često iskorištavali u rimskim kamenolomima, pogodna su za oblikovanje potkapine kao i za očuvanje eventualnih fosilnih potkapina. Potkapine su najčešći korozijski oblici na vapnenačkim strmcima (GUILCHER 1954; DALONGEVILLE 1986; PIRAZZOLI 1986). Marinska korozija stvara udubljenje čije su strane više ili manje otvorene. U profilu potkapine obično razlikujemo pod, strop i verteks (sl. 2.). Visina potkapine ovisi o amplitudi plime i oseke ali i o ekspoziciji samog strmca. Što je potkapina više izložena udarcima valova, strop je sve viši a verteks odgovara srednjoj razini mora. Kada se nalazimo pred fosilnom potkapinom ispod ili iznad današnje morske razine, verteks predstavlja glavni geometrijski reper koji pokazuje srednju razinu mora. Nažalost, potopljenu potkapinu teško je pouzdano datirati. Da bi se to moglo načiniti, potrebno ju je korelirati s arheološkim markerima koji također potvrđuju fazu stabilizacije morske razine na jednom odgovarajućem geometrijskom nivou.

Ideja o korištenju arheoloških ostataka smještenih u obalnom pojasu radi pokušaja rekonstrukcije promjena morske razine već je dugo poznata (NEGRIS, 1903; 1904; DEGRASSI 1955). Međutim, metodu je zapravo sistematizirao Flemming (1969; 1979), a zatim Schmiedt (1975) i Blackman (1973a; 1973b; 1982a; 1982b). Mi smo također modificirali protokol istraživanja (FOUACHE et. al. 1999; 2000; FOUACHE 2001).

Treba naglasiti da pomoću arheoloških markera ne možemo sa sigurnošću rekonstruirati krivulje eustatičke promjene morske razine. Rekonstruirati se mogu jedino, kao uostalom i kod drugih markera, bili oni biološki ili geomorfološki, krivulje relativne promjene morske razine. Jedino se u tektonskom i geomorfološkom kontekstu mogu pokatkad formulirati hipoteze o porijeklu i brzini tih promjena.

Slika 2.

Osobito je važno uspostaviti tipologiju arheoloških ostataka. Ponajprije, treba eliminirati arheološke ostatke koji nisu *in situ*, bilo da je riječ o olupinama (ostacima brodoloma), o arheološkim spomenicima koji su dospjeli u more ili bilo kojim drugim izoliranim arheološkim ostacima. Najzanimljiviji su ostaci infrastruktura koje su u doba njihova nastanka imale direktnu vezu s morskom razinom. To su na primjer: lučke strukture, nasipi, valobrani, spremišta za brodove, obalni kamenolomi kao i ribnjaci koji su bili vrlo popularni u rimsko doba, u I. i II. st. poslije Krista (PIRAZZOLI 1979; 1980). Ako se te arheološke strukture danas nalaze na kopnu, rad je uvelike olakšan (PIRAZZOLI et al. 1994). Naprotiv, ako se ti ostaci danas nalaze pod morem, često je teško procijeniti je li posrijedi jednostavno urušavanje dijelova arheoloških struktura s kopna ili izdizanje morske razine a još je teže odrediti kada se to dogodilo. Ako je riječ o potapanju dijelova kopna, tj. o izdizanju morske razine treba zaroniti te pronaći precizne repere kao što su npr. temelji pojedinih građevina. Često se dolazi do rješenja preklapajući arheološke i geomorfološke markere stoga je preporučljiv timski rad.

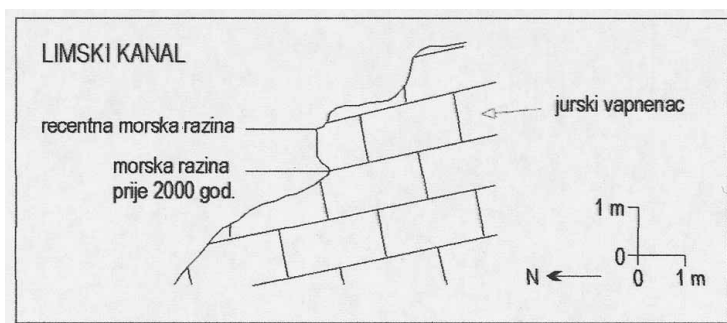
Najprije smo iz postojeće literature (DEGRASSI 1955; VRSALOVIĆ 1979.) načinili izbor najpovoljnijih lokacija na prostoru Istre. Zadržali smo isključivo arheološke ostatke *in situ*. Potom smo izdvojili one ostatke koji se nalaze na kopnu (kamenolomi i zidovi) od arheoloških ostataka koji su još pri izgradnji imali direktnu vezu s morskom razinom (npr.: gatovi, ribnjaci i dr.). Nakon toga istraživali smo potopljene strukture mjereći dubinu blokova koji imaju jasno definiranu arhitektonsku funkciju. Mjere dobivene na taj način korigirali samo prema amplitudama plime i oseke, uzimajući u obzir meteorološke uvjete. Tako na primjer jaki zapadni vjetar može dovesti do lokalnih anomalija morske razine.

REZULTATI

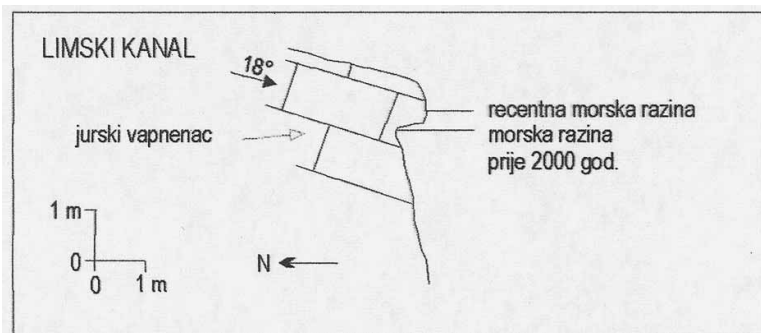
Potopljena potkapina 50 cm ispod današnje morske razine

Potopljena fosilna potkapina koju je opisao Pirazolli (1980) može se naći na više mjesta na istarskoj obali. Uglavnom su to zaštićena mjesta i ona gdje u litološkom sastavu prevladava debelo uslojeni vapnenac. Zanimljivo je da u tim istim zonama, u današnjoj mediolitoralnoj zoni, nema kontinuirane recentne potkapine. Fosilne potkapine nema ili je pak teško uočljiva u zonama veoma izloženim mlatu valova te u onima u čijem litološkom sastavu prevladavaju tanko uslojeni pločasti vapnenci.

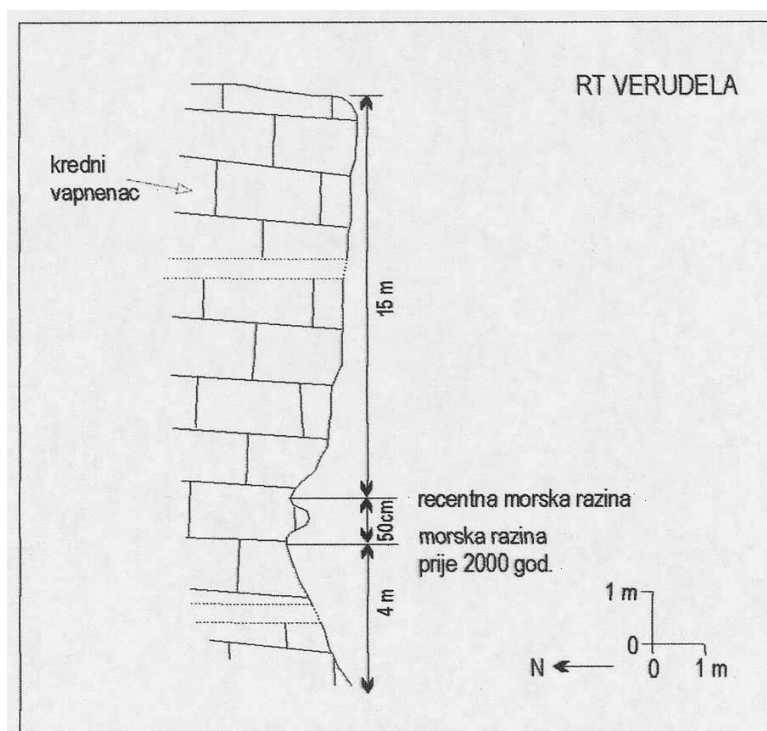
Potkapinu možemo vidjeti npr. na ulazu u Limski kanal (sl. 3), u njegovoj unutrašnjosti (sl. 4) te na rtu Verudela južno od Pule (sl. 5). Potkapinu smo također pronašli na brojnim mjestima na

Slika 3.

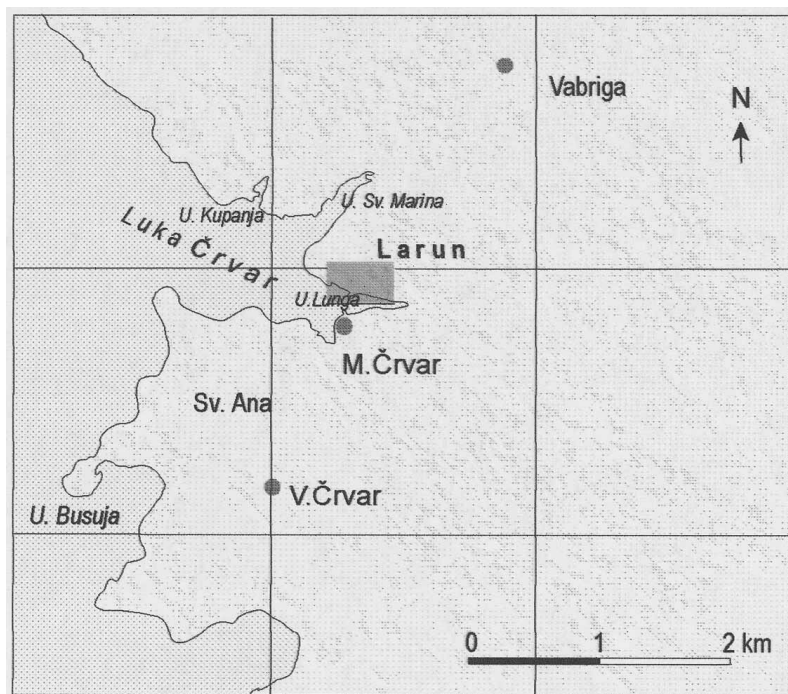
Slika 4.

Slika 5.

prostoru Kvarnera (FOUACHE et al. 2000). Kao što je to uočio Pirazolli (1980), profil potkapine je uglavnom asimetričan, jer je strop potkapine uglavnom horizontalan a verteks se uvijek nalazi na dubini od 0,5 m do 0,6 m. Taj korozijski oblik neosporno svjedoči o postojanju jedne dosta duge faze stabilizacije morske razine na nižem nivou od današnjega.

Jedan dio arheoloških markera potvrđuje da ta faza stabilizacije odgovara antici, točnije I. i II. st. poslije Krista. U to se doba istarska obala ističe mnoštvom velikih rimskih senatorskih imanja, što objašnjava brojnost primorskih vila i Filinae, tvornica amfora, koje se pripisuju tom razdoblju. Arhetip tih vila je vila Lorun (sl. 6), (BALDINI et al. 1994; TASSAUX et al. 2001). Degrassijeva is-

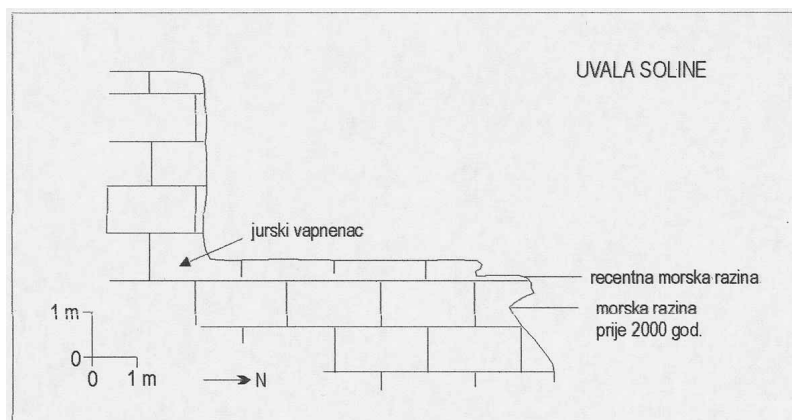

Slika 6.

traživanja (1955) pokazala su da je svaka od tih vila imala barem jedan gat, pokatkad cijelu luku, kao što je to slučaj u uvali Sv. Ivan, a često i ribnjak.

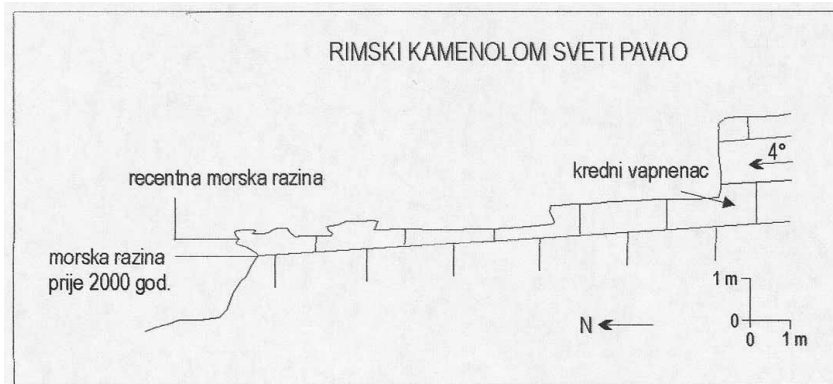
Dokazi o rimskoj starosti potkapine

Sve te građevine iziskivale su otvaranje brojnih kamenoloma. Mnogi od njih nalaze se upravo u obalnoj zoni. Dva kamenoloma privukla su našu pažnju budući da radovi Matijašića (1998: 56) potvrđuju da su bili iskorištavani isključivo u rimsko doba. Jedan se nalazi u uvali Soline (sl. 7) a

Slika 7.

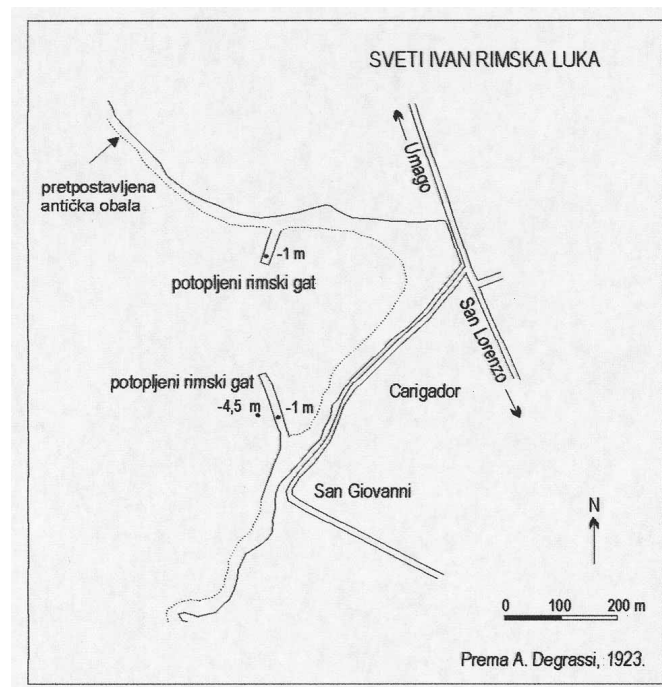
drugi u uvali Sv. Pavao (sl. 8). U oba slučaja nivoi iskorištavanja (eksploatacijski podovi) se danas nalaze u nivou današnje morske razine ili su pak na visini od 40 cm. Misli se tu na najniže eksploatacijske nivoe. U njihovom podnožju jasno je uočljiva fosila potkapina slična prethodno opisanima.

Slika 8.

Da je morska razina bila za oko 50 cm niža od današnje potvrđuju i druge dvije skupine arheoloških ostataka. Riječ je o potopljenim gatovima i ribnjacima.

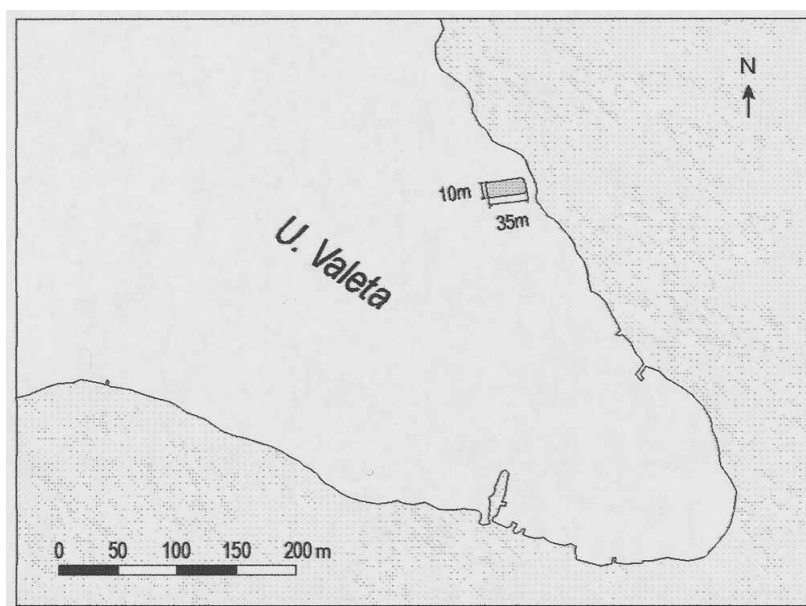
Ostaci rimske luke u uvali Sv. Ivan (sl. 9) su zadivljujući. Dva nasuprotna nasipa zatvaraju uvalu. Temelj tih nasipa nalazi se na dubini većoj od 5 metara. S obzirom na oblik i sadašnju bati-

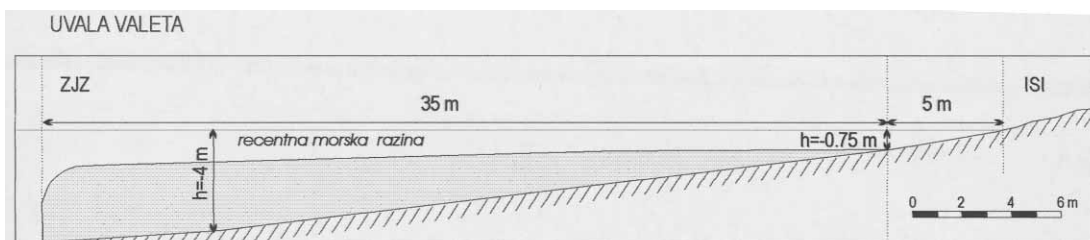
Slika 9.

metriju uvale tj. činjenicu da se gatovi nalaze nekoliko metara od današnje obalne linije na dubini od 40 cm, morska razina u rimsko doba nije mogla biti bitno niža od pola metra. Slično je i s gatovima koji se nalaze malo južnije. U uvali Valeta, usprkos snažno turistički preoblikovanim obalama, slijedeći podatke Degrossija (1955) uspjeli smo identificirati jedan potopljeni kameni gat 35 m dug i 10 m širok. On se sastoji od velikih vapnenačkih blokova, vjerojatno iz rimskog doba (sl. 10). Nasip započinje 5 metara od obale na dubini od 70 cm (sl. 11). Vjerojatno je riječ o kamenom bloku koji čini temelj nasipa. Sama građevina je dakako bila viša. Podmorsko istraživanje uvale Busuja rezultiralo je pronalaskom još jednoga gata dužine 27 metara (sl. 12). Danas su sačuvani samo temeljni blokovi. Da bi ova građevina mogla imati svoju funkciju, ni u ovom slučaju nije moguće smanjiti nivo mora toga doba za više od 50-tak cm (sl. 13 i 14).

Treći tip arheološkog markera koji smo istraživali jesu ribnjaci. Na aviosnimkama koje smo dobili na korištenje u Zavičajnome muzeju u Poreču, istočno od uvale Kupanja, vrlo se jasno uočava ribnjak koji se sastoji od više bazena (sl. 15). To potvrđuju i podmorska istraživanja koja smo provele *in situ*. Uočili smo da se *in situ* blokovi najbliži obali nalaze na 60 cm dubine. Najveća dubina danas ne prelazi više od 2,70 m (sl. 16). Te iste mjere nalazimo i kod ribnjaka uz poluotok Katoro (sl.

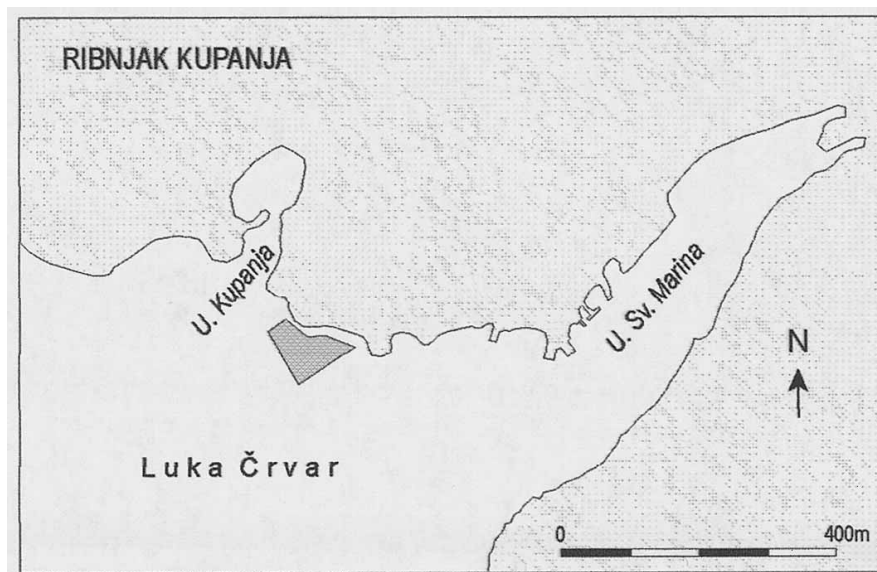

Slika 10.

Slika 11.

Slika 15.

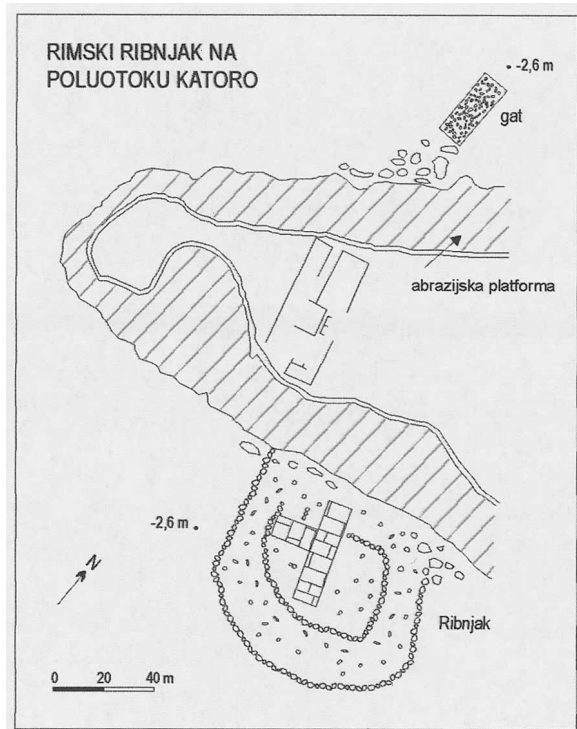

Slika 16.

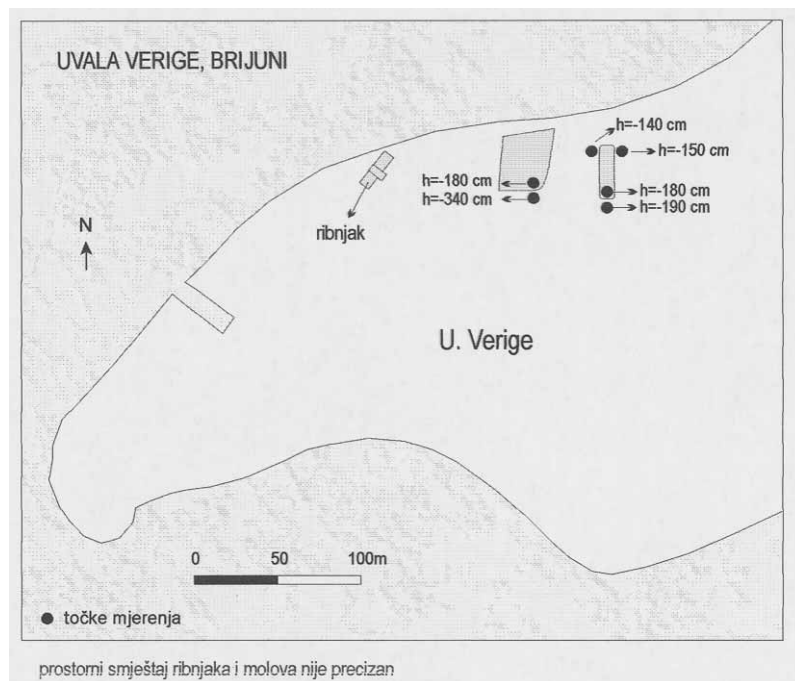
17) a još ljepše to možemo vidjeti mjereći ribnjak u uvali Verige na Brijunima. Riječ je o izrazito očuvanom ribnjaku i ostacima gata dugog nekoliko desetaka metara (JURIŠIĆ 1997; BEGOVIĆ DVORŽAK 1990) (sl. 18. i 19).

DISKUSIJA

Geomorfološki i arheološki pokazatelji se dakle podudaraju i omogućuju nam da odredimo nivo morske razine u I. i II. st. poslije Krista na oko 50 cm ispod današnje. Znatna razvijenost fosilne potkapine i njena dobra očuvanost svjedoče dakle o fazi stabilizacije morske razine u rimsko doba. Ako uzmemo u obzir vrijednosti biokorozije u vapnencima u mediolitoralnoj zoni prema Torunskom (1979) koje iznose od 1,7 mm do 1 mm godišnje, ta faza stabilizacije bi trajala oko 500 godina. Budući da laboratorijski uvjeti nikada ne odražavaju stvarne uvjete, taj broj treba koristiti samo kao red veličine. Činjenica da je potkapina danas potopljena svjedoči o tome da je izdizanje morske razine bilo toliko brzo da se potkapina ne uništi, a s druge strane dovoljno sporo da se profil potkapi-

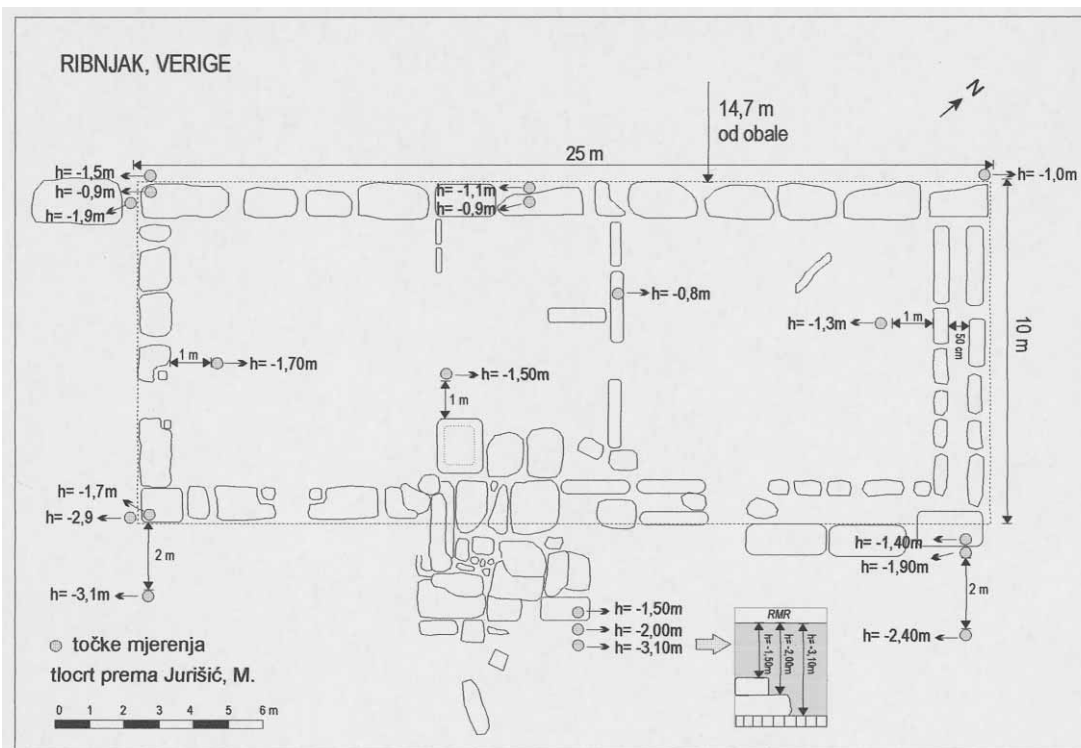

Slika 17.

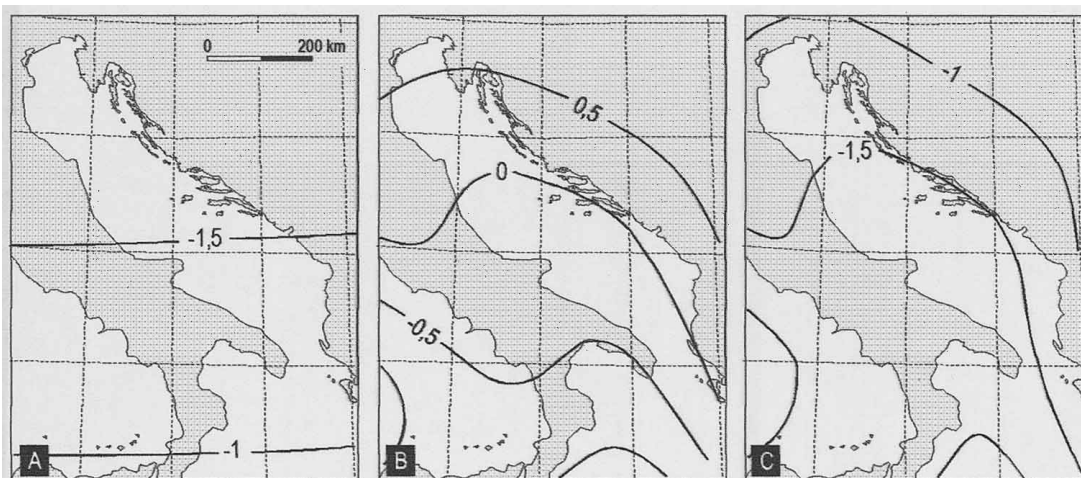

Slika 18.

Slika 19.

Slika 20.

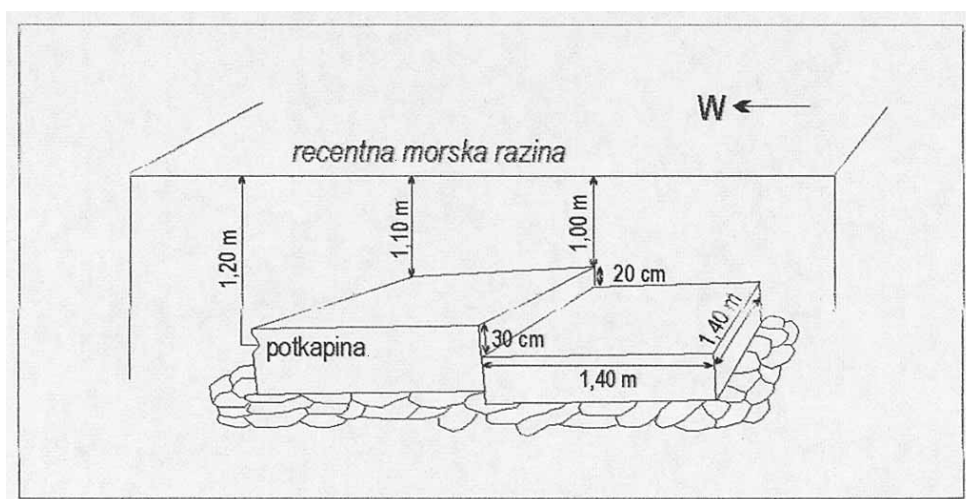
ne mogao deformirati. Naime, na profilima nekih potkapina uočena je asimetrija obilježena zaravnjenim stropom što otkriva pomicanje verteksa prema gore. To znači da je izdizanje bilo toliko brzo da se strop nije stigao ukositi ali dovoljno brzo da se verteks izdigne. S obzirom na navedena zapa-

žanja smatramo da Pirazzolijeva ideja (1980) o regionalnom spuštanju kopna kao posljedici potresa nije prihvatljiva. Suprotno tome, smatramo da je u prostoru gdje nismo uočili jasne tragove neotektonskih pokreta i gdje je historijska seizmička aktivnost vrlo slabog intenziteta (ANDERSON – JACKSON 1987; HERAK 1986; KUK et al. 2000) riječ o eustatičkom izdizanju morske razine koje je relativno brzo, oko 0.04 cm godišnje ubrzano u posljednja dva stoljeća na oko 0,1 cm godišnje kao posljedica globalnog zagrijavanja.

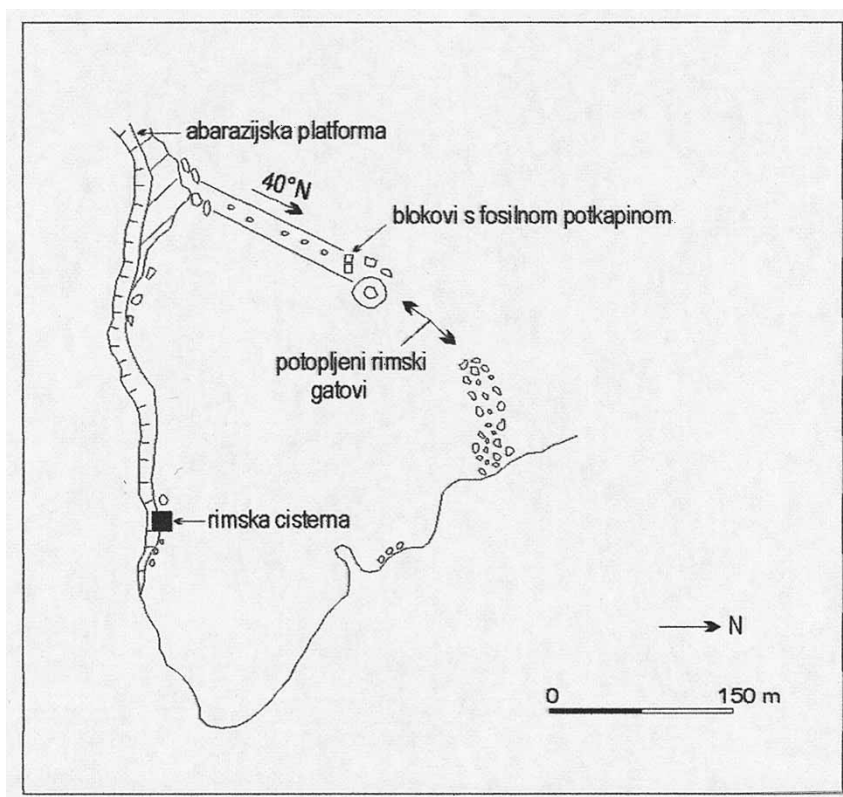
Ovi zaključci osporavaju matematičke modele koje su izradili Lambeck i Johnston (1995) za prostor sjevernog Jadrana. Oni smatraju da se u 2000 godina morska razina na prostoru Istre podigla za barem 1 m (sl. 20). Prema Pirazzoliju (1997) neslaganje podataka za prostor sjevernog Jadrana može biti posljedica toga što izostatsko postglacijalno izdizanje Alpa nije uključeno u model. Ta vrijednost od 50 cm, pripisana je eustatičkom izdizanju tijekom posljednjih 1500 god. Izmjerena je također na provansalskoj francuskoj obali (PIRAZZOLI – THOMMERET 1973; LABOREL et al. 1994; MORHANGE et al. 1996; VELLA 1999; VELLA – PROVANSAL 2000) ali i na tirenskoj talijanskoj obali (PIRAZZOLI 1979). Ta bi vrijednost, izgleda, mogla odgovarati postrimskom eustatskom izdizanju te predstavljati najviši nivo ikada postignut flandrijskom transgresijom.

ZAKLJUČAK

Ovo istraživanje potvrđuje interes povezivanja geomorfoloških i arheoloških pokazatelja radi datiranja nekadašnjih, danas potopljenih, obalnih linija gdje su radiometrijska datiranja bezuspješna. Ovaj rad također potvrđuje potrebu uspoređivanja podataka dobivenih mjerenjem na terenu s podacima dobivenim matematičkim modeliranjem ali i arheološko bogatstvo istarske obale. Da li je cijela Istra imala jednaku evoluciju obalne linije u posljednjih 2000 godina? To nam se čini neosporno za prostor između Umaga i Pule. Područje Savudrijske sinklinale, na sjeveru Istre, čini se obilježeno većim vrijednostima od 50 cm, kao posljedica neotektonskih pomaka. Jedna potkapina pronađena na bloku rimskog gata u Savudrijskoj luci (sl. 21., sl. 22.), koji se nažalost čini malo pomaknut, ukazuje na postrimsku promjenu morske razine od oko 1,2 m.

Slika 21.

Slika 22.

Jugoistočno od Istre u Bakarskom zaljevu koji se proteže duž rasjednih eskarpmana također su izmjerene nešto veće vrijednosti (BENAC 1992). Na Kvarnerskim otocima vrijednosti promjene morske razine bliske su onima na zapadnoj obali Istre. Naš istraživački program se nastavlja te ćemo se potruditi dati odgovor na još neka pitanja.

BIBLIOGRAFIJA

- AMBERT, M. 1978 – Le littoral de l'Istrie: premières observations géomorphologiques. *Méditerranée*, 1–2/1978: 47–56.
- ANDERSON, H. – J. JACKSON 1987 – Active tectonics of the Adriatic region. *GeophysJRAstroSoc*, 91/1987: 937–983.
- BALDINI, M. – R. MATIJAŠIĆ – F. TASSAUX 1994 – Fouille de la villa de Loron (Croatie). *Congrès de la Société Archéologique de Croatie Poreč, 22–26 oct. 1994. IzdHAD*, 18, 1994: 193–212.
- BEGOVIĆ DVORŽAK, V. 1990 – Antička vila u uvali Verige na Brijunima. *VAMZ*, 3. s., 23/1990: 97–110.
- BENAC, Č. – Recentni geomorfološki procesi i oblici u području Riječkog zaljeva. *Geografski glasnik* 54/1992: 1–18.

BLACKMAN, D. J.

- 1973a. The Harbors of Phaselis. *IJNA*, 2/1973, 2: 355–364
- 1973b. Evidence of sea-level change in ancient harbours and coastal installations. *Colston Papers* 32/1973: 115–139.
- 1982a. Ancient harbours in the Mediterranean, part 1. *The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration*, 11/1982, 2: 79–104.
- 1982b. Ancient harbours in the Mediterranean, part 2. *The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration*, 11/1982, 3: 185–211.

DALONGEVILLE, R.

- 1978. Le littoral actuel yougoslave. *Bull.Labo.Rhod.Géomorphologie*, 3/1978: 5–11.
- 1980. Morphologie Littorale du calcaire en yougoslavie«. *Bul.lLabo.Rhod.Géomorphologie*, 8/1980: 3–16.
- 1986. *Formes de corrosion et de construction organogène des littoraux actuels calcaires de Méditerranée, termes de comparaison en Mer Rouge*. Thèse de doctorat d'Etat. Université de Bretagne Occidentale, 2 Vol., 374p. et 149p.

DEGRASSI, A. 1955 – I porti romani dell'Istria. *Anthemone*, Firenze, 1955: 119–169.

FLEMMING, N.C. 1969 – Archaeological evidence for eustatic change of sea-level and earth movements in the Western Mediterranean during the last 2000 years. *Boulder: The geological Society of America. Special Paper*, 109/1969: 125.

FLEMMING, N.C. 1980 – Archaeological indicators of sea-level. Les indicateurs de niveaux marins, séminaire du 2 décembre 1978. *Océanis. Fascicules Hors-Série*, 5/1979–1980: 184–191.

FOUACHE, E. 2001 – Dynamiques holocènes continentales et littorales et variations de la ligne de rivage de l'Adriatique au sud de la Turquie. *Vol III HDR »Approche Géoarchéologique en domaine balkanique et méditerranéen: géomorphologie, paléo-environnements, histoire«*. Université de Paris IV: 274P.

FOUACHE, E. – S. FAIVRE – J.-J. DUFAURE – V. KOVAČIĆ – F. TASSAUX 2000 – New observations on the evolution of the Croatian shore between Poreč and Zadar over the past 2000 years. *Zeitschrift für Geomorphologie* (Berlin – Stuttgart), Suppl., 122/2000: 33–46.

FOUACHE, E. – P. SIBELLA P. – R. DALONGEVILLE 1999 – Holocene variations of the shoreline between Antalya and Andriake (Turkey). *International Journal of Nautical Archaeology*, 28/1999, 4: 305–318.

GUILCHER, A. 1954 – *Morphologie Littorale et sous-marine*. Paris, 1953: PUF 216p.

HERAK M. 1986 – A new concept of geotectonic of the Dinarides. *Acta geol*, 16/1986: 1–42.

JURIŠIĆ, M. 1997 – Antički ribnjak u uvali Verige na Brijunima. Prilog poznavanju antičkih ribnjaka i srodnih objekata na Jadranu. *IzdHAD*, 18, 1997: 163–168.

KUK, V. – E. PRELOGOVIĆ – I. DRAGIČEVIĆ 2000. Seismotectonically Active Zones in the Dinarides. *GeolCroat*, 53/2000, 2: 295–303.

LABOREL, J. – C. MORHANGE – R. LAFONT – J. Le CAMPION – F. LABOREL-DEGUEN – S. SARTORETTO 1994 – Biological evidence of sea-level rise during the last 4500 years on the rocky coasts of continental southwestern France and Corsica. *Marine Geology*, 120/1994: 203–223.

LAMBECK K. – P. JOHNSTON 1995 – Land subsidence and sea-level change: contributions from the melting of the last great ice sheets and the isostatic adjustment of the earth. In: F.-J. BARENDIS –

- F.-H. BROWER – F.H. SCHRODER (éd.). Actes du colloque *Land Subsidence*, LaHague, 16–20 Octobre 1995. Rotterdam 1995, Balkema: 3–18.
- MATIJAŠIĆ, R. 1998 – *Gospodarstvo Antičke Istre*. 1998: 635p.
- MORHANGE, C. – J. LABOREL – A. HESNARD – A. PRONE 1996. Variation of relative mean sea level during the last 4000 years on the Northern shores of the Lacydon, the ancient harbour of Marseille. *Journal of Coastal Research*, 12/1996, 4: 841–849.
- NEGRIS, Ph. 1903 – Observations concernant les variations du niveau de la mer depuis les temps historiques et préhistoriques. *C.R. Acad. Sciences*. Paris, II: 222–224.
- NEGRIS, Ph. 1904 – Vestiges antiques submergés. *MdI*, 29/1904: 340–363
- PIRAZZOLI, P.
- 1979. Sea-level variations in the Northwest Mediterranean during Roman Times. *Science*, 194/1979: 519–521.
  - 1980. Les viviers à poissons romains en Méditerranée. In: *Les indicateurs de niveaux marins*, séminaire du 2 décembre 1978. *Océanis. Fascicules Hors-Série*, 5/1979–80: 184–191.
  - 1980. Formes de corrosion marine et vestiges archéologiques submergés: interprétation néotectonique de quelques exemples en Grèce et en Yougoslavie. *Ann. Inst. Océanogr.*, 56/1980: 101–111.
  - 1986. Marines notches. In: *Sea-Level Research: A Manual for the Collection and Evaluation of Data*. O. Van de PLASSCHE ed. 1986: 361–400.
  - 1997. Mobilité verticale des côtes méditerranéennes à la fin de l'Holocène : une comparaison entre données de terrain et modélisation isostatique. In: *Transformation and evolution of the Mediterranean Coastline*, sous la direction de F. BRIAND et A. MALTONADO. *Bulletin de l'Institut Oceanographique de Monaco*, N° spécial, 18, 1997: 15–33.
- PIRAZZOLI, P. – J. THOUMERET 1973. Une donnée nouvelle sur le niveau marin à Marseille à l'époque romaine. *CRAS*, 277, 1973, D: 2125–2128.
- PIRAZZOLI, P. – J. AUSSEIL-BADIE – P. GIRESSE – E. HADJIDAKI – M. ARNOLD 1994. Historical environmental changes at Phalasarna harbour, west Crete. *Geoarchaeology*, 7/1994, 4: 371–392.
- SCHMIEDT, G. 1975 – *Antichi porti d'Italia, gli scali fenicio, punici i porti della Magna Grecia*. Firenze, 1975, 152 p.: Istituto Geografico militare.
- TASSAUX, F. – R. MATIJAŠIĆ – V. KOVAČIĆ (eds.) 2001. *Loron (Croatie), un grand centre de production d'amphores à huile istriennes (Ier-IVe s. ap. J.-C.)*. Bordeaux, 2001: Ausonius. 250p.
- TORUNSKI, H. 1979 – Biological erosion and its significance for the morphogenesis of limestone coasts and for nearshore sedimentation (Northern Adriatic). *Senckenbergiana maritima*, 11/1979: 193–265.
- VELLA, C. 1999 – Perception et évaluation de la mobilité du littoral holocène sur la marge orientale du delta du Rhône. Thèse de l'Université de Provence, Aix-Marseille I, 1999.
- VELLA, C. – M. PROVANSAL 2000. Relative sea-level rise and neotectonic events during the last 6500 yr on the southern eastern Rhône delta, France. *Marine Geology*, 170/2000: 27–39.
- VRSALOVIĆ, D. 1979 – *Arheološka Istraživanja u Podmorju Istočnog Jadrana*. Zagreb, 1979.

SLIKE – FIGURES

- Sl. 1. Lokacijska karta i morfostrukturna skica Istre.
Fig.1. Location and morphostructural sketch of the Istra Peninsula.
- Sl. 2. Shema potkapine (prema: PIRAZZOLI 1986)
Fig.2. Geometric characteristics of the notch profile (adapted from: PIRAZZOLI 1986)
- Sl. 3. Potkapina na ulazu u Linski kanal.
Fig.3. The notch at the entrance to the Lim Channel.
- Sl. 4. Potkapina u unutrašnjosti Limskog kanala.
Fig.4. The notch in the Lim Channel.
- Sl. 5. Potkapina na rtu Verudela.
Fig.5. The notch on the Verudela Cap.
- Sl. 6. Lokacija vile Lorun.
Fig.6. Location of villa Lorun.
- Sl. 7. Potkapina u uvali Soline.
Fig.7. The notch in the Soline Bay.
- Sl. 8. Potkapina u uvali Sveti Pavao.
Fig.8. The notch in Sveti Pavao Bay.
- Sl. 9. Rimska luka u uvali Sveti Ivan (prema: DEGRASSI 1923).
Fig.9. Roman harbour in Sveti Ivan Bay (adapted from: DEGRASSI 1923).
- Sl. 10. Skica uvale Valeta.
Fig.10. Sketch of Valeta Bay.
- Sl. 11. Profil potopljenog gata u uvali Valeta.
Fig.11. Profile of the submerged jetty in the Valeta Bay.
- Sl. 12. Skica uvale Busuja.
Fig.12. Sketch of Busuja Bay.
- Sl. 13. Profil potopljenog gata u uvali Busuja.
Fig.13. Profile of the submerged jetty in Busuja Bay.
- Sl. 14. Tlocrt potopljenog gata u uvali Busuja.
Fig.14. The layout of the submerged jetty in Busuja Bay.
- Sl. 15. Lokacija ribnjaka na rtu uz uvalu Kupanja.
Fig.15. Location of the fish-pond on the Kupanja Bay headland.
- Sl. 16. Profil ribnjaka na rtu uz uvalu Kupanja.
Fig.16. Profile of the submerged fish-pond on the Kupanja Bay headland.
- Sl. 17. Ribnjak na poluotoku Katoro.
Fig.17. Fish-pond on Katoro peninsula.
- Sl. 18. Skica uvale Verige.
Fig.18. Sketch of Verige Bay.
- Sl. 19. Ribnjak u uvali Verige (prema: JURIŠIĆ 1997).
Fig.19. Fish-pond in Verige Bay (adapted from: JURIŠIĆ 1997).
- Sl. 20. Morska razina prije 2000 godina (LAMBECK – JOHNSTON 1995).
A) glacio-izostatska komponenta.

B) hidro-izostatska komponenta.

C) ukupna promjena relativne morske razine.

Izostatske varijacije srednje razine mora su izražene u metrima u odnosu na današnju morsku razinu. Tako negativne vrijednosti govore da je morska razina prije 2000 godina bila niža od današnje.

Fig.20. Variations of the relative sea level 2000 years ago (LAMBECK – JOHNSTON 1995).

A) glacio-isostatic component.

B) hydro-isostatic component.

C) total isostatic variation of the relative sea level.

The isostatic variations of the relative sea level are expressed in meters in relation to the present sea level. Thus the negative values indicate that the sea level was lower than the present one.

Sl. 21. Blok potopljenog rimskog gata s potkapinom u Savudriji.

Fig.21. Block with the notch on the submerged Roman jetty of Savudrija.

Sl. 22. Rimska luka Savudrija (prema CUSMANI, u: DEGRASSI 1962).

Fig.22. Roman harbour of Savudrija (according to CUSMANI, in: DEGRASSI 1962).

SUMMARY

THE SEA LEVEL IN ISTRIA IN ROMAN TIMES

The shores of Istra have long been acknowledged as being characterised by a recent submerision. Numerous submerged Roman ruins on the Istrian peninsula have led to different estimations of the sea level in the Ist and IInd century AD. Degrassi (1955) proposed 1.5 m below the recent mean sea level, while Vrsalović (1979) proposed 2 m. In investigations, carried out since 1999 as part of two international projects: »The oil of Istria« (archaeological project) and »Dynamics and evolution of the Adriatic littoral and human occupation in Holocene (Croatia, Albania)« (geomorphological project), the question arose again. We have determined precise archaeological markers such as Roman fish-tanks, quarries, jetties and the tidal notch as a geomorphological marker. According to our investigations the sea level in the Ist and IInd century AD varied between 50 and 60 cm below the recent level.

Rukopis primljen 15. XII. 2003.
Rukopis prihvaćen 23. XII. 2003.

ANTE RENDIĆ-MIOČEVIĆ

Arheološki muzej u Zagrebu
Trg Nikole Šubića Zrinskog 19
HR – 10000 ZAGREB

ULOMAK ANTIČKOG SARKOFAGA IZ BAŠKE NA OTOKU KRKU S PRIZOROM IZ TROJANSKOG RATA

UDK 904 : 73.923.2 : 726.829 (36 : 497.5) »220-230«
Izvorni znanstveni rad

U zagrebačkom Arheološkom muzeju pohranjen je ulomak mramornog antičkog sarkofaga, dopremljen još 1936. god. iz Baške Drage na otoku Krku. Riječ je, po svemu sudeći, o prikazu Bitke kod brodova pred Trojom, motivu koji je, u usporedbi s nekim drugim motivima iz trojanskog rata, razmjerno rijetko zastupljen na antičkim sarkofazima. To je ujedno i prvi takav sarkofag evidentiran na području Hrvatske. Takvoj determinaciji prikazanog motiva osobito pridonosi lik trubača koji trubljom poziva Grke na povlačenje; osim njega na ulomku su sačuvani još i likovi grčkog (?) ratnika s kacigom na glavi te polunagog trojanskog junaka (Hektor?). Pojedine stilske karakteristike, poglavito intenzivno korištenje brzorotirajućeg svrdla u oblikovanju niza detalja te prodiranje figuralnih elemenata izvan okvira definiranog pojasom kimatija, ali također i usporedbe s odgovarajućim sarkofazima sličnog ili istovjetnog sadržaja – osobito se to odnosi na usporedbu s odgovarajućim sarkofagom iz Soluna razlog su da datiranje ulomka iz Baške Drage pretpostavimo u razdoblje između 230.-240. god., ili nešto kasnije, približno do sredine 3. st.

U bogatoj zbirci antičkih kamenih spomenika zagrebačkog Arheološkoga muzeja, od kojih je najveći dio prije više od devedeset godina objavljen u poznatom Brunšmidovu katalogu kamenih spomenika nekadašnjeg Narodnog muzeja,¹ pohranjen je i manji ulomak mramornog antičkog sarkofaga koji nije objavljen u navedenoj publikaciji, a ni kasnije nije bio valoriziran na način koji nesumnjivo zaslužuje. Slijedom podataka dostupnih u muzejskoj arhivskoj dokumentaciji taj neobjavljeni ulomak sarkofaga u Muzej je dopremljen 1936. god. iz Baške na otoku Krku, odnosno iz obližnje Baške Drage, kako je precizno zabilježeno u staroj (»Ulaznoj«) knjizi Glavnog muzejskog inventara.² S obzirom na godinu prispjeca u zagrebački Muzej ulomak iz Baške nije ni mogao biti na popisu spomenika što ih je Brunšmid kataloški obradio u spomenutoj publikaciji nekoliko desetljeća ranije. Začudujuće je ipak što je taj ulomak dugi niz godina ostao gotovo nezamijećen u

1 BRUNŠMID 1904–1911.

2 Pod br. 141. u toj knjizi muzejskog inventara rukopisom je zabilježeno, kako slijedi: *Spis br. 47 od 22. januara 1936. Kamena ploča vel. 26 cm., šir. 17 cm., debljine 11*

cm. Lik s naboranom haljinom na desno, lice sprijeda. Motiv zrakaste zvijezde čine neka krila, ruke i vodoravni kraci. Iz Baške Drage (otok Krk). Kupljeno od Don Vinka Premude, župnika u Baška na Krku, za 100.-din.

mnoštvu raznolikog kamenog spomeničkog materijala te što je tek osamdesetih godina prošlog stoljeća uočen među brojnim drugim ulomcima smještenim u jednome od muzejskih dvorišnih depoa. Nedugo nakon, nazovimo ga tako, njegova ponovnog »otkrića« u skupini kamenih spomenika pohranjenih u muzejskom depou, na njega je, doduše samo usputno, pozornost skrenuo N. Cambi u tekstu knjige *Atički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana*, opsežnoj sintezi tog značajnog segmenta antičkog spomeničkog nasljeđa na navedenom području.³ U poglavlju naslovljenom *Borba pod Trojom* on se, naime, osvrće i na ulomak krčkog sarkofaga, navodeći da ulomak još nije objavljen, dok u pripadajućoj bilješki najavljuje da će ga naknadno objelodaniti upravo pisac ovih redaka.⁴ Od tada je proteklo mnogo vremena, a najavljeni se prilog nažalost nije pojavio na stranicama stručnih i znanstvenih arheoloških glasila. Budući da se uskoro očekuje tiskanje novog sveska u poznatoj seriji izdanja posvećenih antičkim sarkofazima (*Sarkophag-Corpus*)⁵, i to upravo svezak u kojemu bi trebali biti zastupljeni atički sarkofazi s motivima iz trojanskog ciklusa – a takvome očigledno pripada i neobjavljeni ulomak s Krka – odlučili smo ubrzati najavljivanu objavu, kako bismo omogućili daljnju njegovu obradu u toj najavljivanoj publikaciji.

3 CAMBI 1988.

4 CAMBI 1988: 42 i 91 (usp. bilješku 187).

5 Prema obavijesti kolege Guntrama Kocha sa Philipps Sveučilišta u Marburgu planirani najnoviji svezak u toj

znamenitoj seriji, naslovljen *Attische Schlacht-Sarkophage*, priprema Carola Kintrup; atički sarkofazi s prizorima borbe (*Schlachtszenen*) njezina su specijalnost, a to je ujedno bila i tema njezine disertacije iz 1999. god.

Potrebno je u ovoj prigodi istaknuti da ulomak krčkog sarkofaga dugo vremena nije bio zaveden u muzejske inventarske knjige. Umjesto inventarskog broja na ravnoj je površini gornjeg horizontalnog ruba ulomka crnom bojom bilo označeno ime mjesta iz kojega nalaz potječe (Baška), kao i godina njegova prispijeća u zagrebački Muzej (1936.). Tek nakon rušenja dotrajalih dvorišnih baraka te neizbježnih višekratnih selidbi kamenih spomenika na različite lokacije u muzejskom dvorištu – to se događalo prije dvadesetak godina, u sklopu tadašnjih radova na temeljitom preoblikovanju dvorišnog prostora – odnosno poslije konačnog pohranjivanja većine spomenika u novoizgrađene prostore dvorišnih depoa, ulomku iz Baške bilo je moguće posvetiti odgovarajuću pozornost, premda niti tada nije bio inventiran, već je to učinjeno znatno kasnije, u sklopu priprema za njegovo aktualno objavljivanje.

Ulomak antičkog sarkofaga iz Baške isklesan je od kvalitetnog bijelog penteličkog mramora. U glavnu inventarsku knjigu Arheološkog muzeja u Zagrebu zaveden je pod brojem KS 926. Zbog nepravilnog trokutastog oblika visina mu varira i teško ju je precizno definirati: prema obavljenim mjerenjima ulomak je visok 50 cm (s profiliranim istakom za fiksiranje poklopca visina doseže i do 52,2 cm), širina mu iznosi 53,5 cm, debljina 17 cm, dok je po dijagonali ulomak dugačak 77 cm.

Analizirajući sadržaj figuralne reljefne kompozicije uočiti ćemo da se, idući od lijeve prema desnoj strani, najprije pojavljuju glava i vrat konja; sačuvan je samo dio glave s vratom i kratkim kovrčastim pramenovima grive, raspoređenim čitavom dužinom blago zaobljene obodne linije. Debeli pramenovi grive mjestimice sežu gotovo do glatkog, završnog ruba sanduka, prodirući, zajedno s nizom drugih elemenata figuralne kompozicije, u široki pojas kruništa, plastično oblikovanog ukrasnog kimatija. Njegov donji dio sastoji se od jonske kime s ovulima, oblikovane u dubokom reljefu, dok je iznad, u nastavku prema završnom rubnom pojasu, još i lezbička (lezboska) kima, oblikovana u plitkome reljefu. Obje kime tvore karakteristični ornamentalni okvir kojemu, čini se, nedostaje uobičajeni pojas perli u kombinaciji s astragalom. Opisano krunište s gornje strane definira prostor namijenjen figuralnim sadržajima. Figuralna kompozicija ispunjavala je prednju stranu sanduka, a vjerojatno su na sličan način bile ukrašene i obje pripadajuće bočne strane.

Unatoč fragmentarnosti figuralne kompozicije moguće je ipak zapaziti da je glava konja neznatno zaokrenuta u lijevu stranu. S obzirom na opisani položaj glave vrlo je vjerojatno da je bila čvrsto zatezana uzdama. Najlogičnijim se čini pretpostaviti da je taj zadatak bio povjeren ratniku koji se trebao nalaziti ispred konja, na dijelu sarkofaga koji nedostaje, odnosno u nastavku lijevog ruba sačuvanog ulomka, premda to nije i jedino moguće rješenje. Pretpostavljeni ratnik bio je, čini se, i osobom koja je napadala prvoga među prikazanim ratnicima, onoga koji se nalazio ispred konja: po svoj prilici i on je bio prikazan konjanikom, premda za takvu pretpostavku nema pouzdanih dokaza. Lik ratnika koji je prikazan prvi u nizu, idući od lijeve prema desnoj strani, oblikovan je u visokom reljefu. Očigledno je riječ o borcu prikazanom u obrambenom stavu, ali istovremeno spremnom uzvratiti agresivnom napadaču; glava mu je prikazana u lijevom profilu, neznatno uzdignuta te okrenuta prema glavi konja i pretpostavljenom izravnome suparniku. Od malobrojnih likova koji su sačuvani na ulomku samo je taj ratnik prikazan s kacigom na glavi. Riječ je o kacigi antičkog tipa, s karičicom koja se nalazi iznad lijevog uha te karakterističnom perjanicom od koje je, međutim, sačuvan samo stražnji dio. Na ratnikovu licu, djelomice izlizanom i mjestimice znatno oštećenom, osobito u predjelu nosa koji je gotovo potpuno otučen, jasno se razabiru detalji lica, poglavito oko, uho, tragovi nosa te poluotvorena usta i brada, a njima je moguće pribrojiti još i nabrekle žile na vratu. Unatoč činjenici što je lik ratnika s kacigom na glavi sačuvan samo do visine grudnog koša, moguće je ipak primijetiti da je zaogrnut hlamidom koja je, čini se, jednostavnom kopčom pritegnuta na desnom ramenu. Ogrtač je profiliran naborima draperije urezanim oko vrata i na ramenima, dok su ruke potpuno gole i na njima su prezizno modelirani detalji koji naglašavaju snažnu muskulaturu. Obje ruke savijene su u laktu i podignute su uvis, a dijelove podlaktica s pripadajućim šakama zak-

lanja glava. Opisani položaj ruku i detalja muskulature sugeriraju silinu zamaha, neophodnu da bi se učinkovito uzvratilo napadaču. Postavlja se, međutim, pitanje kakvim se oružjem taj ratnik služio braneći se od nevidljiva napadača? Mogli bismo, primjerice, pretpostaviti da je u pitanju bio mač, ali smo skloniji vjerovati da je u ovom slučaju riječ o dvosjekloj bojnoj sjekiri, što je moguće pretpostaviti na osnovi odgovarajućih analogija; na nekoliko ulomaka antičkih sarkofaga pojedini ratnici prikazani su, naime, u borbenom stavu koji je, čini se, gotovo istovjetan onome što ga je zauzeo ratnik prikazan na ulomku iz Baške. Na tim ulomcima oružje je jasno prepoznatljivo i nema nikakve sumnje da je riječ upravo o dvosjekloj (dvostranoj) bojnoj sjekiri.⁶ Nema, dakle, razloga da slično ne pretpostavimo i u slučaju ratnika koji je prikazan na ulomku iz Baške. U svakom slučaju, kad možda i ne bismo raspolagali navedenim analognim primjerima, prema položaju ruku ipak bismo morali zaključiti da je u pitanju bilo oružje kojim se rukovalo s obje ruke, a upravo je to karakteristično za tip sjekire koja se razmjerno često pojavljuje u borbenim scenama prikazanim na antičkim sarkofazima.

U nastavku figuralne kompozicije pojavljuje se, doduše u drugom planu, još jedan lik ratnika. Taj lik iz stražnjeg plana djelomice je zaklonjen laktom podignute lijeve ruke ratnika s kacigom na glavi, odnosno ispruženom desnicom borca koji se nalazi s njegove desne strane. Glava tog ratnika prikazana je u desnom profilu i u neobičnom, gotovo vodoravnom položaju; prikazana je, čini se, s dugačkom kosom, a jasno se razabiru i pojedini detalji lica – duboko usječeno desno oko ispod gotovo okomito urezane obrve, zatim nos izjednačen s vodoravnom linijom čela, kao i poluotvorena usta, brada i uho. Za razliku od ratnika s kacigom, glava dugokosog ratnika oblikovana je u visokom reljefu i prikazana je u lijevom profilu, što znači da je okrenuta udesno, odnosno prema lijevoj strani reljefne kompozicije. Za glavu ratnika iz stražnjeg plana prethodno smo zaključili da je oblikovana u plitkom reljefu te da je prikazana u desnom profilu; osobitu pozornost predstavljeni lik privlači, međutim, poradi specifične uloge koju ima u navedenom prizoru. Trubač (*tubicen*) ima, naime, zadatak da zvukom vojničke trublje (*tuba*) oglasi potrebu za povlačenjem, u ovom slučaju ujedno i za ukrcavanjem na usidrene brodove. Takva njegova namjera jasno se očituje u položaju glave te poglavito u činjenici što je završni dio vojničkoga glazbala, usni dio trublje, prislonjen uz trubačeva poluotvorena usta, odnosno uz njegove plastično profilirane usne. Samo pažljivijim promatranjem primjećuje se da je trubač prikazan u gusto naboranoj odjeći koja mu prekriva veći dio tijela, šireći se čitavom širinom plohe ispod desne ispružene ruke ratnika koji mu je stajao s desne strane. Na njegovu desnom ramenu nejasno se ocrta jedinstavno oblikovana kopča, od koje se u više smjerova razdvajaju gusti nabori draperije. Pojava trubača u navedenim okolnostima nesumnjivo ima ključno značenje; gotovo na isti način interpretiran je, naime, i lik trubača na sarkofagu sličnog sadržaja iz Tira,⁷ što olakšava identifikaciju motiva koji je prikazan na sačuvanom dijelu sarkofaga iz Baške, a pridonosi, također, i tipološkom determiniranju čitavog sarkofaga.⁸

U nastavku figuralne kompozicije, u smjeru desnog ruba sačuvanog dijela sanduka, u visokom reljefu oblikovan je lik posljednjeg u nizu prikazanih ratnika. Već i površnim pogledom mogu-

6 ROBERT 1890: 144, T. XLIX, 135. Među ulomcima koji potvrđuju takvu pretpostavku izdvajamo, primjerice, dio sarkofaga iz trijema (Loggia) u Palazzo della Ragione u Padovi; na njemu su, naime, prikazana dva ratnika, oba s uzdignutim rukama zabačenim iza glave; lik ratnika na lijevoj strani u potpunosti je sačuvan i kod njega je iza leđa vrlo jasno vidljiva dvosjekla bojna sjekira s dugačkom drškom kojom je upravo naumio poslužiti se braneći se i istovremeno napadajući protivnika. Gotovo identičan nasuprotni lik – nalazi se s njegove desne strane – nažalost je samo

djelomice sačuvan pa stoga nije moguće utvrditi je li se i on koristio istim oružjem.

7 KOCH-SICHTERMANN 1982: 411, sl. 444. Na sarkofagu sličnog sadržaja iz Tira između dva grčka borca nalazi se gotovo identičan lik trubača; kao i u slučaju ulomka iz Baške njegov je lik također prikazan u stražnjem planu.

8 Pojava trubača u ovom je slučaju znakovita, jer je na osnovi tog detalja moguće pretpostaviti da je ulomak pripadao cjelini koja se odnosila na prikaz *Borbe kod brodova pred Trojom*.

će je zaključiti da se on znatno razlikuje od likova ratnika koje smo prethodno opisali. Njegovo je tijelo očuvano u većem opsegu, premda treba istaknuti da su na više mjesta vidljiva znatna površinska oštećenja, poglavito na glavi i na vratu, dok donji dio tijela, uključujući i noge, u cijelosti nedostaje. Veći dio njegova tijela prikazan je u poluprofilu, što dodatno naglašava energičnost pokreta. Po kretnji koju nejasno naslućujemo čini se da je veću pozornost usmjerio zbivanjima koja dolaze s njegove lijeve strane. Za razliku od drugih prikazanih likova taj ratnik je polunag, zaogrnut samo bogato naboranim himatijem omotan oko vrata, grudnog koša i ramena; duži krak ogrtača ovijen je oko lijevog ramena te se u dubokim naborima spušta iza leđa, ispunjavajući na taj način profiliranom draperijom veći dio prostora u donjem desnom uglu sačuvanog ulomka. Dugačka kosa koja se naslućuje na glavi spušta se niz vrat, premda je očigledno da površinska oštećenja ne dopuštaju pouzdanu interpretaciju tog važnog detalja. Unatoč oštećenjima na licu moguće je također primijetiti da je, za razliku od tijela, osim što je nagnuta u lijevu stranu, glava prikazana *en face*. Čini se, također, da se oko tjemena u kosi naziru tragovi gotovo potpuno izlizane vrpce. Desna ratnikova ruka, kao i sačuvani dio tijela, profilirani su karakterističnim detaljima koji vidno naglašavaju snažnu mušku muskulaturu. Zanimljivo je da je ruka potpuno odvojena od plohe sanduka i ispružena je u desnu stranu, u smjeru ratnika s kacigom na glavi, odnosno prema lijevom rubu figuralne kompozicije. Veći dio desne podlaktice skriven je, međutim, iza leđa ratnika s kacigom pa je teško dokučiti što je u žaru borbe trebao biti njezin primarni zadatak. U desnoj bismo ruci mogli, primjerice, pretpostaviti oružje prikladno za rukovanje s obje ruke kojim se ratnik mogao uspješno suprotstaviti napadačima. Na osnovi položaja tijela i ruku mogli bismo ujedno pretpostaviti da je dugokosi ratnik desnicu ispružio da bi njome, iza leđa ratnika s kacigom na glavi, povukao za uzde konja koji se nalazi na lijevoj strani ulomka, nastojeći ga primaknuti i po mogućnosti privoliti na promjenu smjera kretanja. Pod pretpostavkom da je desnicom doista povlačio konjske uzde – a to je, dakako, samo hipoteza – ne bismo isto mogli tvrditi i za ratnika (jahača?) koji se, kako smo prethodno pokušali objasniti, nalazio ispred konja te je vjerojatno bio izravno sučeljen s ratnikom prikazanim s kacigom na glavi.

Bilo bi, dakako, uzaludno pokušati precizno utvrditi sadržaj figuralne kompozicije u dijelovima sanduka koji nedostaju. Možemo tako samo nagađati što je dugokosi ratnik radio oštećenom lijevom rukom, ispruženom u lijevu stranu, u smjeru desnog ruba ulomka. Oštećenja ipak nisu tolikih razmjera da ne bismo mogli uočiti da je djelomice bila pokrivena naboranim ogrtačem omotanom oko ruke i ramena. Premda nismo skloni nagađanjima, čini se ipak logičnim pretpostaviti, na osnovi karakterističnog položaja ruke i tijela, da se u ljevici nalazio štit, premda je također moguće da je i tom rukom zatezao uzde konja; u tom slučaju mogao bi to biti samo konj koji je možda bio prikazan u nastavku figuralne kompozicije, na dijelu sanduka koji nažalost nedostaje.

Da ne bismo ostali samo u sferama nagađanja izvojili bismo ono što nam se čini neupitnim, a poglavito se odnosi na sadržaj figuralne kompozicije. Ne bismo, čini nam se, mogli staviti pod znak pitanja o mitološkom karakteru prikazanog motiva. Po svemu sudeći riječ je o poznatome motivu kojemu su izvorišta u Homerovim opisima Trojanskog rata, dugotrajnog sukoba između Grka i Trojanaca, jedne od omiljenih tema na sarkofazima atičke provenijencije.⁹ Sarkofazi s trojanskim temama razmjerno su brojni. U tomu, dakako, nisu izuzetak niti istočnjadranska područja. Na velikom broju sačuvanih ulomaka koji pripadaju različitim, tematski srodnim ciklusima – takvi su, primjerice, prizori iz Ahilova života, zatim prikazi borbe s Amazonkama (Amazonomahije) i sl.¹⁰ – među najbrojnijima je skupina sarkofaga koji prikazuju *Borbu pod Trojom*.¹¹ Da je i u ovom slučaju riječ o motivu s mitološkim sadržajem potvrđuje i način prikazivanja likova; ratnici su, naime, u većini slu-

9 CAMBI 1988: 27.

10 CAMBI 1988: 27.

11 KOCH-SICHTERMANN, 1982: 405 i d. Autori donose i popis svih 70 poznatih primjeraka (s.v. *Schlacht vor Troja*.); CAMBI 1988: 40.

čajeva prikazani nagi ili polunagi, a upravo ih to približava mitskoj sferi, svijetu heroiziranih junaka.¹² To je, mogli bismo zaključiti, jednom od temeljnih i uvijek prepoznatljivih značajki većine poznatih antičkih sarkofaga.

U nekoliko smo navrata u prethodnom dijelu teksta naglašavali da je za preciznije tematsko determiniranje ulomka iz Baške neobično važna prisutnost trubača; njegovo diskretno naznačeno sudjelovanje u prizoru, pojava među ratnicima dviju sukobljenih strana, potvrda su zaključku kako je riječ o prikazu *Bitke kod brodova pred Trojom*, motivu koji ima izvorišta u stihovima 15. pjevanja Homerove »Ilijade«. ¹³ Za razliku od nekih drugih prikaza iz trojanskog ciklusa taj motiv nije osobito često zastupljen na sarkofazima antičkog podrijetla, budući da je ukupno poznato samo dvadesetak primjeraka, pretežito različito dimenzioniranih ulomaka,¹⁴ a u Hrvatskoj ranije nije bio evidentiran niti jedan takav primjerak.¹⁵ Malobrojnost takvih sarkofaga umanjuje, nažalost, i mogućnost nužnih međusobnih kompariranja. Među primjercima na koje u tom pogledu osobito treba obratiti pozornost su, primjerice, sarkofazi iz Tira¹⁶ i Damaska,¹⁷ kao i ulomci iz Venecije,¹⁸ Eskorijala,¹⁹ odnosno Taranta²⁰; tri posljednja rađena su, očigledno je, prema gotovo istome obrascu (za tarantski sarkofag treba kazati da je sačuvano čak šest razlomljenih manjih ulomaka koji su mu izvorno pripadali). Najbližom analogijom ulomku iz Baške ipak se čini vrlo dobro očuvani primjerak sarkofaga iz Soluna²¹. U usporednim analizama u obzir bi trebalo uzeti i neke druge skupine sarkofaga, poglavito one s prikazima *Borbe pred Trojom*. Među njima bismo, poglavito zbog sličnosti u prikazivanju glavnih junaka, središnjih likova u prizoru, morali spomenuti još jedan sarkofag koji također potječe iz Tira,²² dok stanovite podudarnosti otkrivamo i na pojedinim sarkofazima s prikazima *Amazonahije*.²³ Upravo poradi činjenice što prizori u kojima sudjeluju ratoborne Amazonke, sudionice ratnih događanja povezanih s opsadom Troje, u mnogim elementima nalikuju motivima koje može-

12 CAMBI 1988: 40; KOCH 1993: 101.

13 U 15. pjevanju »Ilijade« (26. dan. Nastavak), u poglavlju naslovljenom Uzbijanje od lađa (10. Ahejci iznova potisnuti k lađama.), Homer opisuje borbe vođene pred Trojom pa govori i o povlačenju Grka na brodove. Na tu poznatu epizodu odnose se i sljedeći stihovi: ...**Viknimo ostalaj vojsci, nek vrati se k lađama brzim...** (295) i dalje ...*Oko Ajasa, Teukra, Meriona onda junaci / I Idomeneja kralja i Megesa Aresu sličnog/ Bojni pojače red povikavši prve junake/ Protivu Trojanaca i Hektora, ostalo mnoštvo/ Ahejske vojske k brzim povuče se lađama natrag* (301–305). Opis se nastavlja i u kasnijim odjeljcima (11. Trojanaci nadvlađuju. Lađe u opasnosti.) ...*Bili su kod lađa boj junaci koji kod kojih./ Hektor pred naočitog pred Ajasa izide u boj./ Njih se mučiše dva kod jedne lađe, al'onaj/ Ne mogne otjerat ovog i ognjem zapaliti lađu...*(414–417); usp. Homerova Ilijada (u prijevodu T. Maretića), Zagreb 1948.: 303, 304, 307–308.

14 KOCH 1993: 101–102. Dok se za sarkofage koji pripadaju skupini s prikazima *Borbe pred Trojom* navodi da su vrlo brojni (s.v. *Schlacht vor Troja*), za one za koje je utvrđeno da prikazuju Sukob (bitku) kod brodova pred Trojom (*Kampf bei den Schiffen vor Troja*) pisac precizira da su evidentirana ukupno 22 primjerka (s.v. *Schlacht bei den Schiffen*).

15 Usp. CAMBI 1988: 42. Pisac na tom mjestu konstatira da takvih sarkofaga nema na istočnoj obali Jadrana, ali također naglašava da ih je svakako moralo biti, što ulomak iz Baške, na neki način, i potvrđuje. Zanimljiv je u

tom pogledu poznati ulomak antičkog sarkofaga iz Pule. On, naime, na prvi pogled podsjeća na prikaze *Borbe kod brodova*, jer im je koncepcijski izrazito blizak, ali on ipak, kako je u više navrata obrazložio N. Cambi, ne pripada niti spomenutoj, a niti nekoj drugoj skupini sarkofaga iz trojanskog ciklusa; očigledno je riječ o prizoru koji se također odnosi na borbe kod brodova, ali one što su ih Grci vodili protiv Perzijanaca na Maratonu, prisilivši ih na povlačenje na njihove brodove (o tomu usp. KOCH-SICHTERMANN, 1982: 412; CAMBI 1988: 42 i CAMBI 2002: 162–163, sl. 249).

16 KOCH-SICHTERMANN 1982: 410 i d., sl. 444.

17 KOCH 1993: 101–102, sl. 59.

18 KOCH-SICHTERMANN, 1975: 67, br. 72, T. 176.; ROBERT 1904: (ASR III, s. v. *Hektors Sturm auf die Schiffe*: T. B., II).

19 ROBERT 1904: ASR III/2-Suppl., T. B., II.

20 ROBERT 1904: ASR III/2-Suppl., T. A., 1, 1a, b, c, d, e.

21 KOCH-SICHTERMANN 1982: 410 i d., sl. 445.

22 KOCH-SICHTERMANN, 1982: 407: sl. 443. Drugi od dva sarkofaga iz Tira koji su privukli našu pozornost pripada skupini sarkofaga s motivom *Borbe pred Trojom* (*Schlachtsarkophage*); zanimljiv je poglavito zbog lika koji dominira lijevom polovicom reljefa, a koji u mnogim detaljima, u ikonografskom i stilskom pogledu, nalikuje središnjoj figuri (Hektor?) prikazanoj na ulomku sarkofaga iz Baške.

23 Usp. primjerak iz Soluna (Koch 1993: 99, sl.56).

mo susresti na različitim sarkofazima s trojanskom tematikom – njima, dakako, pripada i motiv *Bitke kod brodova pred Trojom* – pokatkad je doista vrlo teško pojedine likove razlikovati, a još ih je teže precizno identificirati.²⁴ Za prikaze *Bitke kod brodova pred Trojom* možemo, dakle, ustvrditi da, poput većine sličnih prikaza, i oni počivaju na stihovima znamenita Homerov epa. Zbog mogućih nedoumica u ikonografsko-mitološkom nijansiranju pojedinih prikaza čini se da veliku važnost treba pridavati liku trubača, premda njegovim pojavljivanjem ne mogu biti otklonjene sve dvojbe glede identifikacije pojedinih likova i determiniranja prikazanog motiva. Osim na prikazima *Bitke kod brodova pred Trojom* njegov lik možemo pronaći i u pojedinim scenama u kojima sudjeluju i već spominjane Amazonke, ali je, što je i razumljivo, njegova uloga u takvim okolnostima bitno drugačija od one kojoj svjedočimo na sarkofazima koji prikazuju uzmak grčkih boraca prema brodovima.²⁵

Važno je istaknuti da je moguće razlikovati dvije različite skupine sarkofaga s motivom *Bitke kod brodova pred Trojom*, ovisno o položaju brodova te sukladno tomu i razmještaju likova koji sudjeluju u prizoru.²⁶ U oba slučaja Trojancima je, međutim, namijenjena uloga napadača, dok su Grci oni koji se od njih moraju braniti. Jednima i drugima mjesto je na lijevoj, ili pak na desnoj strani reljefne kompozicije, ovisno o položaju što ga zauzimaju brodovi; iz toga, dakle, proizlazi da jednu skupinu čine sarkofazi na kojima se brodovi nalaze na desnoj strani, a u drugoj su skupini sarkofazi s brodovima prikazanim na lijevoj strani. Naš ulomak s Krka pripadao bi, po svemu sudeći, prvog od tih dviju skupina, onoj u kojoj su se brodovi nalazili na lijevoj strani. U tom je pogledu iz više je razloga zanimljiv sarkofag iz Damaska,²⁷ premda treba kazati da, za razliku od ulomka iz Baške, na njemu nema prikazanih konja pa sukladno tomu niti konjanika. Brodovi su na sirijskom sarkofagu prikazani na lijevoj strani; jedan od ratnika koji se nalaze na brodu, onaj s kacigom na glavi, rukama koje je podigao iza glave ostavlja na promatrača dojam kao da će oružjem, koje nije oku dostupno, upravo udariti na suparnika. U njegovoj kretnji otkrivamo sličnost s načinom na koji je nepoznatim oružjem zamahnuo ratnik s kacigom na glavi, o kojemu je prethodno bilo dosta govora u opisu pojedinih detalja na ulomku iz Baške. U nastavku figuralne kompozicije na sarkofagu iz Damaska prikazan je i jedan potpuno nagi lik ratnika, koji stavom i poglavito središnjom pozicijom neodoljivo podsjeća na polunagu figuru koja dominira prizorom na ulomku iz Baške. U prilog uvjerenju da su se brodovi na sanduku sarkofaga iz Baške nalazili na

24 Kao primjer bi mogao poslužiti lik Amazonke (?) na konju (nedostaje glava, što u stanovitoj mjeri otežava preciznu identifikaciju), prikazan na lijevoj polovici sanduka solunskog sarkofaga; samo pažljivo detektiranje detalja (potpasana tunika rastvorena na bedrima te karakteristična spuštenu desnu naramenicu) omogućuje atribuiranje tog lika Amazonki, a ne nekom od muških protagonista u takvim događanjima. KOCH-SICHTERMANN 1982: 411 i d., sl.445.

25 U prilog takvom razmišljanju govori i prizor s Amazonkama u borbi (*Amazonensarkophag*) na sarkofagu iz solunskog Arheološkog muzeja; trubač s kacigom na glavi nalazi se na lijevoj strani sanduka, a oblikovan je u visokom reljefu. Amazonke su prikazane kao pješakinje ili pak kao jahačice, gologlave ili s frigijskom kapom na glavi, ali na gotovo isti način kao i njihovi muški suparnici (usp. KOCH 1993: 99, sl. 56).

26 Usp. KOCH-SICHTERMANN, 1982: 411 i d. Prema takvoj podjeli u prvog skupini nalaze se sarkofazi s brodovima poredanim s lijeve strane pročelja sanduka (obično

su prikazane tri lađe, odnosno njihove bogato ukrašene pramčane stijenke!); oko njih su Grci koji brane pristup brodovima, a s desne strane napadaju ih Trojanci koje predvodi njihov zapovjednik Hektor. Od prethodno spominjanih sarkofaga toj skupini pripadaju primjerci iz Tira i Damaska, kao i ulomci iz Taranta i Venecije, ali i niz drugih sarkofaga. Najreprezentativniji primjerak druge skupine, koja se od prethodne razlikuje po tomu što su brodovi poredani na suprotnoj, desnoj strani, s pramcima usmjerenim prema lijevoj strani (također je riječ o tri lađe), nama se čini osobito zanimljivim; riječ je, naime, o sarkofagu iz Soluna na kojemu je na jednom od brodova prikazan grčki ratnik s kacigom, odnosno njegova glava s dijelom poprsja, na drugom je brodu slavni grčki junak Ajant, a sve to sa susjednog broda mirno promatraju Ahil i Patroklo. Središnji, ujedno i glavni lik – a on je posve nalik središnjoj figuri prikazanoj na sačuvanom ulomku iz Baške – odnosi se na glavnog trojanskog junaka, u ovom slučaju i prvog među trojanskim napadačima, na njihova vođu Hektora.

27 Usp. bilješku 17.

lijevoj strani reljefne kompozicije svjedoči prethodno opisani prikaz trubača; znak za povlačenje on je, naime, očigledno uputio ratnicima koji bi se trebali nalaziti njemu s desne strane, odnosno na desnoj polovici reljefne kompozicije, a to bi trebalo biti na suprotnoj strani od mjesta gdje su, po našim predviđanjima, trebali stajati grčki brodovi. Na osnovi rijetkih raspoloživih analogija – jedna od njih je, primjerice, ulomak antičkog sarkofaga iz Arheološkog muzeja u Veneciji²⁸ – mogli bismo ujedno pretpostaviti da se trubač na ulomku iz Baške, poput onoga na venecijanskom sarkofagu, također nalazio na jednoj od lađa, što nažalost nije moguće provjeriti i dokazati. Na nekim ulomcima sličnog ikonografskog sadržaja, poglavito onima koji se odnose na prikaz *Borbe kod brodova pred Trojom* – osim ulomka iz Arheološkog muzeja u Veneciji među takvima su nam osobito zanimljivi još i oni iz Taranta i Eskorijala²⁹ – trubač nije, doduše, prikazan na isti način, ali je njegov lik ipak prepoznatljiv među ostalim prisutnim ratnicima.

Ono po čemu se analogni ulomci s motivom *Borbe kod brodova* već na prvi pogled razlikuju od ulomka iz Baške je izostanak skupine brodova koje bismo u takvom prizoru trebali očekivati. Na venecijanskom ulomku brodovi su, primjerice, natrpani grčkim ratnicima, bilo mladolikima, bez brade, nagim i nenaoružanim, bilo odraslim, bradatim muškarcima, s kacigama na glavi i oružjem u rukama. Nedostaju, međutim, ratnici koji bi se trebali nalaziti s desne strane brodskih pramaca, a umjesto njih navedenim prizorom dominira skupina brodova, njihovih bogato ukrašenih pramaca, u pravilnom nizu raspoređenih na lijevoj strani sačuvanog ulomka. O položaju brodova na ulomku iz Baške možemo, dakako, samo nagađati; pod pretpostavkom da su doista bili prikazani u sklopu cjelovite figuralne kompozicije najvjerojatnije bismo ih trebali tražiti na mjestima koja zbog fragmentarnosti prednje strane mramornog sanduka nisu, nažalost, danas dostupna. Dodali bismo, također, da u ratniku s kacigom na glavi možemo prepoznati grčkog junaka; za razliku od njegova izravnog suparnika, očigledno trojanskog konjanika, koji mu je, čini se, stajao sučelice, grčki je ratnik, po svemu sudeći, bio prikazan kao pješak. Takvim je bio prikazan i ratnik za kojega također pretpostavljamo da je pripadao trojanskom taboru, dugokosi polunagi junak zaogrnut karakterističnim himatijem. Njegov se lik odnosi na ratnika koji je zasigurno imao veliki ugled među trojanskim junacima. Po kretanju lijeve ruke dugokosog ratnika na ulomku iz Baške reklo bi se da je bio u sukobu s protivnikom koji je stajao ispred njega, a ne nekim tko bi mu bio za leđima. Na osnovi analognih primjera mogli bismo pretpostaviti da se taj lik odnosi na Hektora, najistaknutijeg i svakako najpoznatijeg trojanskog junaka. Gotovo identičan lik pripisan upravo tom trojanskom junaku dominira, naime, figuralnom kompozicijom solunskog sarkofaga s prikazom *Bitke kod brodova*.³⁰ Na njemu je vidljivo da ljevicom pokušava obračunati s već, dojam je, savladanim protivnikom.

Budući da se na antičkim sarkofazima često pojavljuju slični tipovi ratnika, prikazivani, doduše, u vrlo raznolikim kombinacijama, ponekad ih je vrlo teško ili čak nemoguće identificirati. Dobar je primjer prikaz Amazonke (?) na konju na jednome od relevantnih solunskih sarkofaga. S obzirom na sačuvani prikaz konja, kojih je mogao biti i veći broj, lik sličan Amazonki na konju mogli bismo pretpostaviti i na ulomku iz Baške. Potrebno je ujedno istaknuti da u koncipiranju središnjih likova na sarkofazima iz Soluna i Baške uočavamo brojne podudarnosti, koje bismo teško mogli objasniti samo slučajnom koincidencijom. Primjerice, u oba slučaja likovi glavnih junaka prikazani su polunagi i u gotovo istovjetnom položaju, s ispruženim rukama u lijevu, odnosno u desnu stranu. S obzirom na činjenicu da se na solunskom sarkofagu – a on je, za razliku od našeg ulomka, očuvan u cijelosti – brodovi s grčkim ratnicima nalaze na desnoj polovici reljefnog prikaza čini se logičnim pretpostaviti, barem u osnovnim crtama, ponavljanje takvog ili barem sličnog ikonografskog koncepta i u slučaju sarkofaga kojemu je pripadao ulomak iz Baške.

28 Usp. bilješku 18.

30 Usp. bilješku 21.

29 Vidi bilješke 18, 19 i 20.

U datiranju ulomka iz Baške još jednom ćemo se poslužiti usporedbom sa sarkofazima iz Tira i Venecije koji su, prema prijedlogu Kocha i Sichtermanna, datirani u prvo ili drugo desetljeće 3. st. (200.–220./30. god.)³¹ Detaljnijom analizom došli bismo, međutim, do zaključka da je ulomak iz Baške, po svemu sudeći, iz nešto kasnijeg vremena. Za njegovo preciznije datiranje prikladnijom se stoga čini usporedba sa sličnim sarkofagom iz Soluna, koji su isti autori datirali u četvrto desetljeće 3. st. (220./30.–50. god.)³² Glede mogućeg datiranja mogli bismo pridodati da je znakovita stilska odrednica u svim navedenim slučajevima dosljedna primjena brzorotirajućeg svrdla u oblikovanju različitih detalja. U tom pogledu među navedenim sarkofazima gotovo da i nema većih razlika. Podudarnosti se, međutim, uočavaju i u oblikovanju većine relevantnih kimatija. Taj karakteristični arhitektonsko-dekorativni pojas u takvim se slučajevima pojavljuje u funkciji okvira, kojim je djelomice definiran prostor figuralnog ukrasa na prednjim plohamo sanduka većine antičkih sarkofaga. Važno je naglasiti da je sačuvani dio kimatija na ulomku iz Baške nalik onome koji nam je poznat sa solunskog sarkofaga. Kad je o stilskim obilježjima riječ još bismo dodali da oba sarkofaga karakterizira i sličnost u načinu prikazivanja likova u odnosu na pripadajući pojas kimatija. Elementi figuralnog karaktera – najčešće su to glave, ekstremiteti i sl. – ponekad su, naime, »infiltrirani« u ornamentalni pojas kimatija što, na neki način, pojačava iluziju plastičnosti pojedinih likova, a svakako pridonosi i ukupnoj dinamičnosti prikaza. Imajući sve navedene značajke u vidu logičnim se čini zaključiti da ulomak sarkofaga iz Baške treba datirati u približno isto razdoblje kojemu, čini se, pripada i solunski sarkofag, vjerojatno najstariji primjerak iz druge od dviju skupina sarkofaga s motivom *Borbe kod brodova pred Trojom*. To bi trebalo značiti da ulomak iz Baške treba datirati u četvrto desetljeće 3. st. (230.–240. god.), kako su za solunski ulomak predložili Koch i Sichtermann, ili nekoliko godina kasnije (sredina 3. st.),³³ prema novijoj dataciji koju je nedavno za solunski sarkofag predložila C. Kintrup.

Mogli bismo se naposljetku zapitati otkuda na Krku, u Baškoj, ili preciznije u Baškoj Dragi, ulomak opisanog antičkog sarkofaga te kakav bi mogao biti arheološki kontekst takvog, u neku ruku, iznimno rijetkog nalaza. U nedostatku drugih prikladnijih podataka – pored onih, nažalost odviše šturih, na koje smo skrenuli pozornost u uvodnom dijelu ovog priloga – preostaje nam obratiti pozornost na neke zanimljive arheološko-topografske pojedinosti, za koje vjerujemo da bi mogle biti okvirom u kojemu bismo mogli tražiti odgovore na postavljena pitanja. Na osnovi podataka što nam ih je ljubazno priopćio kolega R. Starac iz Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja Rijeci,³⁴ u arheološkom smislu u tom pogledu zanimljiv bi, primjerice, mogao biti lokalitet Šupela, smješten na području između Jurandvora i Bašćanske Drage,³⁵ gdje su svojevremeno evidentirani različiti tragovi neidentificiranih kasnoantičkih, odnosno ranosrednjovjekovnih objekata. Drugi lokalitet koji bismo mogli izdvojiti na osnovi evidentiranih arheoloških nalaza odnosi se na župnu crkvu Bašćanske Drage u Grgurićima, srednjovjekovnu, kasnije barokiziranu kapelu sv. Jelisafete, odnosno Pohoda Marijinog,³⁶ gdje su utvrđeni skromni ostaci nekadašnjeg antičkog naselja. U nizu potencijalno zanimljivih lokaliteta vrijedno je podsjetiti i na tragove srednjovjekovne crkvice sv. Jurja u sjevernom, odnosno rubnom dijelu Bašćanske Drage,³⁷ ali također i na ostatke srednjovjekov-

31 Vidi KOCH-SICHTERMANN, 1982: 458–459.

32 KOCH-SICHTERMANN, 1982: 458–459.

33 CILIBERTO 2003: 178–179, bilješka 163 (podatak citiran iz disertacije C. Kintrup).

34 Koristim prigodu da se i na ovaj način najiskrenije zahvalim kolegi Ranku Starcu iz riječkog Pomorskog i povijesnog muzeja, dobrom poznavatelju najranije prošlosti šireg kvarnerskog područja, koji mi je, zamoljen za takvu uslugu, spremno dostavio i ustupio tražene podatke o arheološkim lokalitetima na tom dijelu otoka Krka.

35 Prema dostavljenim podacima na tom su području terasaste padine: ispod gotovo okomitih litica rubnih brdskih lanaca vidljivi su, doduše još uvijek neistraženi, tragovi kasnoantičko-ranosrednjovjekovnih objekata, a u neposrednoj blizini nađen je i zlatnik cara Justinijana.

36 Srednjovjekovna kapela nalazi se u dijelu Drage gdje su evidentirani tragovi antičkog naselja, velikim dijelom, nažalost, uništeni novijom izgradnjom.

37 Ranije je u središtu naselja bila kapela.

ne (romaničke?) crkvice sv. Pavla koja se također nalazi u Dragi, a oko koje su otkriveni ostaci rimske vile, kao i ranokršćanske, a potom i srednjovjekovne crkve (kod njezina pročelja istraženi su i kosturni te žarni grobovi).³⁸ Zanimljiv je i tamošnji lokalitet Sutvid, lociran na brežuljku iznad polja, nasuprot aktualnoj Baščanskoj Dragi; na tom su položaju zapaženi tragovi temelja crkvice s polukružnom apsidom, a u blizini su nađeni i različiti ulomci antičkih opeka, što bi također moglo poslužiti utvrđivanju okolnosti u kojima je u izvornoj funkciji mogao biti ulomak, a možda i čitav sanduk s pokrovom dragocjenog antičkog sarkofaga.³⁹ Treba također istaknuti da u blizini aktualne crkvice sv. Vida također ima elemenata s arheološkim kontekstom, poglavito onih koji se uklapaju u tezu o mogućem kultnome mjestu koje je, pretpostavlja se, bilo u funkciji upravo tijekom antičkog razdoblja. Tomu bismo pridodali da se na istoj lokaciji ranija kulturna tradicija, po svemu sudeći, nastavila i u ranokršćanskom razdoblju. Sve su to, dakle, podaci koji privlače pozornost, ali oni ipak ne mogu pružiti decidan odgovor na pitanja o stvarnom podrijetlu i okolnostima nalaza tog spomenika. I dalje će trebati računati s mogućnosti da je ulomak u Bašku Dragu donesen iz nekog većeg i značajnijeg arheološkog nalazišta na Krku, možda i nekog drugog nedalekog arheološkog lokaliteta, premda ima osnova za pretpostavku da ulomak ipak potječe iz nekog od prethodno navedenih arheoloških lokaliteta u neposrednoj blizini Baške Drage.

Zaključili bismo konstatacijom da vrsnoćom oblikovanja ulomak iz Baške svakako zaostaje za najbližim analognim primjerima, poglavito sarkofazima iz Tira, Venecije, Taranta i dr., kao i onima iz Damaska ili pak Soluna. Nesporno je ipak da on posjeduje razinu kvalitete koja je u skladu s dobro poznatim i, rekli bismo, uobičajeno visokim standardima antičke produkcije mramornih sarkofaga.⁴⁰

38 Na tom višeslojnom lokalitetu nalaze se ostaci antičkih i srednjovjekovnih ruševina, a kod pročelja crkvice otkriveni su i arheološki istraženi skeletni i žarni grobovi.

39 Na tom lokalitetu, u gromači ispod kapele, viđen je ulomak antičke stele ili, možda, žrtvenika.

40 U pripremanju ovog priloga dragocjenu stručnu pomoć različitim korisnim savjetima, kao i relevantnom literaturom, pružio mi je Nenad Cambi, vrsni poznavatelj antičkih i drugih sarkofaga antičkog podrijetla. Koristim ovu prigodu da mu se zahvalim na nesebično pruženoj podršci.

BIBLIOGRAFIJA

- BRUNŠMID, J. 1904–1911 – *Kameni spomenici Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu*. Zagreb, 1904–1911.
- CAMBI, N. 1988 – *Atički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana*. Split, 1988.
- CAMBI, N. 2002 – *Antika*. Zagreb, 2002.
- CILIBERTO, F. 2003 – Sarkofagi di importazione ed imitazioni locali – *Studi e ricerche sulla Gallia Cisalpina*, 16: CSIR – Italia, Regio X, Friuli-Venezia Giulia II, I. Roma, 2003.: 149–218.
- KOCH, G. – *Sarkophage der römischen Kaiserzeit*. Darmstadt, 1993.
- KOCH, G – SICHTERMANN, H. 1982 – *Römische Sarkophage, Handbuch der Archäologie*. München, 1982.
- SICHTERMANN, H. – KOCH, G. 1975– *Griechische Mythen auf römischen Sarkophagen*. Tübingen, 1975.
- ROBERT, C. 1890, 1904 – *Die antiken Sarkophag-Reliefs (ASR) II*, Mythologische Cyklen. Berlin, 1890.; ASR III/2, Hippolytos-Meleagros. Berlin 1904.
- HOMER – *Ilijada* (Homerova Ilijada). Zagreb, 1948.

SUMMARY

FRAGMENT OF AN ATTIC MARBLE SARCOPHAGUS FROM BAŠKA ON THE ISLAND OF KRK SHOWING A SCENE FROM THE TROJAN WARS

The Zagreb Archeological Museum's collection of Greek and Roman statuary contains part of a marble sarcophagus found in Baška Draga on the island of Krk which has not yet been described. It is from what was the upper part of the front of a sarcophagus that came into the museum's collection in 1936. Nenad Cambi in his book *Atički sarkofazi u Dalmaciji (Attic Sarcophagi in Dalmatia)* drew attention to it under the heading Battle for Troy, saying that it would be dealt with later in more detail and published by the author of the present article.

The fragment is under inventory no. KS 926. It is made of white Pentelic marble, triangular in shape size 52.2 (50) x 53.5 x 17cm (diagonally it is 77cm long). The upper part finished in a cymation composed of two rows of cymae, a deep Ionic cyma with an egg and dart pattern and shallow Lesbian carving. From left to right it shows part of the neck and head of a horse with a characteristically braided short mane. The head is slightly turned to the left and seems to have had tightly pulled reins. It would be logical to assume, but unfortunately it cannot be proved, that the reins were being pulled by the person who we may suppose was standing in front of the horse, but no such figure of a soldier has been found. Or it may be supposed that it was a rider holding the reins and that as well as checking the horse he was engaged in fighting with the first preserved figure, a warrior shown with two arms raised above his head holding a weapon which is not visible (probably a double axe, *bipennis*) energetically threatening his unknown enemy both to defend himself and to attack. The soldier is wearing a gathered *chalmis* but he can only be seen down to just below his neck. The head is shown in left profile turned towards the horse. Facial details are much worn or even chipped off, especially the nose. He is wearing an Attic helmet, a characteristic ring above the left ear can be seen and the back part of the crest is also visible. To his right is another male head without a helmet. The head is on the same level as that of helmeted soldier but differs in being shown in shallow relief. It is

leaning back and in right profile with clearly marked facial details which suggest that it was the head of a trumpeter blowing his trumpet. Only part of the mouthpiece of the trumpet (*tuba*) can be seen resting on the lips of the trumpeter (*tubicen*). The visible part of the figure is dressed in closely gathered clothing, in shallow relief.

In the continuation towards the right part of the composition a third figure of a man can be seen but the face is totally eradicated and chipped. A larger part of this figure has been preserved, better than of the previously described figures. His arms are spread and he is shown in vehement movement and half naked, with a densely gathered *chimation*, wound around his throat, part of the chest, shoulder and left arm. It seems he did not have a helmet but wore long hair in which one can discern traces of a band twisted round the neck. His right arm is extended in the direction of the soldier in the helmet; the lower part of the arm, cannot be seen, being behind the helmed soldier. Because of the position of the right arm it is uncertain whether he was holding a weapon. We are tempted to think that in the central plain he would have been holding the reins of the horse, part of whose head and neck are preserved in the left part of the fragment. The left arm of this dominating figure is pointed in the opposite direction to the right edge of the composition, and this too suggests a gesture we could best explain by his hold on the reins, though it is also possible that he had a shield in this hand. One could search for a solution by comparing this scene to sarcophagi with similar scenes, such as the analogous *Battle before the ships* entirely preserved on the chest of the well-known Attic sarcophagus from Thessalonica. Here this person is attacking one of his, already falling, adversaries with his left arm.

There seems to be doubt that the fragment has a mythological subject and shows Greek and Trojan soldiers in the Trojan Wars. In the wider context it obviously belongs to the group of sarcophagi with the scene defined as the *Battle below Troy*. We are able to be more precise because of the trumpet which we may conjecture belongs among the depictions of the famous *Battle Before the Ships in Front of Troy*, and inspired by the events related in the fifteenth canto of Homer's *Iliad*. Sarcophagi showing scenes of this are relatively rare, only about twenty are registered. In Croatia no example belonging to this group has been registered. This small number makes comparison relatively difficult. The fragment we are describing does not show any ships, which, if we are right, should have been there. In this connection, as proposed by Koch and Sichtermann, it is interesting to note there are two types of sarcophagi showing this scene in front of the ships, one showing the ships on the right the other on the left. It would seem that the Baška fragment belongs in the latter because of the position of the trumpeter and his trumpet turned to the right within the event of which he was a part. The way his head is facing suggests that he was summoning his fellow soldiers who would have been shown on the right of the relief. We may suppose that the ships, if they had been shown, were on the left. And that the Greek heroes were embarking on them and the trumpeter was calling on them to retreat in face of the Trojan attack. We may also suppose that the trumpeter himself may have been on a boat as in a similar sarcophagus from Tyre in Lebanon, but it cannot be proved, since this part of the sarcophagus is missing. We may conclude that the Baška fragment, except for the discreetly shown trumpeter, shows that the figure on the left wearing a helmet might have been a Greek warrior. In this case he is heroically defending himself from attack which is characteristic of the Greeks in the Trojan Wars since they were always shown as in a defensive position. This figure seems to have been a foot soldier unlike his Trojan enemy who was probably shown as a horseman.

On the other hand the figure of the long-haired half-naked soldier wrapped in a *chimation* is very likely the figure of a hero who must have held a high position in the Trojan army, and was obviously the central figure of the whole composition. It is therefore reasonable to suppose – and this is supported by some analogous examples – that it is a personification of the most famous soldier in the ranks of the Trojans and the commander of their army – the famous Trojan hero Hector, the son of Priam.

When we come to dating the sculpture we may be guided by the similar Tyre sarcophagus or the well-known part of a sarcophagus in Venice which show a number of similarities with the Baška sarcophagus both in subject and treatment of individual details. Most similar however is the sarcophagus from Thessalonica showing the *Battle Before the Ships in Front of Troy*. The central figure on both is almost identical, the half-naked hero with an outstretched arm (Hector?) and we can find similarities in some other details. Such a comparison is given added relevance by the fact that the Thessalonica sarcophagus, frequently used in comparisons, clearly shows the boats on the right of the figural composition from the outstretched left arm of the Trojan hero over to the right side of the chest. Thus there is no reason not to think that there was a similar placing of the ships on the sarcophagus from Baška, but when we take into consideration the position of the trumpeter in relation to the rest of the composition we see that it must have been it a contrary presentation with the ships to the left of the figures. All the sarcophagi mentioned show that a high-speed drill was used. The Thessalonica and Baška sarcophagi have another common feature in that both »trespass« into the surrounding *kymation*. Taking this into account along with all the other elements mentioned we may presume to date the Baška sarcophagus, just like the one in Thessalonica, to between A.D. 230 and 240, or even some time later, which is at least ten years after the date of the Tyre and Venice examples.

If we try to reconstruct the conditions under which this interesting find was made and the context in which such a monument could have stood on the western coast of the island of Krk, in the vicinity of Baška, we must take into consideration the information contained by the Museum register, as well as relevant topographic data on archaeological sites in the vicinity from which the monument was brought to Zagreb. The Baška sarcophagus may have been found in one of several localities on Krk, perhaps in Šupela between Jurandvor and Baščanska Draga or several other places in the Draga region (parish church of Grgurići, churches of S George and S Paul). Among some less known archaeological sites in this context one may mention Sutvid (S Vitus) with its significant name.

Concluding this, I ought to point out that in quality of workmanship the Baška Attic sarcophagus is rather less good than the other examples with similar scenes mentioned here, which does not mean that it was below the general standard for producing most Attic sarcophagi.

Rukopis primljen 14. XII. 2004.
Rukopis prihvaćen 23. XII. 2004.

IVAN MIRNIK

Arheološki muzej u Zagrebu
Trg Nikole Šubića Zrinskog 19
10000 ZAGREB

NOVAC IZ STAROHRVATSKIH GROBOVA¹

UDK 737.1:726.82 (497.6) "7-12"
Izvorni znanstveni rad

Do današnjih su dana istražena mnoga starohrvatska groblja, kako u središnjoj Hrvatskoj, tako i uz jadransku obalu. Nađeni su brojni grobovi, neki sa skromnim, ali i oni s bogatim grobnim priložima. Pisac se bavi s onim grobovima, u kojima se među priložima našao i novac, najvećma bizantski i ugarski. Najvažnija nalazišta su Biskupija kod Knina, Nin i Trilj u Dalmaciji te Bijelo Brdo i Svinjarevci u kontinentalnom dijelu Hrvatske.

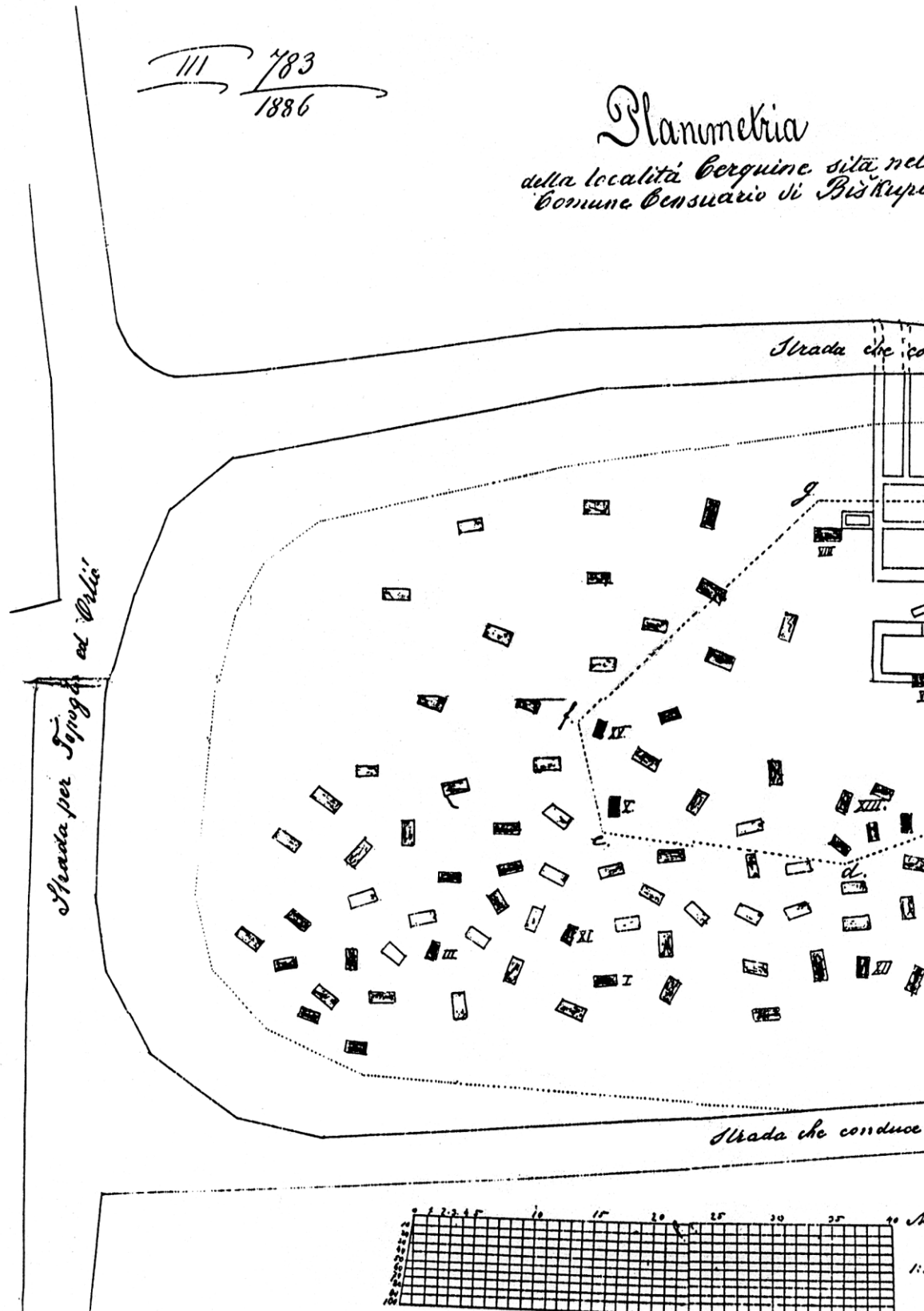
Kad se u tom kontekstu govori o Hrvatskoj, ne smijemo zaboraviti da je riječ o povijesnoj Trojednoj Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji (PALLUA 1990). Taj je pojam imao različito zemljopisno značenje tijekom svoje duge povijesti, ali radi pojednostavnjenja, recimo da je u tom ranom razdoblju Hrvatska pokrivala istočnu jadransku obalu, dosegovši Gvozd na sjeverozapadu. Dalmacija se, nakon dolaska Hrvata tijekom 7 st., svela svega na nekoliko utvrđenih gradova pod bizantskom vlasti, do kojih su najlakše stizale carske galije. Slavonski dio Trojednog kraljevstva protezao se južnim dijelom Panonske nizine, a omeđen je bio Murom i Dravom sa sjeverne strane.

Činjenica je da vladari hrvatske krvi, koji su vladali od ranog 9. st. do 1102. god., kad su ostvarena tzv. *Pacta conventa*, nisu kovali vlastiti novac (PLIVERIĆ 1901; TOMAŠIĆ 1939). Bizantski je novac još dugo vremena ostao u optjecaju u državi (RAČKI 1890: 97; BUDAK 1994: 148, 150, 161; GOLDSTEIN 1992: 44–45, 62–63; 1995: 374–382). Postupno ga je uzduž istočne jadranske obale zamijenio mletački i drugi talijanski novac (Verona), ili čak lokalni novac (Split). U Slavoniji se od vremena kralja sv. Stjepana I. pojavio ugarski, ali i drugi europski novac (Engleska, Franačka država) ili čak povremeno i istočni novac (Abasidi), ali, kako se čini, u malim količinama. O tom slabom optjecaju novca svjedoče pojedinačni nalazi novca kao i ono malo skupnih nalaza novca. Uistinu je malo novca bilo u optjecaju u razdoblju od 7. do 10. st. Postoje i sačuvana pismena svjedočanstva o novčarskim poslovima počam od 12. st. pa nadalje. Najbolju raščlambu optjecaja novca u tom dijelu Europe između 820. i 1355. god. dao nam je britanski numizmatičar D.M. Metcalf (1965; 1979).

Numizmatički materijal nađen u grobovima (DUBUIS – FREY-KUPPER– PERRET 1995) i crkvama (DUBUIS – FREY-KUPPER 1995) daje nam vrlo zanimljive podatke, pa se na ovome mjestu obrađuje novac nađen u starohrvatskim grobovima (T.1).

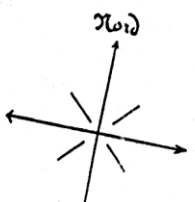
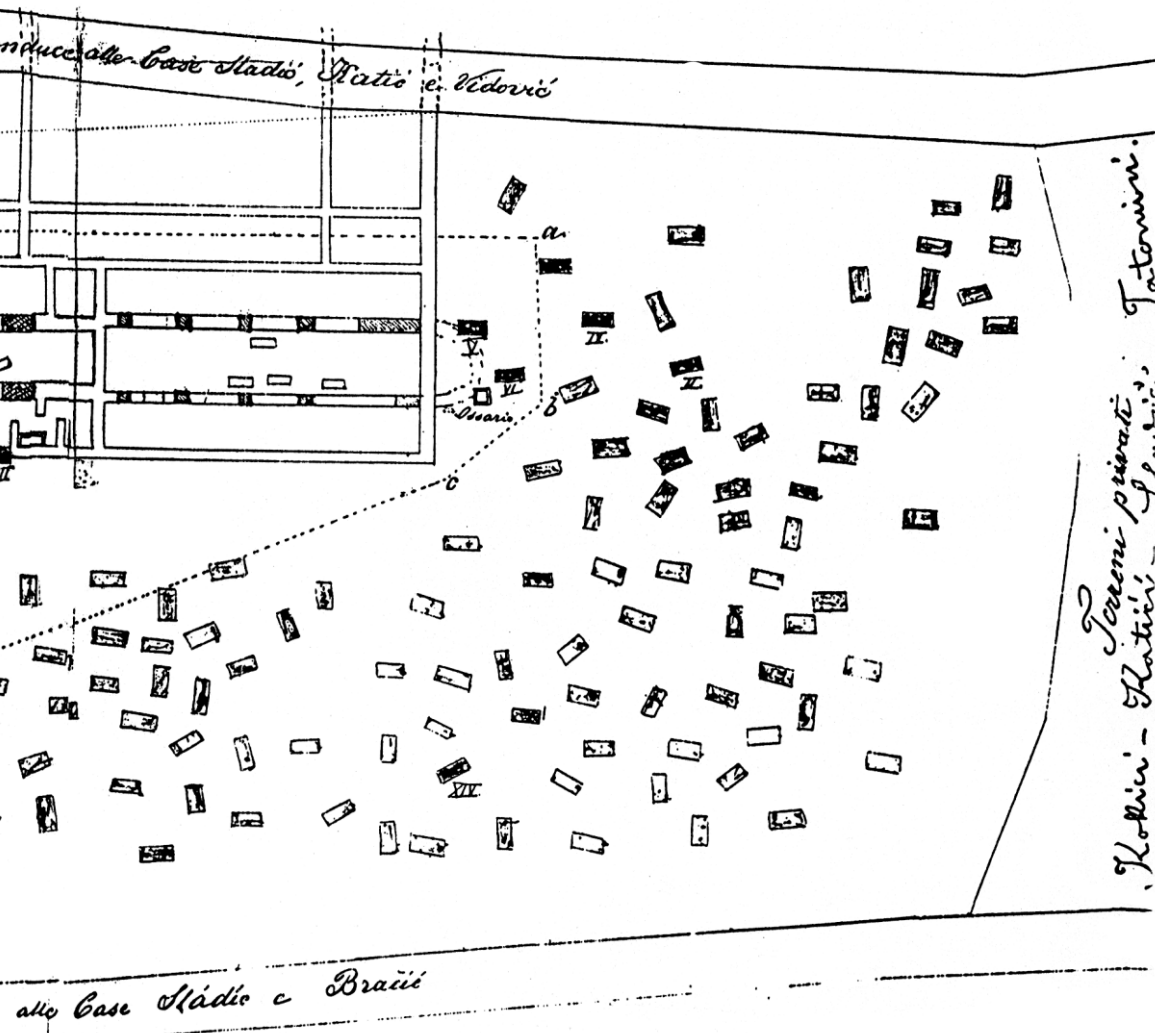
¹ Članak objelodanjen je pod naslovom: Coins from the early Croatian tombs. Érmek a korai horvát sírókbol.

Numizmatikai Közlöny (Budapest), 100–101/2001–2002 (2003): 99–124, s nepotpunim slikovnim materijalom.

Spiegazione

- Placche sepolcrali col segno della Croce
  - Sepolcra dei Villani di Biskupica e Polara
  - Placche sepolcrali senza alcun segno
  - Tombe aperte in muratura o calce
- Le placche hanno in a. un m. 1.20 ad 1.50 e l'a. 0.20 ad 0.30 e sono 20 n. di costituzione.*
- La puntaguta in rosso indica il sito ove c'è stato il fido*

Kinin 15 Giugno 1890
 Antonio Luvigani
 74° Cento

Mirnik

DALMACIJA

I tako je bizantski novac pokrivao potrebe pučanstva Dalmacije kroz više stoljeća, što svjedoče nalazi s brojnih arheoloških nalazišta, npr stolnica grada Dubrovnika (MIRNIK 1995), otočić Majsan između Korčule i Orebića (MIRNIK 1982; 1985), ili dominirajući Bribir (*Varvaria*) u blizini Šibenika.

Od 714 primjeraka novca iskopanog u kompleksu Dubrovačke katedrale 2% otpadalo je starogrčki, 12.1% rimski carski, 28.7% bizantski, 35.7% dubrovački, 2% mletački, 1% turski ili arapski, Bar 1%; Kotor 0.33%, 0.33% Papinsku državu, 0.17% Napulj, 0.17% Milano, 0.17% Sienu, 0.17% Tirol, 0.33% Austro-Ugarsku, 0.17% moderni novac, dok se 16.05% nije moglo odrediti. Bizantski novac nađen u Durbovniku je vrlo zanimljiv (MIRNIK 1995) i datira od vremena Justinijana I do Andronika II. Ipak, postoji vakuum između kasnog 4. st. do Justinijana, no od 8. st., pa nadalje broj bizantskog novca se povećava. Posebno je jak bio uvoz novca, anonimnih bakrenih *folles* 10–11. st. iz konstantinopolitanske kovnice (26.2% svih bizantskih primjeraka u Dubrovniku), a kasnije je zabilježen još jedan jaki dotok bakrenih *tetarera* cara Aleksija I Komnena (1081–1118), iskovanih u Tesaloniki (10.35% svih primjeraka nađenih u Dubrovniku i 36% svih tamo nađenih bizantskih kovova).

Prema sačuvanom materijalu, čini se da se treći val bizantske valute zbio za vladavine Mihaela IV Paflagonca (1034–1041). U obadva arheološka muzeja u Splitu, Arheološkome muzeju i Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika čuvaju se zamjetljive količine zlatnih *histamena* Romana III Argira (1028–1034). (DELONGA 1981; MAROVIĆ 1998), a takvi se zlatnici mogu naći i u drugim zbirka i privatnom vlasništvu. Njihov je broj u drugim svjetskim zbirka manje upečatljiv. Prema jednome mišljenju, uzrok toj koncentraciji *histamena* Romana III Argira bila je carska galija natovarena zlatom, koja se nasukala na jadranskoj obali i bila opljačkana od lokalnog kneza Stjepana Vojislava od Zete (METCALF 1963; 1965). Tako je kao posljedica tog brodoloma nastala gusta koncentracija spomenutih *nomismata* uzduž obale i duboko u unutrašnjost zemlje (MIRNIK 1981; JAKŠIĆ 1982), dosegači čak i Ugarsku (GEDAI 1969: 109–110). Prema drugome mišljenju, taj se broj zlatnih bizantskih novaca 11. st. objašnjava time što je Roman III dvaput nagradio zadarskog prokonzula Dobronju, koji je možda identičan s prokonzulom Grgurom (JAKŠIĆ 1982: 180–182; MAROVIĆ 1996: 305, 320). Don Frane Bulić je zastupljenost *nomismata* objasnio njihovom pojavom u vremenu relativnog blagostanja i dobre trgovine (VAHD, 18/1895: 78), a slično uvjerljivo objašnjenje dao je i Ivan Marović (1998).

Nakon pada Konstantinopola 1204. god. mletačka kovnica (STAHL 2000) preuzela je opskrbu tržišta istočne jadranske obale i držala je stoljećima, sve dok Napoleonova vojska nije bez samilosti preplavila i temeljito popljačkala prastaru i mudru Serenisimu. Samo malo godina nakon toga, sudbinu Mletaka doživjela je druga jadranska republika, naš Dubrovnik. Od ranog 13. st. počele su s radom i neke lokalne kovnice (Split, Zadar, Šibenik, Trogir, Hvar, Kotor), među kojima je dubrovačka kovnica primjer dugotrajnosti i bogatstva tipova i nominala.

Zapadni novac (npr. tanki i nepravilno kovani srebrni frizatici) počeli su dotjecati na područje Kraljevine Slavonije tek tijekom 12. st., a ubrzo su im se pridružili ugarski srebrnici. Nakon pfeniga frizaške vrste tu se kovao vrlo lijepi slavonski novac, denari s prelijepom kunom na licu, nakon katastrofalne tatarske provale 1242. god. On je prevladavao na slavonskom tržištu, a i šire (Ugarska), još dugo vremena, sve do vladanja hrvatsko-ugarskog kralja Ludovika I Velikog (1342–1382).

Kad se govori o pojedinačnim nalazima novca, valja spomenuti da su do danas istraživane brojne starohrvatske nekropole (JELOVINA 1976; EVANS 1989; GOLDSTEIN 1995: 188, 322–327, 378. **Sl. 1**), a među brojnim jednostavnim i siromašnim grobovima bilo je i kneževskih s bogatim priložima (nakit, oružje, glineno posuđe, vedrice; GOLDSTEIN 1995: 213–214), o kojima na ovome mjestu iz praktičnih razloga ne možemo pisati. Neki su grobovi sadržavali i novac kao (GOLDSTEIN 1995: 213). Također, mnogo je grobova sadržavalo probušeni i izlizani rimski i drugi novac (JELOVINA 1976: 114–115; *Starohrvatski Solin* 1992: 100, 119, 120; CETINIĆ 1998: 78–79, 154, 183, 197, 229, 151, T. 28,

51), no ni o njemu tu ne će biti riječi, jer je taj novac služio samo kao nakit. I u gornjoj Panoniji je rimski novac, probušen ili ne, otkrivan u grobovima iz doba Seobe naroda (HUSZÁR 1954). Novac zakopan zajedno s umrlom osobom olakšava nam dataciju, ali ne može poslužiti za točno određivanje vremena ukopa, tek određuje *terminus post quem* ili pak *terminus ante quem non* (GIESLER, J. 1981: 137–138).

Knin – skupa s Ninom (*Aenona*) i Solinom (*Salona*) – jedna od prijestolnica stare hrvatske države, kao i njegova okolica, poznati su po brojnim istraženim značajnim arheološkim nalazištima (Sv. Spas u samome Knin te starohrvatske crkve i groblja na položajima Biskupija – Crkvina, Katića bajami, Bukorovića podvornica; Cecela, Kapitul, itd.). Ta nalazišta imaju preveliku važnost za svakog stručnjaka kojega zanima starohrvatsko doba. Te su važne lokalitete korektno istraživali i temeljito dokumentirali ozbiljni i školovani stručnjaci, prema metodama svog vremena, a rezultati iskopavanja su srećom objelodanjeni i iznova objavljivani u nekoliko navrata. Na nekim su nalazištima vršena i reviziona iskopavanja. Stoga je njihova vrijednost stalna i mimo domašaja ikakvih devijacija u publikacijama i drugim medijima u novije vrijeme.

Kako je razvidno prema malobrojnome nama poznatome numizmatičkome materijalu iz spomenutog dijela Hrvatske, posebice iz pojedinačnih nalaza novca, slika koju dobivamo su već uobičajene sheme s malo otklanjanja ili iznenađenja, stoga su nalazi novca u starohrvatskim grobovima vrlo važni (MIRNIK 1993). Dokazano je da je najraniji i najzanimljiviji sloj grobova s novcem uzduž jadranske obale zastupljen grobovima datiranim zlatnim novcem (Biskupija kraj Knina, Nin, Trilj).

Novac o kojem je riječ uvijek su *solidi* bizantskih careva Konstantina V Kopronima (741–775), njegova sina Leona IV Hazara (od 751) i njegova oca Leona III Isaurijca (717–741), koji je već bio pokojan u vrijeme kovanja novca. Ti su *solidi* nađeni kao oboli preminulih hrvatskih knezova u groblju smještenom oko bazilike sv. Marije u Biskupiji – Crkvini (JELOVINA 1976: 21–24, 68–69, 116, 124; MIRNIK 1993: 208–210). Oni još u neku ruku daju naslutiti još jaku pogansku tradiciju stavljanja obola u grob, koju su Hrvati donijeli sobom u novu domovinu, gdje su se pokrštavali tijekom 7. st. Ukop tih knezova obično se datira u kasno 8. i/ili rano 9. st. (VINSKI 1970; 1983; BELOŠEVIĆ 1980: 14, 69–70, 108, 116, 131). Svi ti *solidi* pronađeni su unutar granica stare hrvatske države. Ti *solidi*, koji nose samo malo tragova optjecaja, izgledali su ovako:

Lice: CO NST (ostaci imena Konstantina i Leona) Poprsja Konstantina V, bradatog, lijevo, i Leona IV desno, obojica okrenuta licem, okrunjeni krunama s križevima, odjeveni u hlamide; između glava križ.

Naličje: dN OL EONPAMuL Poprsje Leona III, s bradom, s krunom s križem, odjeven u loros, okrenut licem; u desnici drži križ.

Sedam takvih *solidi* iskopano je 1891–92. god. u Biskupiji kraj Knina, na položaju Crikvina, u bazilici sv. Marije (T. 17–18; JELOVINA 1976: 21–24, 68–69, 116, 124; MILOŠEVIĆ 2000: 119–120) u gotovo istovremenim kneževskim grobovima, otkrivenim u najnižem sloju, na dubini većoj od 3.00 metara. Tjelesa pokojnika bila su sahranjena u drvenim ljesovima i položena u jednostavni grob. Pokojnik položen u sarkofagu bio je prekriven velom.

Takvi *solidi* su sa svojom grubom i površnom izradbom, kao i shematski izvedenim carskim poprsjima prilično različiti od onih, iskovanih u carskoj kovnici u Konstantinopolu. Natpisi su također dosta rudimentarni. Sve te značajke, kao i osebujna kombinacija i oblik carskih poprsja, kakva se pojavljuju samo za vladanja Konstantina V, omogućuju nam da tu vrstu novca možemo vrlo lako prepoznati. Već ih je Warwick Wroth (WROTH 1908: 383) pripisao nekoj provincijskoj kovnici. U to su vrijeme u glasovitoj numizmatičkoj zbirci Britanskog muzeja čuvana četiri takva *solidi*, dva od njih probušena, a jedan je bio suvremena patvorina. Na sličan je način grof Tolstoj izdvojio druga četiri primjerka iz svoje bogate zbirke bizantskog novca zbog njihove grube izradbe (*gruboi i očēn' rezkoi faktur'i*; TOLSTOJ VIII, 1914: 957, br. 41–44). Mnogo godina kasnije je Cécile Morrisson predložila Sirakuzu kao pretpostavlje-

no mjesto te provincijalne kovnice (MORRISSON II: 471, 32/Sy/AV/01–02). U Parizu, u zbirci Cabinet des Médailles, postoje dva takva primjerka novca. I Philip Grierson je također, na temelju stilističke raščlambe slične solide, semise i tremise pripisao kovnici u Sirakuzi te ih je datirao između 751. i 775. god. (GRIERSON 1973: 295–296, 308–310). U zbirci Dumbarton Oaks postoji dvanaest takvih solida, a P. Grierson ih je razvrstao u pet inačica: a) poprsje vrlo mladog Leona IV, bez slova u polju naličja; b) poprsje nešto starijeg Leona IV, bez slova u polju naličja; c) poprsje zrelog Leona IV, bez slova u polju naličja; d) poprsje zrelog Leona IV, O u polju naličja; e) poprsje zrelog Leona IV, *labarum* s desne strane polja naličja (GRIERSON 1973: 308–310).

Arheološki muzej u Splitu posjeduje 47 takvih solida Konstantina V (MAROVIĆ 1966: 38), a još dvadeset ih se čuva u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika (DELONGA 1981: 211–216, br. 15–34; inv. br. 558, 560, 566, 573, 585, 614, 4058–4070), od kojih je šest (izvorno sedam) otkriveno u Biskupiji. Premda nam nedostaju podaci za mnoge od tih 67 primjeraka, možemo sa sigurnošću ustvrditi da potječu s područja starohrvatske države.

Takvi su *solidi* nađeni na još nekoliko nalazišta. Jedan *solidus* Konstantina V je zajedno s bogatim filigranskim zlatnim nakitom (tri para naušnica, prsten i ogrlica od 24 bobice) stavljen u grob s tijelom neke starohrvatske plemkinje, u blizini župne crkve sv. Mihaela u Trilju kraj Sinja (KARAMAN 1921; BELOŠEVIĆ 1980: 14, T. LXXXIV, 2; T. 20, 3). Još jedan takav novac datira muški grob br. 140 iskopan u Ninu, u groblju koje okružuje crkvicu sv. Križa. I taj grob je nađen u najstarijem sloju starohrvatskih grobova (JELOVINA 1976: 52; BELOŠEVIĆ 1980: 22, 130, 139 T. LXXXV, 2). U Dubravica-ma nedaleko Skradina, je Zlatko Gunjača 1987. god. istražio masivni grob (br. 34), pomno izgrađen od vapnenjačkih klesanaca i pokriven sličnim masivnim pločama, a sve su reške bile premazane ilovačom. U grobu je počivao muški (?) kostur. Nađena su dva grobna priloga, mala, slomljena oštrica željeznog noža, položena uz lijevi bok mrtvacu, a u usta su mu kao obol stavili *solidus* Konstantina V (GUNJAČA, Z. 1987: 148–149, sl. 1–3). Još jedan slični *solidus* potječe iz nekog uništenoga groba iz Bajagića kod Sinja (MILOŠEVIĆ, 1984; 2000: 178).

Arheološki muzej u Zagrebu posjeduje više zlatnih novaca iz istog vremena: Leona III i Konstantina V (inv. br. D699 iz Donjeg Vaganca u Lici; inv.br. D700, *tremisis* također iz Like), kao i dvanaest primjeraka novca Konstantina V i Leona IV (inv.br. D701–D712; od kojih su dva primjerka D710 i D712 također nađena negdje u Lici). Samo se može pretpostaviti da su neki od solida nađenih u Hrvatskoj dospjeli u brojne numizmatičke zbirke u nekadašnjoj Austro-Ugarskoj Monarhiji. Tako je jedan sličan primjerak u Klosterneuburgu (ALRAM – DENK – SZAIVERT 1989: 227, br.7061).

Tako veliki broj sačuvanih sirakuških kovova Konstantina V Kopronima upućuje na snažne trgovačke sveze između Sicilije i Hrvatske. Na sličan se način situacija ponavlja – kako smo već naveli tijekom 11. st. – ali iz različitih razloga, sa zlatnim novcem Romana III Argira (1028–1034; METCALF 1963; MIRNIK 1981; JAKŠIĆ 1982; MAROVIĆ 1998).

Ne smijemo zaboraviti spomenuti da većina poznatih zlatnih kovova pokazuje jače ili slabije namjerno izvedene ogrebotine s jedne ili obje strane, koje su možda služile za provjeru materijala, budući da su postojale pozlaćene patvorine, ili su to bili grafiti. Neki su primjerci turpijani ili obrezivani na rubu, radi prisvajanja zlatnih strugotina. Imamo slučajeve da je sačuvan samo središnji dio obrezanog novca. A to nas podsjeća na prijeko potrebnu upotrebu vage u svakodnevnom životu jednog srednjovjekovnoga grada, budući da su težine istih nominala najčešće odudarale od standarda. Na jednako takav način i mnogi zlatnici Romana III pokazuju ogrebotine (MAROVIĆ 1998: 315–316, 324–327).

Prvi hrvatski stručnjak kome je povjerenou proučavanje solida nađenih u Biskupiji bio je arheolog, povjesničar i numizmatičar prof. don Šime Ljubić (*1822 +1896), ravnatelj Arheološkog odjela Narodnog muzeja u Zagrebu. Pošto je prelistao raspoloživu postojeću literaturu, dao je mišljenje da većina spomenutog novca pripada vladanju Konstantina V (SABATIER II, 1862: T. XL, 16), osim jednog

primjerka, onog nađenog u sarkofagu isklesanom u dijelu rimskog arhitrava, za kojeg je mislio da je novac Bazilija I (867–886) (RADIĆ 1895: 243–244; 1896: 74). Uslijedile su diskusije glede datiranja preostalih grobnih priloga, kao uopće i cijelog sloja s najbogatijim starohrvatskim grobovima. Za taj stratum su tipični mnogi primjerci vrlo bogato ukrašenog, dijelom uvezenog oružja, npr. karolinški mač tipa K, kakvi su kovani u radionicama s oznakom Ulfberht, otkriven u grobu br. 1 (T. 12; iz istih je radionica i ugarski krunidbeni mač sv. Stjepana, usp. VINSKI 1985: 95, sl. 9). Dio priloga je domaći rad, kao i zlatom izvezena odjeća i fine posude (KARAMAN 1955; VINSKI 1970; GIESLER, U. 1974: 528, 532, 533, 535; WERNER 1979; VINSKI 1983). Drugi dio tog nesporedaka glede datacije izazvali su mnogo mlađi srebrnici mletačkog dužda Orija Malipiera (1178–1192) i ugarskoga kralja Emerika (1196–1204), no njih je možda isprala kiša kroz pukotinu u poklopcu sarkofaga. Ili, što je najvjerojatnije, upali su u sarkofag tijekom iskopavanja. Još mlađi novac nađen na tom lokalitetu je srebrnik mletačkoga dužda Pietra Gradeniga (1287–1311) (JELOVINA 1976: 78).

Odlično sačuvani denar cara Lotara I (840–855) tipa Christiana Religio (GRIERSON – BLACKBURN 1986: 223; COUPLAND 2001) otkriven je u grobu br. 62, s dvostrukim pokopom majke i djeteta, na lokalitetu Nin-Ždrijac kraj Zadra (BELOŠEVIĆ 1980: 26, 79, 130–131, 137, T. LXXXV; 1980a: 231. T. 19; 20. 1). Novac je bio stavljen u usta majke. Drugi grobni prilozi bila su dva para zlatnih naušnica, posrebreni prsten, dva mala željezna nožića i jedna glinena posuda. Taj se grob datira približno u prvu polovinu 9. st. Kasnije emisije novca tipa Christiana Religio, ali Berengarija (915–924) i Rudolfa Burgundskog (922–926), denari Huga od Provanse (926–945), kao i drugi kovovi kasnog 9. st. / ranog 10. st. nađeni su u značajnom broju u grobovima iz vremena Seobe naroda u Mađarskoj (HUSZÁR 1954: 71, 78, 81, 83, 85, 88–94, 9, 100, 102–104).

Već je spomenuto da je mnogo novca proisteklo tijekom iskopavanja kompleksa dubrovačke Stolne crkve, među inim i iz brojnih grobova. Trebalo bi još ustanoviti koji od njih bi se mogli smatrati grobnim prilogom, čak i obolom, jer su slojevi kasnije previše poremećeni.

Gotovo je stotinu primjeraka novca, datiranih između 12. i 15. st. iskopano u grobovima nekih nekropola u širem području uzduž jadranske obale: Biskupija, Begovača, Bisko, Brnaze, Galovac Grbo-rezi, Maljkovo, Putalj, Radun, Vrh Rika (Sv. Spas) i Vrpolje (JAKŠIĆ – PETRINEC 1998: 170).

Jedno od najupečatljivijih prehistorijskih, rimskih i srednjovjekovnih nalazišta u Dalmaciji je nedvojbeno Bribir (*Varvaria*), koji uvijek asocira na moćno pleme Šubića, od kojih su proistekli kasniji grofovi Zrinski. Tijekom dugogodišnjih iskopavanja izašlo je na vidjelo mnogo primjeraka novca, od kojih je proučeno više od 200 komada, datiranih od 1. do 19. st. po Kr. Jedan *piccolo scodellato* mletačkog dužda imenom Giovanni Dandolo (1280–1289) bio je nađen 1970. god. u grobu br. 12, lociranom na groblju uz gradska vrata (JELOVINA 1990).

U »Begovači« kraj Biljana Donjih blizu Zadra (JELOVINA 1976: 27–32) iskopan je ugarski (Koloman), mletački (Orio Malipiero, Pietro Gradenigo, Giovanni Corner, Alvise Mocenigo II), veronski, lombardski (1494–1509), treviški (14. st.), lokalni splitski i neki neodređeni otomanski novac, kao i nimbërški žetoni, sve iz vremena od 12. do 17. st. (JELOVINA – VRSALOVIĆ 1981). U Ričicama je ispod stećaka, u grobovima bilo mletačkog (Michele Steno, Francesco Foscari), akvilejskog (Philippe d'Alençon, Lodovico II) i ugarskog (Ludovik I) novca (KOVAČIĆ 1983).

I novac Ludovika I Velikog, kralja Ugarske i Hrvatske i mletačkog dužda Michele Stena također je iskopan u hrvatskim grobovima na lokalitetu Brnaze – Miljoljača (JELOVINA 1976: 38), i još jedan primjerak Ludovika I nađen je u pravokutnom grobu u Brnazama (JELOVINA 1976: 78).

Groblje smješteno oko crkve sv. Jurja u Kaštel-Starom kraj Splita dalo je nešto mletačkog novca (Francesco Dandolo, Antonio Venier, Dalmatia et Albania) iz 14. i 17. st. (OREB 1983). Osim oružja i filigranskog nakita, u nekim je grobovima oko ranokršćanske crkve (»Crikvina«) u Galovcu iskopan novac iz razdoblja od 12. do 17. st.: Venecija (Orio Malipiero, Enrico Dandolo, Lorenzo Tiepolo, Jacopo

Contarini, Giovanni Dandolo, Pietro Gradenigo, Andrea Contarini), a izvan grobova je nađen, vjerojatno iz razorenih grobova, novac Akvileje (Antonio II), Mantove (1150–1256), Padove (Republika, Jacopino i Francesco I da Carrara), Venecija (Orio Malipiero itd. Sve do 17. st.), Ugarske (Ludovik I, Ferdinand I) i Dalmacije (Moneta Dalmatie, c.1410) (BELOŠEVIĆ 1989; 1990; 1992).

Jedno drugo groblje, smješteno oko vrlo važne i monumentalne, dobro sačuvane starohrvatske crkve sa zvonikom i kontraforima, sv. Spasa na Vrh Rici (izvoru Cetine) istraživano je 1947–1948. i 1952–1954. godine (JAKŠIĆ – PETRINEC 1996: 152–159). U grobovima je nađeno mnogo novaca, zajedno s drugim grobnim priložima, te su se stoga mogle datirati pojedine zone toga groblja. Najstarija zona, smještena neposredno oko crkve, prekrivena je romaničkim i ranogotičkim grobovima, ne starijim od 14. st. Kasnije je, u kasnogotičko vrijeme, groblje u dva navrata proširivano prema jugoistoku do ranog 15. st., i prema istoku i sjeveroistoku crkve, sve do sredine 15. st. te naposljetku prema sjeveru od sredine 15. st. (JAKŠIĆ – PETRINEC 1996: 152). Često je novac bio mnogo stariji od ostalih grobnih priloga. Tako na primjer naušnice s tri jagode, datirane u 15. st., nađene su zajedno s novcem iz 12. i 13. st. (JAKŠIĆ – PETRINEC 1996: 152–153).

HRVATSKA I SLAVONIJA

Poganska tradicija stavljanja novca skupa s pokojnikom – a to nije jedina u bjelobrdskoj kulturi, jer su također sve do posljednje četvrti 11. st. u grob polagane glinene posude i svinjske noge – zadržala se kod već krštenih Hrvata, kako onih uz Jadransko more, tako i kod onih u Slavoniji. Dokazi za to otkriveni su u većini istraženih nekropola.

Što se tiče novca, stanje je u kontinentalnom dijelu Hrvatske (Kraljevina Slavonija) posve drukčije, jer je tu u optjecaju bilo mnogo manje bizantskog novca. Jedan tripud probušeni i osobito izlizani *solidus* Konstantina VII Porfirogeneta i Romana II (948–959) iskopao je Zdenko Vinski u jednom dječjem grobu (br. 2) u nekropoli na položaju Lijeva bara u Vukovaru (VINSKI 1959: 107, T. XXXIX, 41; KOVÁCS 1989: 144, sl. 39; TOMIČIĆ 1990: 139, 143, 147–8, 174, T. XI,1; DEMO 1995: 51, 85). Da taj novac nije nađen u ustima pokojnog djeteta, kamo je stavljen kao obol, moglo bi ga se smatrati vrijednim obiteljskim nakitom, privjeskom, koji su na vrpici oko vrata nosile mnoge generacije kroz dugi niz godina. Naravno, taj zlatnik nije uopće prikladan za datiranje groba. U ostalim grobovima bilo je primjeraka probušenog kasnorimskog novca (VINSKI 1955: 247–248; KOVÁCS 1989: 77; DEMO 1996: 51).

Premda je izvan konteksta ovoga članka, ipak je vrijedno spomenuti jedinu ostavu abasidskog novca u južnoj Panoniji. Riječ je o blagu otkrivenom 1891. god., najvjerojatnije u grobu, neposredno uz antičku utvrdu u Donjim Petrovcima (kraj Rume, nekada u Srijemskoj županiji Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, dakle u području na kojem je djelovao Arheološki odjel Narodnog muzeja, današnjeg Arheološkog muzeja u Zagrebu do 1945/46. god.). Tu je zajedno s dijelom zlatnog torkvesa i jednom naušnicom s tri bisera, jednom srebrnom žlicom pronađeno devet direma iz 8.st. (SEĆ 1891; MIRNIK 1981: 91, br. 360; KISS 1986: 119–120; KOVÁCS 1989: 23, 120–121, op. 634a; BARTCZAK 1998). Kolega L. Kovács upozorio nas je na još jedan direm koji najvjerojatnije pripada istoj ostavi. Naime, u pismohrani Mađarskog nacionalnog muzeja u Budimpešti čuva se pismo iz 1891. god. koje je napisao neki Heinrich Gruby, a u pismu se nalazi i otisak arapskog novca u pečatnom vosku. Kao nalazište navedeno je mjesto Bulkeszi. Zračna udaljenost između sela Bulkeszi (Buljkes/ Maglič) i Petrovaca iznosi svega 60 km, tako da bi taj primjerak lako mogao pripadati petrovačkome blagu (AE, 11/1891: 93; HUSZÁR 1954: 68; KOVÁCS 1989: 121, op. 634a, 169–170, T. XIX). Zdenko Vinski i Attila Kiss su više puta isticali važnost nakita, a potonji smatra da je petrovačka ostava jedina kasnoavarska ostava koja se datira prema novcu (KISS 1986: 120). Torkvess i naušnica bili su uvršteni u katalog izložbe *Germanen, Hunen und Awaren – Schätze der Völkerwanderungszeit* (Nürnberg, 1987), a bili su pri-

kazani i na izložbama Arheološkog muzeja u Zagrebu u Arezzu (1991), Torinu (1993), „Muzeopis« (1996), a sad se nalaze na stalnoj izložbi srednjovjekovne arheologije na 2. katu Muzeja. Novac je proučen i objelodanjen nešto kasnije (BARTCZAK 1998).

U Panoniji je sveti kralj Stjepan I (1000–1038) prvi počeo s kovanjem srebrnika, a novac njegovih nasljednika se može naći u grobovima bjelobrdske kulture, ne samo u Hrvatskoj nego i u Mađarskoj i drugdje (Rumunjska, Slovačka, Moravska, Austrija, Slovenija). Tek da se spomenu neka nalazišta, npr. u Halimba-Cseres bili su novci Stjepana I i Andrije I, u Pécs-Vasas također novci Stjepana I i Andrije I, u Fiad-Kérpuszta oni Stjepana I, Petra i Aba Samuela, u Csongrád-Máma kovovi Stjepana I., u Ellend-Nagyödör također novac Stjepana I, sve kao oboli (GIESLER, J. 1981: 137–151, T. 20, 28, 52). Novac Arpadovića je olakšao podjelu bjelobrdske kulture u pojedine faze. U samom starohrvatskom Bijelom Brdu najprije su iskopavali Josip Purić (1896), Karlo Franjo Nuber (1896) a od 1897 Josip Brunšmid (*Vinkovci, 1858 + Zagreb, 1929). Tu je bilo denara sljedećih kraljeva: Petra (1038–1041, 1044–1046, jedan primjerak), Andrije I (1046–1061, pet primjeraka), i Bele I (1060–1063, dva primjerka (BRUNŠMID 1904; GIESLER, J. 1981: 149–150, 157; TOMIČIĆ 1990: 142–3; KOVÁCS 1997: 16, 132, 135, 138, 207, 292, 319; TOMIČIĆ 2000: 302; T. 10–11). Neki od grobova (br. 46, 63, 80, 81, 129, 148, 183) također su sadržavali rimski novac (HUSZÁR 1954; KOVÁCS 1989: 19–21, 149–152).

U nešto mlađim grobovima iste bjelobrdske kulture u Svinjarevcima nađen je novac Bele I i Ladislava I (1077–1095, pet primjeraka) (GIESLER 1981: 150, 158; KOVÁCS 1997: 16, 132, 135, 138; T. 21).

Probušeni rimski novac (Magentius, Valens itd.) bio je u nekim grobovima u Bijelom Brdu, Svinjarevcima i Lijevoj bari.

Četiri su ugarska srebrnika kralja Ladislava I, (1077–1095 – dva primjerka) i Stjepana II (1116–1131 – dva primjerka) iskopana u četiri bjelobrdska groba na položaju »Meraja« u Vinkovcima 1965. god. Na groblju je kasnije sagrađena ranoromanička crkva sv. Ilije (DIMITRIJEVIĆ 1966: 74–76; 1979: 196–198, 264–266, T. 29; DIZDAR – ISKRA-JANOŠIĆ – KRZNARIĆ ŠKRIVANKO 1999: 73). Uz nju je kasnije sagrađena gotička crkva, a njen sjeverni zid sagrađen je preko južnog zida prve crkvice. Grobovi u drugoj crkvi sadržavali su ugarski novac iz 15. 16. st. U najnovije vrijeme crkva sv. Ilije, pregrađena tijekom 19. st., unakažena je neprimjerenim zahvatom.

Neki grobovi iz novijeg vremena sadržavali su ili frizaški novac (Đelekovec) ili hrvatski/slavonski i ugarski novac (Starigrad). Jedna osoba, koja je najvjerojatnije umrla od kuge u Vukovaru prije 1400. god., bačena je u grob skupa s kesom punom akvilejskog i drugog (Mleci i Ugarska) novca 14. st. (približno 1000 komada) (MIRNIK 1984; 1994). S vremenom je novac u grobovima zamijenjen križićima ili svetačkim medaljicama, koje su visjele na kronicama, a one su se obično stavljale među ruke pokojnika. Ako se u srednjovjekovnom ili novovjekom grobu nađe probušeni novac, to znači da je ili nošen na koncu oko vrata ili da je bio prišiven na odjeću, kao što je to običaj u mnogim dijelovima Hrvatske još i danas.

KATALOG NOVCA NAĐENOG U STAROHRVATSKIM GROBOVIMA

BAJAGIĆ (Sinj)

Constantinus V. Copronymus et Leo IV. (751–775), solidus, Syracusae, 760–775; Wroth II 1908: 383, br.29; Morrisson 1970: 471, Br. 23/Sy/AV/02; DOC 1973: 309, Br. 15c.3; zlato, 18 mm, 3.50 g.; AMS (nađen 1929. god., iz razorenog groba) (MILOŠEVIĆ 1984: 184, 196, 205; 2000: 178, Br. IV.1; 2000: 120; 2000a: 178, IV.1.);

BIJELO BRDO (Osijek; T. 2–11)

Ugarska

Petar I. (1038–1041, 1044–1046)

1	Denar		Réthy 8 / Unger 2
---	-------	--	-------------------

Andrija I.(1046–1061)

2 – 4	Denar	1046–1061	Réthy 11 / Unger 4
-------	-------	-----------	--------------------

5 – 6	Denar	1046–1061	R. 13 / U. 5
-------	-------	-----------	--------------

Béla I.(1048–1063)

7–8	Denar	1060–1063	R. 16 / U. 7
-----	-------	-----------	--------------

-
- 1 538:ZAG S343 (ex 8565) Av.: +PETRVS REX unutar dvije biserne kružnice; u polju grčki križ; Rv.: +PANNONIA unutar dvije biserne kružnice; grčki križ sa četiri trokutića u polju. Srebro. T.: 0,38 gr. Dim.: 15x16mm, os 07. Oštećen. Iz groba br. 141, nađen u desnoj ruci kostura; BRUNŠMID 1904: 34, 66; GIESLER, J. 1981: 149–150, Sl. 19, 2; TOMIČIĆ 2000: 293, 302;
  - 2 538:ZAG S362 (ex 8684) Av.: +REX·ANDREAS unutar dvije biserne kružnice; grčki križ s po jednim trokutićem u uglu. Rv.: +REGIACIVITAS unutar dvije biserne kružnice; grčki križ s po jednim trokutićem u uglu. T.: 0,42 gr. Dim.: Φ 17 mm. Os 12. Oštećen. Nađen u grobu br. 153, uz desni lakat. Iz Purićevih iskopavanja; BRUNŠMID 1894: 34, 67; VINSKI 1946: 6;
  - 3 538:ZAG S306 (ex 8525). Av.: +REX·ANDREAS· Kao gore. Rv.: +REGIACIVITAS Kao gore. T.: 0,23 gr. Dim.: 17x12 mm. Os 11. Oštećen: fragmentaran, puknut i izlizan. Nađen u grobu 113. BRUNŠMID 1904: 34, 65; GIESLER, J. 1981: 150, Sl. 19, 1; TOMIČIĆ 2000: 293, 297, 302;
  - 4 Muzej Slavonije, Osijek. Av.: +REX·ANDREAS· Kao gore. Rv.: +REGIACIVITAS Kao gore. Dim.: 17 mm. Nađen u Grobu 107. Nađen u desnom dlanu pokojnika, skupa s br. 8. Iz iskopavanja Karla Nubera. BRUNŠMID 1904: 34, 61; GIESLER, J. 1981: 145; TOMIČIĆ 2000: 293, 302;
  - 5 538:ZAG S401 (ex 8722) Av.: +REX·ANDREAS unutar dvostruke, prekinute biserne kružnice; grčki križ, trokutić u svakom uglu. Rv.: +PANONEIA unutar dvije biserne kružnice; grčki križ, trokutić u svakom uglu. T.: 0,40 gr. Dim.: Φ 16 mm. Os 08. Izlizan. Nađen u grobu br. 165. Nađen u desnom dlanu pokojnika. Iz iskopavanja Josipa Purića; nađen uz br. 6; BRUNŠMID 1904: 34, 69; VINSKI 1946: 6; GIESLER, J. 1981: 150, Sl. 19, 3;
  - 6 538:ZAG S400 (ex 8721) Av.: +REX·ANDREAS. Kao gore. Rv.: +PANONEIA. Kao gore. T.: 0,47 gr. Dim.: 15x16 mm. Os 03. Izlizan. Nađen u grobu br. 165, u desnom dlanu preminulog. Iz iskopavanja Josipa Purića. BRUNŠMID 1904: 34, 69; VINSKI 1946: 6; GIESLER, J. 1981: 146, op. br. 356, 150, Sl. 19, 3; TOMIČIĆ 2000: 293, 302;
  - 7 538:ZAG S521 (ex 8847) Av.: +BELA REX. Kao gore. Rv.: +PANNONIA slično. T.: 0,40 gr. Dim.: Φ 15 mm. Os 06. Izlizan. Nađen u grobu br. 199, u visini pasa, s desne strane, ispod kostura. Iz Brunšmidovih iskopavanja. BRUNŠMID 1904: 34, 74; GIESLER, J. 1981: 150, Sl. 19, 4; TOMIČIĆ 2000: 293, 302.
  - 8 Muzej Slavonije Osijek. Dim.: Φ 14,5 mm. Nađen u grobu br. 107, u visini pasa; BRUNŠMID 1904: 34, 61; GIESLER, J. 1981: 145; TOMIČIĆ 2000: 293, 297, 302.

BISKUPIJA – CRKVINA (Knin; T. 12–18; Plan 1)

- 1 Constantinus V. Copronymus et Leo IV. (751–775), solidus, Syracusae, 760–775; Wroth II 1908: 383, br. 29; Morrisson 1970: 471, br. 23/Sy/AV/02; DOC 1973: 309, br. 15c.3; zlato, 17x20 mm, 3,87 g, os. 6/7; MHAS Inv. Br. 560 (iz groba br. 1; RADIĆ 1896: 143, 146, Sl. 1; 1897: 31; 36, Sl.; VINSKI 1966: 71, sl. 1; 1970: 138, 139, Sl. 3, 150; GIESLER, U. 1974: 536, br. 1; JELOVINA 1976: 124, T. XXVI, 20; DELONGA 1981: 211, br. 15; VINSKI 1981: 21, T.V; 1983: 482, Sl.10, 491, 494, 499; MIRNIK 1993: 210, br. 1; MILOŠEVIĆ 2000: 210–211, br. IV. 39h – kasno 8 ili rano 9. st.)
- 2 Slično; zlato, 17,5x20,5 mm, 3,89 g, os. 6/7; MHAS Inv. br. 566 (iz groba br. 2; DELONGA 1981: 212, br. 16; MIRNIK 1993: 210, br. 2 MILOŠEVIĆ 2000: 210–211, br. IV. 40c – kasno 8. ili rano 9. st.)
- 3 Slično, Morrisson 1970: 471, br. 23/Sy/AV/01; zlato, 19x20 mm, 3,63 g, os. 6/7; MHAS Inv. br. 566 (iz groba br. 3; DELONGA 1981: 212, br. 17; MIRNIK 1993: 210, br. 3; MILOŠEVIĆ 2000: 212, br. IV.41c – kasno 8. ili rano 9. st.)
- 4 Slično; zlato (iz grobu br. 4; primjerak nije sačuvan; VINSKI 1970: 152–153; 1983: 491; MIRNIK 1993: 210, br. 4);
- 5 Slično, Morrisson 1970: 481, br. 23/Sy/AV/01–02; DOC 1973: 309, br. 15c.4; zlato, 20 mm, 3,80 g, os. 6/7; MHAS Inv. br. 573 (iz groba br. 6; RADIĆ 1895: 243; 1897: 31; VINSKI 1970: 139, Sl. 4, 140, 150; GIESLER 1974: 540, br. 5; JELOVINA 1976: T. XXVII; DELONGA 1981: 212, br. 18; VINSKI 1981: 23, T. VI; 1983: 484, sl. 11, 499; MIRNIK 1993: 210, br. 5; MILOŠEVIĆ 2000: 215–216, br. IV.44f – kasno 8. ili rano 9. st.);
- 6 slično, DOC 1973: 309, br. 15d.2; zlato, 18,5 mm, 3,99 g, os. 6/7; MHAS Inv. br. 585 (nađen u grobu br. 7; RADIĆ 1896a: 146, Sl. 1; VINSKI 1970: 141, Sl. 6, 153; GIESLER 1974: 540, br. 6; DELONGA 1981: 212–213, br. 19; MIRNIK 1993: 210, br. 6; MILOŠEVIĆ 2000: 215–217, br. IV.45d – kasno 8. ili rano 9. st.);
- 7 slično, Wroth II 1908: 383, br. 29; Morrisson 1970: 481, br. 23/Sy/AV/01–02; DOC 1973: 309 15c.3–4, T.9/15c; zlato, 19,5 mm, 3,65 g, os. 6/7; MHAS Inv. br. 614 (iz sarkofaga iskopanog u narteksu bazilike, nađen u desnom dlanu pokojnika: RADIĆ 1896: 74, 84; 1896a: 146, Sl. 2; VINSKI 1970: 142, Sl. 8, 143, 153; JELOVINA 1976: 21–22, 124; WERNER 1979: 228, 237; DELONGA 1981: 213, br. 20h; MIRNIK 1993: 210, br. 7; MILOŠEVIĆ 2000: 208–209, IV.38; 226, br. IV.45c: datiran u prvu polovinu 9. st.);
- 8 slično, Wroth II 1908: 383, br. 29; Morrisson 1970: 481, br. 23/Sy/AV/01–02; DOC 1973: 309 15c.3–4, T.9/15c; zlato, 21 mm, 3,76 g. (iz razorenog groba, južno od bazilike, nađen tijekom revizionih iskopavanja 2000. god. : MILOŠEVIĆ 2000: 239, br. IV.103);
- 9 Venecija: Orio Malipiero (1178–1192), piccolo scodellato, srebro (iz groba u sarkofagu, nađen blizu lubanje; RADIĆ 1896: 71, 79; JELOVINA 1976: 22; MIRNIK 1993: 210, br. 8)
- 10 Venecija: Pietro Gradenigo (1287–1311) (nađen u grobu br. 26; KARAMAN 1955a: 212; GUNJAČA, S. 1956: 24; MIRNIK 1993: 210, br. 9)
- 11 Split: Emerik (1196–1204), denar, Rupp 184: T. V, br. 128–130; Rengjeo 436–454; srebro (nađen u grobu u sarkofagu, do lubanje; RADIĆ 1896: 71, 79; JELOVINA 1976: 22; MIRNIK 1993: 210, br.10)

BRIBIR (Šibenik, Croatia)

- 1 Venecija, Giovanni Dandolo (1280–1289), piccolo scodellato, CNI VII, 50,40; srebro, 11x12,5 mm, 0,25 g (u grobu br. 12, otkriven 6. X. 1970; u napuštenom groblju uz gradska vrata; Gradski muzej u Šibeniku)

DANILO GORNJE (Šibenik, Croatia)

- 1 Romanus III. Argyrus (1028–1034), nomisma histamenon (solidus romanatus), Constantinopolis, Wroth II, 1–3; DOC 1c.3; zlato. (U grobu, nađen uz lubanju pokojnika tijekom iskopavanja koje je vodio Duje Rendić-Miočević. Gradski muzej u Šibeniku; MAROVIĆ 1998: 320)

DUBRAVICE (Skradin)

- 1 Constantinus V. Copronymus et Leo IV. (751–775), solidus, Syracusae, 760–775; Grierson 1973: 309, br. 15d.1–2 (nađen pomno sagrađenoome grobu br. 34, lijevo od donje čeljusti pokojnika. Uz bok je iskopana

slomljena željezna oštrica noža; GUNJAČA, Z. 1987: 148–149; MILOŠEVIĆ 2000: 257, br. 127a: kasno 8. ili rano 9. st.)

ĐELEKOVEC (Koprivnica, Croatia)

- 1 Salzburg – Eberhard II. (1200–1215), srebro, 14x16 mm, 0.49 g (nađen u grobu br. 32; ŠMALCELJ – KOLAR 1975: 132, T. LXV,3–4; 40 godina 1986: 132, 139).

JOSIPOVO (nekadašnja Ciganka; brijeg Mesarna; Podravska Slatina)

- 1 Ugarska, Andrija I. (1046–1061), 4 denara, Réthy 12; Unger 5; srebro, svi probušeni (nađen u dječjem grobu, br. 9; TOMIČIĆ 1999: 189, Sl. 17–18; 2000: 293, 297, 302)

KNIN (Knin)

- 1 Romanus III. Argyrus (1028–1034), nomisma histamenon (solidus romanatus), Constantinopolis, Wroth II,1–3; DO 1c.3; zlato, 24 mm, 4,34 g, os 6/7 (iskopan u grobu br. 89, na brdu sv. Spasa in 1978/79. DELONGA 1981: 219, br. 46; JAKŠIĆ 1982: 177, 178, br. 6; JELOVINA 1989: 135–6, 158, T. XXXII, 97; MIRNIK 1993: 211, br. 3)

NIN (Zadar, Croatia)

- 1 Constantinus V. Copronymus et Leo IV. (751–775), solidus, Syracusae, 760–775; DOC 1973: 309, br. 15d.1–2 (nađen u grobu br. 140, uz crkvicu sv. Križa, u desnoj ruci pokojnika; BELOŠEVIĆ 1980: 79, 130, 139, T. LXXXV,2)

NIN – ŽDRIJAC (Zadar; T. 19; 20. 1)

- 1 Franačka država, Lothar I. (840–855), denar, nepoznata kovnica, Prou 1052; srebro, 21.5mm, 1.20 gr. (iz groba br. 62, nađen u ustima žene; BELOŠEVIĆ 1980: 79, 90, 94, 95, 115, 130–131, 137–139, T. XXXV, 1; 1980a: 321, br. 8,8a; MILOŠEVIĆ 2000: 295–296, br. IV, 187d)

STARIGRAD – Sv. Mirko (Koprivnica)

- 1–10 Slavonija – banus Mikac Mihaljević (1325–1343), obol (1); Ugarska – Ludovik I. (1342–1380), denari (6), obol (1); Marija (1382–1385), oboli (2). (Ostava nađena u grobu br. 77, sadržaj kese koja je visila na pojasu, s desne strane; DEMO 1984: 344, 347–348, 350; 40 godina 1986: 143)

STENJEVEC (Zagreb)

- Salzburg, Adalbert II. (1168–1177; 1183–1200), Friesach, Austrija, pfennig c. 1170–1200; CNA 9 (E 9a); srebro, 10x18.5mm, 0.45g, os 7, AMZ 3515. Nađen u grobu 69. (SIMONI 2004: 28m kat.14,1)

STRANČE – GORICA (Tribalj, Crikvenica)

- Probušeni rimski carski novci iz grobova br. 33 (3 primjeraka), 120 (jedan primjerak) (CETINIĆ 1998: 78–79, 154, 183, 197, 229, 151, T. 28, 51).

SVINJAREVCI (Vukovar; T. 20. 1;21)

Ugarska

Béla I. (1048–1063)

1 Denar 1060–1063 R. 16 / U. 7

Ladislav I.(1077–1095)

2 – 3 Denar 1077–1095 R. 26 / U. 16

4 – 5 Denar 1077–1095 R. 27 / U. 19

6 Denar 1077–1095 R. 29 / U. 17

-
- 1 538:ZAG S2225 (stari br. 9161). Av.: +BELADVX između dvije biserne kružnice; grčki križ, u gornjem desnom uglu točka. Rv.: [PANNONIA] unutar dvije linearne kružnice; grčki križ. T.: 0,32 gr. Dim.: 13x14 mm. Oštećen. Nađen u grobu br. 21; BRUNŠMID 1904: 87,89, Sl.4 0, 1; TOMIČIĆ 2000: 293, 302;
  - 2 538:ZAG S2232 (ex 9168). Av.: +LADISLAVSREX između dvije biserne kružnice; grčki križ, s trokutićima u uglovima. Rv.: +LADISLAVSREX unutar dvije linearne kružnice; grčki križ, s trokutićima u uglovima. T.: 0,33 gr. Dim.: 16x17 mm. Oštećen. Nađen u grobu br. 45. Iz iskopavanja Karla Nubera. BRUNŠMID 1904: 87, 89, Sl. 40, 2; GIESLER, J. 1981: 147, 150, Sl.19, 5, T. 52, 2;
  - 3 538:ZAG S2227 (ex 9163) Av.: +LA[DISLAVS]REX. Kao gore. Rv.: +LA[DISLAV]S REX. Kao gore. T.: 0,28 gr. Dim.: 13x12 mm. Os 3. Oštećen. Nađen u grobu br. 41. Iz iskopavanja Karla Nubera. BRUNŠMID 1904: 87, 89 Sl. 40, 3;
  - 4 538:ZAG S2226. Savremena patvorina. Av.: I-I-)-(I-I-I- unutar točkaste i linearne kružnice. Okrunjena glava, licem. Rv.: I-I-I-I-I-I unutar dvije linearne kružnice. Grčki križ, s trokutićima u uglovima. T.: 0,27 gr. Dim.: Φ 14 mm. Oštećen. Iskopan u grobu br. 39. Iz iskopavanja Karla Nubera. BRUNŠMID 1904: 87, 89;
  - 5 538:ZAG S 2237 (ex 9173). Av.: +LADISCLAVSREX između dvije biserne kružnice. Okrunjena glava, licem. Rv.: +LADISCLAVSREX unutar dvije linearne kružnice Grčki križ, s trokutićima u uglovima. Dim.: Φ 18 mm. Oštećen. Nađen van groba, iz nekog razorenog groba. Iz iskopavanja Karla Nubera. BRUNŠMID 1904: 87, 90, Sl. 40, 4;
  - 6 538:ZAG S2235 (ex 9171). Av.: +LADISCLAVSREX Kao gore. Rv.: [+LADISCLAVSREX] Kao gore. T.: 0,39 gr. Dim.: Φ 15 mm. Oštećen. Nađen u grobu br. 56. Iz iskopavanja Karla Nubera. BRUNŠMID 1904: 87, 89, Sl. 40, 5.

TRILJ (Sinj; T. 20. 3)

- 1 Constantinus V. Copronymus et Leo IV. (751–775), solidus, Syracuseae, 760–775; zlato; DOC 1973: 309, Br. 15c? (iz ženskog groba s bogatim nakitom; KARAMAN 1921; BELOŠEVIĆ 1980: 89, 90, T. LXXXIV, 9; JELOVINA 1986: 62–63; MILOŠEVIĆ 1998: 34, 295, br. 2; 2000: 349–350, br. 250g).

VINKOVCI, »Meraja«

- 1 Ugarska, Ladislav I. (1077–1095), denar, Réthy 33; Unger 23; srebro, 21 mm, oštećen (iz groba br. 18, nađen u ustima pokojnika; DIMITRIJEVIĆ 1966: 74, Sl. 6);
- 2 Ugarska, Ladislav I. (1077–1095), denar, Réthy 32; Unger 21; srebro, 21 mm, oštećen (nađen u grobu br. 22; DIMITRIJEVIĆ 1966: 74, T.22,1; 1979: 196, 264–265, T. 29,1; DIZDAR – ISKRA-JANOŠIĆ – KRZNARIĆ ŠKRIVANKO 1999: 75, 156; TOMIČIĆ 2000: 293, 302);
- 3 Ugarska, Ladislav I. (1077–1095), denar, Réthy 33; Unger 22; srebro, 20 mm, oštećen (nađen u grobu br. 27; DIMITRIJEVIĆ 1966: 75, T. 22,12; 1979: 196, 265, T. 29,12; TOMIČIĆ 2000: 293, 302);
- 4 Ugarska, Stjepan II. (1116–1131), denar, Réthy 78; Unger 38; srebro, 8x9 mm, oštećen (nađen u grobu br. 50; DIMITRIJEVIĆ 1966: 75, T. 22,17; 1979: 198, 265, T. 29,17);

- 5 Ugarska, Stjepan II. (1116–1131), denar, Réthy 51; Unger 35; srebro, 12 mm, oštećen (iz groba br. 55, nađen u ustima pokojnika; DIMITRIJEVIĆ 1966: 76, T. 22,18; 1979: 198, 265–266, T. 29,18);
- 6 Ugarska, Stjepan III. (1162–1172), denar, Réthy II, supT. 33 (151A); Unger 80 dif.; srebro, 12 mm (iz nekog razorenog groba; DIMITRIJEVIĆ 1966: 85–86);
- 7 Ugarska, Sigismund (1386–1437), obol, Réthy 121; Unger 449; srebro, obrezan (u grobu br. 14; DIMITRIJEVIĆ 1966: 83);
- 8 Ugarska, Vladislav I. (1440–1444), denar, Réthy 143A; Unger 475; srebro (iz groba br. 21; DIMITRIJEVIĆ 1966: 83);
- 9 Skupni nalaz: Ugarska: Matija Korvin (1458–1490), Vladislav II. (1490–1516), denari i oboli, u kožnoj kesi (u grobu br. 40; DIMITRIJEVIĆ 1966: 83–86, T. 23; DIZDAR – ISKRA-JANOŠIĆ – KRZNNARIĆ ŠKRIVANKO 1999: 158). Tu je otkriven i jedan arpadoovski kov (Réthy suppl. T. 33=151A), možda potječe iz nekog razorenog groba.

VRH RIKA (Vrlika, Sinj), crkva sv. Spasa

- Aquileja, Antonio II. (1402–1411), denari (grobovi br. 446, 618, 634; JAKŠIĆ – PETRINEC 1996: 39, 52, 53);
  - Ugarska: Ludovik I. (1342–1382), 4 denara (grob br. V: JAKŠIĆ – PETRINEC 1996: 108–109); Marija (1382–1387), obol (grob br. 74; JAKŠIĆ – PETRINEC 1996: 16); Interregnum (1444–1446), obol (grob br. 198: JAKŠIĆ – PETRINEC 1996: 25);
  - Rim, Inocent XI. (1676–1689)/Majka Božja Loretska, medalja 1680; Salvator Mundi/Mater Salvatoris, medalja, nedatirana; s krunice (grob br. 493: JAKŠIĆ – PETRINEC 1996: 42);
  - Spit, bagatini (grob br. 566, 896, 946: JAKŠIĆ – PETRINEC 1996: 49, 82, 91);
  - Venecija: Orio Malipiero (1178–1192), piccolo, i Bartolomeo Gradenigo (1339–1342), piccolo (grob br. 437; JAKŠIĆ – PETRINEC 1996: 37); Giovanni Dandolo (1280–1280), piccolo (grob br. 20; JAKŠIĆ – PETRINEC 1996: 12); Bartolomeo Gradenigo (1339–1342), 2 soldini (grob br. VIII; JAKŠIĆ – PETRINEC 1996: 110); Andrea Contarini (1368–1382), soldino (grob br. 652; JAKŠIĆ – PETRINEC 1996: 54–55); Francesco Foscari (1423–1457), soldino (grob br. 294–294a; JAKŠIĆ – PETRINEC 1996: 28); gazzetta, 17. st. (grob br. V; JAKŠIĆ – PETRINEC 1996: 108); neodređeno (grob br. 885; JAKŠIĆ – PETRINEC 1996: 82).
- Neodređeno (grobovi br. 660, 704, 784, 881; JAKŠIĆ – PETRINEC 1996: 58, 64, 70, 81).

VUKOVAR – LIJEVA BARA (T. 22)

- 1 Constantinus VII. Porphyrogenitus et Romanus III. (948–959), solidus, Constantinopolis, zlato, 17x18mm, 3.33 g, os 6; vrlo izlizan i triput probušen; Grierson 1973: 552–3, br.15.1–15.35 (nađen u dječjem grobu, br. 2, u ustima djeteta, odnosno ispod gornjih pršljenova, tijekom podizanja kostura iz zemlje. Grobni zapisnik, 12. rujan 1951. god.; VINSKI 1959: 107, T. XXXIX, 41; KOVÁCS 1985: 211, 84; 1989: 445 + T. XVII, 445; TOMIČIĆ 1990: 147–8, T. XI,1;)

VUKOVAR – Novi Sokak

- 1 Godine 1906. je u skupnoj grobnici, u kožnoj kesi nađeno mnogo srebrnika 14.–15. st., od kojih se 998 čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Kesa je nađena na prsima muškarca, koji je vjerojatno umro od kuge neposredno prije 1450. god. Među novcem bili su ugarski denari (Ludovik I – 13), padovanski carrarini (Jacopo II. da Carrara – 2), mletački soldini (Andrea Dandolo – 2, Andrea Contarini – 8; padovanski venier -1) i akvilejski denari (971 komada.: Nicolò di Boemia – 2; Lodovico della Torre – 2; Marquardo di Randeck – 2; Filippo d' Alençon – 1; Giovanni di Moravia – 5; Antonio I. Gaetani – 15; Antonio II. Panciera – 534; Lodovico II. di Teck – 410) (*Mon NumGesWien*, 7/1906: 53; MIRNIK 1981: 118, br. 554; 1984; 1994).

LITERATURA

- ALRAM, M. – R. DENK – W. SZAIVERT 1989 – Die Münzsammlung des Augustiner Chorherrenstiftes Klosterneuburg. *Oesterreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, Bd. 202. Veröffentlichungen der Numismatischen Kommission* (Beč), 32/1989.
- BARTCZAK, A. 1998 – The early Abbasid dinars of the Petrovci hoard. *VAMZ*, 3.s., 30–31/1997–1998: 259–271.
- BELOŠEVIĆ, J.
- 1980. *Materijalna kulture Hrvata od VII do IX stoljeća. Zusammenfassung: Die materielle Kultur der Kroaten vom 7. bis zum 9. Jh.* Zagreb, 1980.
  - 1980a. La Necropole Paléocroate Nin – Ždrijac. *Inventaria archaeologica*. Jugoslavija, 24/1980.
  - 1989. Prethodni izvještaj o rezultatima istraživanja lokaliteta »Crkvina« u selu Galovac kod Zadra. Summary: Preliminary report about the results of the excavations on the site »Crikvina« in Galovac village near Zadar. *Radovi*, 28(15)/1988–89 (1989): 71–82.
  - 1990. Osvrt na rezultate istraživanja lokaliteta »Crikvina« u selu Galovac kod Zadra u 1989. godini. Summary: Review of the results of the investigation of the locality »Crkvina« in the village of Galovac near Zadar in 1989. *Radovi*, 29(16)/ 1989–90 (1990): 231–239.
  - 1992. O rezultatima lokaliteta »Crikvina« u selu Galovac kod Zadra u 1990. godini. Summary: The results of the investigation on the site »Crikvina« in the village of Galovac near Zadar in 1990. *Radovi*, 17(30)/1990/91 (1992): 79–92.
- BONAČIĆ MANDINIĆ, M. 1992 – Nalazi novca. *Starohrvatski Solin. Salone paléocroate. Das altkroatische Solin*. Split 1991: 187–197.
- BONAČIĆ MANDINIĆ, M. 1998 – Nalazi novca s lokaliteta Sv. Vid u Vidu kod Metkovića. (Summary:) Coin finds from Sv. Vid at Vid near Metković. *VAHD*, 87–89/1998: 177–192.
- BRUNŠMID, J. 1904 – Hrvatske sredovječne starine. *VHAD*, NS, 7/1903–04: 30–97.
- BUDAK, N. 1994 – *Prva stoljeća Hrvatske*. Zagreb, 1994.
- CETINIĆ, Ž. 1998 – *Stranče – Gorica, starohrvatsko groblje. Stranče – Gorica. An Early Croatian Cemetery*. Rijeka, 1998.
- COUPLAND, S. 2001 – The Coinage of Lothar I. *NC*, 161/2001: 157–195.
- CSALLÁNYI, D. 1952 – Vizantijske monete i v avarskih nahodkah. (Résumé:) L'importance de la circulation monétaire byzantine pour les legs archéologique des avars. *ActaAHung*, 2/1952: 235–250.
- DELONGA, V. 1981 – Bizantski novac u zbirci Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika. Summary. Collection of Byzantine coins in the Museum of the Croatian Archaeological Monuments in Split. *SP*, 3.s., 11/1981: 201–228.
- DEMO, Ž.
- 1984. Castrum Keukaproncha/ Kuvar – počeci istraživanja. (Summary:) Castrum Keukaproncha/ Kuvar – the first investigations: an archaeological and historical study. *PodZb*, 1984: 320–359.
  - 1995. *Vukovar – Lijeva Bara*. Zagreb, 1995.
  - 1994. Ostrogothic Coinage from Collections in Croatia, Slovenia and Bosnia & Herzegovina. *Situla*, 32/1994.
- DIMITRIJEVIĆ, S. 1966 – Rezultati arheoloških iskopavanja na području vinkovačkog muzeja od 1957. do 1965. g. Prehistorija i srednji vijek. Ergebnisse archäologischer Ausgrabungen auf dem Gebite des Museums von Vinkovci von 1957 bis 1965 – Vorgeschichte und Mittelalter. *ActaMusCib*, 1/1966.

- DIMITRIJEVIĆ, S. 1979 – Arheološka topografija i izbor arheoloških nalaza s vinkovačkog tla. Archäologische Topographie und Auswahl archäologischer Funde vom Vinkovcser Boden. *Corolla memoriae Iosepho Brunšmid dicata*. Vinkovci, 1979: 133–282 +29 pls.
- DUBUIS, O. F. – S. FREY-KUPPER eds. 1995 – Trouvailles monétaires d'églises. Actes du premier colloque international du groupe suisse pour l'étude des trouvailles monétaires (Lucerne 19 novembre 1993). Fundmünzen aus Kirchengrabungen. Sitzungsberichte des ersten internationalen Kolloquiums der Schweizerischen Arbeitsgemeinschaft für Fundmünzen (Luzern, 19. November 1993). *Études de numismatique et d'histoire monétaire* (Lausanne), 1, 1995.
- DUBUIS, O. F. – S. FREY-KUPPER – G. PERRET eds. 1995 – Trouvailles monétaires de tombes. Actes du deuxième colloque international du groupe suisse pour l'étude des trouvailles monétaires (Neuchâtel, 3–4 mars 1995). Fundmünzen aus Gräbern. Sitzungsberichte des Zweiten internationalen Kolloquiums der Schweizerischen Arbeitsgemeinschaft für Fundmünzen (Neuenburg, 3.–4. März. 1995). *Études de numismatique et d'histoire monétaire* (Lausanne), 2, 1999.
- EVANS, H. 1989 – The Early Medieval Archaeology of Croatia A.D. 600–900. *BAR, International Series*, 539/1989.
- DIZDAR, M. – I. ISKRA-JANOŠIĆ – M. KRZNARIĆ ŠKRIVANKO 1999 – *Vinkovci u svijetu arheologije*. Vinkovci, 1999.
- GEDAI, I.
- 1968. Adalék a XI.–XII. századi bizanci pénzek forgalmához. (Zusammenfassung:) Beitrag zum Umlauf der byzantinischen Münzen des 11–12. Jahrhunderts. *FolArch*, 19/1968: 145–150.
  - 1969. Fremde Münzen im Katpatenbecken aus den 11–13. Jahrhunderten. *ActaAHung*, 21/1969, 1–2: 105–148.
  - 1986. *A magyar pénzveres kezdete*. Budapest, 1986.
- GIESLER, J. 1981 – Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. *PZ*, 56/1981, Heft 1.
- GIESLER, U. 1974 – Datierung und Herleitung der vogelförmigen Riemenzungen. Ein Beitrag zur Archäologie der frühen Karolingerzeit. *Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag (=MBVF, 1/II)*, II. München, 1975: 521–543.
- GOLDSTEIN, I. 1992 – *Bizant na Jadranu. Bizant na Jadranu od Justinijana I. do Bazilija I.* Zagreb, 1992: Latina et Graeca.
- GOLDSTEIN, I. 1995 – *Hrvatski rani srednji vijek*. Zagreb, 1995.
- GOODACRE, H. 1964 – *A Handbook of the Coinage of the Byzantine Empire*. London, 1964.
- GÖRICKE-LUKIĆ, H. 1998 – Justinijanov novac iz Slavonije i Baranje. *Studi di Antichità Christiana pubblicati a cura del Pontificio Istituto di Archeologia Christiana*, 54/1998 = *Acta XIII Congressus internationalis archaeologiae christianae. Radovi XIII. Međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju = VAHD*, Suppl., 87–89/1998, vol. II, 1998: 1145–1159
- GRIERSON, P. 1973 – *Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*. Volume III, Leo III to Nicephorus III 717–1081. Part I. Leon III to Michael III (717–867); Part II. Basil I to Nicephorus III (867–1081). Washington DC, 1973.
- GRIERSON, P. – M. BLACKBURN 1986 – *Medieval European Coinage*, vol. I. Cambridge, 1986.
- GUNJAČA, S. 1956 – Oko revizije iskopina u Biskupiji. *SP*, 3.s., 5/1956: 21–32.

- GUNJAČA, Z. 1987 – Dubravice kod Skradina. Ranosrednjovjekovno groblje. Early Mediaeval cemetery. *AP*, 1987 (1989): 148–149.
- HUSZÁR, L. 1954 –Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im Mittleren Donau-becken. *ActaAHung*, 5/1954: 62–110.
- JAKŠIĆ, N. 1982 – Solidus romanatus na istočnoj jadranskoj obali. Summary: Solidus romanatus on the East-Adriatic littoral. *SP*, 3.s., 12/1982: 173–184.
- JAKŠIĆ, N. – M. PETRINEC 1996 –Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve Sv. Spasa u Vrh Rici. Sum-mary: Late Mediaeval cemetery near the church of St. Saviour at Vrh Rika. Analyze. *SP*, 3. ser. 23/1996.
- JELOVINA, D.
- 1976. *Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine*. (Summary:) Gräberfel-der (Altkroatische Gräberfelder im Gebiet zwischen den Flüssen Zrmanja und Cetina). Split, 1976.
  - 1986. *Starohrvatsko kulturno blago*. Zagreb, 1986.
  - 1986a – Glavne značajke starohrvatske materijalne kulture od 7. do 12. stoljeća na području između rijeka Zrmanje i Cetine. Zusammenfassung: Hauptmerkmale der altkroatischen materiellen Kultur des 7. bis 12. Jahrhunderts im Gebiet zwischen den Flüssen Zrmanja und Cetina. *SP*, 3.s., 16/1986: 25–50
  - 1989. Starohrvatska nekropola na brdu Spasu kod Knina. Zusammenfassung: Ein altkroatisches Gräberfeld auf dem Berge Spas bei Knin. *SP*, 3.s., 19/1989 (1991): 121–241.
  - 1990. Starohrvatsko groblje pred glavnim ulaznim vratima u staru Varvariju. Zusammenfassung: Alt-kroatisches Gräberfeld vor dem Eingangstor in das antike Varvaria. *SP* 3.s., 20/1990 (1992): 7–63.
- JELOVINA, D. – D. VRŠALOVIĆ 1981 – Srednjovjekovno groblje na »Begovači« selu Biljanima Donjim kod Zadra. Zusammenfassung: Das mittelalterliche Gräberfeld von »Begovača« im Dorfe Biljani Do-nji bei Zadar. *SP*, 3.s., 11/1981: 55–136.
- JESZENSZKY, G. 1941 – A vezérek pénzverésér. *NK*, 40/1941: 24–27.
- KARAMAN, Lj.
- 1921. Zlatni nalaz na Trilju nedaleko od Sinja. Résumé. *VAHD*, 44/1921: 3–20+1 T.
  - 1955. O porijeklu starohrvatskih ostruga. *SP*, 3. s., 4/1955: 207–208.
  - 1955a. O reviziji iskopina u Biskupiji kod Knina. *SP*, 3.s., 4/1955: 209–219.
- KISS, A. 1986 – Die Goldfunde des Karpatenbeckens vom 5.–10.– Jahrhundert. (Angaben zu den Vergleichs-möglichkeiten der schriftlichen und archäologischen Quellen). *ActaAHung*, 38/1986: 105–145.
- KLAIĆ, N. 1990 – *Hrvati u ranom srednjem vijeku*. Zagreb, 1990.
- KOVÁCS, L.
- 1985. Über die Datierung der Grabfunde des 10. Jahrhunderts in Ungarn anhand der Arbeit von J. Giesler: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. Ein Beitrag zur Archäolo-gie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. *PZ* 56 (1981) Heft 1. Walter de Gruyter, Berlin-New York. 168 S., 53 Taf. und 19 Abb. *ActaAHung*, 37/1985: 207–222.
  - 1989. Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchungen der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts. *FontAH*, 1989.
  - 1997. A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. Érmétani és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence I. (Szent István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érméiről. Zusammenfassung: VIII. Über die ungarische Münzprägung in der frühen Arpadenzeit. Nu-

mismatisch-archäologische Studien über die Münzen aus dem Zeitraum zwischen den Regierungszeiten Stephans I (des Heiligen) und Bélas II (des Blinden) (1000–1141) im Karpatenbecken. *Varia archaeologica hungarica*, 7. Budapest, 1997.

KOVAČIĆ, V. 1983 – Ričice, arheološka istraživanja nekropole stećaka. Ričice, nekropola stećaka. *Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture Split, Posebna izdanja*, 1/1981: 39–43.

MARASOVIĆ, T. 1994 – *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*. Split, 1994.

MAROVIĆ, I.

- 1966. Stanje i problemi numizmatičkog kabineta Arheološkog muzeja u Splitu. Summary: The situation and the problems concerning the numismatic cabinet in the frame of Archaeological Museum in Split. *NumVij*, 13/1966, 24: 36–42.
- 1996. The coinage of Romanos III Argyros in the Archaeological Museum in Split. Sažetak: Novac Romana III Argyrosa u Arheološkom muzeju u Splitu. *VAHD*, 87–89/1994–1996: 305–334.
- 1998. The coinage of Romanos III Argyros in the Archaeological Museum in Split. Catalogue. Sažetak: Novac Romana III Argyrosa u Arheološkom muzeju u Splitu. Katalog. *VAHD*, 90–91: 240–360.

METCALF, D.M.

- 1963. A Shipwreck on the Adriatic Coast and some Gold Coins of Romanus III. Argyrus. *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 3/1963, 2–3: 101–106.
- 1965. *Coinage in the Balkans*. Thessaloniki 1965.
- 1979. Coinage in South-Eastern Europe 820–1396. *RNS, Special Publication*, 11. London, 1979.

MIGOTTI, B. 1994 – *Od Nepobjedivog sunca do Sunca pravde. From the Invincible Sun to the Sun of Justice. Rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj. Early Christianity in Continental Croatia*. Zagreb 1994.

MILOŠEVIĆ, A.

- 1984. Novi ranosrednjovjekovni grobni nalazi iz Cetinske krajine. Résumé: Les nouvelles découvertes sépulcrales du haut moyen âge provenant de la région de la Cetina. *IzdHAD*, 8,1984: 181–220.
- 1998. *Arheološka topografija Cetine*. Split, 1998.
- 2000. Karolinški utjecaji u kneževini Hrvatskoj u svjetlu arheoloških nalaza. *Hrvati i Karolinzi. Rasprave i vrela*. Split, 2000: 106–139.
- 2000a. *Hrvati i Karolinzi*, I–II. Split, 2000.

MIRNIK, I.

- 1981. O skupnom nalazu bizantskog novca 10.–11. stoljeća iz Mataka kod Nina. (Summary:) On the hoard of Byzantine coins of the 10th–11th centuries from Matak near Nin. *NumVij*, 24/1981, 35: 29–35.
- 1982. Ostava bizantskog novca s Majsana. Summary: The Byzantine coin hoard from Majsan. *Numizmatičar*, 5/1982: 141–146.
- 1984. Novac akvilejskih patrijarha iz Vukovara i opticaj akvilejskih denara u našim krajevima. Summary: Coins of the Patriarchs of Aquileia from Vukovar and the circulation of Aquileian denarii on the territory of Yugoslavia. *IzdHAD*, 9/1984: 223–233.
- 1985. Nalazi novca s Majsana. Summary: Coins found at Majsan. *VAMZ*, 3.s., 18/1985: 87–96.
- 1987. Nalazi novca u Benkovcu i okolici. Summary: Finds of coins in Benkovac and environs. *Benkovački kraj kroz vjekove. Zbornik 1*. Benkovac, 1987: 83–100.
- 1993. *Tiniensia numismatica. Kninski zbornik*. Zagreb, 1993: 208–213.
- 1994. Skupni nalazi novca iz Hrvatske X. Skupni nalaz akvilejskih denara 15. st. iz Vukovara. Summary: Coin hoards from Croatia X. Hoard of Aquileian denarii of the 15th c. from Vukovar. *VAMZ*, 3.ser., 26–27/1993–94: 85–123.

- 1995. Numizmatički nalazi u Dubrovniku (prethodni izvještaj o bizantskom novcu). Numismatic finds in Dubrovnik (Preliminary report). *Etnogeneza Hrvata. Ethnogeny of the Croats*. Zagreb, 1995: 169–177, 265–266.
  - 1995a. Skupni nalaz akvilejskih denara iz 15. stoljeća (Vukovar – Novi Sokak, 1906. god.). In: Željko DEMO. *Vukovar – Lijeva Bara*. Zagreb, 1995: 61, figs. 41, 62, 95, Br. 62.
  - 1996. Novac Istočnog Rimskog Carstva u numizmatičkoj zbirci Arheološkoga muzeja u Zagrebu. Summary: Coins of the Eastern Roman Empire in the Numismatic Collection of the Archaeological Museum in Zagreb. *VAMZ*, 3.s., 28–29/1995–96: 159–228.
  - 1997. O nekim nalazima novca 11. stoljeća u Hrvatskoj. (Summary:) On some 11th Century Coin Finds in Croatia. *Zvonimir kralj hrvatski. Zbornik radova*. Zagreb, 1997: 191–206.
  - 1997a. Skupni nalazi novca iz Hrvatske X. Skupni nalaz akvilejskih denara 15. st. iz Vukovara. Summary: Coin hoards from Croatia X. Hoard of Aquileian denarii of the 15th c. from Vukovar. *VAMZ*, 3.ser., 26–27/1993–94 (1995): 85–123.
  - 2002. Coins from the early Croatian tombs. Érmek a korai horvát sírokbol. *NK*, 100–101/2001–2002 (2003): 99–124.
- MIRNIK, I. – A. ŠEMROV 1998 – Byzantine coins in the Zagreb Archaeological Museum Numismatic Collection. Anastasius I (A.D. 497–581) – Anastasius II (A.D. 713–715). *VAMZ*, 3.s., 30–31/1997–1998: 129–258.
- MORRISSON, C. 1970 – *Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque Nationale*, II. Paris, 1970.
- OREB, F. 1983 – Srednjovjekovno groblje oko crkve sv. Jurja od Raduna kod Kaštel-Starog. Summary: Mediaeval necropolis around the church of Sv. Juraj (St. George) at Radun near Kaštel-Stari. *SP*, 3.s., 13/1983: 185–201.
- PALLUA, E. 1990 – A survey of the constitutional history of the Kingdom of Dalmatia, Croatia and Slavonia. *Canadian-American Slavic Studies*, 22/1990: 129–154.
- PLIVERIĆ, J. 1901 – *Hrv.-ug. državno pravo*. (Kroatisch – ungarisches Staatsrecht). Zagreb, 1901.
- PROU, M. 1896 – *Les monnaies carolingiennes*. Paris, 1896.
- RAČKI, F. 1890 – Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća. IV. Državno uređenje. *Rad JAZU*, 99, 1890: 73–128.
- RADIĆ, F.
- 1895. Strohrvatski ratni mač. *SP*, 1/1895,4: 242–247.
  - 1896. Grobna raka iz starohrvatske biskupske bazilike S. Marije u Biskupiji kod Knina, i u njoj nadjeni mrtvački ostanci. *SP*, 2/1896, 2: 71–86.
  - 1896a. Mrtvački ostanci nadjeni u prostu grobu na staro-hrv. groblju uz biskupsku baziliku Sv. Marije u Biskupiji kod Knina. *SP*, 2/1896, 3: 143–147
  - 1897. Mrtvački ostanci iz triju starohrvatskih grobova uz ruševine biskupske bazilike Sv. Marije u Biskupiji kod Knina. *SP*, 3/1897, 1: 31–38.
- RÉTHY, L. 1898 – *Corpus nummorum Hungariae. Magyar egyetemes éremtár. I kötet. Árpád-házi királyok kora*. Budapest, 1898.
- RÉTHY 1958 – RÉTHY, L. – G. PROBSZT. *Corpus nummorum Hungariae*.² Graz, 1958.
- SABATIER, J. 1862 – *Description générale des monnaies byzantines frappés sous les empereurs d'Orient depuis Arcadius jusqu'à la prise de Constantinople par Mahomet II*, II. Paris, 1862.
- SEĆ, F. 1891 – Ruma 30. studena 1891. *VHAD*, 14/1892, 1: 22–23.
- SIMONI, K. 2004 – *Stenjevec. Starohrvatsko groblje*. Summary. Zagreb, 2004.

STAHL, A. M. 2000 – *Zecca. The mint of Venice in the Middle Ages*. Baltimore – London – New York, 2000: The Johns Hopkins University Press – The American Numismatic Society.

ŠMALCELJ, M. – S. KOLAR 1975 – Đelekovec kod Koprivnice – bjelobrdska nekropola. *AP*, 1975: 130–133.

TOLSTOJ, I. I. 1914 – *Vizantijskija moneti*, VIII. Petrograd, 1914.

TOMAŠIĆ, N. 1939 – Vrhovničko pravo kovanja novca u vrijeme sklopljene unije s Ugarskom. (Die Münzhoheit zur Zeit der mit Ungarn abgeschlossener Union). *VKDAZ*, 8, 1939: 22–26.

TOMIČIĆ, Ž.

– 1990. Prilog istraživanju kronologije srednjovjekovnog groblja na položaju Lijeva Bara u Vukovaru. Zusammenfassung: Ein Beitrag zur Erforschung der Chronologie des mittelalterlichen Gräberfeldes an der Fundstelle Lijeva Bara in Vukovar. *SP*, 3. ser., 20/1990 (Split, 1992): 111–189.

– 1999. *Panonski periplus. Arheološka topografija kontinentalne Hrvatske*. Zagreb, 1999.

– 2000. Ranosrednjovjekovno groblje u Velikom Bukovcu – uz početke Bjelobrdске kulture u Hrvatskoj. Summary: The Early Croatian cemetery at Veliki Bukovec – the beginnings of the Bjelo Brdo Culture in Croatia. *OpA*, 23–24/1999–2000 (= Sportula dissertationum Marino Zaninović dicata): 285–307.

UNGER, E. 1974 – *Magyar éremhatározó*, I. Budapest, 1974.

VINSKI, Z.

– 1946. O bjelobrdskoj kulturi, Zagreb, 1946 (posebni otisak iz: *Kolo Matice Hrvatske*, 1946)

– 1959. Ausgrabungen in Vukovar. *AJug*, 3/1959: 99–109 + T. XXXII–XXXIX.

– 1964. Kasnoantička baština u grobovina ranog srednjeg vijeka kao činjenica i kao problem. (Zusammenfassung: Das spätantike Erbe in frühmittelalterlichen Gräbern als Tatsache und als Problem. Materijali VI. Kongresa jugosl. arheologa, Ljubljana 1963. *ADJ*, Beograd, 1964: 101–115.

– 1966. O primjeni rendgenskog snimanja pri istraživanju ranosrednjovjekovnih mačeva. Zusammenfassung: Zur Röntgenuntersuchung frühmittelalterlicher Schwerter. *VVM*, 11–12/1966: 70–88.

– 1970. Oružje na području starohrvatske države do godine 1000. Zu den Waffenfunden im Bereich des altkroatischen Staates bis zum Jahre 1000. *Miedzynarodowy kongres archeologii slowianskiej*. Warszawa 1965, 3, 1970: 135–158.

– 1971. Haut moyen-âge. *Époque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie – recherches et résultats*. Belgrade 1971: 375–397.

– 1971a. Rani srednji vijek u Jugoslaviji od 400. do 800. godine. *VMAZ*, 3.s., 5/1971: 47–73.

– 1981. O nalazima karolinških mačeva u Jugoslaviji. *SP*, 3.s., 11/1981: 9–54.

– 1983. Zu karolingischen Schwerterfunden aus Jugoslawien. *JRGZ*, 30/1983: 465–501.

– 1984. Ponovno o karolinškim mačevima u Jugoslaviji. Zusammenfassung: Abermals zu karolingischen Schwertern in Jugoslawien. *VAMZ*, 3.s., 16–17/1983–1984: 183–210.

– 1985. Marginalia uz izbor karolinškog oružja u jugoistočnoj Evropi. Zusammenfassung: Marginalia zur Auswahl von karolingischen Waffen in Südosteuropa. *SP*, 3. s., 15/1985 (1986): 61–117.

WERNER, J. 1979 – Zur Zeitstellung der altkroatischen Grabfunde von Biskupija – Crkvine (Marienkirche). *Schild von Steier*, 15–16/1978–79 = *Festschrift W.Modrijan*: 227–237.

40 GODINA 1986 – *40 godina arheoloških istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*. Koprivnica, 1986.

KRATICE

AMZ – Arheološki muzej u Zagrebu
 AMZd. – Arheološki muzej u Zadru
 DO – Dumbarton Oaks.
 MHAS – Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu.

OPIS ILUSTRACIJA – FIGURE CAPTIONS

Plan 1 – Izvorni nacrt iskopavanja u Kninu – Biskupiji (iz arhiva Ćirila Ivekovića, kasnije ga je pisac poklonio Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu): *Planimetria della località Cerquine sita nel Comune Censuario di Biškupia*, započeo 1886. god. i nastavljen 1890. god. i kasnije. Osim temelja crkve ucrtani su svi iskopani grobovi; oni označeni rimskim brojevima bili su od posebnog značaja zbog grobnih priloga. Grobovi obojeni na izvornom nacrtu različitim bojama, podijeljeni su u: a) *Placche sepolcrali col segno della Croce* (nadgrobne ploče označeni križem); b) *Sepulture dei Villici di Biškupia e Polača* (ukopi seljaka iz Biskupije i Polače); c) *Placche sepolcrali senza alcun segno* (nadgrobne ploče bez ikakvog znaka); d) *Tombe aperte in muratura a calce* (nepokriveni grobovi sagrađeni od kamena i žbuke);

Plan 1 – Original plan of the excavations at Knin – Biskupija (from the Ćiril Iveković archives, presented by the author to the Museum of Croatian Monuments in Split): *Planimetria della località Cerquine sita nel Comune Censuario di Biškupia*, begun in 1886 and continued in 1890 and the following years. Besides the church architecture all the unearthed graves are drawn, those bearing Roman numerals are the important ones with grave-goods. The graves, painted in different colours on the original plan, are divided in: a) *Placche sepolcrali col segno della Croce* (tomstones signed with a Cross); b) *Sepulture dei Villici di Biškupia e Polača* (burials of the peasants of Biskupija and Polača); c) *Placche sepolcrali senza alcun segno* (tomstones bearing no sign); d) *Tombe aperte in muratura a calce* (uncovered tombs built of stone and mortar).

Tabla 1 – Plate 1 – Groblja i grobovi u Hrvatskoj – Graves and cemeteries in Croatia: 1. Stranče-Gorica; 2. Darač Bošnjaci; 3. Nin – sv. Križ; 4. Nin – Ždrijac; 5. Biljane Donje – Begovača; 6. Kašić – Grede; 7. Kašić – Mastirine; 8. Maljkovo – Greblje; 9. Knin – Biskupija – Crkvina; 10. Bribir; 11. Dubravice; 12. Danilo – Eraci; 13. Bijaći – Sv. Marta; 14. Cetina – sv. Spas (=Vrh Rika); 15. Stara Poveljana; 16. Trilj; 17. Đelekovec; 18. Starigrad; 19. Josipovo; 20. Bijelo Brdo; 21. Vukovar – Lijeva Bara; 22. Svinjarevci; 23. Vinkovci – Meraja; 24. Petrovci Donji.

Tabla 2 – Bijelo Brdo, iskopavanja J. Purića (?) 1896 god., izvorna fotografija;

Plate 2 – Bijelo Brdo, the 1896 excavations by J. Purić (?), original photograph;

Tabla 3 – Bijelo Brdo, iskopavanja J. Purića (?) 1896 god., izvorna fotografija;

Plate 3 – Bijelo Brdo, the 1896 excavations by J. Purić (?), original photograph;

Tabla 4 – Bijelo Brdo, nalazi iz grobova br. 81, 87, 109, 113, 119, 122, 123. Iskopavanja K. Nubera, 1896. god.;

Plate 4 – Bijelo Brdo, finds from graves Nos. 81, 87, 109, 113, 119, 122, 123. The excavations by K. Nuber in 1896 (The Zagreb Archaeological Museum Archives);

Tabla 5 – Bijelo Brdo, nalazi iz grobova br. 140, 141, 142, 143, 154, 163. Iskopavanja J. Purića, 1896. god.;

Plate 5 – Bijelo Brdo, finds from graves Nos. 140, 141, 142, 143, 154, 163. The excavations by J. Purić in 1896;

Tabla 6 – Bijelo Brdo, nalazi iz grobova br. 145, 148, 149, 151, 153, 158, 160, 162, 164, 165, 170. Iskopavanja J. Purića, 1896. god. (VINSKI 1946);

Plate 6 – Bijelo Brdo, finds from graves Nos. 145, 148, 149, 151, 153, 158, 160, 162, 164, 165, 170. The excavations by J. Purić in 1896 (VINSKI 1946);

Tabla 7 – Bijelo Brdo, nalazi iz grobova br. 172, 176, 178, 195, 198, 199, 201. Iskopavanja J. Brunšmida, 1897. god.;

Plate 7 – Bijelo Brdo, finds from graves Nos. 172, 176, 178, 195, 198, 199, 201. The excavations by J. Brunšmid in 1897;

Tabla 8 – Bijelo Brdo, izvorni crteži za Brunšmidovu objavu (1903);

Plate 8 – Bijelo Brdo, original drawings for the Brunšmid publication (1903);

Tabla 9 – Bijelo Brdo, izvorni crteži za Brunšmidovu objavu (1903);

Plate 9 – Bijelo Brdo, original drawings for the Brunšmid publication (1903);

Tabla 10 – Bijelo Brdo, nalazi ugarskog novca iz grobova: 1 (grob br. 141); 2 (grob br. 153); 3 (grob br. 113);

Plate 10 – Bijelo Brdo, finds of Hungarian coins from graves: 1 (Grave No. 141); 2 (Grave No. 153); 3 (Grave No. 113);

Tabla 11 – Bijelo Brdo, nalazi ugarskog novca iz grobova: 5–6 (grob br. 165); 7 (grob br. 199);

Plate 11 – Bijelo Brdo, finds of Hungarian coins from graves: 5–6 (Grave No. 165); 7 (Grave No. 199);

Tabla 12 – Biskupija – Crkvina, grob br. 1 (VINSKI 1983): mač tipa, potpisan s +VLFBERHT; ostali grobni prilozi: brončana garnitura spatha, sax, par pozlaćenih brončanih ostruga, drvena vedrica s kositrenim i željeznim ukrasima, bakrena patera, obol: *solidus* Konstantina V. (Sirakuza, 760–775 po Kr.);

Tabla 12 – Biskupija – Crkvina, Grave No. 1 (VINSKI 1983): sword belonging to Type K, signed +VLFBERHT; other grave goods: bronze spatha set, sax, a pair of bronze-gilt spurs, wooden bucket with pewter and iron decoration, copper patera, obol: *solidus* of Constantine V (Syracuse, 760–775 A.D.);

Tabla 13 – Biskupija – Crkvina, grob br. 6 (VINSKI 1983): mač tipa K; ostali grobni prilozi: brončana pozlaćena garnitura spathe, željezni obruči drvene vedrice, obol: *solidus* Konstantina V (Sirakuza, 760–775. po Kr.);

Plate 13 – Biskupija – Crkvina, grave No. 6 (VINSKI 1983): sword of the type K; other grave-goods: bronze-gilt spatha set, iron hoops of a wooden vessel, obolus: *solidus* of Constantine V (Syracuse, 760–775 A.D.);

Tabla 14 – Biskupija – Crkvina, prilozi iz groba br. 7 (RADIĆ 1896);

Plate 14 – Biskupija – Crkvina, goods from Grave No. 7 (RADIĆ 1896);

Tabla 15 – Biskupija – Crkvina, sarkofag nađen u nartekstu i ukop u sarkofagu (RADIĆ 1896);

Plate 15 – Crkvina, the sarcophagus from the narthex and the burial in it (RADIĆ 1896);

Tabla 16 – Biskupija – Crkvina, nalazi iz groba u sarkofagu (RADIĆ 1896);

Plate 16 – Biskupija – Crkvina, finds from the grave in the sarcophagus (RADIĆ 1896);

Tabla 17 – Biskupija – Crkvina, nalazi novca iz grobova: 1. (grob br. 1), 2. (grob br.2), 3. (grob br. 3) (DELONGA 1981);

Plate 17 – Biskupija – Crkvina, coins from graves: 1. (Grave No. 1), 2. (Grave No. 2), 3. (Grave No. 3) (DELONGA 1981);

Tabla 18 – Biskupija – Crkvina, nalazi novca iz grobova: 4 (grob br.6), 5 (grob br.7), 6 (ukop u sarkofagu) (DELONGA 1981);

Plate 18 – Biskupija – Crkvina, coins from graves: 4 (Grave No.6), 5 (Grave No.7), 6 (burial in the sarcophagus) (DELONGA 1981);

Tabla 19 – Nin – Ždrijac, prilozi u grobu br. 62 (BELOŠEVIĆ 1980a): željezna oštrica nožića, glineni lonac, dva para filigranskih naušnica, jedan zlatan, drugi srebrn, posrebrnjeni bakreni prsten, obol: denar Lotara I. (840–855);

Plate 19 – Nin – Ždrijac, goods from Grave No. 62 (Belošević 1980a): small iron knife, earthenware pot, two pairs of filigree earrings, one pair of gold and one of silver, silver-plated copper ring, obol: denar of Lothar I. (840–855);

Tabla 20 – a) Nin – Ždrijac, denar Lotara I. (840–855); b) Svinjarevci, novac iz grobova: 1 (grob br. 21); 2 (grob br. 45); 3 (grob br. 41); 4 (van groba); 5 (grob br. 56) crteži za izvornu objavu; c) Trilj, prilozi iz ženskog groba (MILOŠEVIĆ 1998)

Plate 20 – a) Nin – Ždrijac, denar of Lothar I. (840–855); b) Svinjarevci, coins from graves. 1 (Grave No. 21); 2 (Grave No. 45); 3 (Grave No. 41); 4 (out of grave); 5 (Grave No. 56); drawings for the first publication; c) Trilj, goods from a female grave (MILOŠEVIĆ 1998)

Tabla 21 – Svinjarevci, ugarski novac iz grobova: 1 (grob br. 21); 2 (grob br. 45); 3 (grob br. 41); 4 (van groba); 5 (grob br. 56);

Plate 21 – Svinjarevci, Hungarian coins from graves. 1 (Grave No. 21); 2 (Grave No. 45); 3 (Grave No. 41); 4 (out of grave); 5 (Grave No. 56);

Tabla 22 – a) Vukovar – Lijeve Bara, grob br. 2 (DEMO 1995); b) *solidus* Konstantina VII. i Romana II. (948–959) iz groba br. 2;

Plate 22 – a) Vukovar – Lijeve Bara, Grave No. 2 (DEMO 1995); b) *solidus* of Constantine VII. and Romanus II. (948–959) from Grave No. 2;

ZAHVALA

Naljepše zahvaljujem svim kolegama koji su mi nesebično pomogli pri sakupljanju podataka i slika: Janku Beloševiću, Željku Demu, Katici Simoni i Zdenku Vinskom.

SUMMARY

COINS FROM EARLY CROATIAN GRAVES

Many Early Croatian cemeteries have been explored and excavated and among many simple graves there were also princely graves with abundant grave-goods (jewellery, weapons, pottery, buckets). The earliest and most interesting stratum of coin-dated graves in the coastal region is represented by the graves dated with gold coins (Biskupija near Knin, Nin near Zadar, Trilj near Sinj). The coins in question are always the *solidi* of the Byzantine emperors Constantine V. Copronymus (741–775), his son Leo IV., the Khazar (from 751.) and his father Leo III., the Isaurian (717–741). These *solidi* were found as obols of the deceased Croatian princes in the graveyard surrounding St. Mary's basilica at Biskupija – Crkvina indicating the still strong pagan tradition of placing an obol into the grave. The burial of these princes is usually dated to the late 8th and/or early 9th c. A well-preserved denar of Lothar I. (840–855) of the Christiana Religio type was found in the grave No. 62 with double inhumation at Nin-Ždrijac near Zadar. Almost a hundred coins dating from between the 12th and the 15th centuries have been unearthed in graves of some cemeteries in the wider coastal area: Biskupija, Begovača, Bisko, Brnaze, Galovac Gborezi, Maljkovo, Putalj, Radun, Vrh Rika (Holy Saviour/ Sv. Spas) and Vrpolje.

The situation in the continental part of Croatia (Kingdom of Slavonia) is entirely different, as there were indeed small quantities of Byzantine money in circulation. One thrice pierced and extremely worn solidus of Constantine VII. Porphyrogenitus and Romanus II. (948–959) was found by Z. Vinski in a child's grave (No. 2) in the Lijeva Bara cemetery in Vukovar. At Bijelo Brdo, there were denars of Peter (1038–1041, 1044–1046, one specimen), Andrew I. (1046–1061, five specimens), and Béla I. (1060–1063, two specimens). In the somewhat later graves of the same Early Croatian Bijelo Brdo Culture at Svinjarevci there were coins of Béla I. and Ladislaus I. (1077–1095, five specimens).

Rukopis primljen 17.X.2003.
Rukopis prihvaćen 15.XII.2003.

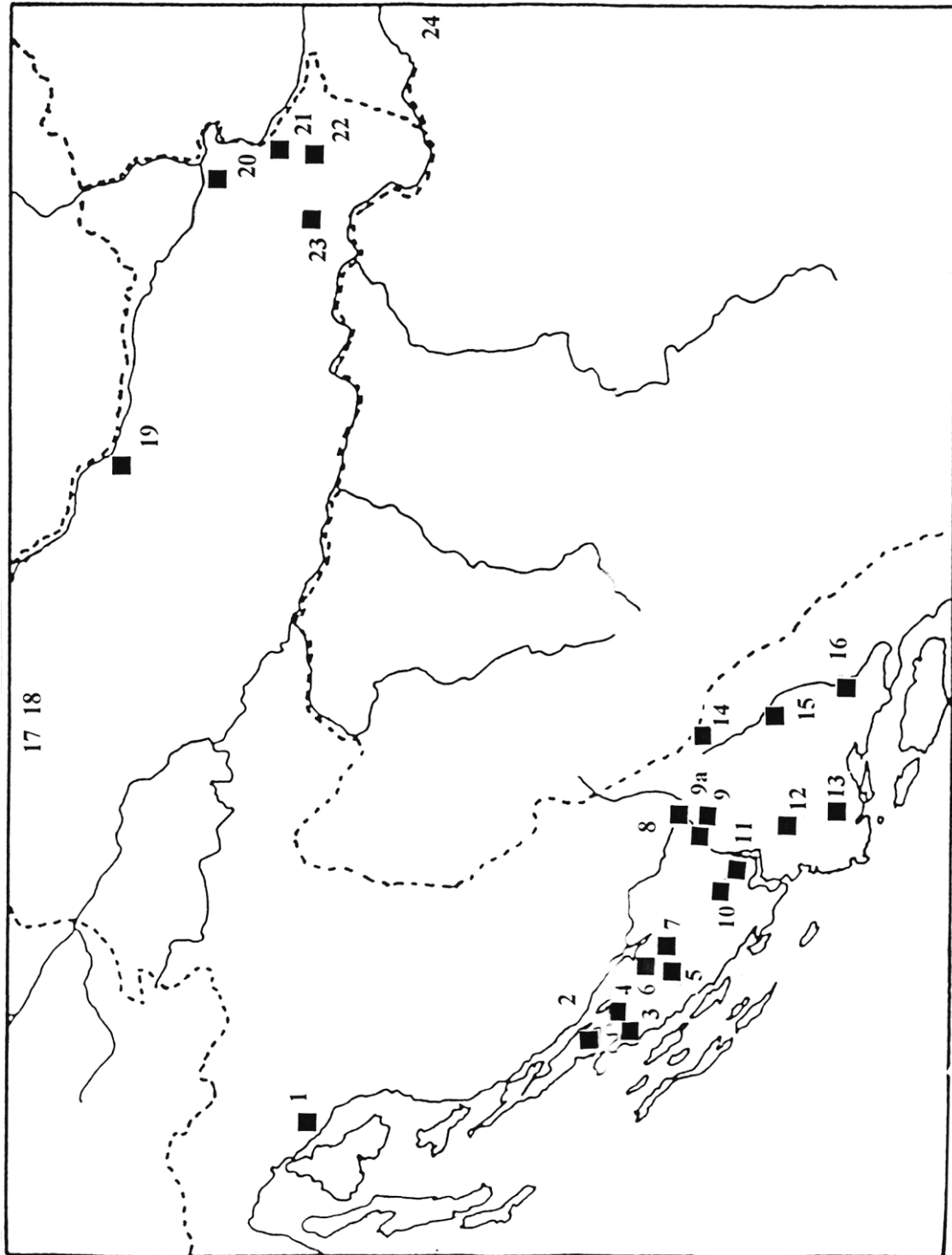

Tabla 1

Tabla 2

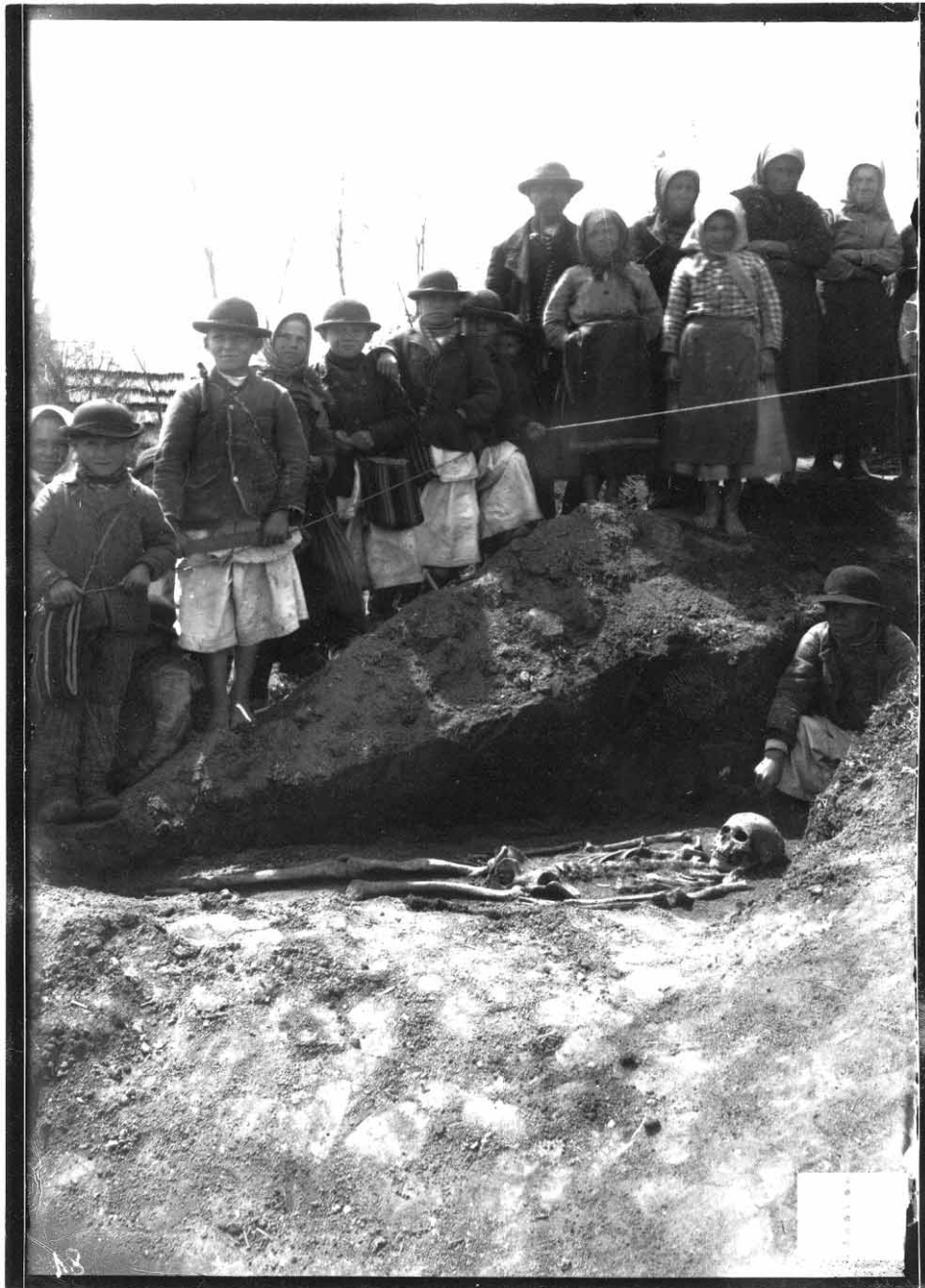

Tabla 3

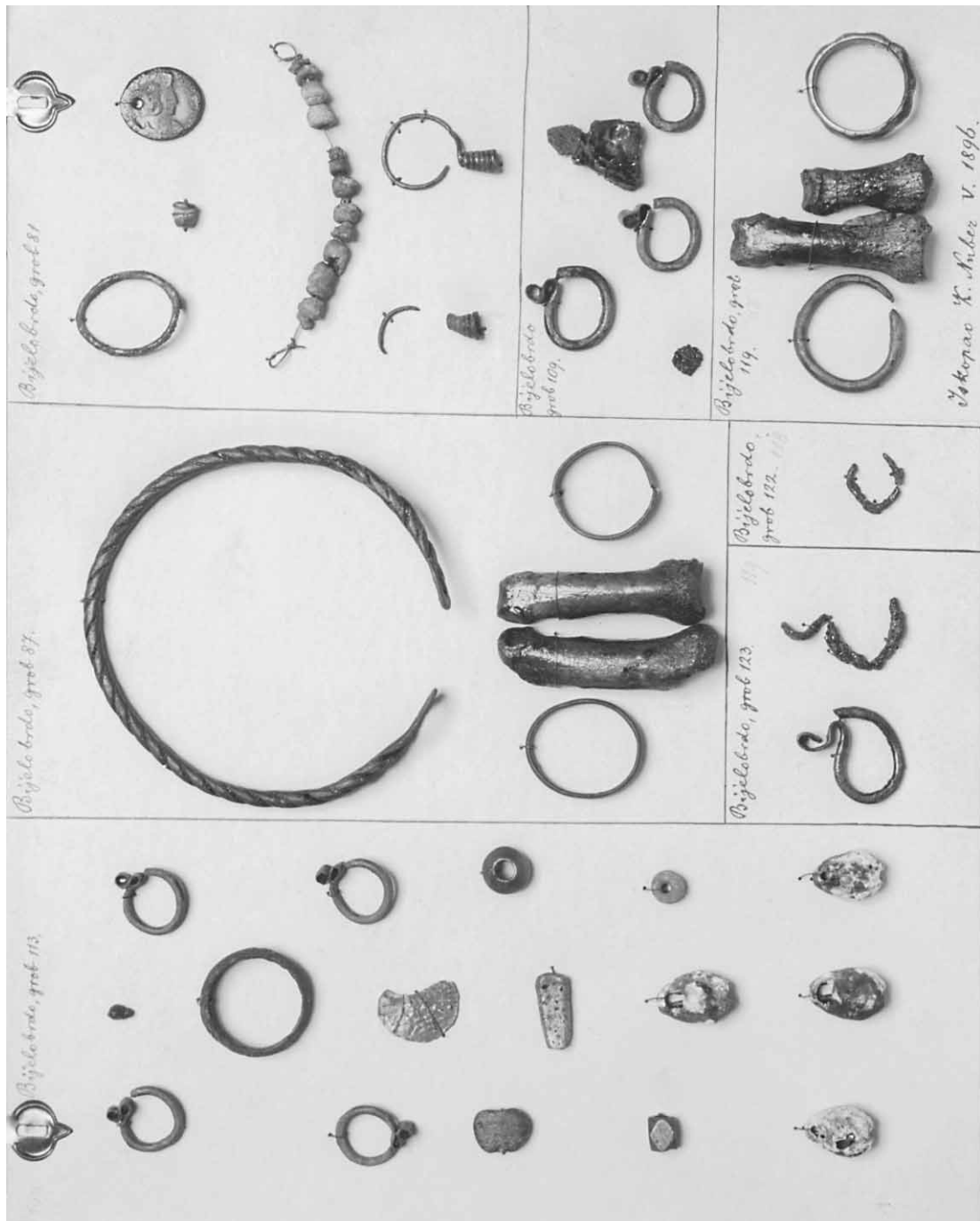

Tabla 4

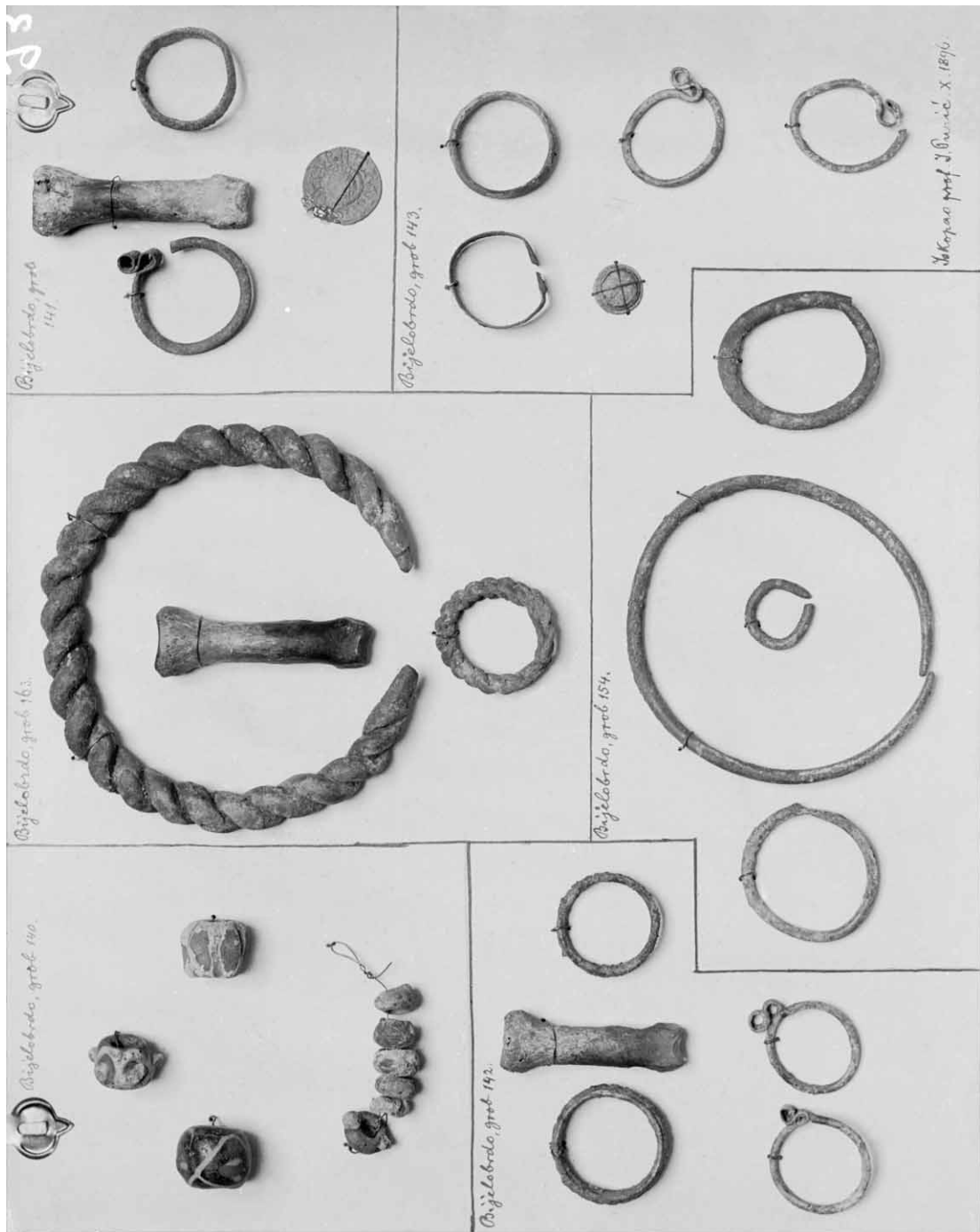

Tabla 5

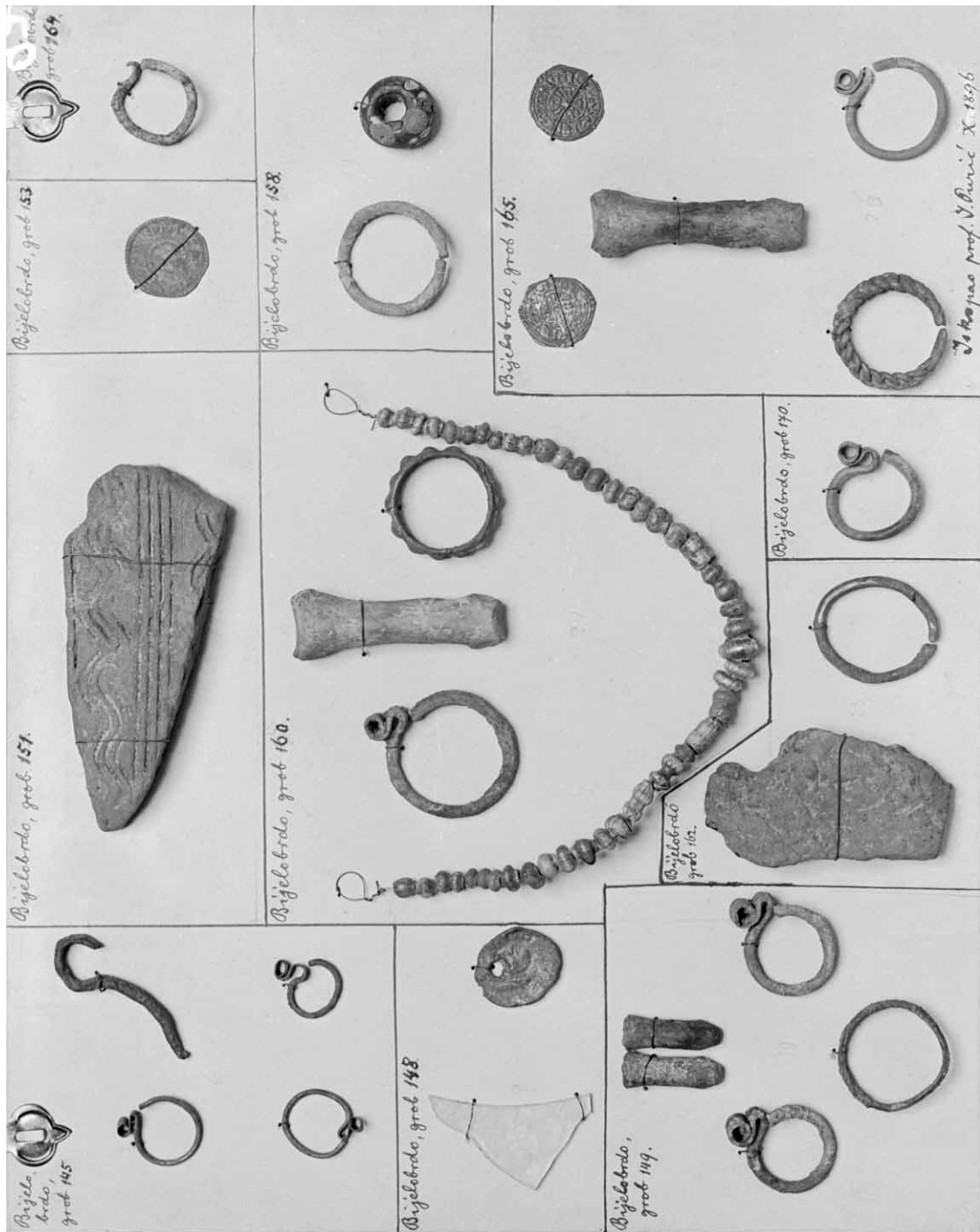

Tabla 6

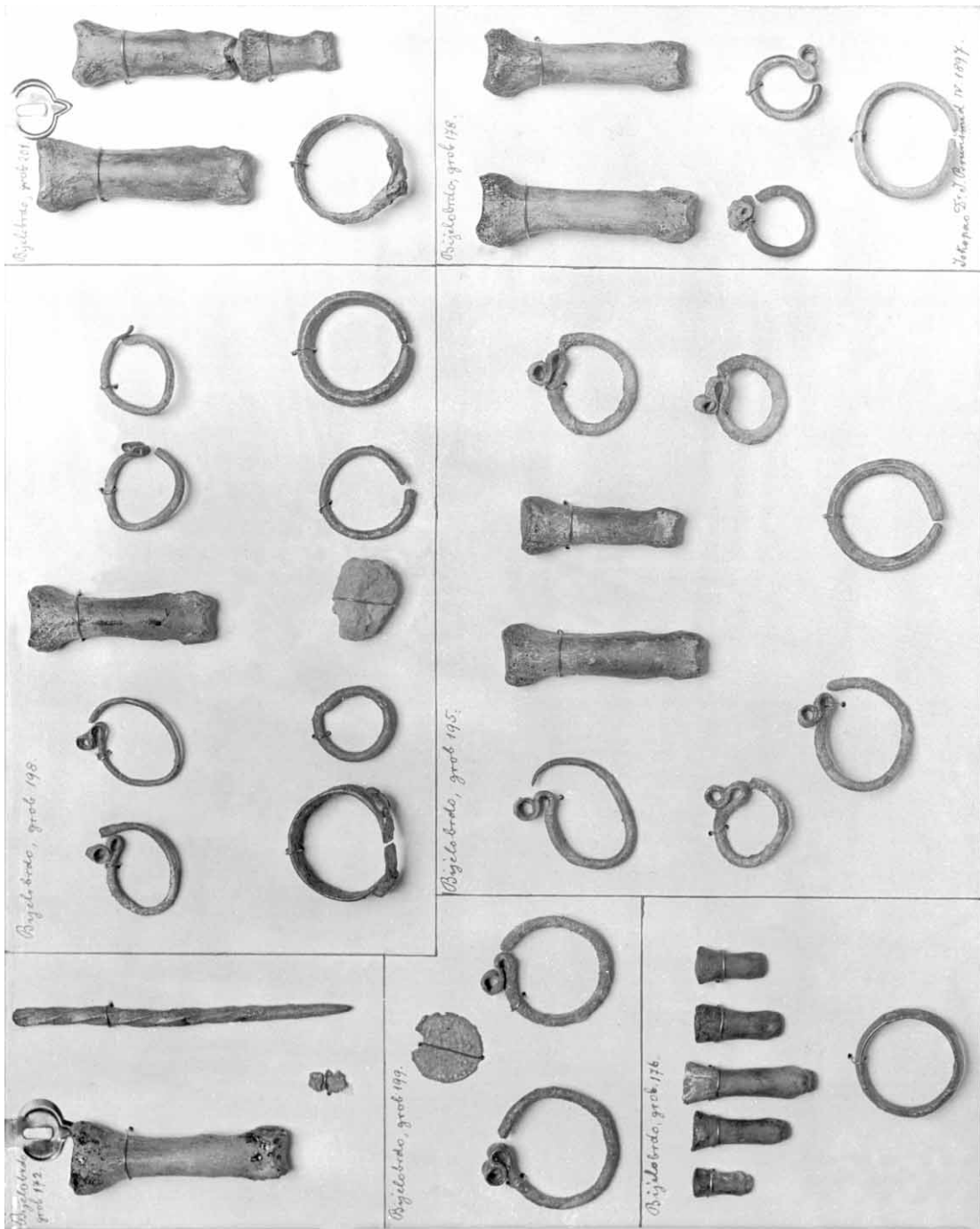

Tabla 7

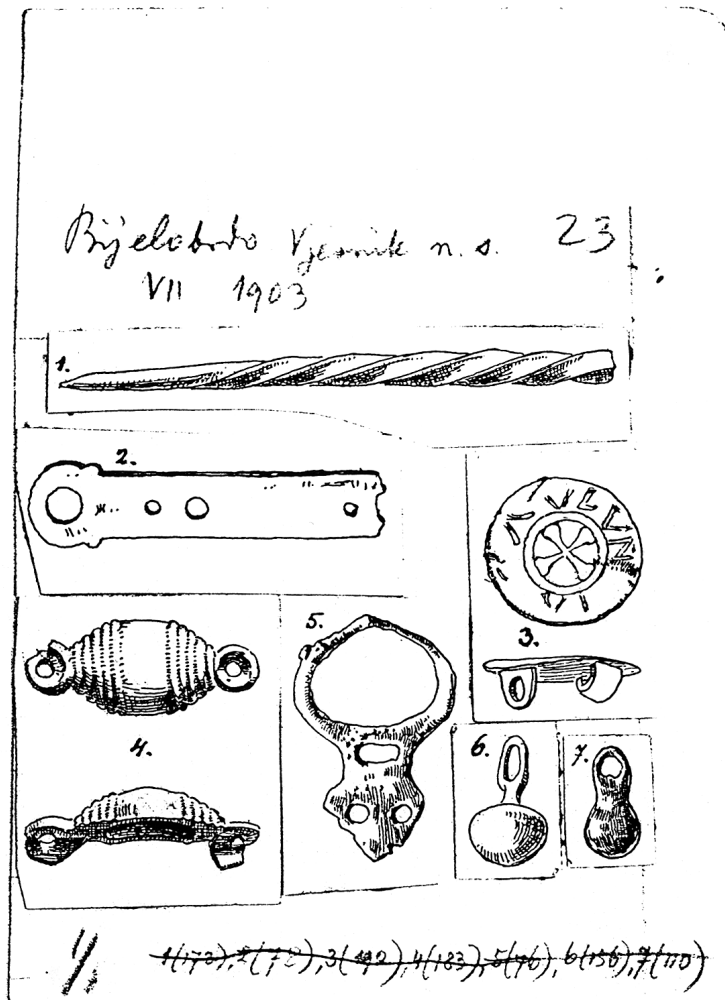

Tabla 8

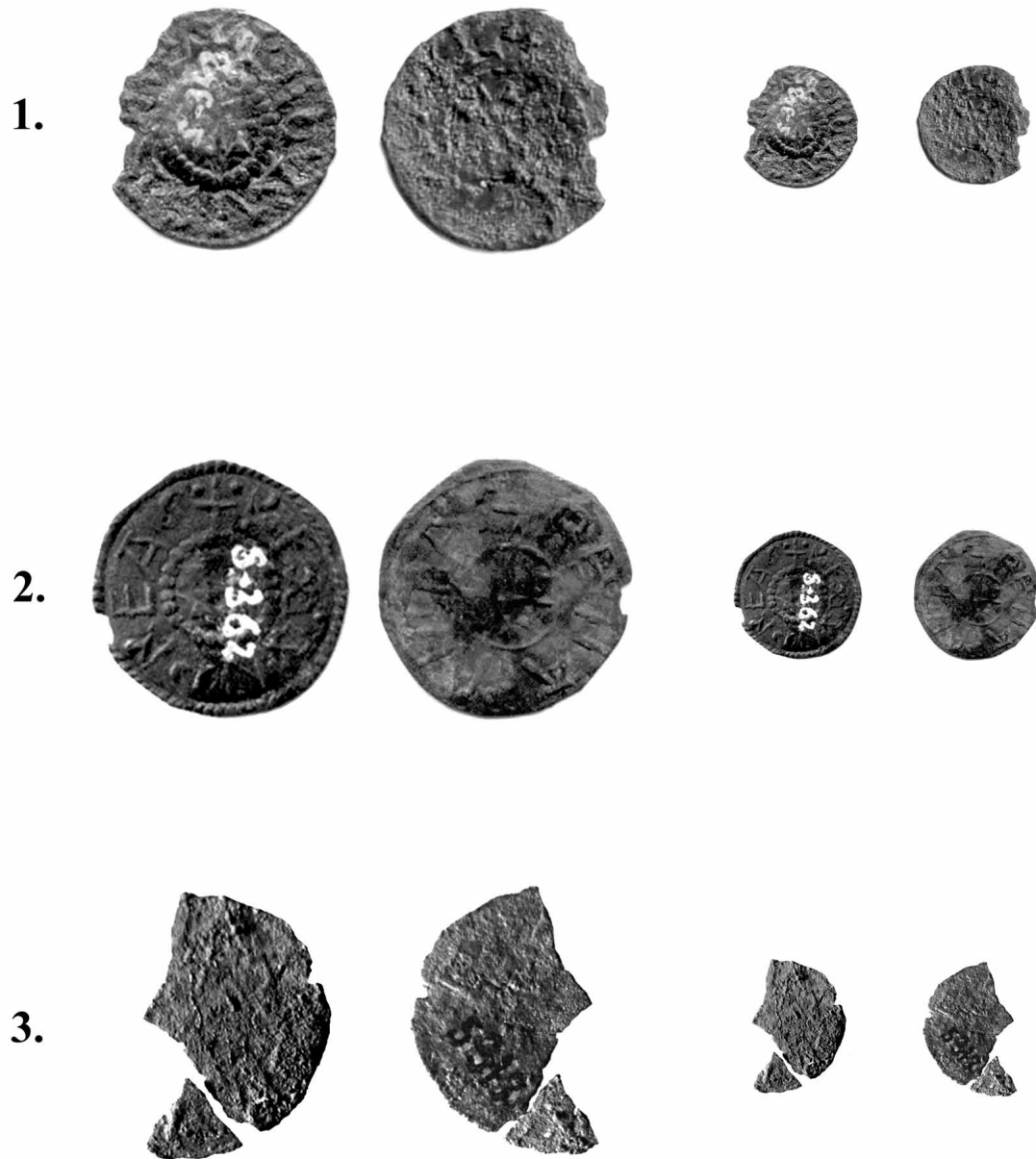

Tabla 10

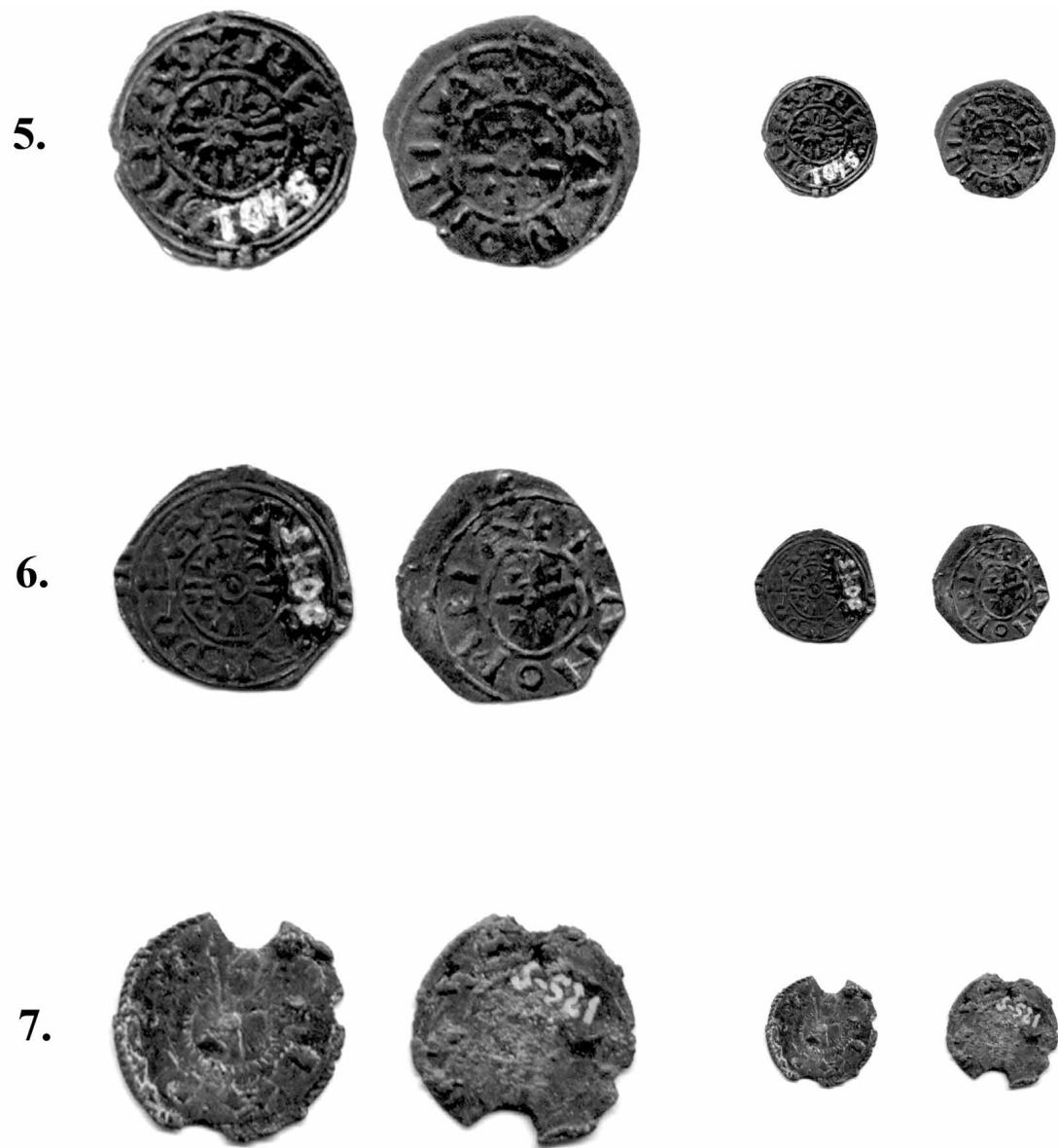

Tabla 11

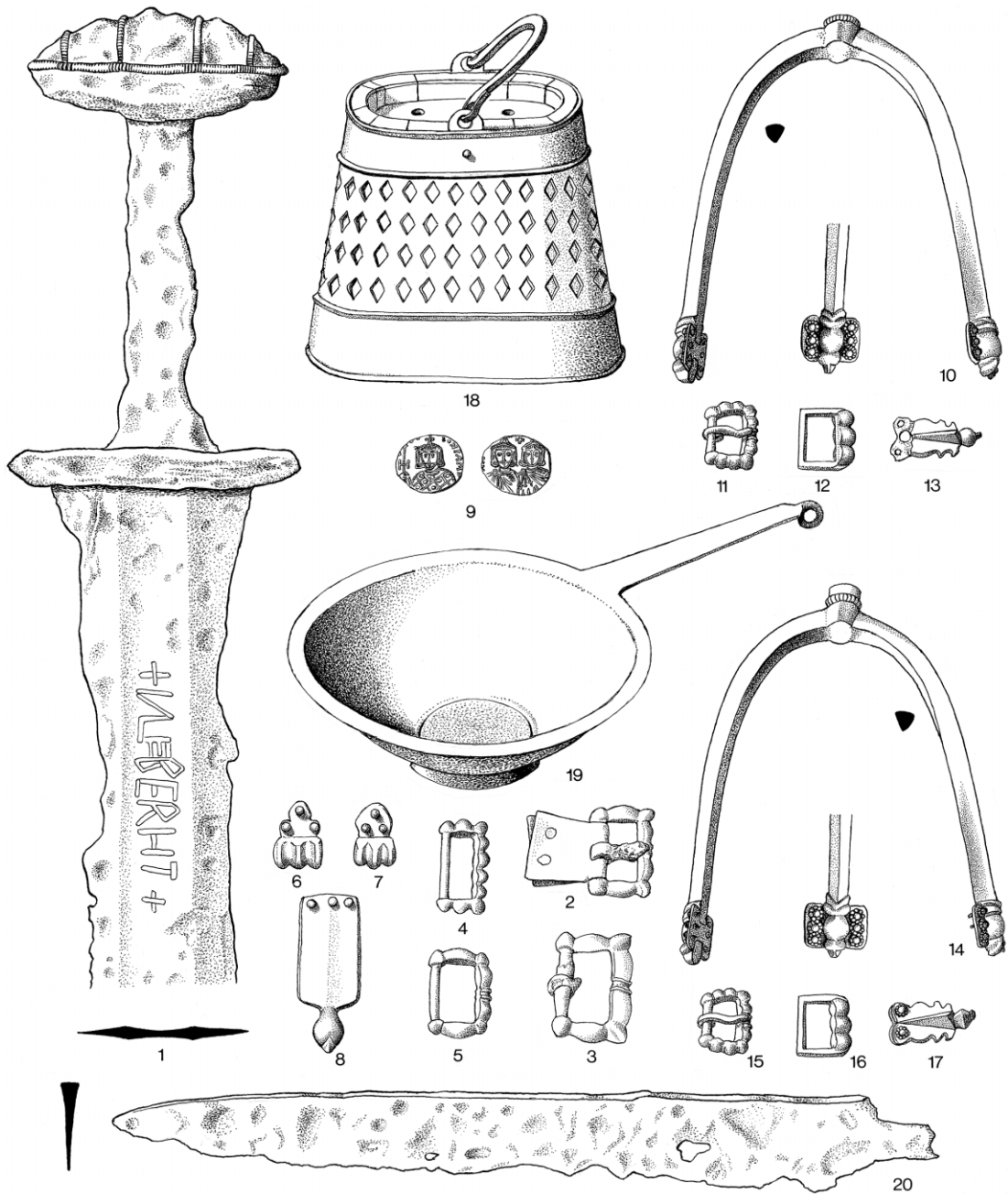

Tabla 12

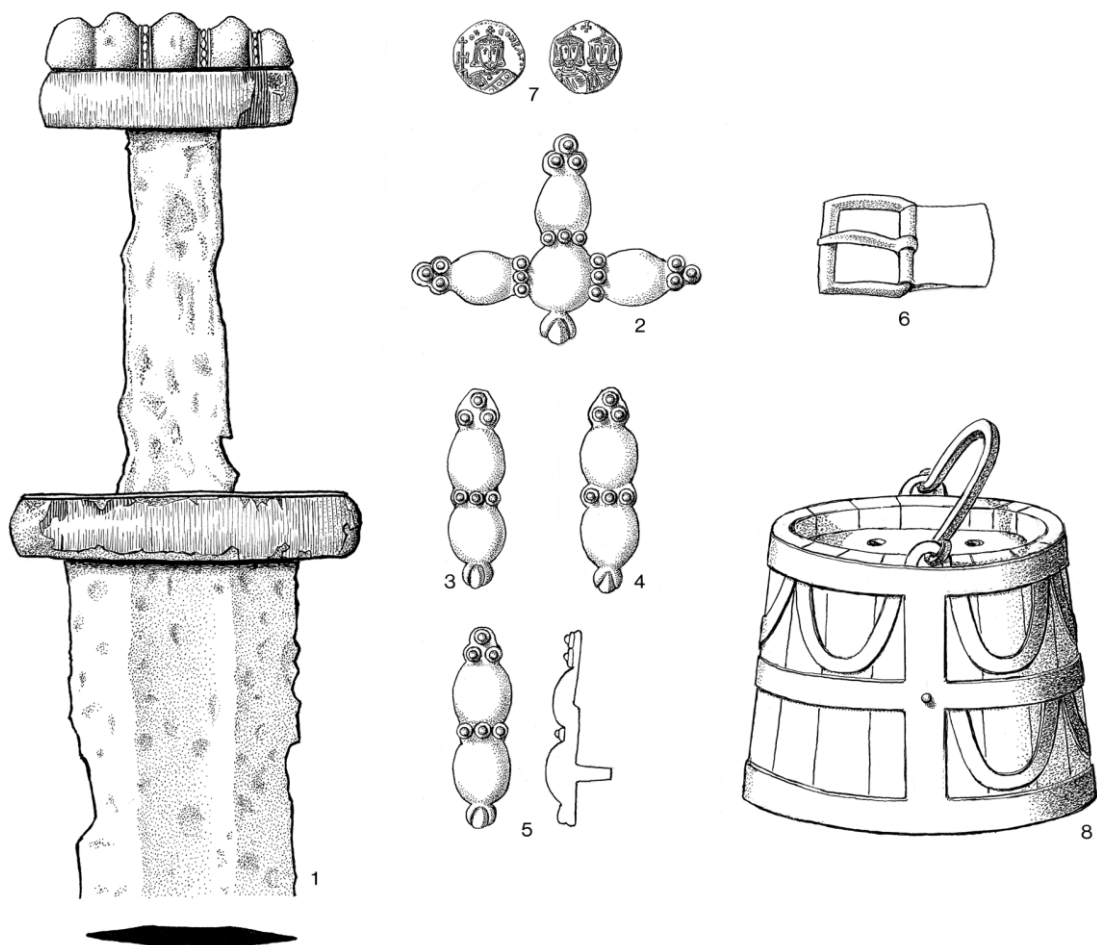

Tabla 13

Tabla 14

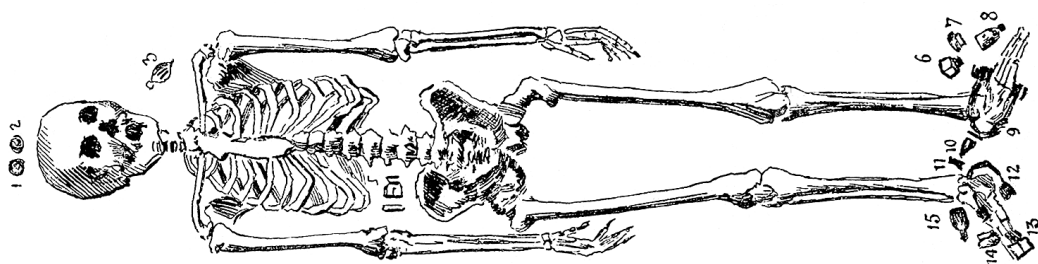
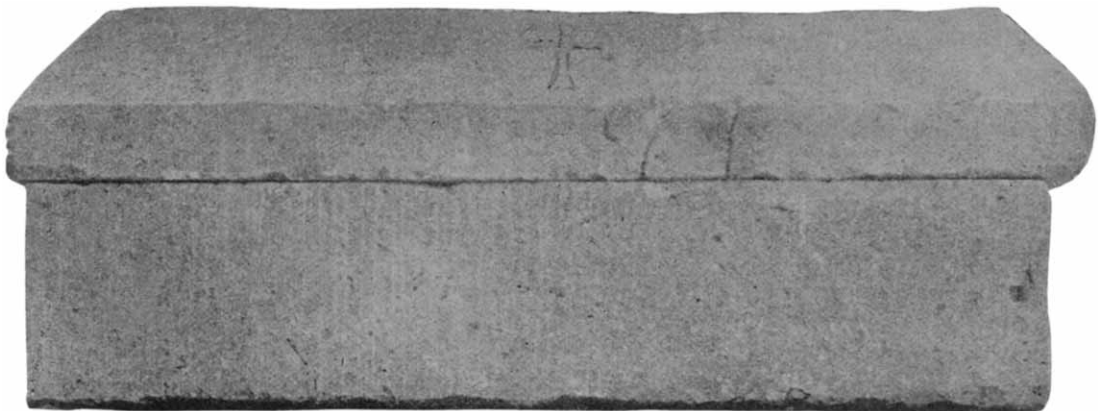
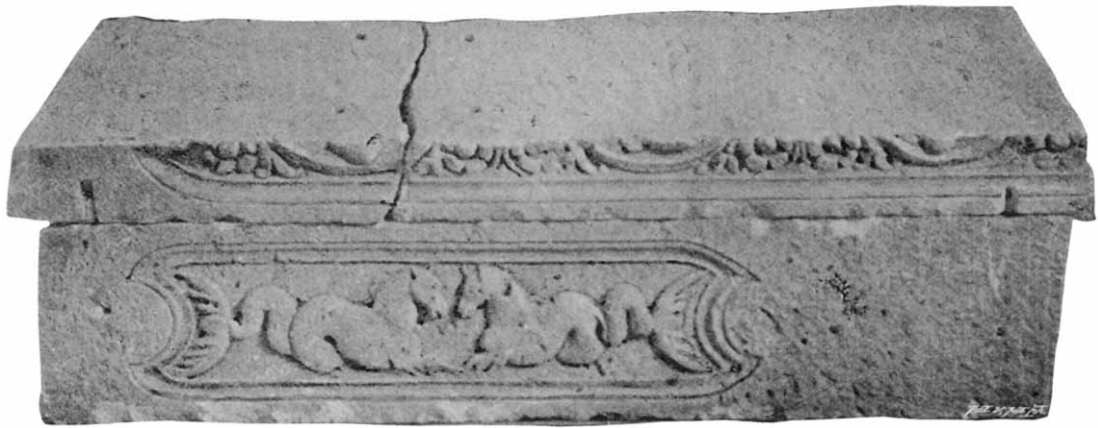

Tabla 15

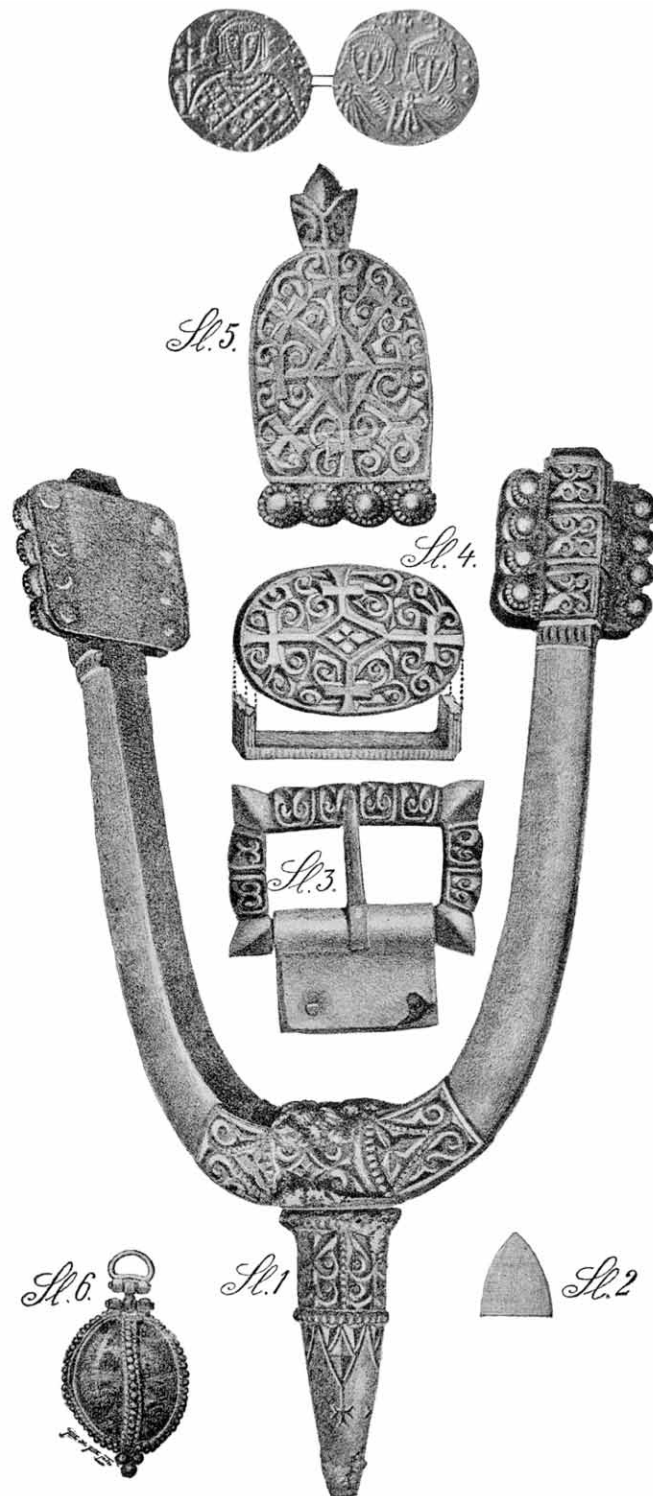

Tabla 16

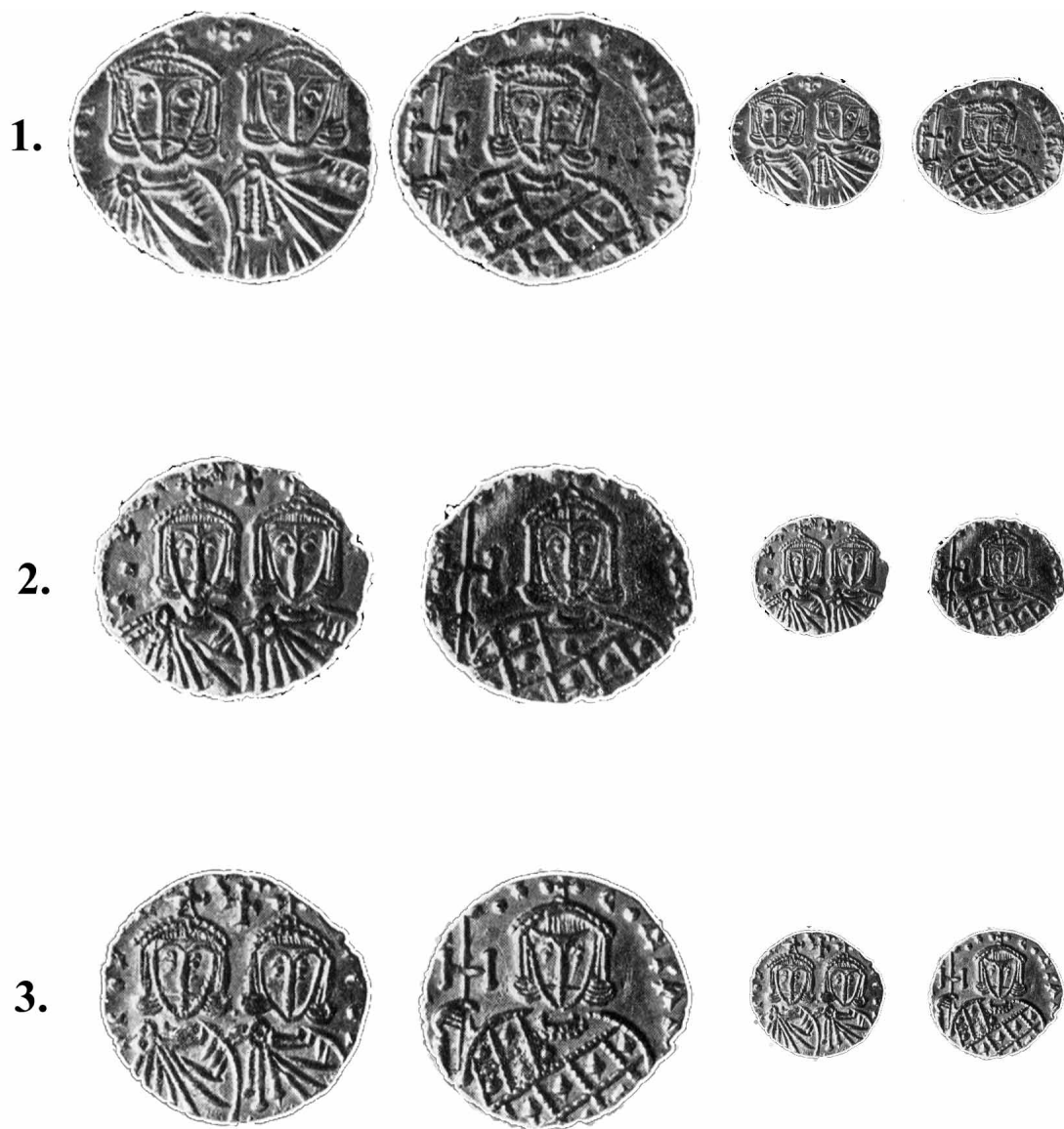

Tabla 17

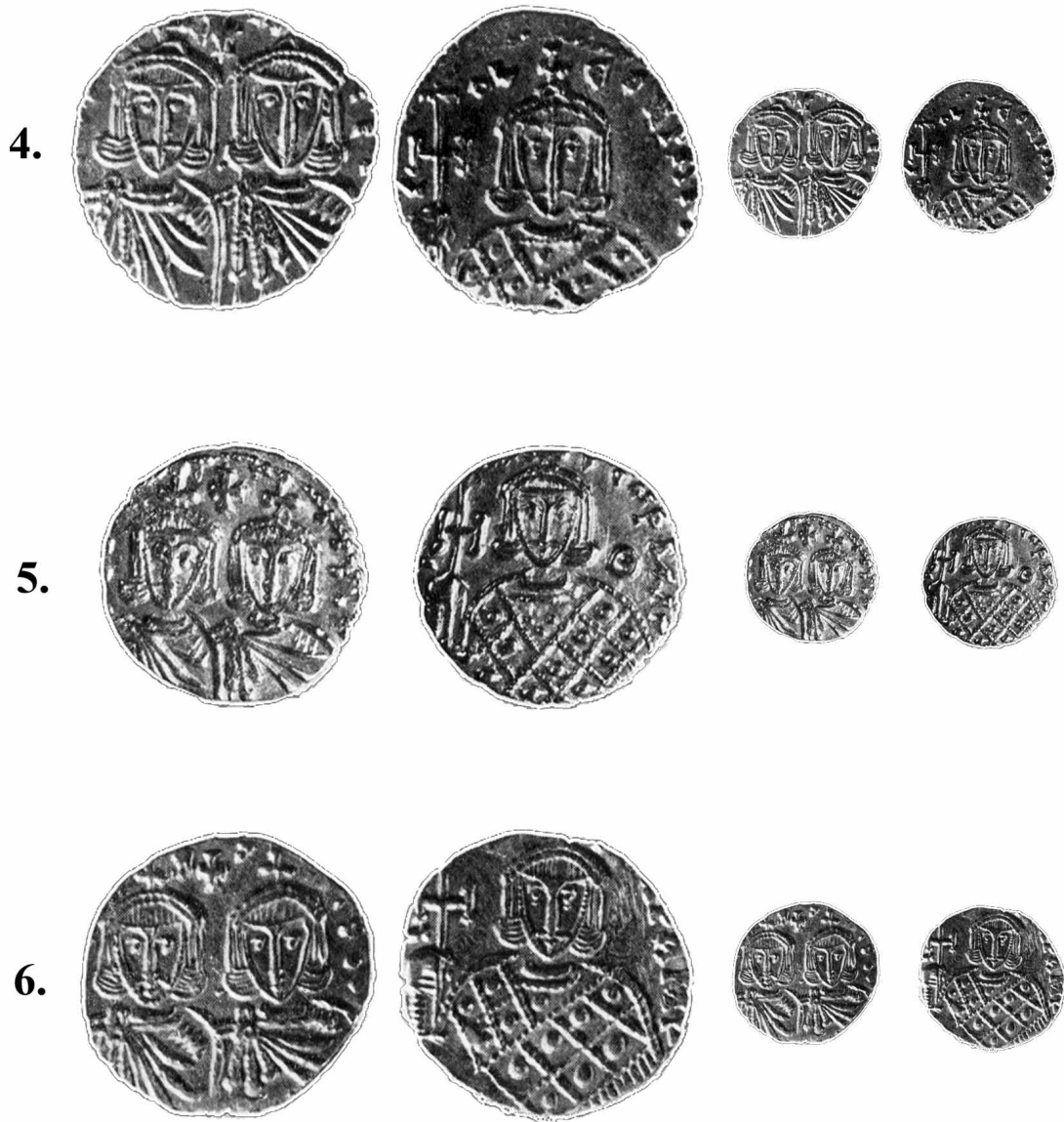

Tabla 18

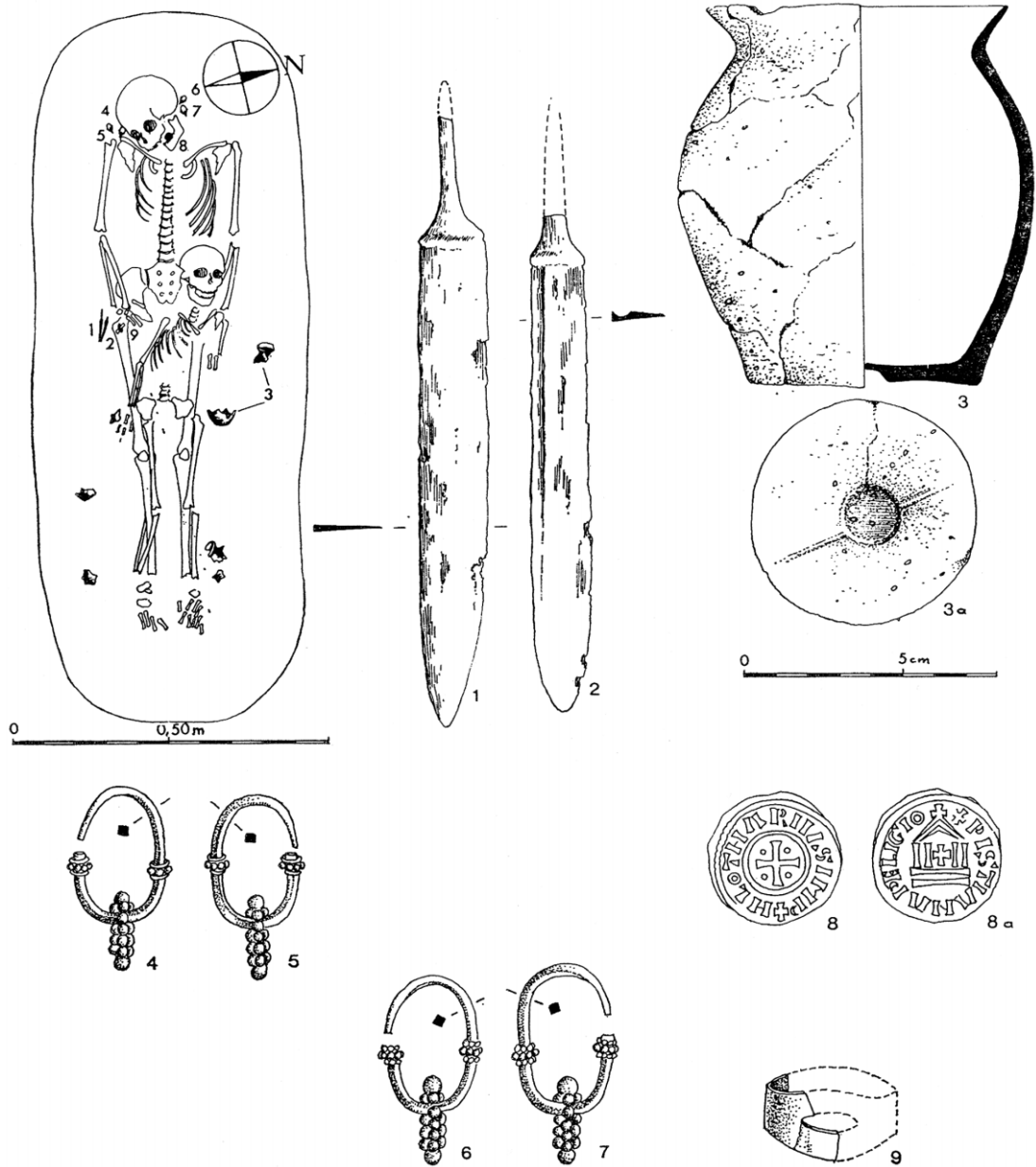

Tabla 19

1.

1a.

1

2

3

4

5

2.

3.

Tabla 20

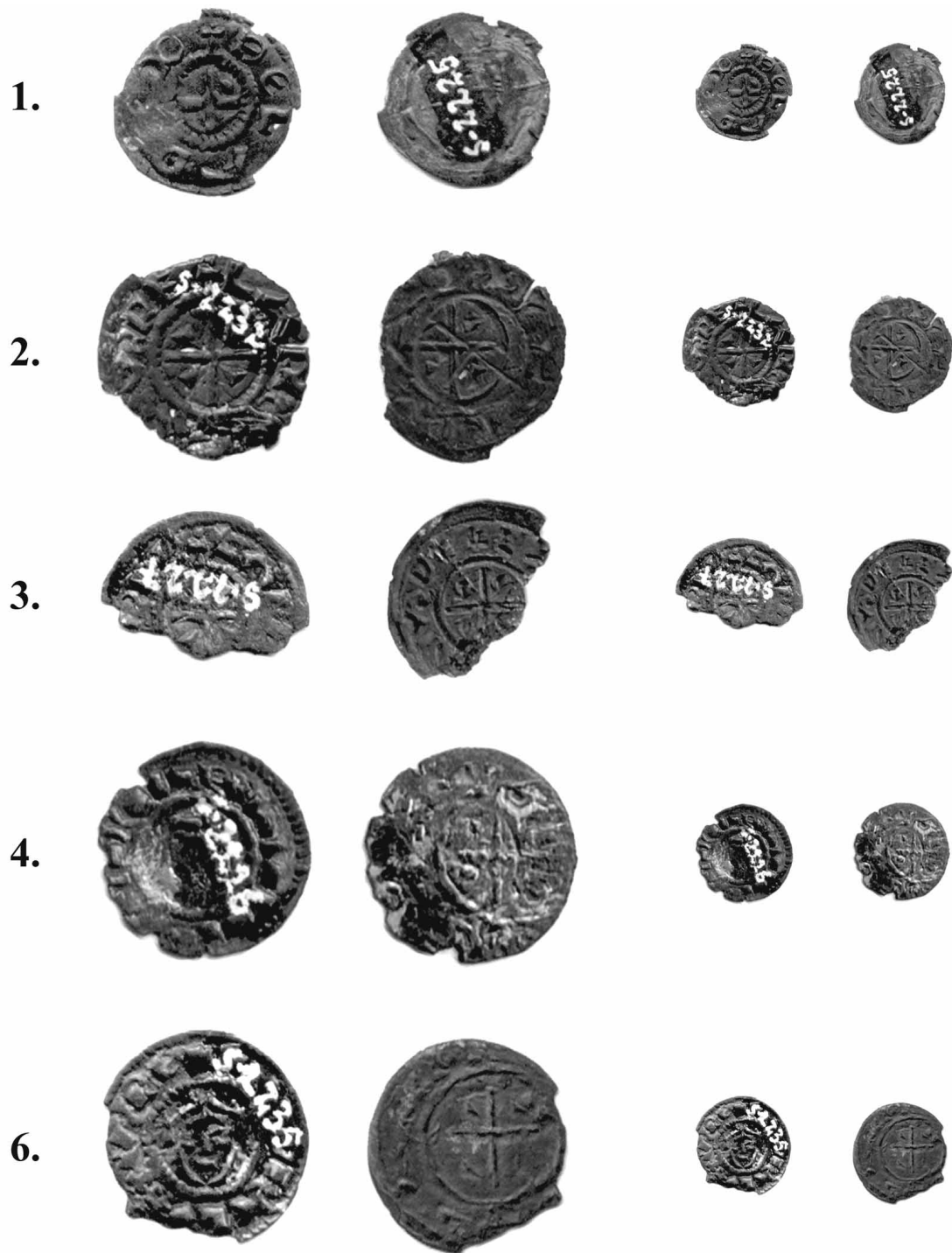

Tabla 21

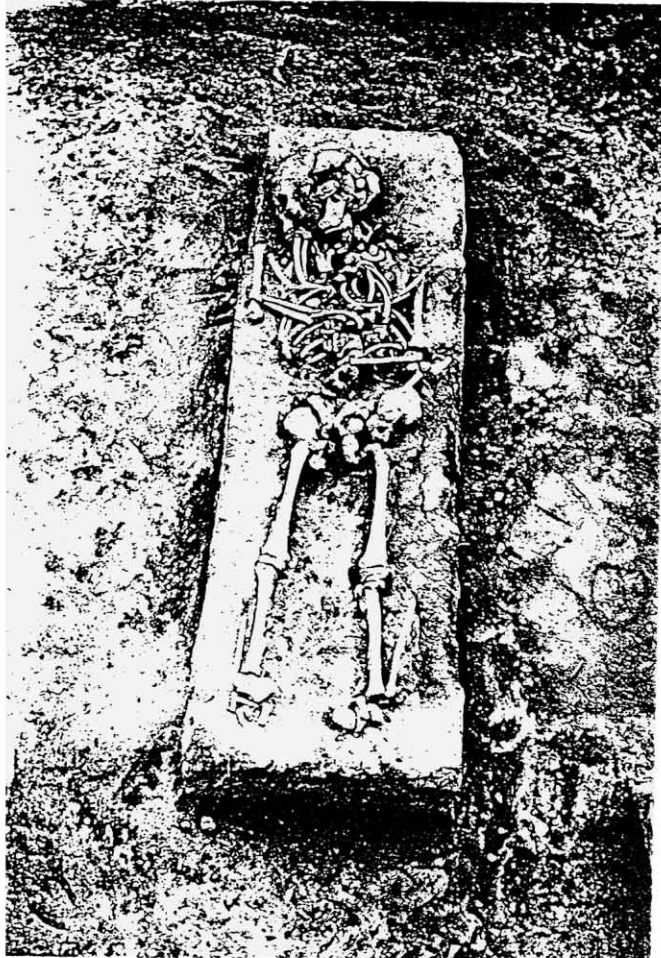

Tabla 22

MARIN VODANOVIĆ

*Stomatološki fakultet, Zagreb
Zavod za dentalnu antropologiju
Gundulićeva 5
HR – 10000 ZAGREB*

HRVOJE BRKIĆ

*Stomatološki fakultet, Zagreb
Zavod za dentalnu antropologiju
Gundulićeva 5
HR – 10000 ZAGREB*

ŽELJKO DEMO

*Arheološki muzej u Zagrebu
Trg Nikole Šubića Zrinskog 19
HR – 10000 ZAGREB*

PALEOSTOMATOLOŠKA ANALIZA HUMANOGA KRANIOFACIJALNOGA OSTEOLOŠKOGA MATERIJALA SA SREDNJOVJEKOVNOGA NALAZIŠTA BIJELO BRDO KRAJ OSIJEKA

UDK 572.71:616.31(497.5 Bijelo brdo)»653«

Izvorni znanstveni rad

Dijagnoza i interpretacija oboljenja zuba i stomatognatog sustava su veoma korisni pri rekonstrukciji načina života drevnih naroda. Paleopatološka istraživanja zuba između ostalog nam pružaju informacije o vrsti i izvorima hrane. Ovim se istraživanjem htjela proučiti dentalna patologija stanovnika Bijelog Brda u ranom srednjem vijeku s posebnim naglaskom na prisutnost karijesa, antemortalni gubitak zuba i njihovo okluzalno trošenje. Kod skoro polovice ispitanih osoba je dijagnosticiran neki od oblika karijesa, a većina obrađenih zuba je pokazivala umjereni stupanj abrazije. S obzirom na paleodemografske podatke, relativno visoku prevalenciju karijesa i umjereno okluzalno trošenje možemo zaključiti da su drevni stanovnici Bijelog Brda bili uglavnom zemljoradnici koji su se bavili i lovom, a prehrana se im se pretežito sastojala od žitarica.

UVOD

Bjelobrdska kultura stručni je naziv kojim se već više od osamdesetak godina označavaju različiti predmeti zajedničkih obilježja kojima tragove nalazimo u ranosrednjovjekovnim grobljima južne i jugoistočne Slovačke, Mađarske, jugoistočne Austrije, sjeverne Hrvatske i Slovenije, te zapadne Rumunjske i Vojvodine. Prvi put naziv je upotrebljen početkom dvadesetih godina prošlog stoljeća zaslugom Lubora Niederlea (1865–1944), znamenitog češkog arheologa, antropologa, et-

nografa i povjesničara da bi označio slavensko podrijetlo niza arheoloških predmeta, pretežito grobnih nalaza datiranih onomad u 10. i 11. stoljeće, te naglasio udio i doprinos njihovih slavenskih nosilaca arheološkoj ostavštini srednjeg Podunavlja i sjevernih predjela jugoistočne Europe. Ime je dobila prema naselju Bijelo Brdo smještenom u istočnoj Slavoniji dvadesetak kilometara istočno od Osijeka (na putu Osijek – Dalj), gdje je u nekoliko navrata tijekom 1895., 1896. i 1897. godine, ali i kasnije (1907. god.) iskopano poveće ranosrednjovjekovno groblje s pokojnicima ukopavanima potkraj 10. i tijekom većeg dijela 11. stoljeća. Iako je, dvadesetih godina ovog stoljeća, upravo to bjelobrdsko groblje bilo samo jedno od mnogih ranosrednjovjekovnih groblja sličnih obilježja, raznolikost i obilje arheoloških nalaza koji obuhvaćaju srebrne, brončane i željezne predmete (obične karičice, S-karičice i O-karičice, grozdolike naušnice, torques, narukvice, prstenje, polumjesečasti privjesci, praporci), ogrlice od kamenih i staklenih perli, brončanih privjesaka, praporaca, rimsko-carskog brončanog novca i kauri-puževa, te keramičke lonce i nevelik broj srebrnog novca nekolicine ugarskih, odnosno mađarskih kraljeva (Petar, 1038–1041. i 1044–1046; Andrija I, 1046–1060; Bela I, 1060–1063) bili su presudni da baš tom nalazištu pribave vrijednost eponimnoga i izdignu ga na razinu osnovnog uzorka jednoj od najsloženijih i vrlo pažljivo izgrađenih postavki ranosrednjovjekovne slavenske arheologije uopće (DEMO 1996: 41).

Intenzitet i distribucija dentalnog karijesa se već dugo proučavaju na lubanjama drevnih naroda, što nam omogućava kontinuirano praćenje njihovog ekonomskog, socijalnog i kulturnog napretka tijekom različitih povijesnih razdoblja (HILLSON 2001: 249–289; DUYAR – ERDAL 2003: 57–70; OLSSON – SAGNE 1976: 12–8; ŠLAUS 2002). Na temelju zuba i njihove patologije možemo mnogo saznati o našim precima. Sastav i konzistencija konzumirane hrane determiniraju vrste mikroorganizama koje naseljavaju usnu šupljinu, te prirodu biomehaničkih sila koje djeluju na zube i čeljusti. Dijagnoza i interpretacija dentalnih oboljenja u paleodemografskim okvirima su neizostavni koraci u pokušaju rekonstrukcije načina života drevnih naroda, jer iz tih podataka možemo saznati kakva im je bila prehrana, da li je ta hrana zadovoljavala njihove fiziološke potrebe, te sam način na koji su dolazili do hrane (ISCAN – KENNEDY 1989; WHITTAKER – MOLLESON 1996: 55–61).

Cilj ovog istraživanja bio je odrediti patološke značajke stomatognatog sustava bijelobrdske populacije u srednjem vijeku, te na temelju njih rekonstruirati način prehrane.

MATERIJALI I METODE

Istraživanje je rađeno na koštanim ostacima lubanja 85 osoba ekshumiranih potkraj 19. i početkom 20. stoljeća iz ranosrednjovjekovnoga groblja (10. i 11. stoljeće) na nalazištu Bijelo Brdo pokraj Osijeka. Uzorci su pohranjeni u Arheološkome muzeju u Zagrebu.

Za potrebe istraživanja nije vršena selekcija među koštanim ostacima lubanja, nego su obrađene sve lubanje, bez obzira na stupanj oštećenja. Očuvanost koštanih ostataka varirala je od potpuno očuvanih lubanja s pripadajućim mandibulama pa do slučajeva da su postajali samo manji fragmenti gornje ili donje čeljusti (tablica 1.). S obzirom na cilj istraživanja, vrednovan je samo stupanj očuvanosti maksile i mandibule, tako da:

– stupanj 1 označava postojanje i maksile i mandibule uz sačuvanost više od 50% površine alveolarnog nastavka,

– stupanj 2 označava postojanje i maksile i mandibule uz sačuvanost manje od 50% površine alveolarnog nastavka,

– stupanj 3 označava postojanje samo maksile ili samo mandibule uz sačuvanost više od 50% površine alveolarnog nastavka,

– stupanj 4 označava postojanje samo maksile ili samo mandibule uz sačuvanost manje od 50% površine alveolarnog nastavka.

Spol se određivao na temelju kraniofacijalnih osealnih osobina. Kod mliječne i mješovite denticije, starost u trenutku smrti određivala se na temelju stupnja razvoja zuba, dok se kod odraslih određivala na temelju stupnja sraštenosti kranijalnih šavova i na temelju stupnja abrazije zuba – metoda po Lovyoyu (LOVEYOJ 1985: 47–56).

Zabilježen je antemortalni, odnosno postmortalni gubitak zuba. Karijes je dijagnosticiran prostim okom pod dovoljno jakim svjetlom uz pomoć stomatološke sonde. Abrazija je određena na temelju skale sa šest stupnjeva:

- stupanj 0 – na cijeloj površini zuba postoje sve intaktne strukture kao u trenutku nicanja zuba;
- stupanj 1 – lokalizirani ili potpuni gubitak sloja cakline na pojedinom zubu zbog kojeg ona postaje sjajna i glatka; kvržice mogu biti zaobljene, te se na zubima mogu pojaviti fasete; dentin nije zahvaćen;
- stupanj 2 – gubitak cakline i izloženost dentina na pojedinim manjim mjestima;
- stupanj 3 – gubitak cakline i izloženost dentina na cijeloj incizalnoj površini ili na većim područjima jedne ili više kvržica;
- stupanj 4 – izrazit gubitak cakline i dentina uz nedostajanje 1/3 do 2/3 prvobitne visine krunne zuba;
- stupanj 5 – veoma izrazit gubitak cakline i dentina uz nedostajanje više od 2/3 prvobitne visine krunne zuba.

REZULTATI

Tablica 1. prikazuje stupanj očuvanosti stomatognatog sustava. Više od polovice ukupnog uzorka bilo je u stanju vrlo dobre i dobre očuvanosti.

Tablica 1.

stupanj očuvanosti	broj osoba (%)	broj maksila	broj mandibula
1	39 (46%)	39	39
2	8 (9%)	8	8
3	30 (35%)	13	17
4	8 (9%)	3	5
ukupno	85 (100%)	63	69

U Tablici 2. vidimo distribuciju prema spolu. Broj muškaraca i žena je ujednačen; međutim, postoji dosta visok postotak uzoraka (23 %) prema kojima se zbog loše očuvanosti kraniofacijalnih osealnih osobina nije mogao odrediti spol.

Tablica 2.

ukupno	žene	muškarci	spol se nije mogao odrediti
85 (100%)	32 (38%)	33 (39%)	20 (23%)

Tablica 3. prikazuje distribuciju uzoraka prema starosnoj dobi. Nešto više od 54 % uzoraka pripada mlađim dobnim skupinama (0–25 godina starosti u trenutku smrti), a gotovo 46 % pripada starijim dobnim skupinama (26–46+).

Tablica 3.

dob (godine)	broj osoba
0–5	4 (4,7 %)
6–12	7 (8,2 %)
13–20	5 (5,9 %)
21–25	30 (35,3 %)
26–35	8 (9,4 %)
36–45	23 (27,1 %)
46 +	8 (9,4 %)
ukupno: 85 (100,0 %)	

Broj izniklih, antemortalno i postmortalno izgubljenih zuba prikazan je u tablici 4. U osteološkome materijalu ekshumiranom na nalazištu Bijelo Brdo nađene su ukupno 1623 zubne alveole sa 1064 sačuvana zuba, 103 antemortalno i 456 postmortalno izgubljena zuba.

Tablica 4.

	iznikli zubi	antemortalno izgubljeni zubi (AM)	postmortalno izgubljeni zubi (PM)
mliječni zubi	85	4	46
trajni zubi	979	99	410
ukupno	1064	103	456

U bijelobrdske populaciji 48,2 % osoba ima karijes (tablica 5.). Karijes nalazimo na 102 zuba, što znači da, s obzirom da su ukupno nađena 1064 zuba, postoji prevalencija karijesa od 9,6 %.

Tablica 5.

	broj zuba s karijesom	broj osoba s karijesom	broj osoba bez karijesa	ukupno osoba
mliječni zubi	9			
trajni zubi	93	41	44	85
ukupno	102			

Tablica 6. prikazuje distribuciju uzoraka s obzirom na stupanj abrazije. Kod više od 69 % uzoraka nađena je slaba do umjerena abrazija (stupnjevi 1, 2 i 3).

Tablica 6.

stupanj abrazije							
0	1	2	3	4	5	nije se moglo odrediti	ukupno
5	23	23	13	14	1	6	85

RASPRAVA

Tvrda zubna tkiva su jedan od najdugovječnijih fizičkih tragova postojanja određenoga pojedinca nakon njegove smrti. Kao takva, ona su veoma zahvalan materijal za paleostomatološka istraživanja (WALDRON 2001: 104–108), a za to postoje dva razloga; prvo: zubi su izrazito otporni na postmortalna oštećenja, pa mogu dugo, gotovo neovisno o okolini u kojoj se nalaze ostati sačuvani u onom obliku i stanju u kojem su bili u trenutku smrti; drugo: u prošlosti nije bilo toliko stomatoloških zahvata (restorativnih i oralno-kirurških) kao danas, pa se epidemiologija karijesa može istraživati u izvornom obliku (WATT – LUNT – GILMOUR 1997: 601–620).

Sustavna rekonstrukcija života i zdravlja naroda koji su u prošlosti živjeli na području današnje Hrvatske, počela se na temelju bioarheoloških podataka provoditi tek potkraj 20. stoljeća. Šlaus je obradio bioarheološke podatke dobivene sa 21 nalazišta na području kontinentalne Hrvatske, koji pripadaju razdoblju od 5000. g. pr. Krista do 16. stoljeća (ŠLAUS 2002). Među inim zabilježena je učestalost alveolarnih oboljenja (parodontni i periapikalni apscesi, te antemortalni gubitak zuba), prevalencija i lokalizacija karijesa, te hipoplazija cakline. Boljunčić i Mandić su u sklopu antropološke analize skeletalnih ostataka iz srednjovjekovnoga groblja kraj Suhopolja (Hrvatska), koje pripada bjelobrdskej kulturi i datira iz prve trećine 11. stoljeća obradili patološke značajke u području kranijuma, uključujući stomatognati sustav (BOLJUNČIĆ – MANDIĆ 1993: 131–148). Podaci dobiveni sa starosrednjovjekovnog nalazišta Nova Rača (14. do 17. stoljeće), koje su obradili Šlaus i suradnici daju nam više informacija o prevalenciji karijesa, karakteristikama karioznih lezija i patologiji alveolarne kosti (ŠLAUS – PEĆINA-HRNČEVIĆ – JAKOVLJEVIĆ 1997: 561–572).

Skeletalni ostaci obrađeni u ovom radu ekshumirani su iz ranosrednjovjekovnoga groblja na nalazištu Bijelo Brdo kraj Osijeka za vrijeme arheoloških iskopavanja potkraj 19. i početkom 20. stoljeća. Prvobitno su bili pohranjeni u lokalnom arheološkome muzeju, da bi 90-tih godina 20. stoljeća dospjeli u Arheološki muzej u Zagrebu. Više od polovice ukupnog uzorka bilo je u stanju vrlo dobre i dobre očuvanosti (tablica 1.). Kako se očuvanost uzorka određivala individualno na temelju stanja svake pojedine čeljusti, dobivenu procjenu možemo smatrati veoma vjerodostojnom.

Distribucija prema dobnim skupinama ovisi o prosječnom životnom vijeku populacije. Životni vijek populacije skraćuje se ili produžuje ovisno o socijalno – ekonomskim uvjetima života (MANZI – SALVDEI – VIENNA – PASSARELLO 1999: 327–341). Što je životni vijek kraći, to je zajednica živjela u težim egzistencijalnim uvjetima. Bjelobrdska populacija obuhvaćena ovim istraživanjem imala je prosječan životni vijek od oko 30 godina.

Kod stanovnika Bijelog Brda nalazimo karijes u 48,2 % slučajeva. Prevalencija karijesa (9,5%) je srednje izražena. Povećanje broja karijesa povezano je s povećanom konzumacijom ugljikohidrata, te načinom kuhanja i pripreme hrane. Osim toga, pojavnost karijesa ovisi i o ekonomskom uređenju društva (HOBDELL – OLIVEIRA – BAUTISTA – MYBURGH – LALLOO – NARENDRAN

– JOHNSON 2003: 91–6), pa najmanje karijesa nalazimo u zajednicama koje su se bavile lovom, ribolovom i skupljanjem plodova (0,0–5,3%), dok ćemo najviše karijesa naći u zemljoradničkim zajednicama (2,3–26,5%). U mješovitim zajednicama, koje su živjele i od lova i od zemljoradnje, postoji srednje izražena prevalencija karijesa (0,44–10,3%). Prehrana nižih socio – ekonomskih slojeva u srednjem vijeku temeljila se na žitaricama i slanini, dok je konzumacija proteina (meso i riba) bila neznatna (MANZI – SALVDEI – VIENNA – PASSARELLO 1999: 327–341). Uzimajući u obzir prevalenciju karijesa, može se zaključiti da su se stanovnici Bijelog Brda bavili zemljoradnjom i lovom, s tim da im se prehrana ipak temeljila na žitaricama, čemu u prilog govori umjereno okluzalno trošenje (VODANOVIĆ – BRKIĆ – DEMO – ŠLAUS 2003: 386–387, BRKIĆ – VODANOVIĆ – ŠLAUS – DEMO 2004).

POPIS SLIKA FIGURE CAPTIONS

Slika 1. Lubanja – frontalni prikaz

Figure 1. – Skull – frontal view

Slika 2. Lubanja – frontalni prikaz (detalj)

Figure 2. – Skull – frontal view (detail)

Slika 3. Lubanja – lateralni prikaz

Figure 3. – Skull – lateral view

Slika 4. Lubanja – lateralni prikaz (detalj)

Figure 4. – Skull – lateral view (detail)

Slika 5. Maksila – okluzalno

Figure 5. – Upper jaw – occlusal view

Slika 6. Mandibula – okluzalno

Figure 6. – Lower jaw – occlusal view

BIBLIOGRAFIJA

BOLJUNČIĆ, J. – MANDIĆ, Z. 1993 – Antropološka analiza kosturnih ostataka iz srednjevjekovnog groblja Zvonimirovo kod Suhopolja (Hrvatska). *Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu*, 10/1993: 131–148.

BRKIĆ, H. – VODANOVIĆ, M. – ŠLAUS, M. – DEMO, Z. 2004 – Caries Prevalence of a Medieval Population from Croatia. The IADR/AADR/CADR 82nd General Session; 2004 March 10–13; Honolulu, Hawaii. *J Dent Res*, 83/2004, (Spec ISS A).

DEMO, Ž. 1996 – Katalog izložbe »Vukovar – Lijeve bara«. Zagreb: Arheološki muzej, 1996, 41.

DUYAR, I. – ERDAL, Y.S. 2003 – A new approach for calibrating dental caries frequency of skeletal remains. *Journal of Comparative Human Biology*, 54/2003: 57–70.

HILLSON, S. 2001 – Recording dental caries in archaeological human remains. *International Journal of Osteoarchaeology*, 11/2001: 249–289.

HOBDELL, M.H. – OLIVEIRA, E.R. – BAUTISTA, R. – MYBURGH, N.G. – LALLOO, R. – NARENDHAN, S. – JOHNSON, N.W. 2003 – Oral diseases and socio-economic status (SES). *Br Dent J*, 194/2003: 91–6.

- ISCAN, M.Y. – KENNEDY, K.A.R. 1989 – Reconstruction of Life from the Skeleton, New York, Alan R. Liss Inc., 1989.
- LOVEYOJ, C.O. 1985 – Dental wear in the Libben population: Its functional pattern and role on the determination of adult skeletal age at death. *Am J Phys Anthropol*, 68/1985: 47–56.
- MANZI, G. – SALVDEI, L. – VIENNA, A. – PASSARELLO, P. 1999 – Discontinuity of life conditions at the transition from the Roman imperial age to the early middle ages: Example from central Italy evaluated by pathological dento-alveolar lesions. *Am J Human Biol*, 11/1999: 327–341.
- OLSSON, G. – SAGNE, S. 1976 – Studies of caries prevalence in a medieval population. *Dentomaxillofac Radiol* 5/1976: 12–8.
- ŠLAUS, M. – PEĆINA-HRNČEVIĆ, A. – JAKOVLJEVIĆ, G. 1997 – Dental Disease in the Late Medieval Population from Nova Rača, Croatia. *Coll Antropol*, 21/1997: 561–572.
- ŠLAUS, M. 2002 – The Bioarcheology of Continental Croatia. *BAR*, 2002.
- VODANOVIĆ, M. – BRKIĆ, H. – DEMO, Ž. – ŠLAUS, M. 2003 – Dental disease and dietary pattern in the early medieval population from Bijelo Brdo – East Slavonia, Croatia. *Acta Stomatol Croat*, 37/2003: 386–7.
- WALDRON, H.A. 2001 – Are plague pits of particular use to palaeoepidemiologists? *International Journal of Epidemiology*, 30/2001: 104–108.
- WATT, M.E. – LUNT, D.A. – GILMOUR, W.H. 1997 – Caries prevalence in the permanent dentition of a mediaeval population from the south-west of Scotland. *Arch Oral Biol*, 42/1997: 601–620.
- WHITTAKER, D.K. – MOLLESON, T. 1996 – Caries prevalence in the dentition of a late eighteenth century population. *Arch Oral Biol*, 41/1996: 55–61.

SUMMARY

PALEOSTOMATOLOGICAL ANALYSIS OF HUMAN CRANIAL OSTEOLOGICAL MATERIAL FROM THE MEDIAEVAL SITE OF BIJELO BRDO NEAR OSIJEK

The diagnosis and interpretation of lesions of the dentition and masticatory apparatus are useful for identification of the lifestyle of ancient populations. Paleopathological investigations of teeth provide information about the type of diet and alimentary resources. Diseases of the teeth are relatively easy to study in earlier populations, due to the resistance of dental hard tissues to post mortem degradation.

The term the Bijelo Brdo Culture refers the period from the 10th to the 13th century. This is a professional term which has been used for over 80 years to designate different types of material remains with common characteristics found in early medieval graves from southern and south-eastern Slovakia, Hungary, south-eastern Austria, continental Croatia, Slovenia, western Romania and Vojvodina. The name of the culture is derived from the eponymous site near Osijek in Croatia. The development of the Bijelo Brdo Culture was a complex process influenced by numerous elements, including the cultural heritage of previous periods, Byzantine influences, ethnic migrations, and the development of medieval states. The bearers of the Bijelo Brdo Culture have now been identified as Slavs and Hungarians, with the understanding that the Slav component was heterogeneous.

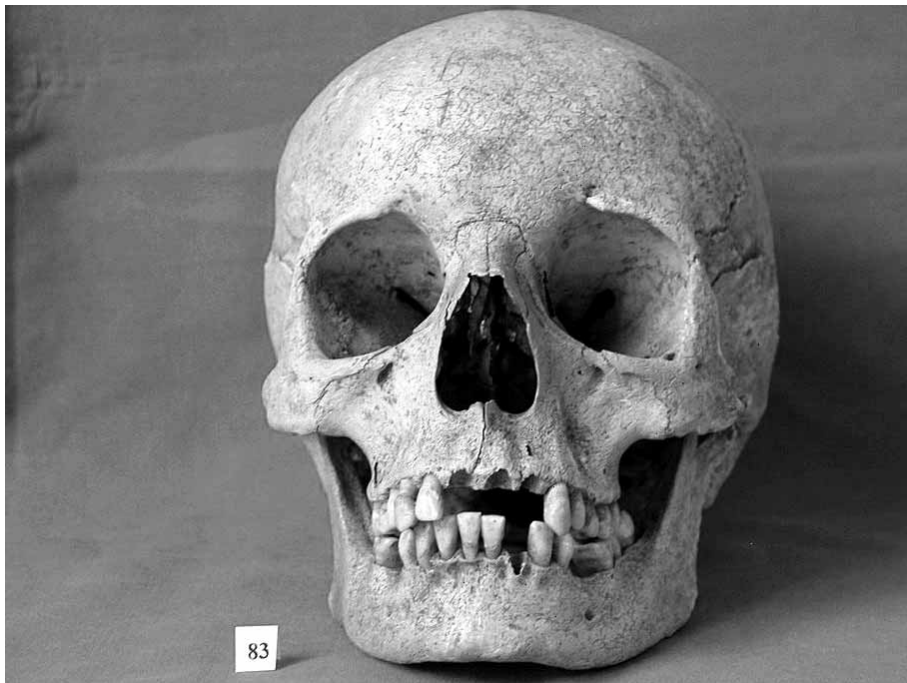
The aim of this study was to evaluate the alveolar bone pathology defined by the presence of dental caries, antemortem tooth loss, and occlusal surface wear. Recorded dento-alveolar lesions together with paleodemographic data were used for reconstruction of the dietary pattern.

Skeletal remains from the medieval Bijelo Brdo cemetery near Osijek in eastern Croatia were excavated at the end of the 19th and beginning of the 20th century. The material was stored in the Archeological Museum in Zagreb. Skulls of 85 individuals were investigated. A total of 1064 teeth were examined for caries prevalence, antemortem tooth loss, and occlusal surface wear. The determination of sex was made according to cranial morphology. Age determinations were based on cranial suture closure, eruption status and/or tooth wear patterns.

Almost 50 per cent of the examined individuals exhibited caries in some form. The prevalence of carious teeth expressed as a percentage of the teeth available for examination was 9.6%. Most of the examined teeth showed a moderate amount of attrition.

Cultural and socioeconomic factors strongly influence the status of teeth and their supporting structures. Many studies have pointed out a relationship between the incidence of caries and the type of economy. The lowest caries frequencies have been recorded in hunting-gathering-fishing populations, with the highest among agriculturists. The increase in caries was related to a greater consumption of carbohydrates, in association with new systems of cooking and processing food. The lower socio-economic classes in the Middle Ages had a diet based essentially on cereals (bread represented more than 70% of the food intake) accompanied by lard, whereas the consumption of proteins (fresh meat and fish) was generally low and infrequent. According to the paleodemographic data, the relatively high caries prevalence, and the moderate occlusal surface wear, we can conclude that the early medieval inhabitants from Bijelo Brdo were mainly agriculturists and hunters with a diet based on cereals.

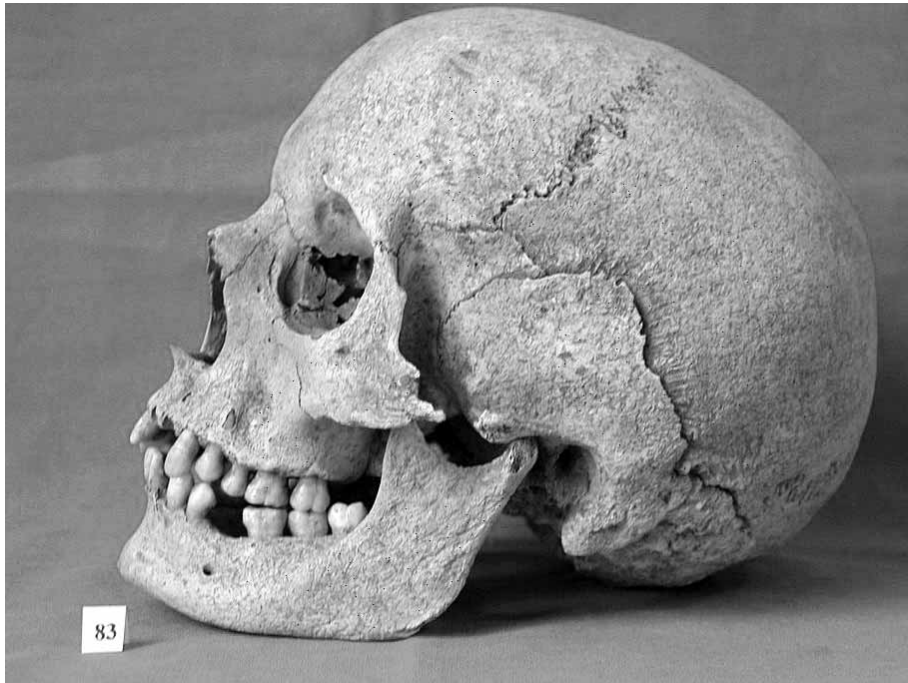
Rukopis primljen 14.V.2004.
Rukopis prihvaćen 25.V.2004.

Slika 1.

Slika 2.

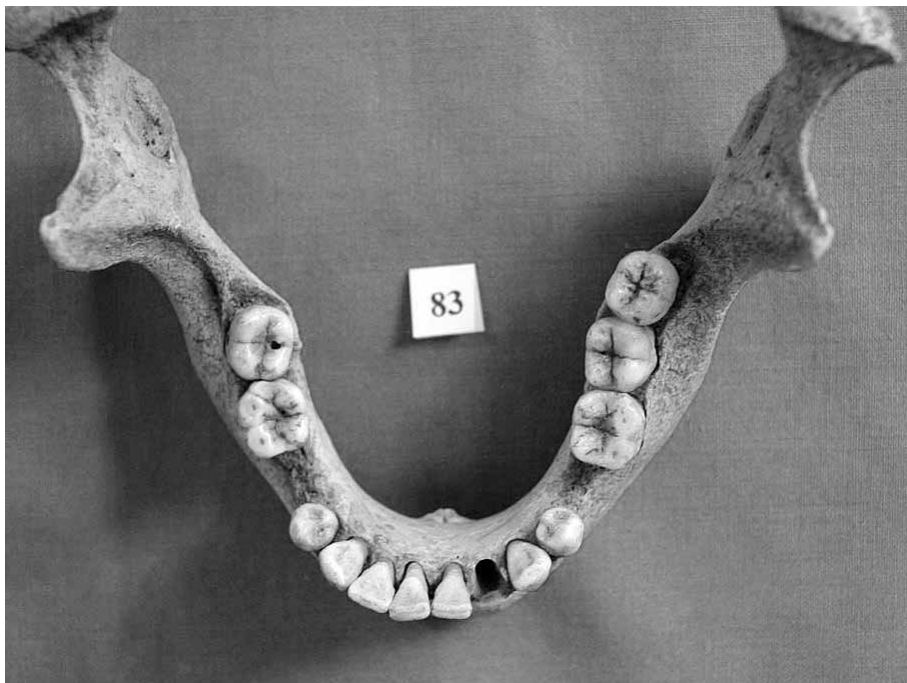
Slika 3.

Slika 4.

Slika 5.

Slika 6.

POPIS KRATICA – ABBREVIATIONS

Cf.: MÜLLER, Otto v. – Wolfram NAGEL – Eva STROMMENGER. Sigelschlüssel der archäologischen Literatur. *Acta Praehistorica et Archaeologica* (Berlin), 9–10/1978–79: 167–383; *Numismatic chronicle* (London), 156/1996: xiv–xvi; *American Journal of Archaeology* (Princeton, NJ), 62/1958, 1: 1–8; 80/1976, 1: 3–8.

AA – *Archäologischer Anzeiger*. (Berlin)

AAWW – *Anzeiger der (Kais.) Akademie der Wissenschaften (in Wien.) Philosophisch.-historische Klasse*. (Wien)

ABAWP – *Abhandlungen., Bayerische Akademie der Wissenschaften (Philosophisch-historische Klasse)*. (München)

AbhGött – *Ahhandlungen. der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philosophisch-historische Klasse. (Göttingen)*

AcAn – *Acta Antiqua. Academia Scientiarum Hungarica*. (Budapest)

ActaAHung – *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. (Budapest)

ActaAKøb – *Acta Archaeologica*. (København)

ActaGeCro – *Acta Geographica Croatica*. (Zagreb)

ActaGothob – *Acta Universitatis Gothoburgensis. Göteborgs Universitets årsskrift*. (Göteborg)

ActaInstRomFin – *Acta Instituti Romani Finlandiae*. (Helsinki / Helsingfors)

Acta MusCib – *Acta musei cibalensis*. (Vinkovci)

Adriatica – *Adriatica praehistorica et antiqua miscellanea Gregorio Novak dicata*. (Zagreb, 1970)

AEM – *Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn*. (Wien)

AH – *Archaeologia Hungarica*. (Budapest)

AIPHOS – *Annuaire de l' Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves. Universitaire Libre de Belgique*. (Bruxelles.)

AJA – *American Journal of Archaeology*. (Princeton, N.J.)

AJug – *Archaeologia Jugoslavica*. (Beograd)

ALaz – *Archeologia Laziale*.

ALBiH – *Arheološki leksikon BiH*. (Sarajevo)

AMC – *Acta Musei Cibalensis*. (Vinkovci)

AMN – *Acta Musei Napocensis*

AnÉp – *L'Année épigraphique*. (Paris)

AnnKoper – *Anali za istrske in mediteranske študije*. (Koper)

ANRW – *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*. (Berlin – New York, 1979)

AnOsijek – *Anali Zavoda za znanstveni rad u Osijeku*. (Osijek)

- ANSMN** – *American Numismatic Society, Museum Notes.* (New York)
- AntAlt** – *Antichità Altoadriatiche.* (Aquileia)
- Antheus** – *Antheus. Communicationes ex Instituto archaeologico Academiae scientiarum Hungaricae.* (Budapest)
- Anth** – *L'Antropologie.* (Paris)
- Antiquity** – *Antiquity.* (London)
- AP** – *Arheološki pregled.* (Beograd, Ljubljana)
- APA** – *Acta Praehistorica et Archaeologica.* (Berlin)
- Apulum** – *Apulum. Buletinul muzeului regional Alba Julia.* (Alba Julia)
- AquilN** – *Aquileia Nostra.* (Aquileia)
- ArBel** – *Archaeologia Belgica.* (Bruxelles)
- Archaeolingua** – *Archaeolingua.* (Budapest)
- ArchAustr** – *Archaeologia Austriaca.* (Wien)
- ArchAustrMon** – *Archaeologia Austriaca: Monographien.* (Wien)
- Archaeology** – *Archaeology* (New York)
- ArchÉrt** – *Archaeologia Értésítő* (Budapest)
- ArchKorr** – *Archäologisches Korrespondenzblatt.* (Mainz)
- ARadRaspr** – *Arheološki radovi i rasprave.* (Zagreb)
- Argo** – *Argo.* (Ljubljana)
- Arheologija** – *Arheologija.* (Sofija)
- Arkiv** – *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku.* (Zagreb)
- ATr** – *Archeografo Triestino.* (Trieste)
- AttAL** – *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei.* (Roma)
- AttiIstr** – *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria.* (Venezia)
- AttiRov** – *Atti del Centro di ricerche di Rovigno.* (Trieste)
- AttiTrieste** – *Atti dei Civici musei di storia ed arte di Trieste.* (Trieste)
- ASAE** – *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte.* (Le Caire)
- AUG** – *Acta Universalis Gothoburgensis. Göteborgs Högskolas årsskrift.* (Göteborg)
- AVes** – *Arheološki Vestnik.* (Ljubljana)
- Balcanica** – *Balcanica.* (Beograd)
- BalcPosn. Acta et studia** – *Balcanina posnaniensia. Acta et studia.* (Poznań)
- BalStud** – *Balkan Studies.*
- BAR** – *British Archaeological Reports, International Series.* (Oxford)
- BASD** – *Buletino di archeologia e storia dalmata* (Split)
- BCH** – *Bulletin de correspondance hellénique.* (Athènes / Paris)
- BdA** – *Bollettino d'arte.* (Roma)

- BhTAVO** – *Beihefte zum Tübinger Atlas der Vorderen Orients.* (Wiesbaden)
- Bilten HAZU (JAZU)** – *Bilten (Bulletin) instituta za likovne umjetnosti HAZU (JAZU).* (Zagreb)
- BInstALondon** – *Bulletin of the Institute of Archaeology. University of London.* (London)
- BJ** – *Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande.* (Köln/Graz/Kevelaer)
- BJRL** – *Bulletin of the John Rylands Library.* (Manchester)
- BJVABh** – *Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande. Beihefte.* (Bonn)
- BMC** – *British Museum Catalogue.* (London)
- BMFr** – *Blätter für Münzfreunde.* (Dresden)
- **Bolletino del Club di sc. Naturali in Fiume.* (Rijeka/ Fiume)
- **Bulletino di Paleontologia Italiana.* (Roma)
- BRGK** – *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts.* (Frankfurt / Main – Berlin)
- BSFN** – *Bulletin de la Société française de numismatique.* (Paris)
- CarArch** – *Carniola Archaeologica.* (Novo Mesto)
- CCP** – *Croatica christiana periodica.* (Zagreb)
- CH** – *Coin Hoards.* (London)
- CIL** – *Corpus Inscriptionum Latinarum.*
- CINCR** – *Commission Internationale de Numismatique, Compte rendu.* (Wetteren, Belgique)
- CNI** – *Corpus Nummorum Italicorum.*
- CRAI** – *Comptes rendus des séances de l'année ... Académie des inscriptions et de belles lettres.* (Paris)
- CSIR** – *Corpus Signorum Imperii Romani.*
- CVA** – *Corpus Vasorum Antiquorum.* (Paris et al.)
- ČIP** – *Čovjek i prostor.* (Zagreb)
- Dacia** – *Dacia.* (Bucuresti)
- Dela** – *Dela Slovenske Akademije Znanosti in Umetnosti.* (Ljubljana)
- Diadora** – *Diadora.* (Zadar)
- DissBel** – *Dissertationes.* (Beograd)
- DissBern** – *Dissertationes Bernenses* (Bern)
- DissBreslau** – *Dissertationes.* (Breslau)
- DissGöttingen** – *Dissertationes.* (Göttingen)
- DissHalle** – *Dissertationes.* (Halle)
- DissMon** – *Dissertationes et Monographiae.* (Beograd)
- DissPan** – *Dissertationes Pannonicae.* (Budapest)

DjelaCBI – *Djela Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.* (Sarajevo)

Dometi – *Dometi* (Rijeka)

DÖAW – *Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.* (Wien)

EAACO – *Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale.* (Roma)

DOC – *Dumbarton Oaks Catalogue.* (Washington, DC)

Dometi – *Časopis za kulturu i društvena pitanja.* (Rijeka)

DOP – *Dumbarton Oaks Papers.* (Washington, DC)

EeTM – *Etudes et Travaux d'Archéologie marocaine.*

EphEp – *Ephemeris Epigraphica.* (Berlin)

Epigrafica – *Epigrafica* (Roma)

Epigraphica – *Rivista italiana di epigrafia.* (Faenza)

EPRO – *Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain.* (Leiden)

Fiume – *Fiume Rivista* (Rijeka/ Fiume)

FMRD – H. GEBHARD – K. KRAFT et alii (edd.). *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Deutschland.* Berlin, 1960.

FÖ – *Fundberichte aus Österreich.* (Wien)

FS – *Fundberichte aus Schwaben.* (Stuttgart)

FolArch – *Folia Archaeologica.* (Budapest)

FontAH – *Fontes Archaeologiae Hungariae.* (Budapest)

GCBI – *Godišnjak. centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH.* (Sarajevo)

GeolVj – *Geološki vjesnik.* (Zagreb)

Germania – *Germania.* (Frankfurt / Main)

GFFNS – *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.* (Novi Sad)

GIIBH – *Godišnjak Istorijskog instituta Bosne i Hercegovine.* (Sarajevo)

GlasSANU – *Glas Srpske akademije nauka i umjetnosti.* (Beograd)

GlasSrpKraljA – *Glas Srpske kraljevske akademije.* (Beograd)

Glaux – *Glaux. Collana di Studi e Ricerche di Numismatica.* (Milano)

Glotta – *Glotta.* (Göttingen) GR

GOMHV – *Godišnjak Ogranka Matice hrvatske Vinkovci.*

GR – *Građa i rasprave.* Publikacija Arheološkog muzeja Istre. (Pula)

GrobZb – *Grobnički zbornik.* (Rijeka)

GSND – *Glasnik Skopskog naučnog društva.* (Skopje)

GSUFF – *Godišnik na Sofijskija Universitet Filologičeski Fakultet.* (Sofija)

GZFFS – *Godišen zbornik na Filozofski fakultet.* (Skopje).

GZM – *Glasnik zemaljskog muzeja.* (Sarajevo)

- HTR** – *The Harvard Theological Review*. (Cambridge, Mass.)
- HBN** – *Hamburger Beiträge zur Numismatik*. (Hamburg)
- HistAnt** – *Histria Antiqua*. (Pula)
- HistArch** – *Histria Archaeologica*. (Pula)
- Historia** – *Historia*. (Wiesbaden)
- HOMÉ** – *A Herman Otto Múzeum Évkönyve*. (Pécs)
- InvArch** – *Inventaria Archaeologica*.
- IG** – *Inscriptiones Graecae*.
- Iliria** – *Iliria*. (Tirana)
- ILS** – H. DESSAU. *Inscriptiones Latinae Selectae*.
- IstČas** – *Istoriski časopis*. (Beograd)
- IstZb** – *Istarski zbornik* (Pula)
- IzdHAD** – *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*. (Zagreb)
- IBAI** – *Izvestija na Blgarskaja arheologičeski institut*. (Sofija)
- IID** – *Izvestija na istoričeskoto društvo*. (Sofija)
- IJNA** – *International Journal of Nautical Archeology*.
- ILJug** – *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia repertae et editae sunt*. (Ljubljana)
- IMS** – *Inscriptions dela Mésie Supérieure*. (Beograd)
- IntNumN** – *International Numismatic Newsletter*. (Wien-Padova)
- ISNZ** – *Iz starog i novog Zagreba*. (Zagreb)
- JAI** – *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. (London)
- JAMEvk** – *Josa Andrasy Múzeum évkönyve*. (Nyiregyhaza)
- JFAr** – *Journal of Field Archaeology*. (Boston)
- JdI** – *Jahrbuch des (Kaiserlich) Deutschen Archologischen Instituts*. (Berlin)
- JfA** – *Jahrbuch für Altertumskunde*. (Wien)
- JfNG** – *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*. (München)
- JHS** – *Journal of Hellenic Studies*. (London)
- JMS** – *Journal of Mithraic Studies*.
- JÖAI** – *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts*. (Wien)
- JÖAIBeibl** – *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts. Beiblatt*. (Wien)
- JPMÉ** – *A Janus Panonius Múzeum Évkönyve*. (Pécs)
- JRA** – *Journal of Roman Archaeology*. (Ann Arbor, Michigan)
- JRGZ** – *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*. (Mainz)
- JRS** – *Journal of Roman Studies*. (London)
- JWP** – *Journal of World Prehistory*.

- JZ** – *Jadranski zbornik*. (Rijeka – Pula)
- KatMon** – *Katalogi in Monografije*. (Ljubljana)
- KinM** – *Katalogi in monografije*. (Ljubljana)
- Klio** – *Klio*. (Leipzig / Berlin / Wiesbaden)
- KSA G** – *Kleine Schriften zur alten Geschichte*. (Leipzig)
- KSLeipzig** – *Kleine Schriften*. (Leipzig)
- KSMarburg** – *Kleine Schriften aus dem Vorgeschichtlichen Seminar Marburg*. (Marburg)
- LÄ** – *Lexikon der Ägyptologie*. (Wiesbaden)
- Latomus** – *Latomus*. (Bruxelles)
- LIMC** – *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* (Basel).
- LNV** – *Litterae Numismatae Vindobonenses*. (Wien)
- LRBC** – R.A.G. CARSON – P.V. HILL – J.P.C. KENT. *Late Roman Bronze Coinage*. London, 1962.
- LT** – *Liburnijske teme*. (Opatija, Rijeka, Matulji)
- Ljetopis JAZU** – *Ljetopis JAZU*. (Zagreb)
- MAA** – *Macedoniae Acta Archaeologica*. (Skopje)
- MAAL** – *Monumenti antichi. R. Accademia nazionale dei Lincei* (Roma).
- MAAR** – *Memoirs of the American Academy in Rome*. (Roma)
- MAL** – *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei, Memorie. Classe di scienze morali, storiche e filologiche*. (Roma)
- MarbStud** – *Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte*. (Marburg)
- MBVF** – *Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte*. (München)
- MdI** – *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts*. (Berlin)
- MCC** – *Mitteilungen der K.K. central-Commission zur (für) Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale*. (Wien)
- MFMEÉ** – *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*. (Szeged)
- MIB** – W. HAHN. *Moneta Imperii Byzantini*. Wien, 1972.
- MittArchInst** – *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften*. (Budapest)
- MonKatPula** – *Monografije i katalogi Arheološkog muzeja Istre*. (Pula)
- MÖNG** – *Mitteilungen der Österreichischen Numismatischen Gesellschaft*. (Wien)
- MonZad** – *Monografije Filozofskog fakulteta Zadar*. (Zadar)
- MPK** – *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission*. (Wien)
- Materijali SADJ** – *Materijali Saveza arheoloških društava Jugoslavije*. (Beograd)
- Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte*
- Münzstudien** – *Münzstudien*. (Halle / Saale)
- Muzeji** – *Muzeji*. (Zagreb)

- MusBelge** – *Le Musée Belge*. (Bruxelles)
- MZK** – *Mitteilungen der K.K. Zentralkommission für Denkmalpflege*. (Wien)
- NarStar** – *Narodna starina*. (Zagreb)
- NašeStar** – *Naše starine*. (Sarajevo)
- NC** – *Numismatic Chronicle*. (London)
- NK** – *Numizmatikai Közlöny*. (Budapest)
- NotNum** – *Notae Numismaticae. Zapiski numizmatyczne*. (Krakow)
- Numizmatičar** – *Numizmatičar*. (Beograd)
- NumVij** – *Numizmatičke vijesti*. (Zagreb)
- NZ** – *Numismatische Zeitschrift*. (Wien)
- ObHAD** – *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*. (Zagreb)
- OpA** – *Opuscula Archaeologica. Radovi Arheološkog Zavoda Filozofskog fakulteta u Zagrebu* (Zagreb)
- OZ** – *Osječki zbornik*. (Osijek)
- PACT** – *PACT. Journal of European Study Group on Physical, Chemical and Mathematical Techniques Applied to Archaeology*.
- PamArch** – *Památky archeologické*. (Praha)
- PBF** – *Prähistorische Bronzefunde*. (München; Stuttgart)
- PBSR** – *Papers of the British School at Rome*. (London)
- Peristil** – *Peristil*. (Zagreb)
- Philologus** – *Philologus. Zeitschrift für das klassische Altertum*. (Stolberg et al.)
- PodZb** – *Podravski zbornik*. (Koprivnica)
- Poročilo** – *Poročilo o raziskovanju nelita in eneolita v Sloveniji*. (Ljubljana)
- PosIzdCBI** – *Posebna izdanja. Centar za balkanološka ispitivanja*. (Sarajevo)
- PosIzdSANU** – *Posebna izdanja SANU*. (Beograd)
- PosIzdŽA** – *Posebna izdanja. Živa Antika* (Skopje)
- PovPril** – *Povijesni prilozi*. (Zagreb)
- PraceKraków** – *Polska akademja nauk. Odzial w Krakowie. Prace komisiji archeologicznej*. (Krakow)
- Prilozi** – *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*. (Zagreb)
- PriloziHvar** – *Prilozi povijesti otoka Hvara*. (Hvar)
- PJZ** – *Praistorija jugoslavenskih zemalja*. (Sarajevo)
- PomZb** – *Pomorski Zbornik*. (Rijeka)
- Poročilo** – *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji*. (Ljubljana)
- PriloziPUD** – *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*. (Split)
- Prinosi** – *Prinosi Odjela za arheologiju u Zagrebu*. (Zagreb)

- PZ** – *Prähistorische Zeitschrift*. (Wien)
- QdAV** – *Quaderni di archeologia del Veneto*, Giunta regionale del Veneto. (Padova)
- QdSPPFVG** – *Quaderno. Società per la preistoria e protoistoria della regione Friuli- Venezia Giulia*.
- QFAGG** – *Quellen und Forschungen zur alten Geschichte und Geographie*. (Berlin)
- RadCenZad** – Rad Centra JAZU u Zadru. (Zadar)
- RadFilZad** – *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*. (Zadar)
- RadGo** – *Radovi Geografskog odjela*. (Zagreb)
- Rad JAZU** – *Rad JAZU*. (Zagreb)
- RadZad** – *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU (JAZU) u Zadru*. (Zadar)
- RAr** – *Revue archéologique*. (Paris)
- Razprave** – *Razprave Slovenske akademije znanosti in umetnosti*. (Ljubljana)
- RBN** – *Revue belge de numismatique*. (Bruxelles)
- RE** – Pauly, Afold Friedrich – Georg Wissowa – Kroll. *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*.
- Revija** – *Revija*. (Osijek)
- RIC** – H. MATTINGLY – E. SYDENHAM et alii. *The Roman Imperial Coinage*. London, 1923-
- RIEB** – *Revue internationale d'études balkaniques*.
- Rijeka** – *Rijeka. Časopis povijesnog društva Rijeka*. (Rijeka)
- RIN** – *Rivista italiana di numismatica*. (Milano)
- RIU** – *Die römischen Inschriften Ungarns*.
- RN** – *Revue numismatique*. (Paris)
- RNSSP** – *Royal Numismatic Society Special Publications*. (London)
- Romanitas** – *Romanitas*. (Rio de Janeiro)
- RPC** – A. BURNETT – M. AMANDRY – P. RIPOLLÈS. *Roman Provincial Coinage*. London – Paris, 1992.
- RRC** – M.H. CRAWFORD. *Roman Republican Coinage*. Cambridge, 1974.
- RRCH** – M.H. CRAWFORD. *Roman Republican Coin Hoards*. London, 1989.
- RSPT** – *Rivista di scienze Preistoriche*. (Trieste)
- RStLig** – *Rivista di studi liguri* (Cuneo/Bordighera)
- RVM** – *Rad vojvođanskih muzeja*. (Novi Sad)
- SaalbJb** – *Saalburg Jahrbuch*. (Berlin)
- SANUBI** – *Srpska akademija nauka i umetnosti Balkanološki institut*. (Beograd)
- SBWien** – *Schriften der Balkankommission*. (Wien)
- SenjZb** – *Senjski Zbornik*. (Senj)
- Sirmium** – *Sirmium*. (Beograd)

- Situla** – *Situla. Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani.* (Ljubljana)
- Sk** – *Solinska kronika.* (Split)
- SIAnt** – *Slavia Antiqua.* (Poznań / Warszawa – Poznań)
- SlovArch** – *Slovenská archeológia.* (Nitra)
- SM** – *Schweizer Münz Blätter.* (Zürich)
- SNG** – *Sylloge Nummorum Graecorum.*
- SÖAIW** – *Sonderschriften des Österreichischen archäologischen Institutes in Wien.* (Wien)
- SourcesOr** – *Sources Orientales.* (Paris)
- SP** – *Starohrvatska prosvjeta.* (Split)
- Spomenik SANU** – *Spomenik Srpske akademije nauka i umetnosti.* (Beograd)
- Spomenik SKA** – *Spomenik Srpske kraljevske akademije.* (Beograd)
- SSF** – *Societas Scientiarum fennica. Commentationes Hummanarum litterarum.* (Helsinki / Helsingfors)
- Starinar** – *Starinar.* (Beograd)
- StudAlb** – *Studia Albanica.* (Tirana)
- StudArchASH** – *Studia Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae.* (Budapest)
- StudBal** – *Studia Balcanica.* (Sofija)
- StudCom** – *Studia Comitatus.* (Szentendre)
- SvS** – *Schild von Steier.*
- Swiatowit** – *Swiatowit.* (Warszawa)
- SzolnokMMÉ** – *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyve.* (Szolnok)
- Syria** – *Revue d'art oriental et d'archéologie.* Institut français d'archéologie de Beyrouth. (Paris)
- ŠtudZvesti** – *Študijné zvesti.* (Nitra)
- Thracia** – *Thracia.* (Sofija)
- Tribunia** – *Tribunia.* (Trebinje)
- VrGl** – *Vranjski glasnik.* (Vranje)
- VAHD** – *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku.* (Split)
- VAMZ** – *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3.s.* (Zagreb)
- Varia archaeologica hungarica.* (Budapest)
- VarSpom** – *Varstvo spomenikov.* (Novo Mesto)
- VHAD** – *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, n.s.* (Zagreb)
- VHARP** – *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu* (Rijeka)
- VinZb** – *Vinodolski zbornik* (Crikvenica)
- VKDAZ** – *Vjesnik Kr. državnog arkiva u Zagrebu.* (Zagreb)
- VMBP** – *Vijesti Muzeja Brodskog Posavlja.* (Sl. Brod)
- VMKH** – *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske.* (Zagreb)

- VNAEN** – *La vie numismatique, Alliance Européenne Numismatique.* (Bruxelles)
- VNZM** – *Viestnik narodnog zemaljskog muzeja u Zagrebu za godinu 1870; 2/1876.* (Zagreb)
- VVM** – *Vjesnik vojnog muzeja Jugoslavenske narodne armije.* (Beograd)
- WestdZ** – *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst.* (Trier)
- WiadNum** – *Wiadomosci Numizmatyczne.* (Warszawa)
- WMBH** – *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina.* (Wien)
- WNum** – *Wiadomosci Numizmatyczno-archeologiczne.* (Krakow)
- ZadRev** – *Zadarska revija.* (Zadar)
- ZborADBiH** – *Zbornik Arheološkog društva Bosne i Hercegovine.* (Sarajevo)
- ZborASar** – *Zbornik ANUBH.* (Sarajevo)
- ZborFilozFakBeograd** – *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu.* (Beograd)
- ZborFilozFakLjublj** – *Zbornik Filozofske fakultete.* (Ljubljana)
- ZborInstZad** – *Zbornik Instituta za historijske nauke.* (Zadar)
- ZborKas** – *Zbornik Kastavštine.* (Rijeka)
- ZborKM** – *Zbornik krajiških muzeja.* (Banja Luka)
- ZborPo** – *Zbornik Poreštine* (Poreč)
- ZborNMBeograd** – *Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu.* (Beograd)
- ZborRadBeograd** – *Zbornik radova. Vizantološki institut.* (Beograd)
- ZfN** – *Zeitschrift für Numismatik.*
- ZM** – *Zalai Múzeum* (Zalaegerszeg)
- ZPE** – *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik.* (Bonn)
- ŽA** – *Živa Antika* (Skopje)
- YCS** – *Yale classical Studies.* (New Haven, Conn.)